ISSN 2073-333X
Международный научный журнал

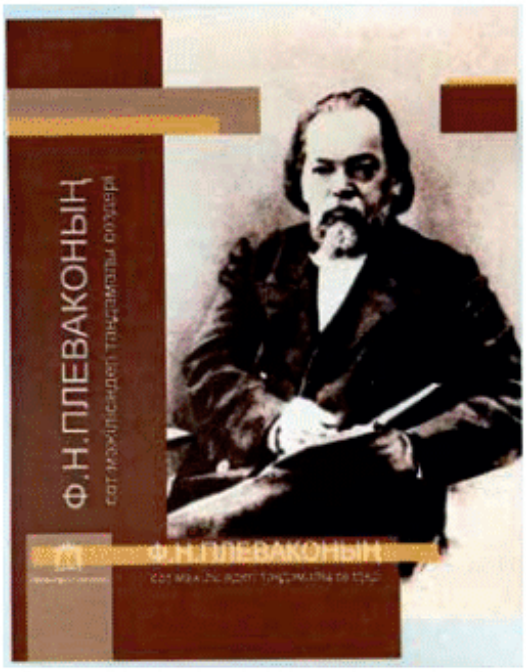
Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

№5 2019

“Қазақстанның Еңбек Ері”, әлемнің үздік скрипкашысы,
Қазақ ұлттық өнер университетінің ректоры,
профессор ***Айман Мұсақожаева***

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың "Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

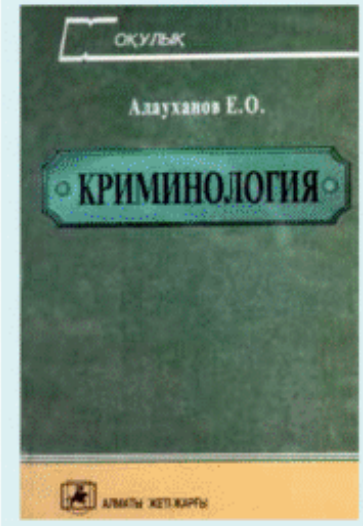
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

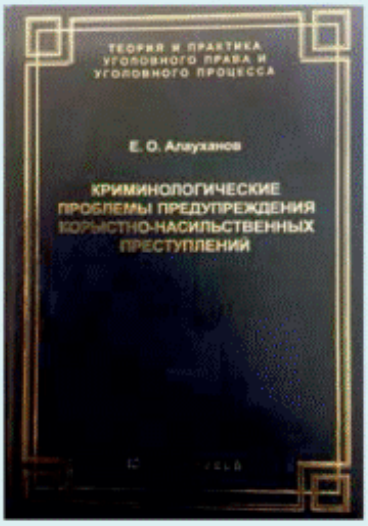
Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№5 2019

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Y.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.г.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.г.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.г.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.г.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Байдельдинов Д.Л., з.г.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.г.д., профессор
Баулин Ю.В., з.г.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.г.д., профессор
Бородин С.В., з.г.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., з.г.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.г.д., проф., РФЖоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.г.д., профессор
Голик Ю.В., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.г.д., профессор, басред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.г.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.г.д., профессор
Елешов Р., – а-ш.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.г.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., – т.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.г.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., з.г.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.г.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.г.д., профессор
Кемел М., э.г.д, профессор
Коробеев А.И., з.г.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.г.д., профессор
Козаченко И.Я., з.г.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.г.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.г.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.г.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.г.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.г.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.г.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.г.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю, з.г.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.г.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., э.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.г.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.г.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдыкова Л.Ч., з.г.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.г.д., профессор, СПб. халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Айтжанов Б.Д., вет.г.д., профессор
Абдуллаев К.К., – а.-ш.г.д., профессор
Асанғазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.г.к., профессор
Әбішев Х.А., з.г.д., профессор
Байменов А.М., тех.г.к., профессор
Бишманов Б.М., з.г.д., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.г.к., профессор (Қостанай)
Бектұрганов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.г.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.г.д., профессор
Данилов А.П., з.г.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. ф.г.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.г.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.г.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.г.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.г.д., профессор
Кленова Т.В., з.г.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.г.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.г.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.г.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.г.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.г.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.г.д., профессор (Саратов)
Мажейка Киприс И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.г.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.г.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С.С., з.г.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.г.д., профессор
Саданов А.Қ., б.г.д.. профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.г.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә, з.г.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.г.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.г.д., профессор
Усманов А., п.г.д., профессор
Тогжанов Е.Л., з.г.к.
Тойлыбаев Б.А., п.г.д., профессор
Түргараев Б.Т., з.г.д., профессор
Рүстемова Г.Р., з.г.д., профессор
Фадеев В.Н., з.г.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., ә.г.д., профессор
Усманов С.У., т.г.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нии Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.г.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю, д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Асангазы О., обшественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент(Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР(Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор(Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (СанктПетербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нии Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh.K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law,Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law,Professor State Counselor of Justice of the 3rd class
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor, (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr.of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr.of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Minyazeva T.F., Dr. of Law, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr of Technical Sciences, professor, acad. of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Siegmunt O., Dr. of Law, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor, rector of ENU
Sydykova. L.Ch, Dr.of Law, professor(Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law,professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekmagambetov A.B., Cand. of Law, professor (Kostanai)
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr.of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr.of Law,professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof.(Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology,professor
Sadanov A.K., Dr. of biology,professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Sarsembaev M.A., Dr.of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Shamurzaev T.T., Dr.of Law, professor (Bishkek)
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алауханов**тың ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағытттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
   Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап,басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні«Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.
   Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

   Төлемақы төлеуге: Карта нөмірі:
   5169 4901 1624 4343 Kaspi Gold
   ЖСН: 9207 1540 0124
   Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

   e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт:www.nauka-zan.kz

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

• **Мәскеу, ММУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
• **Мәскеу:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
• **Краснодар:**	**проф. В.П. Коняхин**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
• **Бішкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
• **Бішкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**

Журнал редакциясының мекенжайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Бас ғылыми редактор: ф.ғ.к., доцент Ошанова Орынтай Жаңабайқызы
+7701 309 64 06 (Whatsapp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
   Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
   Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи**:
   а) **название статьи**;
   б) **текст статьи**;
   в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
   г) **индексы** УДК и / или ББК;
   д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
   е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
   ж) **библиография**.

- *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.

3. *Статья* должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте:«В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой,«решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. ***Пример****: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». *Библиографический список* входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

   Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение ролисудебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

   Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

   Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

   Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

   Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

   Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

   Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».
7. *Статьи*, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. *Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности*.

Оплата по реквизиту**:**
Публикационная плата составляет 16 000 тенге.
Номер карты: 5169 4901 1624 4343 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

Представительство редакции в СНГ:

• **Москва МГУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**моб.: +7 (916) 526-44-29**
• **Москва:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**моб.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**моб.: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**моб.: +7-960-5726474;**
• **Краснодар:**	**проф. Коняхин В.П.**	**моб.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**моб.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**моб.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**моб.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**моб.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**моб.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**моб.: + 992907702120**
• **Бишкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**моб.: + 996555753058**
• **Бишкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**моб.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**моб.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**моб.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**моб.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**моб.: +7 (902) 260-15-54**

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правый берег, ул. Тулкибас, д.49;

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Гл. научный редактор: к.ф.н., доцент Ошанова Орынтай Жанабаевна
+7701 309 64 06 (Whatsapp)

Научный редактор: Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им. Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им.Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия

41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. БиблиотекаСанкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
52. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
53. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
54. Библиотека Самарского университета
55. Библиотека Белорусского государственного университета
56. Библиотека Киевского национального университета
57. Научная библиотека им. М. Максимовича
58. Научная библиотека национального авиационного университета (г. Киев)
59. Национальная научная библиотека Грузии
60. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я. Брюсова
61. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
62. Национальная библиотека Азербайджана
63. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
64. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
65. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
66. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
67. Библиотека Литературного института Узбекистана
68. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
69. Библиотека Таджикского национального университета
70. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
71. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н. Ельцина
72. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Аманжолов Ж.М., Таджиханова Б.Т., Сатбаева А.М.
К ВОПРОСУ О ПРИМЕНИМОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ВОДОСНАБЖЕНИЯ И ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В ГОСУДАРСТВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ 18

Аманжолов Ж.М., Таджиханова Б.Т., Сатбаева А.М.
ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ 21

Ау Т.И., Весельская Н.Р.
ПОНЯТИЕ И ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦИАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 25

Әбенов Е.М., Кемел М.
МЕМЛЕКЕТ ПЕН ЖЕКЕ СЕКТОРДЫҢ ДАМУЫН НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ 29

Болат Ә.А., Молдабеков Б.Е.
ҚАРУСЫЗДАНУ САЛАСЫНДАҒЫ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҮЙЫМЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ 34

Жакупова Г.А.
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ҮШІН ӘКІМШІЛІК ЖАЗА ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 39

Жакупова Г.А., Баженова М.Д.
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҒЫНА ҚОЛ СҰҒАТЫН ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР БОЙЫНША ІСТЕРДІ ҚАРАУДАҒЫ СОТ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОСЫ САНАТТАҒЫ ІСТЕРДІ ҚАРАУ КЕЗІНДЕ ТУЫНДАЙТЫН ӨЗЕКТІМӘСЕЛЕЛЕР 45

Идресова Ү.Х., Ердешова Ж.И.
ПЕНИТЕНЦИАРЛЫҚ МЕКЕМЕЛЕРДЕ СОТТАЛҒАНДАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 52

Исибаева Е.И.
МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІК БАСҚАРУДАҒЫ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ САЯСАТЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ЖӨНІНДЕ 56

Канатов Т.К.
СТАНОВЛЕНИЕ АВТОРСКОГО ПРАВА И СМЕЖНЫХ ПРАВ В СТРАНАХ ЕАЭС 61

Момышева Ф.С.
СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И МОДЕЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 66

Муканов М.Р.
КРЕДИТТІК КАРТАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ МӘСЕЛЕСІ 70

Мухамадиева Г.Ж., Кощегулов Б.Б.
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ УГОЛОВНОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 76

Төлеубеков А.Т.
ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РАБОТЫ ДЕПУТАТОВ ПАРЛАМЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ОКРУГАХ 81

Сарбасов Б.А.
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОНТРОЛЬ И НАДЗОР КАК ФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 85

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Айтбаева Г.Д., Ракымжанова С.С.
РОЛЬ САКРАЛЬНОГО ТУРИЗМА ПРИ ПОДГОТОВКЕ ТУРИСТСКИХ КАДРОВ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО СОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВА 90

Баетов К.Д., Баетов Б.К.
ТАҢДАҒАН МАМАНДЫҚ БОЙЫНША ОҚЫТЫЛАТЫН
КУРСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ 94
Zhetpisbayeva B.A., Seilkhanova A.Ye.
MOOC AS AVENUE OF CHANGE IN KAZAKHSTANI HIGHER EDUCATION 99
Калиева А.А., Мынбаева А.К.
ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК РАЗВИТИЯ МАГИСТРАТУРЫ В МИРЕ..... 103
Кноль М.В.
ПОЛИЯЗЫЧИЕ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВОПОЛАГАЮЩИХ ФАКТОРОВ
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН..... 109
Кунапияева К.С., Байгушикова А.М.
НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ
В КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ 115
Парманова К.
ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ 120
Rizakhojayeva G.A., Zulkainar G.P.
THE HISTORY AND IMPORTANCE OF MULTILINGUAL EDUCATION..... 125
Taganova A.M., Mussa M.E.
INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS
OF A HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT 130
Тасенова П.Б.
БИОЛОГИЯ ПӘНІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ..... 134
Тинистанова С.С.
ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЗАҢГЕРЛЕРГЕ РИТОРИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕН
ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ТАЛАПТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 138
Тогайбаева А.К., Ергарина Ж.М.
ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІНІҢ БАСТАУЫ – ОТБАСЫ 142

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Айдарбек Қ.Ж., Досмаилова А.Н.
ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯЛАРДЫҢ
ЛОГИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ..... 146
Ахметова Б.З., Калиев Б.Н.
О ЗВУКОВОЙ СТРУКТУРЕ ДИАЛЕКТНОГО СЛОВА
НА ТЕРРИТОРИИ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ 150
Жаңабекова А.Ә., Пірманова К.Қ.
ҚАЗАҚ ТІЛІ МӘТІНДЕР КОРПУСЫНДАҒЫ СӨЗЖАСАМДЫҚ
БЕЛГІЛЕНІМДЕР ҚОЮ БАҒДАРЛАМАСЫ 154
Жұмай Н.
О. БӨКЕЙ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ АУДАРМАТАНУДАҒЫ ОРНЫ..... 159
Игиликова С.И., Малбақов М.М.
ҚАЗАҚ ТІЛІ ТАРИХЫНДАҒЫ МАТА АТАУЛАРЫ ТУРАЛЫ..... 163
Итемирова А.С., Дәрменқұлова Р.Н., Серікқалиева А.Қ.
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМ МЕН ЕТІСТІКТЕН ҚҰРАЛҒАН
СӨЗ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЖҰМСАЛУЫ..... 169
Ybyraikyzy G., Ozarslan M.
THEMATIC AND IDEOLOGICAL SIGNIFICANCE IN THE NOVEL
BY ORALKHAN BOKEY «THE DEVIL'S BRIDGE» 174
Маралбаева С.М., Турсунова Т.Ж., Махмут Г.
НАУЧНЫЙ СТИЛЬ РЕЧИ НА ЯЗЫКОВЫХ ЗАНЯТИЯХ В ВУЗЕ:
ПУТИ ОСВОЕНИЯ 177
Moldassanova A., Yesmanova N.
LINGUACULTURAL SEMANTICS OF THE ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS
(ON THE BASE J.K. ROWLING'S ART OF WORK) 182
Ниязова Ғ.М., Әбдіқалық А.Б.
Т.АХТАНОВТЫҢ «АНТ» ДРАМАСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР 186

Сейтжанов З.Н., Мекебаева Л.А., Оспанова А.А.
ЕКІ ДАСТАН ... 195

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА – ART SCIENCE

Журбин Р.А., Бегалинова Г.А.
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СРЕДСТВ МУЗЫКАЛЬНОЙ
ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ДЖАЗЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ
НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ СЛУШАТЕЛЯ ... 203
Тоқжанов Т.
ДОМБЫРА ТІЛІ ... 209

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА – HISTORY SCIENCE

Алимпиева Т.Г.
АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ОБ ОТРАЖЕНИИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ
НАСЕЛЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ ГОСУДАРСТВА
в 20-30-х гг. XX века ... 214

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫ – ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА – ECONOMIC SCIENCE

Абитова А.К., Жантаева А.А.
ҮЙЫМНЫҢ ҚОРЫТЫНДЫ ПАЙДА ЕСЕБІ ... 221
Китапова К., Шаримхан А., Тлеубергенова Ж.
ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ПЕН АУДИТ
АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫС ... 225
Кудайбергенов Н.А., Казбекова Ж.Ш., Шаримхан А., Мауленова А.С.
АУДИТОРЛЫҚ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ АЛУ ӘДІСТЕРІН РЕТТЕЙТІН
АУДИТТІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫ ... 229
Кудайбергенов Н.А., Казбекова Ж.Ш., Адилова А.М.
ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫН
ҚҰРЫЛЫС ҮЙЫМДАРЫНДА ҚОЛДАНУ ... 235

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW ... 240

**АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ –
INFORMATION ABOUT AUTHORS** ... 241

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

Аманжолов Ж.М.
к.ю.н., доцент, ассоциированный профессор
КазНАУ

Таджиханова Б.Т.
старший преподаватель кафедры «Право»
КазНАУ

Сатбаева А.М.
к.ю.н., ассоциированный профессор
КазНАУ

К ВОПРОСУ О ПРИМЕНИМОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ВОДОСНАБЖЕНИЯ И ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В ГОСУДАРСТВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Түйін. *Аталған мақалада Орталық Азия аймағы аясында әрекет етуші сумен қамтамасыз ету мен су пайдалану стандарттарын БҰҰ мен ЕО-тың халықаралық-құқықтық тәжірибесіне сүйене отырып жетілдірудің кейбір өзекті қырлары қарастырылады.*

Түйін сөздер: *трансшекаралы өзендер, сумен қаматамасыз ету, су пайдалану, стандарттар, халықаралық ұйымдар*

Резюме. *В статье рассматриваются отдельные ключевые аспекты лучшения действующих стандартов водоснабжения и водопользования в регионе Центральной Азии на основе мезденародно-правового опыта ООН и ЕС.*

Ключевые слова: *трансграничные реки, водоснабжение, водопользование, стандарты, международные организации.*

Summary. *The article discusses some key aspects of improving the current standards of water supply and water use in the Central Asian region based on the international legal experience of the UN and the EU.*

Keywords: *transboundary rivers, water supply, water use, standards, international organizations.*

В рекомендациях, принятых участниками международной конференции по региональному сотрудничеству в бассейнах трансграничных рек в Душанбе 31 мая 2005 года, отмечалось, что «водные ресурсы играют важную роль в снижении уровня бедности, достижений стабильности и устойчивого развития» [1]. В этой связи, вода является ключевым фактором социально-экономического развития государств Центральной Азии. Но здесь нужно иметь ввиду, что в течение последних двадцати лет в некоторых частях региона, особенно в низовьях рек Сырдарья и Амударья, дефицит воды как по обьему, так и по качеству оказывает негативное воздействие на ситуацию в указанной области. Ожидается, что в перспективе этот дефицит будет увеличиваться, особенно с учетом темпов глобального изменения (потепления) климата, что подвергнет риску благополучное, устойчивое развитие не только отдельных пустынных зон (в Казахстане, например, таковые составляют более 60% его территории), но и всего региона в целом, где и так преобладает засушливый климат. В этой связи Европейская Экономическая Комиссия ООН еще раз ссылаясь на свой оценочный анализ ситуации в регионе констатирует, что в Центральной Азии, в частности, «...отмечаются признаки воздействия изменения климата на подземные водные ресурсы, однако воздействие изменений в режиме выпадения осадков на пополнение подземных вод, а также паводков и засух – на взаимодействие между поверхностными и подземными водами – остается непредсказуемым» [2]. Учеными же региона не раз высказывались мнения о недостаточном изучении вопроса о влиянии глобального потепления климата на состояние трансграничных водных ресурсов. Между тем, по их мнению, количество воды в реках и водоемах Центральной Азии зависит напрямую от размеров ледников. По имеющимся оценкам, в XX веке, например, « в среднем на территории Кыргызстана средняя годовая температура возросла на 1,6 градусов по Цельсию, что значительно выше глобального потепления (0,6°C). При этом годовые размеры осадков практически не изменились» [3]. В Центральноазиатской инициативе по устойчивому развитию, которая была разработана и выдвинута государствами региона в процессе подготовки к Всемирному саммиту по устойчивому развитию 2002 года в Йоханнесбурге (ЮАР) и была поддержана в его Итоговом

документе [4], и содержание которой было в дальнейшем облечено в необходимую внешнюю форму в виде документа первой категории «Приглашение к партнерству по реализации Центральноазиатской инициативы», принятой на V общеевропейской конференции министров охраны окружающей страны (Киев, 2003 г.), и результаты выполнения которой были сформулированы на основе исследования в целом ситуации, связанной с водопользованием в регионе в 2007 году, содержится ряд общих рекомендаций, направленных на водоснабжение, недопущение дефицита воды и улучшение ее качества. Разумеется, эти рекомендации не являются юридически строго обязательными для государств данного региона, но их содержание ясно указывает на то, что в них, государствах до сих пор не сложилась культура водопотребления, соответствующая необходимым стандартам и что их (то есть рекомендации), как объективную и авторитетную [5] оценку формирующегося или преобразующегося в учреждение органа, нужно все-таки учитывать и применять в каждом конкретном случае для решения того или иного вопроса. Прежде всего, ЦАИ обращает внимание на необходимость разработки и принятия специальных законов и подзаконных актов о водоснабжении, которые практически отсутствуют в государствах Центральной Азии. Эта проблема актуализирована в регионе по той главной причине, что «…на уровне хозяйства и поля … происходит сегодня до 50% всех потерь воды» [4, С.6]. При этом ЦАИ предлагается также сократить безвозвратное удельное потребление воды в промышленности на 30-40%, что возможно с внедрением современных ресурсосберегающих технологий с обратным водоснабжением [4, С.6] в рамках специальной программы инвестирования в водосбережение [4, С.6]. Ответственность за утверждение и выполнение такой программы, которая, как представляется, должна быть комплексной, должна нести не столько высшие исполнительные органы государственного управления, сколько и все субъекты капиталовложений и хозяйствования. По предложению ЦАИ в региональном масштабе необходимо обеспечить оптимальные удельные нормы хозяйственно-бытового потребления на душу населения. С этой целью нормы потребления питьевой воды следует «довести до не более 250 л. в день на человека в городах и 100 л. в день на жителя в сельской местности к 2015 году» [4, С.7]. Реализация некоторых мер уже начата или начинается, к примеру, в крупных административных территориальных единицах Казахстана (в частности, это установка специальных счетчиков на городских квартирах, значительное повышение налогов за использование воды предприятиями и организациями). В этой связи наделение специальными полномочиями и контроль над их осуществлением может войти в компетенцию всех органов местного управления и самоуправления (где как таковые созданы и являются действующими) и подчиненных им органов в пределах тех норм, которые предусмотрены законодательством.

Что же касается обеспечения качества воды, то ЦАИ предлагает реконструировать системы водоснабжения в государствах региона и улучшить управление опасными отходами на водосборных территориях трансграничных рек, которое достигается, в частности, на основе реализации совместных региональных проектов, предусмотренных, кстати говоря, Рамочной Конвенцией по окружающей среде для устойчивого развития Центральной Азии и сближения (гармонизации) внутрихозяйственных нормативных правовых актов «…с нормами Европейского Союза в области управления отходами и контроля их применения, разработки…» действенных «…экономических механизмов, стимулирующих внедрение более чистых технологий …и минимизацию отходов» [4, С.6]. В последнем случае речь идет, например, о таких важных и всеобъемлющих водных директивах ЕС, и иных документах, как «Рамочная директива по воде», «О структуре воды», «Директивы для мониторинга качества воды и оценки трансграничных рек», «Регламенты о лицензировании обращения с отходами». Опыт ЕС показывает, что конечной целью обеспечения качества воды является использование технических и финансовых преимуществ улучшенных технологий и автономных систем контроля, которые станут доступными и в государствах Центральной Азии в результате снижения закупочных и эксплуатационных цен. Юридическая же значимость вышеназванных актов этой международной наднациональной (или, как часто говорят, интеграционной) организации для государств Центральной Азии заключается в том, что они носят обязательный характер, содержат «модельные» нормы права, которые как таковые отсутствуют в регионе и которые нуждаются в имплементации в национальное законодательство государств-членов, а в ряде случаев могут иметь и прямое действие. Более того, эти другие «водные» директивы и регламенты ЕС являются актами гармонизации водных законодательств 29 государств-членов. Следовательно, из содержания вышеизложенного вытекает важный вывод о том, что государствам Центральной Азии необходимо установление схожих правовых норм, регулирующих от-

ношения в области обеспечения безопасности водоснабжения и водопользования и применяемых в государствах – членах ЕС. При этом суть гармонизации будет заключаться в установлении с ЕС общих правил, направленных на сближение положений законов и иных подзаконных актов государств региона и государств-членов организации в рассматриваемой области. В широком же контексте опыт ЕС для государств Центральной Азии ценен тем, что «управление водными ресурсами относится к числу наиболее разработанных сфер правотворческой деятельности и правоосуществления в странах –членах ЕС, к важнейшим составляющим экологической политики ЕС» [6]. Такое управление, как справедливо отмечают исследователи состояния и перспектив использования европейских, водных ресурсов, в том числе российских трансграничных А.Н. Вылегжанин и Е.Е. Вылегжанина, основывается не только на «…разработанной системе актов европейского водного права, которые [6, С.156] охватывают широкий спектр водохозяйственных задач», но и «если вчитаться в документы ЕС, …практику судебного применения…», на сочетании «…в них древнего правового опыта с инновациями современного права» [6, С.157].

Нельзя забывать в данном контексте, однако, и об обязательном применении стандартов, основанных на универсальных (всеобъемлющих) подходах. Так, например, Программа по водным ресурсам Глобальной системы мониторинга окружающей среды, реализуемая под эгидой ЮНЕП, в течение вот уже последних двадцати лет позволяет обеспечивать разработчиков политики необходимой для принятия решений информацией о тенденциях, отражающих качество воды в мире [7]. В настоящее время система мониторинга насчитывает свыше 3100 станций и свыше 4 миллионов пунктов сбора данных [7]. Учитывая эти факты и во всех государствах Центральной Азии должны быть созданы социальные сети мониторинга и службы лабораторных оценок, призванные помочь государственным органам, отвечающим за водные ресурсы, в получении аккредитации при Международной организации по стандартизации. Глобальные показатели качества воды и индекс качества воды, разработанные в рамках данной Программы, используются сегодня практически во всем мире, в том числе в водном компоненте Индекса природоохранной деятельности от 2008 года, утвержденного на Всемирном экономическом форуме в Давосе (Швейцария).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Материалы международной научно-практической конференции «Региональное сотрудничество в бассейнах трансграничных рек в Центральной Азии». – Душанбе, 31 мая 2005 года.
2. Шестая конференция министров «Окружающая среда для Европы». Белград, Сербия. 10-12 октября 2007 года. Оценка состояния трансграничных вод в регионе ЕЭК ООН. Справочный документ Организации Объединенных Наций. С.13.
3. Дыйканбаева Т. Экономические проблемы в контексте использования трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии // Аналитический доклад «Современное состояние и перспективы использования водных ресурсов в Центральной Азии», подготовленный коллективом экспертов по водным проблемам Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана, Таджикистана и России. – Бишкек, 2007. – С.38. (Далее Аналитический доклад…)
4. ECE/CEP /AC./2007/11…P. 5.
5. Имеется ввиду то обстоятельство, что государства Центральной Азии, исходя из целесообразности взаимодействия и эффективной реализации ЦАИ, намерены создать Координационный Совет, в котором будет предусмотрено членство, а также участие для стран-доноров, международных организации, представителей государственных органов управления (в частности министерств охраны окружающей среды), неправительственных организации, инвесторов (бизнесменов) и их ассоциации//www.johannesburgsummit.org/html/sustainabledev/p2_partners_other_areas/central_asian.pdf
6. Управление водными ресурсами России: международно-правовые и законодательные механизмы: монография (А.Н. Вылегжанин и др.; под ред. А.Н. Вылегжанина; Моск. гос. ин-т междун. отн. (ун-т) МИД России, каф. междун. права – М.: МГИМО – Университет, 2008. – С.155.
7. Осуществление политики и стратегии Программы Организации Объединенных Наций по окружающей среде в области водных ресурсов. Доклад, представленный на двадцать пятой сессии Совета управляющих Глобального форума по окружающей среде на уровне министров. Найроби, 16-20 февраля 2009 года. Пункт 4а) предварительной повестки дня UNEP/GC.25/1: Вопросы политики: состояние окружающей среды. – С.4.

Аманжолов Ж.М.
к.ю.н., доцент, ассоциированный профессор
КазНАУ

Таджиханова Б.Т.
старший преподаватель кафедры «Право»
КазНАУ

Сатбаева А.М.
к.ю.н., ассоциированный профессор
КазНАУ

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Түйін. *Орталық Азия аймағында шырланған мемлекеттердің ұлттық су қауіпсіздігінің құрамдас бөлімі ретінде әрекет етуші гидротехникалық құрылымдардың тұрақты қызмет ету үрдісін қамтамасыз ету мақсатында талданылуы және жүзеге асырылу тиісті құқықтық сипаттағы шаралар мақаланың кешенді зерттеу объектісі болып табылады. Осы арайда түйінделген мәселелер негізінде өзекті сипаттағы ұсыныстар алға тартылады.*

Түйін сөздер: *Орталық Азия, гидротехникалық құрылымдар, қауіпсіздік, құқықтық шаралар.*

Резюме. *Необходимость обеспечения устойчивого и бесперебойного функционирования гидротехнических сооружений в государствах, расположенных в Центральной Азии, является составной частью их национальной водной безопасности и требует анализа и реализации правовых мер, а также выступает комплексным объектом исследования настоящей статьи. В этой связи, на основе выявленных проблем предлагается решение соответствующих актуальных задач.*

Ключевые слова: *Центральная Азия, гидротехнические сооружения, безопасность, правовые меры.*

Summary. *Need of ensuring steady and smooth functioning of hydraulic engineering constructions for the states located in Central Asia is a component of their national water security and demands the analysis and realization of legal measures and also acts as a complex object of a research of the present article. In this regard, on the basis of the revealed problems the solution of the corresponding relevant tasks is proposed.*

Keywords: *Central Asia, hydraulic engineering constructions, safety, legal measures.*

Одной из региональных проблем, на которую нельзя не обратить внимание, является присутствующая в государствах Центральной Азии озабоченность по поводу надежной и безопасной эксплуатации плотин и других гидротехнических сооружений. Дело в том, что срок эксплуатации практически всех гидроузлов комплексного назначения, которые были построены в регионе в период с 1940 по 1980 годы в бассейнах Сырдарьи и Амударьи и которые насчитывают более 100, превысил 30-50 лет, и это обстоятельство отмечается Всемирной комиссией по плотинам как критическое. Проведенный этим международным органом анализ катастрофических разрушений ряда плотин и дамб в мире, в частности в Китае, которые там в основном были построены в 60-ы годы прошлого века в так называемый период «Великого скачка», их последствий, изучение причин и закономерностей различных рисков дает твердое основание полагать, что обеспечение безопасности гидротехнической системы не всегда имеет всестороннее решение. Наиболее частыми причинами аварий в этой связи являются нарушения правил проектирования, строительства и эксплуатации, низкая эффективность государственного надзора, недостаточное финансирование мероприятий по обеспечению безопасности. Многое из отмеченного весьма характерно для плотин и других гидротехнических сооружений в Центральной Азии, в частности, из-за длительности срока эксплуатации которых и ограниченности средств на их реконструкцию и капитальный ремонт, приборы и оборудование, установленные на них в большинстве своем устарели и требуют соответственно замены. Сложившаяся система контроля над состоянием подобных сооружений на трансграничных водотоках региона имеет существенные недостатки, заключающиеся в отсутствии четких и объективных критериев, характеризующих безопасность их эксплуатации. Здесь же нужно иметь в виду предусмотренную на ближайшую

перспективу реализацию масштабной программы развития гидроэнергетики в регионе, в контексте которой предполагается строительство новых крупнейших гидротехнических сооружений целевого назначения в верховьях Нарына, Вахша, Пянджа и других трансграничных рек, что значительно увеличит количество плотин и к использованию которых необходимо будет предъявить повышенные требования. Наличие в регионе большого числа гидротехнических сооружений, аккумулирующих огромные запасы водной энергии, создают, таким образом, в совокупности реальную и потенциальную угрозу безопасности населения, социально-экономической инфраструктуре и окружающей природной среде. Но в тоже время гидротехнические сооружения в большинстве своем – это "уникальные объекты, что предопределяет не только «особую специфику и сложность их эксплуатации», но и «необходимость системного проведения работ по улучшению их технического состояния и повышению степени безопасности» [1].

Однако до настоящего времени в государствах Центральной Азии, за исключением Узбекистана, не создана национальная система обеспечения безопасности гидротехнических сооружений, что не позволяет разрабатывать стратегические направления взаимодействия. Не во всех государствах региона, опять же кроме Узбекистана, также создана правовая основа обеспечения безопасности рассматриваемых объектов и единая национальная система предупреждения и реагирования на чрезвычайные ситуации, учитывающая специфику гидротехнических сооружений. Нормативная база, регулирующая данный аспект правоотношений либо устарела, либо формально перенесена из сферы промышленного производства и строительства [1, С.8]. Не ведется в регионе должным образом и государственный реестр гидротехнических сооружений, не обобщается и не анализируется международный опыт эксплуатации, основанной на применении современных средств наблюдения и диагностики. Не выработана и не утверждена, кроме того, концепция государственной политики в этой области, однозначно не определены функции и полномочия государственного надзора [1, С.8]. Анализ рисков аварий гидротехнических сооружений пока тоже не нашел широкого распространения и применения в государствах региона, что объясняется прежде всего отсутствием единого методического подхода к решению такой задачи. А без выработки данного подхода, как важного составляющего элемента регионального сотрудничества, не представляется сегодня возможным обеспечение безопасности трансграничных плотин и других линейно расположенных национальных гидротехнических сооружений. Таким образом, обеспечение надежной и безопасной эксплуатации плотин и других гидротехнических сооружений в Центральной Азии имеет трансграничный контекст. Речь в этом случае идет главным образом, пожалуй, о больших капиталовложениях, в которых испытывается недостаток и, естественно, о необходимости поэтапной реконструкции и капитальным ремонте или замене специальных приборов и оборудования в зависимости от степени представления их опасности и о повышении эффективности использования капиталовложений. Выполнение этих мероприятий может быть достигнуто механизмом точечного финансирования, разработка и применение которого опирается на внедрение систем баз данных и мониторинга с оперативной обработкой данных, получаемых непосредственно от контрольно-измерительной аппаратуры, изготовленной на плотинах, дамбах и других гидротехнических узлах. Решение всей и, в частности, последней задачи входили в Программы конкретных действий по улучшению экологической и социально-экономической обстановки бассейна Аральского моря на разные периоды, инициированные главами государств Центральной Азии. Сегодня необходимо разработать новые аналогичные планы деятельности государств региона на предстоящие годы. В осуществлении подобных документов активное участие принимает Научно-информационный центр Межгосударственной координационной водохозяйственной комиссии в рамках проекта «Центральноазиатская региональная информационная база водного сектора (CAREWIB)» при содействии Швейцарского агентства по развитию и сотрудничеству, Секретариата МКВК, Научно-информационного центра Межгосударственной комиссии по управлению ресурсами, Европейской Экономической Комиссии ООН, Глобальной базы данных информационных ресурсов (GRID-Arendal) и национальных координаторов проекта от всех центральноазиатских государств в соответсвии с Соглашением между Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Туркменистаном и Узбекистаном о создании и эксплуатации национальных, бассейновых и региональной базы данных совместного использования и сбережения водных ресурсов в бассейне Аральского моря.

В сферу действия проекта в настоящее время вовлечены 13 областных водохозяйственных организаций из пяти государств региона: 6 – в Узбекистане, 2 – в Казахстане, 2 – в Туркменистане,

1- в Кыргызстане и 2 – в Таджикистане, которым поставляется компьютерное оборудование для сбора, обработки и передачи информации. Данные организации будут составлять в итоге информационную сеть, к которой поэтапно планируется подключить все областные водохозяйственные организации бассейна Аральского моря. При этом следует особо отметить, что некоторые из вышеперечисленных международных учреждений – GRID-Arendal и ЕСК ООН намерены внедрять в регионе международный опыт получения информации с использованием современных технологий, отвечающих требованиям принципа 10 Декларации принципов (их всего 17), принятой на Конфернеции ООН по окружающей среде и устойчивому развитию в Рио-де-Жанейро 14 июня 1992 года, ст. 40 Повестки дня на XXI век, принятой также на этой Конференции, Конвенции ЕЭК ООН по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер 1992 года и Плана выполнения решений Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию (Док. A/ CONF. 99/20), принятого в рамках Всемирного саммита по устойчивому развитию «Рио+10») в Йоханнесбурге 4 сентября 2002 года. Исходя из вышеизложенного, можно отметить, что ценность проекта CAREWIB для Центральной Азии заключается в том, чтобы с его помощью улучшить информационное обеспечение водного сектора в государствах региона. Он главным образом направлен на «… создание многоуровневой, межгосударственной, межотраслевой информационной системы о водных ресурсах бассейна Аральского моря …», которая базируется на иерархических уровнях управления этими ресурсами, а также на «… уровнях их формирования и использования» [2]. Основной целью этой системы является создание – на базе современного оборудования, программного обеспечения и средств коммуникаций – единой объединённой информационной системы, включающей данные о формировании, развитии и прогнозировании водных ресурсов, оценку различных аспектов водопользования и мер по достижению потенциальной эффективности, обеспечению устойчивого управления водными ресурсами и повышению продуктивности экономической деятельности [2]. Одновременно предлагается усиление существующей базы данных и ее интеграции с национальными базами данных, такими как диспетчерские базы данных БВО «Сырдарья» и БВО «Амударья» и постепенное превращение в корпоративную систему учета, анализа и использования водных и земельных ресурсов в бассейне Аральского моря [2].

Несомненно, реализация подобных полезных и перспективных проектов будет не только расширять функциональные возможности и оперативную надежность планируемой единой информационной системы, но и развивать необходимое партнерство между всеми поставщиками и пользователями данных о трансграничных водных ресурсах, и, самое главное – обеспечит широкий доступ к нужной информации. Далее нужно отметить, что государствам региона важно определить приоритетные направления совместных действий по обеспечению безопасности гидротехнических сооружений. «В этой связи необходимо создание специального регионального научно-инженерного центра, который оказывал бы научную, техническую, организационную поддержку эксплуатационным организациям по обеспечению безопасности различных типов гидротехнических сооружений, оценке их технического состояния, распространению международного опыта, разработке нормативной документации» [1, С.9]. С учетом международного опыта в регионе следует установить межгосударственный, национальный, бассейновый и объектовый уровень управления безопасностью гидротехнических сооружений, однако, взаимодействие между ними представляет сегодня довольно сложную «... проблему, и ее системное решение требует соответствующего правового и институционального обеспечения» [1, С.9]. В данном случае «необходимо разработать и принять межправительственное соглашение о безопасности гидротехнических сооружений, на основе которого можно будет сформировать единую систему управления в этой области и создавать специальный региональный орган для осуществления регулирующих и надзорных функций, а также законодательно-нормативное и организационное обеспечение этой системы» [1, С.9]. К настоящему времени проект такого межправительственного соглашения разработан: он был представлен и согласован правительствами государств региона 22 ноября 2006 года под названием «Соглашение о сотрудничестве в области безопасности гидротехнических сооружений между Правительством Республики Казахстан, Правительством Кыргызской Республики, Правительством Республики Таджикистан, Кабинетом Министров Туркменистана и Правительством Республики Узбекистан», однако еще не вступило в юридическую силу. Для этого необходимо, как гласит ст.15 Соглашения, получение дипозитарием последнего уведомления о выполнении подписавшими его сторонами необходимых внутригосударственных (конституционных) процедур [3]. Таковыми,

как правило, являются понятие, утверждение, одобрение, ратификация или другие, предусмотренные национальными законодательствами государств региона, формы участия.

В Соглашении в рамках акцентированных выше вопросов следует обратить внимание на следующие предусмотренные в нем нормы, из содержания которых вытекают соответствующие права и обязательства для сторон. Прежде всего в преамбуле Соглашения дается исчерпывающий перечень, как уже отмечалось, более 100 гидротехнических сооружений, построенных, действующих и сооружаемых в регионе: таковыми единообразно должны считаться плотины, здания гидроэлектростанций, водосбросные, водоспускные и водовыпускные сооружения, туннели, каналы, насосные станции, судоходные шлюзы, сооружения, предназначенные для защиты от наводнений и разрушений берегов водохранилищ, берегов и дна русел рек; защитные дамбы, аварии которых могут привести к причинению вреда жизни и здоровью людей, имуществу физических и юридических лиц, окружающей среде [3]; в ст.ст. 2 и 6 Соглашения будущие стороны «..... признают целесообразность разработки национального законодательства о безопасности гидротехнических сооружений, состоящего из национального закона «О безопасности гидротехнических сооружений», на основе согласованного Сторонами модельного закона и нормативных правовых актов, принимаемых Правительствами Сторон» [3], и, кроме того, «... считают необходимым учитывать вопросы обеспечения безопасности гидротехнических сооружений при разработке и практическом исполнении Правил использования водных ресурсов и Правил эксплуатации водохранилищ на трансграничных реках, осуществлять пропуск паводков и регулирование водных режимов с учетом состояния гидротехнических сооружений, расположенных как на своей территории, так и на территорий Сторон, находящихся ниже по течению трансграничной реки на основе двусторонних или многосторонних, долгосрочных межправительственных соглашений по совместному регулированию и использованию водных и гидроэнергетических ресурсов» [3]; примечательно, что в целях организации взаимодействия в области безопасности плотин и других гидротехнических сооружений Стороны договорились о создании Международной комиссии по безопасности гидротехнических сооружений в Центральной Азии (МКБГС ЦА) и возложении на нее выполнения функций, определяемых согласованными Сторонами Положением о Комиссии, которая намерена взаимодействовать, как гласит п.(е) ст.11 проекта Соглашения «... с Международной комиссией по большим плотинам (МКПБП), заинтересованными организациями и органами государственного надзора за безопасностью плотин и других гидротехнических сооружений других государств» [3].

Соглашение не является закрытым: к нему могут присоединяться и другие государства, но при условии, что они будут осуществлять «... инвестиции в гидротехническое строительство на территории стран Центральной Азии (ст.14)» [3]. Вопрос о том, смогут ли потенциальные государства-инвесторы или их национальные компании (корпорации) участвовать в данном Соглашении без согласия сторон, остается в то же время открытым. Но в любом случае, соглашение не должно оставаться локальным, то есть с ограниченным числом государств-участников, принадлежащих к одному региону Центральной Азии; его объект и цели должны представлять интерес для всех заинтересованных в получении (импорте) электроэнергии государств. Дело осталось лишь за его вступлением в силу и добросовестным исполнением.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мироненков А., Сарсембеков Т., Сарсембеков В. Безопасность гидроэнергетики Центральной Азии начинается с плотины. Уроки для Таджикистана // Мировая энергетика, №8, 2006, С.7.
2. Материалы установочного семинара и заседания Наблюдательного комитета проекта «Центральноазиатская региональная информационная база водного сектора (CAREWIB)». –Алматы, 28 февраля 2003г.
3. Проект Соглашения между Правительством Республики Казахстан, Правительством Кыргызской Республики, Правительством Республики Таджикистан, Кабинетом Министров Туркменистана и Правительством Республики Узбекистан о сотрудничестве в области безопасности гидротехнических сооружений. 22 ноября 2006г. // Текущий архив Международного фонда спасения Арала по состоянию на 1 января 2019 года. (Далее Проект Соглашения 2006 г.…)

Ау Т.И.
к.ю.н., доктор Ph.D, заведующая кафедрой
общеюридических и специальных дисциплин КЭУК
Караганда, Казахстан
E-mail: tansher25@yandex.ru

Весельская Н.Р.
к.ю.н., профессор, заведующий кафедрой
Правового регулирования экономических отношений КЭУК
Караганда, Казахстан
E-mail: veselskiy-l@mail.ru

ПОНЯТИЕ И ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦИАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Резюме. *В статье рассматриваются понятие и соотношение социального государства и социальной государственности, основные характеристики социальной государственности, перечислены основные критерии оценки степени социальности на современном этапе развития социальной государственности в Республике Казахстан.*

Түйін. *Мақалада әлеуметтік мемлекет пен әлеуметтік мемлекеттіліктің түсінгі мен арақатынасы, әлеуметтік мемлекеттіліктің негізгі сипаттамалары мен Қазақстан Республикасында әлеуметтік мемлекеттіліктің қазіргі даму кезеңіндегі әлеуметтілік деңгейін бағалаудың негізгі өлшемдері қарастырылған.*

Summary. *The article discusses the concept and relationship between social state and social statehood, the main characteristics of social statehood, lists the main criteria for assessing the degree of sociality at the present stage of development of social statehood in the Republic of Kazakhstan.*

Проблема формирования социальной государственности и определения сущности социального государства сегодня как никогда является актуальной на протяжении долгого времени. В статье 1 Конституции Республики Казахстан от 30 августа 1995 года указано, что «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы»[1]. Еще в Послании Президента Н.А. Назарбаева к народу Казахстана «Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» (2002г.), одной из целей было указано движение к демократическому, правовому и социальному государству, гражданскому обществу и рыночной экономике[2].

Существуют взаимосвязь и взаимовлияние между социальной политикой и экономическими и политическими преобразованиями в государстве. Отсутствие социальных гарантий, минимального социального стандарта для граждан, необеспечение социальной безопасности и благополучия граждан влечет за собой социальную нестабильность и, как последствие, социальные конфликты, и даже массовые беспорядки, которые замедляют процессы экономических и политических реформ.

Как показывает мировой опыт, идеальной и универсальной модели социальной политики нет. Также как и нет ни одного общества, где все граждане были бы удовлетворены существующей социальной системой.

Решать вопросы социальной безопасности и благополучия граждан – это трудная и очень серьезная задача, которая касается каждого казахстанца»[3].

Развития социальной государственности требует и процесс интеграции Республики Казахстан в мировое сообщество.

Сущность же социального государства заключается в согласовании противоположных интересов между различными группами, слоями общества и внутри них в целях создания условий для повышения благосостояния, уровня жизни всех членов общества.

Само социальное государство можно трактовать как государство, социальная функция которого заключается в обеспечении высокого уровня социальной безопасности своих граждан на основе социального партнерства и социальной ответственности государства, бизнес сообщества и гражданского общества.

С понятием социального государства тесно связано понятие «социальная государственность». Некоторые ученые отождествляют данные два понятия, как и понятия «государство» и «государственность».

Государственность как правовое явление представляет собой совокупность атрибутивных признаков государства, отражающих взаимодействие между государством и обществом в области реализации политической власти. Понятия «государство» и «государственность» не тождественны и соотносятся как объект и совокупность признаков объекта.

Государственность может рассматриваться: а) в динамике, в историческом аспекте; б) как модель и ее практическое отражение; в) в межгосударственном аспекте (государственность российская, государственность казахстанская и т.д.); г) с точки зрения основных этапов развития государства (капиталистическая государственность, социалистическая государственность, социальная государственность и т.д.).

Понятие «социальное государство» и «социальная государственность» не тождественны. Социальное государство – это государство, социальная функция которого заключается в обеспечении высокого уровня социальной безопасности своих граждан на основе социального партнерства и социальной ответственности государства, бизнес сообщества и гражданского общества.

Социальная государственность – это совокупность атрибутивных признаков социального государства, т.е. качественное состояние государственно организованного общества с развитой социально ориентированной экономикой, высоким уровнем социальной защищенности всех граждан, в котором реализуются принципы социальной справедливости, социального партнерства и социальной ответственности государства, бизнессообщества и гражданского общества.

Основные характеристики социальной государственности начали разрабатываться много лет назад и нашли наиболее полное отражение в таком документе, как Концепция формирования правовых основ и механизмов реализации социального государства в странах Содружества, принятой в г. Санкт-Петербурге 31 мая 2007 года и утвержденной Постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств N 28-6 [4]. В основу постулатов Концепции были заложены принципы и нормы известных международных источников: Всеобщей декларации прав человека, принятой резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года [5], Европейского кодекса социального обеспечения (Страсбург, 16 апреля 1964 года) [6], Конвенции МОТ № 117 «Об основных целях и нормах социальной политики» (Женева, 1964) [7], Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах, принятого резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года [8], Европейской конвенции о социальном обеспечении (Париж, 14 декабря 1972 года)[9], Европейской Социальной Хартии (Страсбург, 3 мая 1996 г.)[10].

В Концепции формирования правовых основ и механизмов реализации социального государства в странах Содружества, принятой в г. Санкт-Петербурге 31 мая 2007 года, перечислены основные критерии оценки степени социальности правового демократического государства. К ним относятся:

– соблюдение прав и свобод человека;

– проведение активной и сильной социальной политики;

– обеспечение стандартов достойной жизни для большинства граждан;

– адресная поддержка наиболее уязвимых слоев и групп населения, сокращение и ликвидация бедности;

– гарантии создания благоприятных условий для реального участия граждан в выработке и социальной экспертизе решений на всех уровнях власти и управления;

– соблюдение прав и гарантий, признающих и развивающих систему социального партнерства в качестве основного механизма достижения общественного согласия и баланса интересов работника и работодателя при регулирующей роли государства;

– гарантии, при которых любой хозяйствующий субъект, любой собственник должен нести конкретную социальную ответственность;

– социальная справедливость и социальная солидарность общества, которые обеспечиваются на основе развития акционерной собственности работников, а также путем налогового перераспределения доходов от богатых к бедным и большей загрузки наиболее трудоспособных членов общества для того, чтобы помочь менее трудоспособным;

– гендерное равенство мужчин и женщин;

– участие всех граждан в управлении государственными и общественными делами, участие работников в управлении производством, развитие системы социального партнерства;

– права и гарантии, ориентированные на укрепление семьи, духовное, культурное, нравственное развитие граждан, и прежде всего молодежи, на бережное отношение к наследию предков и преемственность поколений, сохранение самобытности национальных и исторических традиций [11].

Республика Казахстан придерживается данных ориентиров и хотя не в полной мере, но старается соответствовать данным критериям.

В РК формируется законодательство, ориентированное на приоритет соблюдения прав и свобод человека. Разработан целый пакет нормативных правовых актов в различных сферах социально-политической жизни общества.

Нельзя сказать, что в Казахстане проводится активная и сильная социальная политика, ее можно назвать умеренной, но наблюдается улучшение социальных и иных условий жизни населения: периодически осуществляется увеличение заработной платы, хотя оно не способно уменьшить разрыв между бедными и богатыми слоями населения. Крайняя поляризация общества чревата социальным взрывом, поэтому государство предпринимает меры по уменьшению разрыва в доходах различных слоев и групп. Причем это не означает ограничений высоких доходов, а предполагает уменьшение удельного веса и повышение уровня низких доходов. Оказывается адресная поддержка наиболее уязвимых слоев и групп населения: пенсионеров, инвалидов, сирот, неполных семей. Принимаются меры к сокращению и ликвидацию бедности. Государство проводит активную политику формирования слоя собственников, уделяя приоритетное внимание появлению среднего класса.

Осуществляется политика социального партнерства, заключаются соглашения между работодателями, профсоюзами и государством, ведется диалог по поводу консенсуса между государством, частным капиталом и добровольческим сектором, между социальными слоями.

На современном этапе развития социальной государственности в Республике Казахстан нормы о социальном партнерстве представляют собой межотраслевой правовой институт, который представляет собой совокупность правовых норм, регулирующих взаимоотношения между гражданами Республики Казахстан (их представителями в лице трудовых коллективов, общественных объединений), субъектами предпринимательства (их представителями), государственными органами, органами местного самоуправления, направленные на обеспечение согласования их интересов. Ввиду важности категории «социальное партнерство» в условиях становления социальной государственности предлагается включение положения о социальном партнерстве в Конституцию Республики Казахстан.

В период формирования социальной государственности социальные права должны трактоваться более широко, не только как право социальной защиты, право претендовать на получение от государства определенных материальных благ. Об этом пишут многие ученые. Так, М.И. Фетюхин отмечает, что «обособление в системе прав личности социальных прав, направленных на удовлетворение ее материальных и духовных потребностей, отличается известной неопределенностью. Сфера социальных связей, в которой обеспечиваются столь многообразные запросы людей, охватывает самые разные стороны их жизни и деятельности. В этом смысле можно сделать вывод о том, что удовлетворение таких потребностей происходит посредством всех социально-экономических прав. В связи с этим правы, конечно, и те авторы, которые называют все социально-экономические права социальными. Мы бы пошли дальше и указали бы, что современное понимание социальных прав выходит за рамки понимания социально-экономических или даже социальных, экономических и культурных прав, как обычно их трактуют в теории. Действительно современному человеку для того, чтобы чувствовать себя социально адаптированным в обществе недостаточной только материальной поддержки от государства, запросы людей становятся все более многообразными, им необходима благоприятная окружающая среда, возможность участия в общественных объединениях и т.д.

В современный период следует ставить вопрос не только и правах человека, а и о правах коллективов людей, объединенных родственными, трудовыми и иными интересами, тем более, что с XX века коллективные сообщества становятся борцами за свои права. Как справедливо отмечает Р.И. Ахметшин: «Индивидуальная природа не является существенным признаком прав человека, и в отдельных случаях обладателями этих прав могут быть социальные коллективы. Это подтверждается, во-первых, документами международного и национального права в области защиты прав и свобод человека, которые содержат указания на права отдельных социальных коллективов (таких как народ, меньшинство,

семья) и на обязанности государств по уважению этих прав, и, во-вторых, развитием общей доктрины прав человека, которая в целом допускает существование иных, нежели индивид, субъектов этих прав»[12,с.8].

Государство гарантирует гражданам минимальный размер заработной платы и пенсии, бесплатное среднее образование, обеспечивает установленным объемом бесплатную медицинскую помощь. Государство в законодательном порядке устанавливает нормы продолжительности рабочего времени, выходные и праздничные дни, ежегодный отпуск.

Государство берет под свою защиту всех граждан в условиях социальных катаклизмов и стихийных бедствий, в ситуациях, когда требуется защитить граждан от посягательства на их честь и достоинство. Кроме того, государство гарантирует своим гражданам защиту и покровительство за его пределами. Усиливается государственная поддержка культуры, науки, образования, здравоохранения.

На наш взгляд, Республика Казахстан должна разработать самостоятельную схему развития социальной государственности на основе социального партнерства. Это значит, что источниками финансирования должны выступать государство, бизнес сообщество и трудоспособные граждане. В представленных моделях часто наблюдается перекос в сторону того или иного источника финансирования. Так, патронат государства приводит к снижению социальной активности самих граждан и уклонению от социальной ответственности бизнес сообщества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года // Информационная система ПАРАГРАФ.
2. Назарбаев Н.А. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстана. – Алматы, 2002.
3. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» – новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 года // http://www.akorda.kz
4. Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств N 28-6 «О Концепции формирования правовых основ и механизмов реализации социального государства в странах Содружества» (Принято в г.Санкт-Петербурге 31 мая 2007 года).
5. Всеобщая декларация прав человека: принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года.
6. Европейский кодекс социального обеспечения (Страсбург, 16 апреля 1964 года).
7. Конвенция МОТ № 117 «Об основных целях и нормах социальной политики» (Женева, 1964).
8. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах: принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года.
9. Европейская конвенция о социальном обеспечении (Париж, 14 декабря 1972 года).
10. Европейская Социальная Хартия (Страсбург, 3 мая 1996 г.).
11. Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств N 28-6 «О Концепции формирования правовых основ и механизмов реализации социального государства в странах Содружества» (Принято в г. Санкт-Петербурге 31 мая 2007 года).
12. Ахметшин Р.И. К проблеме третьего поколения прав человека (Международно-правовые аспекты): Дис. ... канд. юрид. наук. М., 1999, С. 8.

Әбенов Е.М.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 2 курс докторанты
Астана қ., Қазақстан.
aem11186@mail.ru

Кемел М.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, э.ғ.д., профессоры
Астана қ., Қазақстан.
makekemel@mail.ru

МЕМЛЕКЕТ ПЕН ЖЕКЕ СЕКТОРДЫҢ ДАМУЫН НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Түйін: *Мақалада мемлекет пен жеке сектордың арасындағы ынтымақтастық пен байланыстың дамуын құқықтық реттеу тетіктері қарастырылған. Мемлекеттік – жеке меншік әріптестік негізінде кәсіпкерлікті қолдаму мен дамытудың жолдарына тоқталған. Сонымен қатар, мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы заңының өзгерістері мен толықтырулары көрсетілді.*

Резюме: *В статье предусмотрены механизмы правового регулирования развития сотрудничества и связей между государством и частным сектором. На основе государственно – частного партнерства и развития предпринимательства. Также были отражены изменения и дополнения в закон О государственно-частном партнерстве.*

Summary: *The article provides for mechanisms of legal regulation of cooperation and relations between the state and the private sector. On the basis of public-private partnership and entrepreneurship development. Changes and additions to the law on public-private partnership were also reflected.*

Әлемдік экономикалық дағдарыс көптеген елдерге мемлекет кірісінің азайып, барлық деңгейдегі бюджеттердің кемуіне және соның нәтижесінде аймақтық деңгейдегі де, мемлекеттік деңгейдегі де инвестициялық жобалардың қаржыландыруының төмендеуіне әкеп соқты. Көптеген салалар қомақты инвестициялар құюды талап етеді, ал мемлекет бұндай жобаларды өздігінше қаржыландыруға мүмкіндігі жетпейді. Бұндай жағдайларда, әлемдік тәжірибеде жеке меншік сектордың капиталын тарту кең таралған. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік (МЖӘ) – ел экономикасын жаңа бағытқа, үлкен белеске көтеруге бағытталған, экономиканы әртараптандыруға және кәсіпкерлерді қолдау мен дамытуға негізделген. Еліміздің бюджет шығындарын үнемдеуге, әлеуметтік-экономикалық маңызы бар жобаларға жеке бизнес өкілдерін тарту. Мемлекет пен жеке сектор арасында байланыс, ынтымақтастықты дамыту қажеттігін Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың халыққа жолдауларында да, кездесулерінде үнемі айтып келеді. (1-кестені қараңыз). “Жеке меншік капиталын тарту жөнінен мемлекеттік-жеке меншік әріптестік тетігі орасан зор әлеуетке ие. Біз, Қазақстанда бұл тетікті іске қостық, бірақ та ол озық әлемдік практикаға сәйкес жетілдіріліп дамып келеді.

Кесте 1

МЖӘ негізінде кәсіпкерлікті дамыту

	Атауы	Жылы	Сипаттамасы
1	2	3	4
1	Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – қазақстанның жаңа мүмкіндіктері»	2010 жылғы 29 қаңтар	«Жекеменшік инвестицияларды тарту жөнінен мемлекеттік-жекеменшік әріптестік тетігі орасан зор әлеуетке ие болып отыр. Біз Қазақстанда бұл тетікті іске қостық, бірақ та ол озық әлемдік практикаға сәйкес жетілдіруді талап етеді».

1	2	3	4
	Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты	2012 жылғы 14 желтоқсан	-Мемлекеттік-жекеменшік әріптестігінің жаңа үлгісі – «Қуатты бизнес – Қуатты мемлекет». -Мемлекеттік-жекеменшік әріптестігі принципіне негізделген сенімді диалог құру үшін бизнесті топтастыруды жалғастыру керек, ол бұл жаңа стратегияны жүзеге асыруда кең ауқымды және барлық кәсіпкерлердің тартылуы міндетін шешіп береді. -Мемлекеттік-жекеменшік әріптестігі үшін құқықтық базаны анықтауды да тездету қажет.
2	Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»	2017 жылғы 31 қаңтар	Кәсіпкерлікті дамытуға мемлекет-жекеменшік серіктестігі аясын кеңейту зор мүмкіндік береді. Бұл жерде әңгіме бірқатар мемлекеттік қызметтер көрсету міндетін бизнеске беру ісіне қатысты болып отыр.
3	Үлт жоспары – 5 институттық реформа «100 нақты қадам»	2016 жылдың 1 қаңтар	34-қадам. Мемлекет-жекеменшік серіктестігін дамыту шеңберінде пенитенциярлық инфрақұрылымды жаңғырту. Пенитенциярлық мекемелерді салуға, ұстауға және басқаруға жекеменшік секторды тарту жөнінде ұсыныстарды екшеу және халықаралық тәжірибені зерттеу.
Ескерту: [1], [2], [3], [4] әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған			

Жоғарыдағы кестеде, мемлекет пен жеке сектордың арасындағы байланыстың дамуына әсер еткен құжаттардан үзінді келтірілді. Сонымен, елімізде МЖӘ-і дамытудың заңнамалық, құқықтық негізі бар. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің белсенділігіне әсер ететін факторлар да бар. Олар:

1. Жеке қаржылық бастама;
2. Жергілікті органдардың дербестігі;
3. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік кадрларын дамыту, оқыту;
4. Әріптестік бойынша шығыстарды секвестрлеуге тыйым салу;
5. Жергілікті органдар үшін KPI орнату.

Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік механизмдерін қолдану мемлекетке де, кәсіпкерлікті дамытуға бірқатар артықшылық береді. Жеке сектор үшін жаңа инвестициялық мүмкіндіктер және тиісінше жаңа кіріс көздері, ірі жобаларға қатысу мүмкіндіктері туады. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік мемлекеттің дәстүрлі жауапкершілік салаларында жеке меншік сектордың ресурстық және зияткерлік әлеуетін пайдалануды болжайды. Мемлекет пен кәсіпкердің әріптестігі келесідей мүмкіндіктерді береді:

– Мемлекеттік бюджетке ауыртпалықты төмендету: объектіні салу үшін бір мезгілде бюджеттік қаражатты бөлу қажет емес, төлемдерді бірнеше жылға кейінге қалдыру мүмкіндігі бар;

– Жобаның сапасын жақсарту: әріптестікте бюджеттік қаржыландырудан айырмашылығы, объектінің сапа кепілдігі объектінің пайдалану мерзімі аяқталғанға дейін келісімшарт бойынша жекеше әріптеспен қамтамасыз етіледі;

– Жеке бастаманы дамыту: мемлекетпен ұзақ мерзімді серіктестік арқылы мемлекеттік жауапкершілік саласында дәстүрлі орналасқан жобаларға қатысуға бизнеске мүмкіндік береді.

– Мемлекеттік секторды қысқарту: кейбір мемлекеттік функцияларды бизнеспен тиімді орындалуы мүмкін, мысалы, ғимаратқа қызмет көрсету, әріптестік нысандары бюджет қаражатын үнемдеуге мүмкіндік беретін жеке серіктес ұсынатын қосымша коммерциялық қызметтер есебінен сақталады.

Осындай мемлекет пен кәсіпкердің арасындағы ынтымақтастық пен байланысты реттеу үшін, 1991-2012 жылдар аралығында мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті қолдану механизмінің құқықтық негіздері қалыптасты. Қабылданған заңдар осы күнге дейін әлемдік тәжірибеге негізделіп түзетулер мен толықтырулар енгізіліп келді. (2-кестені қараңыз).

Кесте 2

ҚР МЖӘ реттейтін заңдар мен нормативтік құқықтық актілері

№	Заңдар атауы	Бекітілген уақыты
1	Мемлекеттік жекешелік әріптестік туралы	ҚР 2015 жылғы 31 қазандағы № 379-V ҚР Заңы
2	МЖӘ мәселесі бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтыруларды енгізутуралы	ҚР 2015 жылғы 31 қазандағы № 380-V ҚР Заңы
3	Концессия туралы	ҚР 2006 жылғы 7 шілдедегі № 167 Заңы
4	МЖӘ іске асыру үшін берілмейтін объектілер тізбесі туралы	ҚР Президентінің 2016 жылғы 14 қаңтардағы № 172 Жарғысы
5	Концессияға берілмейтін объектілер тізбесі туралы	ҚР Президентінің 2007 жылғы 05 наурыздағы № 294 Жарғысы
6	МЖӘ дамыту Орталығының кейбір мәселелері туралы	ҚР Үкіметінің 2015 жылғы 25 желтоқсанындағы №1056 Қаулысы
7	Республикалық мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын қолдау жөніндегі заңды тұлғаны айқындау туралы	ҚР Үкіметінің 2015жылғы 25 желтоқсанындағы №1057 Қаулысы
8	МЖӘ жобаларын жоспарлаудың және іске асырудың кейбір мәселелері туралы	ҮЭМ 2015 жылғы 25 қарашадағы № 725 бұйрығы
9	Мемлекеттік-жекешелік әріптестік объектілерін мемлекеттік меншікке қабылдау қағидаларын бекіту туралы	ҮЭМ 2015 жылғы 25 қарашадағы № 713 бұйрығы
10	Экономиканың әртүрлі салаларында (аясында) концессияның Үлгілік шартын бекіту туралы	ҮЭМ 2015 жылғы 27 наурыздағы № 277 бұйрығы
11	Қазақстан Республикасы Үкіметінің және жергілікті атқарушы органдардың МЖӘ жобалары бойынша мемлекеттік міндеттемелерінің, оның ішінде мемлекеттік концессиялық міндеттемелерінің лимиттерін айқындау әдістемесін бекіту туралы	ҮЭМ 2015 жылғы 26 қарашадағы №731 бұйрығы
Ескерту: [5] автормен құрастырылған		

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің алғашқы және кеңінен таралған формаларының бірі концессия болып табылады, концессиялық келісімдерді пайдаланудың нормативтік базасы 1991 жылы еліміз тәуелсіздігін жариялаған кезден бастап қалыптасты. 1991 жылғы 23 желтоқсанда «Концессиялар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды және ол өз күшін 1993 жылы жойды. Ол Қазақстан Республикасының аумағында тек шетел инвесторларына концессиядағы объектілерді ұсынудың ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық шарттарын реттеген еді.

Концессия бастапқы редакцияда шетел заңды немес жеке тұлғаға – концессионерге – жалға мүлікті, жерді, табиғи ресурстардың беруін қарастырған. Басқа сөзбен айтқанда, концессия жалға алу (мүліктік жалға алу) шартының призмасы арқылы анықталған, бірақ бір уақытта концессиялық қатынастарда мердігер, сақтандыру, еңбек шартының элементтері болуы мүмкін еді.

2015 жылы 31 қазанда Қазақстанда «Мемлекетік-жекешелік әріптестік туралы» Заң қабылданды. Бұл еліміздің экономикасының барлық саласында кәсіпкерлік жобалардың дамуына мүмкіншілік ашты.

Кесте 3

Концессия мен МЖӘ заңдарының айырмашылығы

Концессия	МЖӘ
1	2
Әлеуметтік құрылымы мен тіршілікті қамтамасыз ету объектілері	Экономиканың барлық саласында

1	2
Концессия объектісі – концессия шарты бойынша пайдалынатын және құрылатын (реконструкцияланатын) тізбеге енген әлеуметтік инфраструктураның және тіршілікті қамтамасыз ету объектілері	МЖӘ объектілері – жобалануы, салынуы, құрылуы, реконструкциялануы, жаңғыртылуы және пайдаланылуы МЖӘ жобасын іске асыру шеңберінде жүзеге асырылатын мүлік, мүліктік кешендер.
Концессия шарты екі жақты	МЖӘ шарты көпжақты болуы мүмкін
Мәртебесі (концеденттер) – тек мемлекеттік органдар	Мемәріптес – тек меморгандар ғана емес, сонымен қоса квазимемлекеттік сектордың субъектілері болуы мүмкін
Жобаны бастамалау – алдымен инвестициялық ұсыныстар	Жобаны бастамалау – инвестициялық ұсыныстар талап етілінбейді
Тек біркезеңдік және екі кезеңдік конкурс	Бір кезеңдік, екікезеңдік, жеңілдетілген, жабық конкурс

Жаңа Заңның қабылдануы инвесторлар үшін Қазақстанның мемлекеттік-жеке меншік әріптестік нарығы қызықтыра бастады. Көптеген әлемдік озық, жетілдірілген механизмдер қазақстандық тәжірибеге енгізілді. Ал мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің жаңа механизмдері мен процедуралары енді биліктің атқарушы органдарына, аймақтарда әлеуметтік маңызды инфрақұрылымды дамыту мәселесін мемлекеттік-жеке меншік әріптестік есебінен шешуге мүмкіндік береді. (4-кестені қараңыз).

Кесте 4

Қазақстандағы МЖӘ-ның әдіснамалық дамуы

Жылдар	**Өзгеріс аты**	**Сипаттамасы**
2006	Концессия туралы заң қабылданды	Үлкен ифраструктуралық жобалар. Жалғыз модель-ВТО.
2012	Концессия заңына түзетулер енгізілді	Кейбір салалық шектеулер жойылды
2013	Келісімшарттың жаңа түрлері	ВТО: құрылыс-беру-басқару; DBFO:жобалау-қаржыландыру-құрылыс-пайдалану; O&M: пайдалану және басқару; LC: лизинктік келісімшарт.
2014	Концессия заңына түзетулер енгізілді	4 млн АЕК дейінгі жобалар бойынша шешім қабылдауда ЖАО дербестігі; Жергілікті МЖӘ орталықтарын құру.
2015	МЖӘ туралы заң қабылданды	Өңірлерді облыстық деңгейде толық орталықсыздандыру; Тікелей келіссөздер (ЧФИ) жеке қаржылық бастама; Жеңілдетілген конкурстық рәсімдер.
2016	Үлгілік конкурстық құжаттама мен шарттар	Үлгілік конкурстық құжаттама мен шарттар.
2017	МЖӘ туралы заңына өзгерістер	Процедураларды оңтайландыру, шарттарды тіркеу, бағдарламалық МЖӘ.
2018	МЖӘ туралы заңына өзгерістер	Кепілмен қамтамасыз ету.
Ескерту: [6] әдебиет негізінде автормен құрастырылған		

Толықтай алғанда, Қазақстанда өтіп жатқан мемлекеттік-жекешелік әріптестікке заңнамалық өзгерту процестері жағымды трендке ие.

2017 жылы әріптестікті одан әрі жандандыру мақсатында бірқатар шаралар қабылданып, өткен жылдың 30 қарашасында заңнамаға қосымша түзетулер енгізілді.

Атап айтқанда, бұл мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктерін одан әрі жетілдіруге және жеңілдетуге байланысты болды. Олар:

1. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын әзірлеу және жоспарлау рәсімдерін оңтайландыру;

2. Үлгілік құжаттама әзірлеу;

3. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобасы бойынша ұзақ мерзімді тұтыну кепілдігін заңнама түрінде бекіту;

4. «Бағдарламалық мемлекеттік-жекешелік әріптестік»;

5. Мемлекеттік-жекешелік әріптестікке арналған шығыстарды жоспарлау;

6. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік шарттары шеңберінде банк үшін өтімді кепіл ретінде төлемдерді мойындау;

7. Қазынашылық комитеті әріптестік шарттарын 2017 жылғы 10 маусымнан бастап тіркеу жүргізеді;

8. Жергілікті атқарушы органдардың мемлекеттік-жекешелік әріптестік лимиттерін айқындау әдістемесін өзгерту [7].

Жоғарыда көрсетілген түзетулер мен толықтырудың негізінде, МЖӘ аясында жасалған жобаларда арта түсті. Әліде болса МЖӘ мүмкіндіктері мен тетіктерін қолдану, оны жеткізу, түсіндіру жұмыстары ақсап тұр. Осы өзгерістер мен толықтырулар инновациялық, жаңашыл, ғылымға негізделген кәсіпкерліктің түрін дамытады деген сенім мол.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту мәселелері бойынша ҚР Үкіметі отырысында ҚР Ұлттық экономика министрі Т.М. Сүлейменовтің баяндамасында Республика бойынша 449 жоба тіркелгендігін айтты. Министрлік әріптестіктің ағымдағы жобаларына талдау жүргізіп, нәтижесінде аталған жобалар 3 санатқа бөлді:

1. Мемлекеттік бюджеттен шығындарды өтеуді талап етпейті;

2. Мемлекеттік бюджеттен пайдалану шығындарын талап ететін өтеулер. Мысалы «Бағдарламалық әріптестік» шеңберінде іске асырылатын жобалар (балабақшаларда мемлекеттік білім беру тапсырысын орналастыру) болып табылады.

3. Мемлекеттік бюджеттен жекеше әріптестің барлық шығындарын өтеуді талап ететін жобалар.

449 жобаның ішінен 86 жоба ғана 1-ші санатқа жатады. Олардың жалпы сомасы 22,6 млрд. теңгені құрайды.

Сонымен қатар, жобалардың негізгі бөлігі – 270,6 млрд.теңге сомадағы 259 жоба 2-ші санат бойынша жасалды.

3 санат бойынша – 803,1 млрд.теңге сомадағы 104 жоба [8] .

Осыған орай, жобалардың сапасы бойынша және инновациялық, жаңашылдығына да назар аудару керек. Ондай жобаларды бағалау критерийлерін реттеу қажет. Мемлекет, бизнес және ғылымның өзара байланыстыру арқылы инновациялық белсенділікті, әлеуеті ұлғайтуға мән беру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» 2010 жылғы 29 қаңтар.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты 2012 жылғы 14 желтоқсан.
3. Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» 2017 жылғы 31 қаңтар.
4. Ұлт жоспары – 5 институттық реформа «100 нақты қадам» 2016 жылдың 1 қаңтар.
5. Ссылка: http://kzppp.kz/archives/3522?lang=kz#sthash.NJIubojW.dpuf
6. Белая книга практические рекомендации для мио по реализации проектов гчп. -2016г. – 6с.
7. Ссылка: http://economy.gov.kz ҚР Ұлттық экономика министрі Т.М. Сүлейменовтың 2018 жылғы 29 қазанда болатын ҚР Парламенті Мәжілісі «Үкімет сағаты» отырысындағы баяндамасы, 29.10.18ж.
8. Ссылка: http://economy.gov.kz Мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту мәселелері бойынша ҚР Үкіметі отырысында ҚР Ұлттық экономика министрі Т.М. Сүлейменовтің баяндамасы, 23.10.18ж.

Болат Ә.А.
заң ғылымдарының магистрі,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің құқық және
экономика факультетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы,
Талдықорған қ,
alibekblato@mail.ru

Молдабеков Б.Е.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің құқық және
экономика факультеті қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
Талдықорған қ.

ҚАРУСЫЗДАНУ САЛАСЫНДАҒЫ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме. *Бұл ғылыми мақалада қарусыздану саласындағы Біріккен Ұлттар Ұйымының алатын орны және құқықтық негіздері қарастырылып, ақпарат көздері айқындалған.*

Резюме. *В данной научной статье рассмотрены информативные материалы по обеспечению правовых основ ООН в сфере разоружения, а так же влияние данной организации на поддержку данного аспекта мира и безопасности.*

Summary. *This scientific article considers informative materials on the provision of the UN legal framework in the field of disarmament, as well as the influence of this organization on supporting this aspect of peace and security.*

1945 жылы 25 сәуірінен 26 маусымына дейін Сан-Франциско да Біріккен Ұлттардың халықаралық ұйымдар мәселелері жөніндегі Кеңесінің конференциясы болды. «...50 мемлекеттен 282 делегат келді. Конференция жұмысында барлығы 5 мыңнан аса адам ат салысты. Бұл коференция одақтық державалардың бірлігі деген ұранмен өткізілді. Олар КСРО, АҚШ, Англия. БҰҰ Жарғысы үш ұлы державаның басшылары қатысқан Думбартон-Оксктегі Кеңес және Ялтадағы келіссөздер барысында жасалған тұжырымдамада бекітілді...» – деп осы тарихи оқиғаны БҰҰ Бас Хатшысының саяси мәселелер және Қауіпсіздік Кеңесінің істері жөніндегі орынбасары қызметін атқарған Л. Кутаков осылайша сипттады [1].

Сан-Франциско конференциясы екі ай бойы жұмыс істеп, БҰҰ Жарғысын қабылдаумен аяқталды. Конференция делегаттары халықаралық әмбебап ұйымының 111-баптан тұратын құрылтай құжатты байындайды, ол 1945 жылы 25 маусымда бірауыздан қабылданды. Келесі күні, яғни 26 маусымда соғыс ардагерлері мемориалының ғимаратында БҰҰ Жарғысына қол қойылды. Осы құжатқа сәйкес «Осы Жарғы Қытай Республикасы, Франция, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы, Ұлыбритания Біріккен Корольдігі мен Солтүстік Ирландия, Америка Құрама Штаттары осы Жарғыға қол қойған басқа мемлекеттердің көпшілігі бекіту грамоталарын сақтауға бергенде өз күшіне енеді...». Сөйтіп, құрылтай құжаттың соңғы 29-інші бекіту грамотасы 1945 жылы 24 қазанында тапсырылды. Жоғары аталған баптың талаптары бойынша осы күн Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылған күні болып есептеледі.

Осы Жарғының 1-бапқа сәйкес, БҰҰ-ның мақсаттары мынадай болып келеді:

– халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау;

– бейбітшілікке қауіп келтіру мен басқыншылық актілерінің алдын алу және жою үшін тиімді шараларды қабылдау;

– халықаралық дауларды немесе оқиғаларды бейбіт құралдар арқылы шешу;

– халықаралық теңқұқылық және өзін-өзі басқару қағидасының негізінде ха-лықтардың достық қарым-қатынасын дамыту;

– экономикалық, әлеуметтік, мәдени және гуманитарлық сипаттағы халық-аралық дауларды шешу барысында халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру;

– осындай ортақ мақсаттарға жету жолында ұлттар әрекеттерін үйлестіру ор-талығы болу;

Осы мақсаттар негізге ала отырып БҰҰ-ның қағидалары мен функцияларын анық көре аламыз. Осы жоғары анықталған мақсаттарға қол жету үшін БҰҰ-да негізгі органдар мен мамандандырылған

мекемелер қызмет атқарады. Біріккен Үлттар Үйымының құрылымы алты басты органнан және қажетті қосалқы органдарынан тұрады. БҰҰ-ның басты органдары мыналар: Бас Ассамблея, Қауіпсіздік Кеңесі, Экономикалық және Әлеуметтік Кеңес, ОПЕК жөніндегі кеңес, Халықаралық Сот және Хатшылық.

БҰҰ өз қызметін жүзеге асырғанда мынадай қағидаларды басшылыққа алады:

1. Үйымның барлық мүшелерінің дербес теңдік қағидасы.
2. Өздеріне жүктелген міндеттерді адал орындау қағидасы.
3. Туындаған дауларды бейбіт құралдармен шешу қағидасы.
4. Күш қолданбау немесе күш қолданамын қоқан-лоққы жасамау қағидасы.
5. БҰҰ-ның Жарғыға сәйкес атқаратын барлық әрекеттеріне барынша көмек көрсету қағидасы.
6. БҰҰ-ның мүшесі болып табылмайтын мемлекеттердің БҰҰ қағидалары-на сәйкес әрекет етуін қамтамасыз ету қағидасы, себебі ол бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдауға қажет болуы мүмкін.
7. Мемлекеттердің ішкі құзыреттеріне жататын істерге БҰҰ-ның қол сұқ-паушылық қағидасы [2, 128].

Сонымен, әмбебап халықаралық ұйымының мақсаттары мен қағидалары халықаралық құқықтың мазмұны мен негізгі қағидаларына қайшы келмейтінін байқауға болады. Осы қағидалар негізі үлгі ретінде ала отырып 1970 жылы Декларацияда халықаралық құқықтың қағидасы және де 1975 Хельсинки кеңесінің Қорытынды Актісінде 10 қағидалары мазмұндалған.

Екінші Дүниежүзілік соғыстың аяқталу кезеңдерінде БҰҰ-ның Сан- Францискода құрылуы халықаралық қатынастарды орнатуы жаңа заманның алғашқы қадамық символы болды. Үйымының алғашқы қағидасы мен басты мақсаты «болашақ ұрпақты соғыс апатынан құтқару» екенін Жарғысыда жарияланған. 1945 жылы 26 маусымда 50 мемлекеттердің өкілдері БҰҰ Жарғысына Сан- Францискода қол қойылғанына алты апта өткен соң, АҚШ Хиросима мен Нагасакиге бірінші атом бомбасын тастады. Соғыс табиғатының өзін мәңгілікке өзгерткен жанталаса қарулану дәуірі осылай басталды. Адамзат өзін құртып жібере алатын жаппай қырып – жою қаруына ие болды.

Бас Ассамблеяның бірінші сессиясы 1946 жылы 10 қаңтарда Лондондағы Вестминстердің Орталық залында өтті. Ондағы инаугурациялық сөзді британның жаңа Премьер-Министрі Клемент Эттли сөйледі, ал Бельгиядан келген Поль Генри Спаак БҰҰ БА бірінші сессиясының Президенті болып сайланды. БҰҰ Бас Ассамблеясының бірінші сессиясы өзінің алғашқы қарарын бір ауыздан қабылдады, онда Атом қуаты жөнінде Комиссия құрылды, «атом қаруын және жаппай қырып-жоюға жарамды барлық негізгі қару түрлерін ұлттық қару-жарақка қоспау» міндеті қойылды.

БҰҰ тарихшылары бұл комиссияның «қырғи-қабақ соғыстағы» алғашқы Зерттеуатиялық «майдан алаңына» тез айналғанын жазады. 1946 жылы маусымда американ өкілі Бернард Барух АҚШ–тың «ядролық қатерден арылу» жөніндегі жоспарын ұсынды. Ядролық материалдарды және оны өндіретін жабдықтарды бақылайтын Халықаралық атом агенттігін құру ұсынылды. Нүсқаулар мен тыйым салулар жөніндегі оның өкілеттігі Қауіпсіздік Кеңесінде қаралғанда «ветоға» түспеу керек. АҚШ мұндай агенттік құрылған жағдайда ядролық қарудан бас тартатынын мәлімдеді.

КСРО қарсы ұсыныспен шықты, оны кеңес өкілі Андрей Громыко енгізді. Ол ядролық қаруды үш ай ішінде жоюды және Қауіпсіздік Кеңесі туы астында Бақылау мен ауыздықтау жөніндегі Конвенция жасауды ұсынды. Кеңес Одағы Барух жоспарын атом бомбасына жеке иелікті сақтап қалу әрекеті деп қабылдады. АҚШ өз кезегінде, КСРО ұсынысын өз атом бомбасын жасау үшін уақытты созу деп санады. 1949 жылы 29 тамызда Семей полигонында кеңестік атом бомбасының бірінші сынағы жасалғаны мәлім [3, 165].

Тығырыққа тірелу ядролық жанталасы қаруланудың басы болды және осының нәтижесінде БҰҰ Халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға ұмтылып қуаттаған болатын, Біріккен Үлттар Үйымының Жарғысында алғы сөзінде бір нәсіл бойында екі рет адамзат қоғамына есесін толтыра алмайтын қайғы әкелген соғыстар секілді апаттардан болашақты сақтауға талпыныс жасалатыны айтылған. Бұл тақырыптың маңыздылығы сонша, Жарғы мәтінінде «бейбітшілік» 26 рет, «халықаралық қауіпсіздік» 20 рет және «достық және бейбіт қатынастар» 10 рет қайталанған. Сонымен қатар, «халықаралық міндеттеріне» байланысты БҰҰ-ның Жарғысында «Қарусыздану» термині екі баптарына 11 және 47 енгізілген және бұл ұғымдары БҰҰ-ның негізгі мақсаттары болып көзделген. Осылайша, Жарғының 11-бапқа сәйкес «Бас Ассамблея халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздік мәселелерін орнатуда ынтымақтастықтың жалпы қағидаларын, сонымен қатар, қарусыздануды анықтайтын және қаруланууды реттейтін қағидаларын қарастыруға уәкілдік етеді, және де осы қағидалар негізінде

Үйымның Мүшелеріне немесе Қауіпсіздік Кеңесіне немесе Үйымның Мүшелері мен Қауіпсіздік Кеңесіне нұсқау беруге құқылы».

Қарусыздану мәселелері Біріккен Ұлттар Үйымының отырыстарында тұрақты қарастырылатын мәселелердің бірі болып келеді. Бүгінгі таңда химиялық, биологиялық қарулардың түрлеріне тыйым салынған. Басқа ядролық қару-жарақтардың түрлері мен теңізасты миналарды жоюы халықаралық қауымдастықтардың қарарында қарастырылып тұрады.

Негізінен әлемде бейбітшілік орнату үшін әр бір мемлекет қарусыз мәселесіне көңіл аударуы керек. Бейбіт өмір – достық қарым-қатынас орнатуымен басталады, егер мемлекеттер арасында достық, ытымақтастық қатынастары орнатылса, қару-жарақтардың пайдалану сесебі де керек болмайды. Қарусыздану проблемасының басты ерекшелігі – халықаралық құқықта қарусыздану қағидасының қалыптасуы. Осы қағиданың нақты мазмұны мынада:

а) БҰҰ Жарғысы қарусыздануды халықаралық бейбітшілік қолдану саласындағы БҰҰ-ның басты органдарының алдына қойылған маңызды міндеттерінің бірі ретінде айқындайды (11-баптың 1-тармағы; 26, 47-баптар). Жарғылық ережелерде қаруланууды реттеу және қарусыздану деген екі ұғым пайдаланылған. Екінші нұсқасы одан кеңірек ұғым, қарусыздану қаруланууды қысқарту әрекеттерін көздейді деген сипатта. Сонымен, БҰҰ Жарғысында қарусыздану жөніндегі шаралар жүргізу үшін қажетті заңдылық база орын алады. БҰҰ өзінің іс-тәжірибелік қызметінде қарусыздану проблемасының түрлі аспктілеріне біршама көңіл бөлді. БҰҰ-ның басты органдары, ең алдымен Бас Ассамблея БҰҰ Жарғысының тиісті ережелерін үдемелі дамытуға көмектесетін маңызды шешімдер қабыдады. Әсіресе, бұл процесс 1959 ж. Жаппай және толық қарусыздану туралы белгілі кеңес ұсыныстарының кейін жедел сипат алды. Содан кейін, қарусыздану мәселелері туралы қарарлар БҰҰ Бас Ассамблеясының барлық сессияларында қабылданатын шешімдердің құрамдас бөлігіне айналды. Мысалы, 1963 ж. ядролық сынақтарды ішінара тоқтату туралы шарт, ал 1968 ж. – ядролық қаруды таратпау туралы шарт қабылданды.

б) қарусыздану құқығының шарттық құқыққа айналуы:

в) қарусыздану мәселелерін талқылау және тиісті халықаралық-құқықтық құжаттарды жасау үшін арнайы халықаралық тетіктің болуы айтарлықтай маңызды фактор.

Қарусыздану қағидасын орындау мемлекеттердің тікелей қаруларын тастап шығуын білдірмейді. Мемлекеттер қарусыздану саласында халықаралық шарттар жасауға ұмтылулары тиіс және өздеріне жүктелген міндеттемелерді адал орындауы керек. Сөйтіп, қарусыздану қағидасының мазмұнына сәйкес: біріншіден, қарусыздану саласында іс-тәжірибелік шаралар жасау; екіншіден, қарусыздану мақсатына жету; үшіншіден, қарусыздану саласында әрекет ететін шарттар талабын орындау керек [4, 60].

Негізінен Біріккен Ұлттар Үйымымен құрылған қарусыздану механизмі үйымның Жарғысы және Бас Ассамблеяның шешімімен анықталады.

Жалпылама және толық қарусыздану идеясы БҰҰ Бас Ассамблеясының 1959 ж. 20 қарашасындағы 1378 (XIV) қарарында бекітілген. Кейінірек бұл нормалар ядролық қаруды үш жағдайда сынауға тыйым салу туралы 1963 ж. 5 тамызындағы Мәскеу шартында, ядролық қаруды таратпау туралы 1968 ж. 1 шілдесіндегі шартта және басқаларда бекітілді.

Ядролық және термоядролық қаруды қолдануға тыйым салатын 1961 ж. 24 қарашасындағы БҰҰ Бас Ассамблеясының Декларациясы, Халықаралық қатынастарда күш қолданбау және ядролық қаруды қолдануға мәңгі тыйым салу туралы 1972 ж. 29 қарашасының қарар, ядролық апаттардың алдын алу туралы 1981 ж. 9 желтоқсанындағы БҰҰ Бас Ассамблеясының қарары, ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы 1996 ж. Шарт тыйым салу нормаларының тиімділігін жүйесіндегі негізгі нормалар болып табылады.

Әскери қимылдар жүргізудің рұқсат етілмеген құралдарын халықаралық-құқықтық реттеу ежелдегі 1858 ж. Петербург декларациясында, Соғыс заңдары мен салт дәстүрлері туралы 1907 ж. Гаага конвенциясында және де Бактериологиялық (биологиялық), улы қаруларды дайындауға, өндіруге және жинауға тыйым салатын және оларды жою туралы 1972 ж. Конвенцияда және басқа құқықтық актілерде белгіленген болса да, қазіргі уақытта бұл қарулар заңсыз жер бетінде қолдана береді. Рұқсат етілмеген қаруды қолданудың жеткілікті реттелген құқықтық негізінің болғанына қарамастан, халықаралық құқықта ядролық қаруды қолдануға тікелей тыйым салуды бекіту артық болмас еді. Халықаралық қауымдастық ядролық қаруды қолданбау, өндіруді және сынауды тоқтату, сондай-ақ оның барлық қорын жою арқылы ядролық қаруға толық тыйым салуға қол жеткізуі керек [5, 89].

Әмбебап шарттарды орната көптеген мемлекеттер бейбітшілік пен қауіпсіздік кепілдігіне ие бола алады.

Ядролық қаруды сынауға тыйым салу мәселелері Ядролық қаруды атмосферада, ғарыш кеңістігінде және су астында сынауға тыйым салу туралы 1963 ж. 5 тамызындағы Мәскеу шартында көрініс тапқан. Ядролық қаруды таратпау туралы 1968ж. 1 шілдесіндегі шарт қару-жарақты жаппай шығаруға және қарудың осы түрін халықаралық қауымдастықтың басқыншылық күштерінің иелену мүмкіндігіне кедергі жасады. Осы шартта ядролық қаруы бар және мемлекеттер үшін міндеттемелер бекітілген.

Ядролық қаруы бар мемлекеттердің міндеттемелеріне:

а) ядролық қаруды немесе ядролық жарылғыш құрылғыларды ешкімге бермеу;

б) ядролық қаруы жоқ мемлекеттердің ядролық қаруы немесе басқа да ядролық жарылғыш құрылғыларды ешкімге қандай да бір тәсілдермен өндіруге немесе алуына көмектеспеу, қолдамау және түрткі болмау жатады.

Ядролық қарулары жоқ мемлекеттер:

а) ядролық қару және басқа да жарылғыш құрылғыларды ешкімнен алмауға;

б) ядролық қаруларды және басқа да ядролық жарылғыш құрылғыларды қандай да бір тәсілдермен өнірмеуге, сондай-ақ ядролық қару мен басқа да ядролық жарылғыш құрылғыларды өндіруге байланысты қандай да бір көмек қабылдамауға және көмек алмауға ұмтылуға міндетті.

Осы міндеттемелер 1991 жылдың соңында КСРО-ның таралуы нәтижесінде Беларусь, Қазақстан, Ресей Федерациясы және Украина аумағына орналастырылған бұрынғы Кеңес Одағының ядролық қаруына қатысты сауалдар туындаған кезде қолданылды.

Жаңа жағдайды ескере отырып, 1992 жылдың 23 мамырында осы мемлекеттер АҚШ-пен бірге Лиссабонда СҚШ-1 (стратегиялық қаруларды шектеу) Шартына тіркелген Хаттамаға қол қойды, сол бойынша олар бұрынғы КСРО–ның осынау Шарттағы міндеттемелерін өздеріне қабылдады. Лиссабондағы Хаттамаға сәйкес Беларусь, Қазақстан және Украина Ядролық қаруды таратпау жөніндегі Шартқа (ЯҚТШ) ядролық қаруы жоқ мемлекеттер ретінде қол қоюға міндеттенді.

Таратпау туралы Шартты Қазақстанның Жоғарғы Кеңесі 1993 жылы 13 желтоқсанда бекітті, бірақ бекітілген хатты сақтаушы мемлекеттердің біріне сақтауға өзкізуді қарастыратын қосылуды рәсімдеуге сәйкес Қазақстан 1994 жылдың 14 ақпанынан Шартқа қатысушы болып табылады. Қазақстан басшылығының ядролық қарусыз статусқа қатысты тарихи шешімі Бірікке Үлттар Үйымы тарапынан лайықты бағаланды. Бас Ассамблеяның 1994 жылғы 49-ыншы сессиясындағы 49/75Р қарарында Қазақстанның Ядролық қаруды таратпау жөніндегі Шартқа ядролық қаруға ие болмаған мемлекет ретінде қосылуы құттықталған.

Украина, Беларусь және Қазақстан Бірінші Комитетте белсене жұмыс істеді. Өйткені, осы мемлекеттердің ядролық қаруды жою және таратпау жөніндегі ересен үлесі БҮҮ және қарусыздану саласындағы басқа да көпжақты форумдар құжаттарында өздердің бағасын алуы керек еді. Сол кезден бастап Бас Ассамблеяның алты бірдей қарарында Қазақстанның, Беларусьтың және Украинаның ядролық қаруды таратпау режимін күшейтуге қосқан үлесі атап өтіледі.

Халықаралық бейбітшілікті орнату үшін БҮҮ мемлекеттерді әмбебап шарттарды орнатуға шақыртып, шартқа қосылған мемлекеттер басқа мемлекеттерді де қосылуына ұран жасауды да шақыртады. Шартқа түрған мемлекеттер бір-біріне тең құқықтар мен міндеттеріне ие болады [6, 101].

Қорыта келгенде қарусыздану қағидасын қолданудың келесідей ұсыныстарымыз бар. Қарусыздану қағидасының алғаш рет нақты толық түрде қалыптасуы ХХ ғасырдың басына келіп отыр. Қарусыздану бірнеше ғасырлардан бұрын пайда болғанымен, нақты халықаралық құқықпен жалпытанылған қағида ретінде Қарусыздану тек ХХ ғасырдың ортасында танылған болатын. Алғаш рет бекіткен халықаралық – құқықтық негіздері ең біріншіден, БҮҮ Жарғысы, кейін ядролық қаруды таратпау, биологиялық және химиялық қарулар туралы шарттар сияқты бірқатар болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Nations of Peace: Nuclear Disarmament and the Making of National Identity in Scotland and Wales Автор: Hill, Christopher R. TWENTIETH CENTURY BRITISH HISTORY Том: 27 Выпуск: 1 Стр.: 26-50 Опубликовано: 2016.

2. «ЖАНСҮГІРОВ ТАҒЫЛЫМЫ» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 5-6 желтоқсан, Талдықорған, 2014 ж. – 123-128 бб.
3. Beverley E.L. Frontier as Resource: Law, Crime, and Sovereignty on the Margins of Empire // COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY Volume: 55 Issue: DOI: 10.1017/S0010417513000029 Published: APR 2013. – 241-272 бб.
4. Халықаралық жария құқығы: Дәрістер курсы / А. Б. Бидайшиева.- Алматы: «ҒБО ККҰ», 2007.- 160 б.
5. Богданов О.В. Всеобщее и полное разоружения. – М:, «Юрист», 2007. – 358 с.
6. Богданов О.В. Запрешение оружия массового уничтожение. Международно-правовые проблемы. – М:, «Меж. Отн»., 2005. – 182 с.

УДК 343.12

Жакупова Г.А.
мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы, з.ғ.м.
І. Жансүгіров атындағы ЖМУ
Қазақстан, Талдықорған қ.
E-mail: Gulima8888888@mail.ru

Аннотация. *Бұл ғылыми мақалада әкімшілік құқық бұзушылық түрлері, әкімшілік жауаптылық, әкімшілік жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, әкімшілік жаза түрлері қарастырылған.*
Түйін сөздер: *Әкімшілік құқық бұзушылық, ескерту, айыппұл, әкімшілік жаза, әкімшілік жауаптылық.*

Жакупова Г.А.
м.ю.н., преподаватель кафедры государственно-правовых дисциплин
ЖГУ имени И.Жансугурова
Казахстан, г.Талдыкорган

Аннотация. *В данной научной статье рассматриваются виды административных правонарушений, административная ответственность, обстоятельства, смягчающие и отягчающие административную ответственность, виды административных взысканий.*
Ключевые слова: *Административные правонарушения, предупреждение, штраф, административное взыскание, административная ответственность.*

Zhakupova G.A.
master of law, teacher of public law disciplines
ZhSU named after I. Zhansugurov
Kazakhstan, Taldykorgan city

Abstract. *This scientific article discusses the types of administrative offenses, administrative responsibility, circumstances, mitigating and aggravating administrative responsibility, types of administrative penalties.*
Keywords: *Administrative offenses, warning, fine, administrative penalty, administrative responsibility.*

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ҮШІН ӘКІМШІЛІК ЖАЗА ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғасырлар бойы адамзаттың ең ақылдылары қоғамдағы құқық бұзушылық себептері мен оны жою жолдарымен күресіп келеді. Бүгінгі күні бұл мәселе заң ғылымында бұрынғыдай соншалық күрделі, әрі қарама-қайшылықты болып келеді. Оның өзектілігі – күмәнсіз. Құқық бұзушылық әрқашан болған. Сондықтан француз социологы Эмиль Дюрктеймменкеліспеуге болмайды, ол қылмыс кез келген салауатты қоғамның элементі болып табылады деп санады. Осыған орай, бір де бір қоғам қылмысты мүлдем жоя алмайды. Олар болған, бар және әрқашан болады.

Жеке адамның, әкімшілік кодекс бойынша әкімшілік жауаптылық көзделген құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасалған) іс-әрекеті не әрекетсіздігі немесе занды түлғаның құқыққа қарсы іс-әрекеті не әрекетсіздігі әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың объектісі мемлекеттік әкімшілік құқықтық нормалар реттейтін қоғамдық қатынастар саласы болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушы әкімшілік құқық бұзушылықтың субъектісі болады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың негізгі белгілерінің бірі «әрекет» және «әрекетсіздік» қосылып «іс-қимыл» деген құқықтық ұғымды құрайды. Іс-қимыл құқыққа сәйкес және терісқылық болып екіге бөлінеді.

Әкімшілік әрекет – міндеттер мен заң талаптарын орындамау, бұзумен тікелей байланысты, құқық бұзушының мінез-құлығының белсенді түрпішіні.

Міндетгер мен занды талаптарды орындамаумен тікелей байланысты құқық бұзушының мінез-құлығының бәсең түрпішіні әкімшілік әрекетсіздік деп аталады. Мысалы, сауда кәсіпорны бастығы, дер кезінде сатылатын тауарларды оларға берілетін сертификатпен қамтамасыз жасамағандықтан, сатып алушылар тауарлардың шығу тегіне байланысты ақпараттарды уақытында біле алмады. [1]

Егер әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жеке адам өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) құқыққа қарсы сипатын сезінсе, оның залалды салдарын алдын ала білсе және осы салдардың туындауын қаласа немесе оған саналы түрде жол берсе не оларға немқұрайды қараса, әкімшілік құқық бұзушылық қасақана жасалған деп танылады.

Егер әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жеке адам өзінің іс-әрекетінің зияңды салдарының туындау мүмкіндігін алдын ала білсе, бірақ жеткілікті негізсіз оның алдын алуға болады деп үшқары ойласа не тиісті назар салған және ескерген жағдайда оның алдын алуға болса да осындай салдардың туындау мүмкіндігін алдын ала білмесе, әкімшілік құқық бұзушылық абайсызда жасалды деп танылады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың белгілері: 1) қоғамдық қауіптілігі–қоғамға, мемлекетке, адамдардың мүдделеріне зиян келтіретін әрекет, өзінің әлеуметтік маңыздылығы жағынан коғамға қарсы болып табылады. Бұндай қоғамға қауіпті әрекеттің жауаптылығы әкімшілік зандармен анықталады;

2) әкімшілік күқықтың және басқа да еңбек, жер, қаржы құқықтарының нормаларын бұзатын іс-қимылдың құқыққа қайшы келетіндігі; 3) кінәлілігі – егер де құқық бұзған тұлға кінәлі деп табылса, яғни ол құқық бұзушылықты қасақана не абайсызда жасаған болса, заң тұлға жасаған іс-қимылды құқыққа, қайшы деп санайды; 4) іс-қимылдың жауаптылығы – заңмен жауаптылық белгіленген іс-қимыл әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады.

Кез келген әкімшілік құқық бұзушылық іс-қимылды құқыққа жат, теріс қылық және оны жасаған субъектіні әкімшілік жауапқа тарту үшін, оның өзіндік құрамы болу керек. Әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамы дегеніміз әкімшілік зандармен бекітілген, әрекеттің не әрекетсіздіктің құқыққа қайшы, кінәлі және әкімшілік жауапқа тартуға болатындығын, не болмайтындығын анықтауға көмектесетін белгілер. Әкімшілік құқық бұзу-шылықтың құрамына оның объектісі, объективті жағы, субъектісі, субъективті жағы жатады.

Әкімшілік құқықтың объектісіне әкімшілік зандармен қорғалатын, белгілі бір іс-қимыл қауіп төндіретін қоғамдық қатынастар жатады. [3]

Объективті жағы әкімшілік құқық бұзушылықтың сыртқы көрінісін, іс-қимылдың (әрекеттің, әрекетсіздіктің) өзін көрсетеді. Көп жағдайда құқық бұзушылықтың объективті жағына тәсілдерінің, сипаттарының белгілерін (құқық бұзушылықтың (бірнеше мәрте жасалуы, құқық бұзушылықтың қайталануы), құқық бұзушылықтың орны (қоғамдық орын, әуеде, шекарада) және құқық бұзушылықтың уақыты түнде, күндіз, жарық, бұлыңғыр, тұман), құқық бұзушылықтың зиянының салдары (келтірілген зиянның мөлшері), құқық бұзушылық барысында қалданылған құралдың түрлері (көлік құралдары, ішімдік сусындары, есірткі заттар, атылатын қарулар, жарылғыш заттар) жатқызылады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың объективті жағына оның бірнеше мәрте жасалуы кіреді. Біртекті әрекеттің не әрекетсіздіктің бір реттен артық жасалуы әкімшілік құқық бұзушылықтың бірнеше мәрте жасалуы деп аталады. Егер біртекті әрекет не әрекетсіздік болмаса, онда әкімшілік құқық бұзушылықтың бірнеше мәрте жасалуы, оның объективтік жағына жатқызылмайды.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың қайталанылуы дегеніміз бұрын жасаған әкімшілік құқық бұзушылығы үшін әкімшілік жазалауға ұшыратылған, ол бойынша Әкімшілік кодексте көзделген мерзімі бітпеген адамның біртекті әкімшілік құқық бұзушылықты бір жыл ішінде қайталап жасауын айтамыз.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъектісіне әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жеке және занды тұлғалар жатады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъективті жағы дегеніміз өзі жасаған әрекетке не әрекетсіздікке деген тұлғаның психикалық қатынасы. Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъективті жақтарының белгілеріне кінә, себеп, мақсат жатады. Солардың ішіндегі ең негізгі белгісі кінә, ал себеп пен мақсат қосымша белгілері. [2]

Кінә тұлғаның әкімшілік құқық бұзушылықтың сипатын және оның қоғамдық қауіптілігін түсіне, ұғына алды ма (кінәнің зияткерлік жағы) және оны жасауға ниеті болды ма (кінәнің еріктілік жағы) деген екі жақты құбылыстардан тұратын тұлғаның жасалған құқық бұзушылық және оның нәтижесіне деген ішкі, психикалық қатынасы. Зияткерлік және еріктілік жақтарыньң арасалмағына

байланысты кінәнің қасақана және аба-сыздық сияқты екі түрпішіні болады. Егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуының мүмкін екенін немесе болмай қоймайтынын алдын ала білсе және осы зардаптардың болуын тілесе, әкімшілік құқық бұзушылық қасақана жасалған деп табылады. Қасақаналық тікелей және жанама болып екі түрпішінге бөлінеді. Әкімшілік құқық бұзушы түлға жасалатын әрекеттің (әрекетсіздіктің) құқыққа қайшы келетіндігін ұғына отырып және сол әрекеттің зиянды салдарларын алдын ала біле тұра олардың болуын қалаған ниеті болса бұл тікелей қасақаналық болып табылады. Жанама қасақаналық деп түлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) теріс қылық екендігін және оның зиянды салдарын алдын ала біле тұра сол зиянды салдарлардың болуына саналы түрде жол беруін айтамыз.

Абайсыздықтың екі түрпішіні бар: менмендік және немқұрадыйлық. Абайсызда болатын менмендік түлға әкімшілік әрекеттің (әрекетсіздіктің) зиянды салдарларының болатындығын алдын ала біле тұра жеңілтектікпен олар жойылады деп сенуі. Егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға кауіп туғызуы мүмкін екенін алдын ала білсе, бірақ бұл зардаптарды жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен болғызбау мүмкіндігіне сенсе не болмаса өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмесе, әкімшілік құқық бұзушылық немқурайдылықпен жасалған деп танылады.

Әкімшілік жауаптылық. Әкімшілік жауаптылық дегеніміз құқық бұзушыға белгілі бір айырулар, зиян, айып, мүқтаждық, еркінен айыру сияқты құқықтық шығынға ұшырататын әкімшілік құқық бұзушылыққа деген мемлекеттің қатынасы, жауабы. Әкімшілік кодекстің Ерекше бөлімінде кезделген құқық бұзушылық құрамының барлық белгілері бар әрекет жасау әкімшілік жауаптылықтың негізі болып табылады. Әкімшілік жауаптылыққа ақыл-есі дұрыс, 16 жасқа толған жеке адам және занды түлғалар тартылады.

Әкімшілік кодексте көзделген құқыққа қарсы әрекет жасаған кезде ақыл-есі кем жағдайда болған, яғни өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) нақты сипаты мен қауіптілігін түсіне алмаған немесе созылмалы психикалық сырқатының, уақытша психикасы бұзылуының, ақыл-есі кемдігінің немесе психиканың өзге де сырқатты жай-күйінің салдарынан ақыл-есі кем жағдайда болған жеке адам әкімшілік жауаптылыққа тартылмайды. [3]

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексінің 56 бабына сәйкес әкімшілік жауаптылықты жеңілдейтін мән-жайлар бар. Олар:

1) кінәлі адамның өкінуі;

2) әкімшілік құқық бұзушылық жасаған түлғаның құқық бұзушылықтың зиянды салдарын болғызбауы, залалды өз еркімен өтеуі немесе келтірілген зиянды жоюы;

3) әкімшілік құқық бұзушылықты қатты жан толқынысының әсерімен не жеке басының немесе отбасының ауыр мән-жайлары салдарынан жасау;

4) әкімшілік құқық бұзушылықты кәмелетке толмаған адамның жасауы;

5) әкімшілік құқық бұзушылықты жүкті әйелдің немесе он төрт жасқа дейінгі баласы бар әйелдің жасауы;

6) әкімшілік құқық бұзушылықты күшпен немесе психикалық мәжбүрлеу нәтижесінде жасау;

7) әкімшілік құқық бұзушылықты қажетті қорғаныстың заңдылық шарттарын бұзу, құқыққа қарсы қолсұғушылық жасаған адамды ұстап алу, бұйрықты немесе өкімді орындау кезінде жасау;

8) әкімшілік құқық бұзушылықты алғаш рет абайсызда жасау әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар деп танылады.

Әкімшілік жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлармен бірге ауыллататын мән-жайлар да бар. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексінің 56 бабына сәйкес әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты ауырлататын мән-жайларларға:

1) прокурордың заңды түсіндіргеніне және (немесе) осыған уәкілетті түлғалардың оны тоқтату талабына қарамастан құқыққа қарсы мінез-құлықты жалғастыру;

2) бұрын біртекті әкімшілік құқық бұзушылығы үшін әкімшілік жазаға тартылған, ол бойынша осы Кодекстің 61-бабында көзделген мерзімі өтпеген адамның оны бір жыл ішінде қайталап жасауы;

3) кәмелетке толмаған адамды әкімшілік құқық бұзушылыққа тарту;

4) кінәлі адамға психикасының ауыр түрде бұзылуынан зардап шегетіні көрінеу белгілі адамдарды не әкімшілік жауаптылық туындайтын жасқа толмаған адамдарды әкімшілік құқық бұзушылық жасауға тарту;

5) ұлттық, нәсілдік және діни өшпенділік немесе араздық уәжі бойынша, басқа адамдардың заңды әрекеттері үшін кек алу, сондай-ақ басқа құқық бұзушылықты жасыру немесе оны жасауды жеңілдету мақсатында әкімшілік құқық бұзушылық жасауы;

6) адамға немесе оның жақындарына қатысты осы адамның өзінің қызметтік, кәсіптік немесе қоғамдық борышын орындауына байланысты әкімшілік құқық бұзушылық жасауы;

7) кінәлі адамға жүктілік жағдайда екені көрінеу белгілі әйелге қатысты, сондай-ақ жас балаға, басқа да қорғансыз немесе дәрменсіз адамға не кінәлі тұлғаға тәуелді адамға қатысты әкімшілік құқық бұзушылық жасау;

8) адамдар тобының әкімшілік құқық бұзушылық жасауы;

9) дүлей зілзала жағдайларында немесе басқа да төтенше жағдайлар кезінде әкімшілік құқық бұзушылық жасау;

10) алкогольдік, есірткілік немесе уытқұмарлық масаң күйде әкімшілік құқық бұзушылық жасау әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты ауырлататын мән-жайлар деп танылады. Әкімшілік жаза қолданатын сот (судья), орган (лауазымды адам) әкімшілік құқық бұзушылықтың сипатына қарай осы мән-жайды ауырлататын мән-жай деп танымауы мүмкін.

Әкімшілік құқық бұзушылыққа қарсы бірнеше әкімшілік жазалар қолданылады. Әкімшілік жаза дегеніміз Әкімшілік кодекс бойынша әкімшілік құқық бұзушылық жасаған субъектіге мемлекетгік арнайы лауазымды адамдар мен органдар (соттар) тағайындайтын мемлекеттің мәжбүрлік шарасы.

Әкімшілік жазалар құқық бұзушылардың атына, ар-намысына нұқсан келтіру, тән ауыртпалығын шектіру емес, зандылықты сақтау, құқықтық тәртіпті сыйлау, әлеуметтік әділеттілікті калпына келтіру, құқық бұзушыны тәрбиелеу және басқа адамдардың құқық бұзушылығына жол бермеу және алдын алу мақсатында қолданылады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексінің 41 бабына сәйкес әкімшілік құқық бұзушылықтар жасағаны үшін мынадай әкімшілік жазалар қолданылуы мүмкін:

1) ескерту жасау;

2) әкімшілік айыппұл;

3) әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы не нысанасы болған затты, сол сияқты әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу;

4) арнайы құқықтан айыру;

5) рұқсаттан айыру немесе оның қолданылуын тоқтата тұру, сондай-ақ тізілімнен алып тастау;

6) қызметті тоқтата тұру немесе оған тыйым салу;

7) заңсыз түрғызылып жатқан немесе түрғызылған құрылысты мәжбүрлеп бұзу;

8) әкімшілік қамаққа алу;

9) шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу. [1]

Негізгі және қосымша әкімшілік жазалау шаралары. Ескерту, әкімшілік айыппұл салу және әкімшілік қамауға алу тек негізгі әкімшілік жазалар ретінде ғана қолданылуы мүмкін. Азаматка немесе занды тұлғаға берілген арнаулы құқықтан айыру, лицензиядан (арнайы рұксаттан, біліктілік аттестатынан (куәліктен) айыру немесе оның қолданылуын тоқтата тұру, жеке кәсіпкердің немесе занды тұлғаның қызметін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу, сондай-ақ шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды әкімшілік жолмен кетіру негізгіде, сол сияқты қосымша да әкімшілік жазалар ретінде қолданылуы мүмкін. Әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралы немесе оның тікелей объектісі болған затты өтемін төлеп алып қою, тәркілеу, салынған құрылысты мәжбүрлеп бұзып тастау тек қосымша әкімшілік жаза ретінде ғана қолданылуы мүмкін.

Ескерту әкімшілік жаза қолдануға уәкілетті органның (лауазымды адамның) жасалған құқық бұзушылыққа ресми түрде теріс баға беруінен және жеке немесе занды тұлғаны құқыққа қарсы мінез-құлыққа жол беруге болмайтындығы туралы сақтандырудан тұрады. Ескерту жазбаша түрде жасалады.

Әкімшілік айыппул – әкімшілік құқық бұзушылық үшін Әкімшілік кодекстің Ерекше бөлімнің баптарында көзделген жағдайларда және шекте, әкімшілік жаза қолдану кезінде қолданылып жүрген зандарға сәйкес белгіленетін айлық есептік көрсеткіштің белгілі бір мөлшеріне сай келетін дәрежеде салынатын ақшалай жаза.

Жеке адамға салынатын айыппұлдың мөлшері айлық есептік көрсеткіштің оннан бір бөлігінен, лауазымды адамға салынатын айыппұл – бес айлық есептік көрсеткіштен, ал занды тұлғаға салынатын

айыппұл – жиырма айлық есептік көрсеткіштен кем болмайды. Жеке адамға салынатын айыппұлдың мөлшерін екі жүз айлық есептік көрсеткіштен, лауазымды адамға – төрт жүз айлық есептік көрсеткіштен, заңды тұлғаға – екі мың айлық есептік көрсеткіштен асыруға болмайды. Заңдарда белгіленген тәртіппен мемлекеттік бюджет кірісіне өндіріп алынады.

Әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралы немесе оның тікелей объектісі болған затты өтемін төлеп алып қою. Әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралы немесе оның тікелей объектісі болған затты өтемін төлеп алып қою, оны мәжбүрлеп алып қоюдан және алынған затты өткізу жөніндегі шығыстарды шегеріп, түскен соманы бұрынғы меншік иесіне бере отырып, ол затты өткізуден тұрады. Өтемін төлеп алып қоюды судья қолданады.

Аңшылық қаруды, атыс оқ-дәрілерін және аңшылықтың басқа да қаруларын өтемін төлеп алып қоюды аң аулау өмір сүруінің негізгі заңды көзі болып табылатын адамдарға қолдануға болмайды. Егер қасақана құқық бұзушылық жасалса, қолданылған карудың өтемін төлеп оны мемлекет алып қоюы мүмкін.

Әкімшілік құқық бұзушьлық жасау құралдары немесе оның тікелей объектілері болған заттарды тәркілеу, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған кірістерді (дивидендтерді), ақшаны және бағалы қағаздарды тәркілеу, оларды заңдарда белгіленген тәртіппен мемлекет меншігіне мәжбүрлеп тегін аударудан тұрады. Тәртіп бұзушының меншігі болып табылатын зат қана тәркіленуі мүмкін. Тәркілеуді судья тағайындайды.

Нақты адамға берілген арнаулы құқықтан айыру осы құқықты пайдалану тәртібінің өрескел немесе үнемі бұзылғаны үшін қолданылады. Мысалы аңшылықпен айналысу құқығынан айыру. Арнаулы құқықтан айыруды судья қолданады. Арнаулы құқықтан айыру мерзімі бір айдан кем болмауға және екі жылдан аспауға тиіс. Көлік құралын масаң күйде жүргізу, –масаң күйді куәландырудан белгіленген тәртіппен өтуден жалтару, соңдай-ақ аталған адамдардың белгіленген ережелерді бұза отырып, өздері қатысушысы болған жол-көлік оқиғалары болған жерден кетіп қалу жағдайларын қоспағанда, көлік құралдарын жүргізу құқығынан айыруды, бұл құралдарды мүгедектігіне байланысты пайдаланатын адамдарға қолдануға болмайды.

Аң аулау қаруларын және балық аулау құралдарын сақтаумен алып жүру құқығынан айыруды, осы құқықты пайдалану тәртібін үнемі бұзушылықты қоспағанда, аң аулау (балық аулау) өмір сүруінің негізгі заңды көзі болып табылатын адамдарға қолдануға болмайды.

Жеке кәсіпкерлерді немесе заңды тұлғаларды белгілі бір қызмет түріне не белгілі бір іс-әрекеттер жасауға лицензиядан, арнаулы рұқсаттан, біліктілік аттестатынан (куәліктен) айыруды судья аталған адамдардың қызметті жүзеге асыруы не лицензияда, арнаулы рұқсатта, біліктілік аттестатында (куәлікте) көзделген белгілі бір іс-әрекеттерді жасауы кезіндегі әкімшілік құқық бұзушылығы үшін қолдануы мүмкін. Белгілі бір қызмет түріне не белгілі бір іс-әрекеттер жасауға лицензияның қолданылуын тоқтата тұру немесе арнаулы рұқсаттан, біліктілік аттестатынан (куәліктен) уақытша айыру алты айға дейінгі мерзімге белгіленеді.

Жеке кәсіпкердің немесе заңды тұлғаның қызметін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауға уәкілетті органның (лауазымды адамның) өтініші бойынша тек сот тәртібімен ғана жүргізіледі. Жеке кәсіпкердің немесе заңды тұлғаның қызметін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу туралы талап қою өтініші Қазақстан Рес-публикасының заң актілерінде белгіленген тәртіппен және негіздерде сотқа жіберіледі. Өтінішті сот он күн мерзімде қарайды. Жеке кәсіпкердің немесе заңды тұлғаның қызметін тоқтата тұру түріндегі әкімшілік жазалау шарасы бұзушылықты жою үшін сот белгілеген мерзімде қажетті іс-әрекеттер (іс-шаралар) жүргізу арқылы оны жоюға болатын жағдайларда қолданылады.

Жеке кәсіпкердің немесе заңды тұлғаның қызметін тоқтата тұруға немесе оған тыйым салуға, сот шешімінсіз ерекше жағдайларда, талап қою өтінішін сотқа белгіленген мерзімде міндетті түрде табыс ету арқылы үш күннен аспайтын мерзімге жол беріледі. Бұл орайда қызметке тыйым салу немесе оны тоқтата тұру актісі сот шешімі шығарылғанға дейін қолданылады.

Қоғамдық бірлестіктің қызметі өздерінің жарғысына (ережесіне) немесе зандарға қайшы келетін жағдайларда сот олардың қызметін тоқтата тұруы немесе оған тыйым салуы (тоқтатуы) мүмкін.

Өз бетімен салып жатқан немесе салынған құрылысты мәжбүрлеп бұзуды, Әкімшілік кодекстің Ерекше бөлімінің баптарында көзделген жағдайларда, судья тағайындайды.

Әкімшілік қамауға алу – он бес тәулікке дейінгі, жеке адамға қарсы құқық бұзушылық үшін, сондай-ақ сыбайлас жемкорлықпен әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны және (немесе) төтенше

жағдай режимі талаптарын бұзғаны үшін отыз тәулікке дейінгі мерзімге белгіленеді. Әкімшілік қамауға алуды судья қолданады. Әкімшілік қамауға алу тек әкімшілік құқық бұзушылықтың жекелеген түрлері үшін айрықша жағдайларда ғана белгіленеді. Жүкті әйелдерге және он төрт жасқа дейінгі балалары бар әйел-дерге, он сегіз жасқа толмаған адамдарға, I және II топтардағы мүгедектерге, сондай-ақ елу сегіз жастан асқан әйелдер мен алпыс үш жастан асқан еркектерге әкімшілік қамауға алуды қолдануға болмайды. Әкімшілік ұстау мерзімі әкімшілік қамауға алу мерзіміне қосылады.

Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен кетіру әкімшілік құқық бұзушылық жасаған шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға қатысты әкімшілік жазалау шарасы ретінде қолданылады. Әкімшілік жолмен кетіруді судья тағайындайды.

Әкімшілік-құқықтық ықпал ету шаралары. Әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамға әкімшілік жаза қолданумен қатар осы адамның жаңадан құқық бұзушылық жасауының алдын алу мақсатында әкімшілік-құқықтық ықпал етудің мынадай шаралары қолданылуы мүмкін: 1) жол жүрісі ережелерін білуін тексеру; 2) медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары.

Жол жүрісі ережелерін білуді тексеру. Әкімшілік кодекстің 461-469, 476-баптарында көзделген құқық бұзушылықтарды жасаған көлік құралдары жүргізушілерінің жол жүрісі ережелерін білуін тексеру үшін емтихан тапсыруға жіберілуі мүмкін. Ішкі істер органдарының жол полициясы бөлімшелерінің (бөлімдерінің, басқармаларының, департаменттерінің) бастықтары мен олардың орынбасарлары жүргізушіні жол жүрісі ережелерін білуін тексеруге жіберу туралы шешім қабылдауға құқылы. [4]

Егер созылмалы маскүнемдікпен, нашақорлықпен немесе уытқұмарлықпен ауырады деп танылған және өз еркімен емделуден жалтарған адам басқа азаматтардың құқықтарын не қоғамдық тәртіпті бұзатын әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жағдайда, сот әкімшілік жазамен қатар оған денсаулық сақтау органдарының мамандандырылған мекемесінде мәжбүрлеп емдеу жазасын тағайындауы мүмкін. Мәжбүрлеп емдеу мерзімі маман наркологтардың ұсыныстары ескеріле отырып белгіленеді, бірақ ол екі жылдан аспауға тиіс. Мәжбүрлеп емдеуді тоқтатуды сол адам емделіп жатқан емдеу мекемесі жүргізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Исабеков А.К., Құсайынов Д.Ө Әкімшілік құқық. Алматы, Қазақ университеті, 2013 ж.
2. Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы Қазақстан Республикасының кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ.
3. Жетписбаев Б.А. Административная ответственность в РК: конституционно-правовой аспект. А., 2012 ж.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.

УДК 344.12

Жакупова Г.А.
мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы, з.ғ.м.
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ
Қазақстан, Талдықорған қ.
E-mail:Gulima8888888@mail.ru

Баженова М.Д.
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы, з.ғ.м.
І. Жансүгіров атындағы ЖМУ
Қазақстан, Талдыкорган қ.
E-mail: bazhenova.meruert@mail.ru

Аннотация. *Бұл ғылыми мақалада кәмелетке толмағандардың құқығына қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтар және осы бұзушылықтар бойынша істерді сотта қарау қарастырылған.*

Түйінді сөздер: *Әкімшілік құқық бұзушылық, кәмелетке толмағандардың құқығына қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтар.*

Жакупова Г.А.
м.ю.н., преподаватель кафедры государственно-правовых дисциплин

Баженова М.Д.
м.ю.н., преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин
ЖГУ имени И.Жансугурова
Казахстан, г.Талдыкорган
E-mail: bazhenova.meruert@mail.ru

Аннотация. *В данной научной статье рассматриваются административные правонарушения против несовершеннолетних.*

Ключевые слова: *Административные правонарушения против несовершеннолетних.*

Zhakupova G.A.
master of law, teacher of public law disciplines

Bazhenova M.D.
master of law, teacher of criminal law disciplines
ZhSU named after I. Zhansugurov
Kazakhstan, Taldykorgan
E-mail: bazhenova.meruert@mail.ru

Abstract. *This scientific article deals with administrative offenses against minors.*

Keywords: *Administrative offenses against minors.*

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҒЫНА ҚОЛ СҰҒАТЫН ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР БОЙЫНША ІСТЕРДІ ҚАРАУДАҒЫ СОТ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОСЫ САНАТТАҒЫ ІСТЕРДІ ҚАРАУ КЕЗІНДЕ ТУЫНДАЙТЫН ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Кез келген елдің өркендеу жолында – тәртіп пен тәрбиенің маңыздылығы бірінші кезекте ескеріледі.

Сондықтан, тәртіптің шарықтау шыңы мен бас иетін тұсы мемлекет бекіткен заңға келіп тіреледі. Заңның күштілігі – оның орындалуында екенін ұмытпаған жөн.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекспен айқындалады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша өндірістің міндеттері, әрбір істің мән-жайларын өз уақытында, жан-жақты, толық және әділетті түрде (объективті) айқындау, оны заңнамамен нақты сәйкестендіре шешу, шығарылған қаулының орындалуын қамтамасыз ет, әкімшілік құқық бұзушылықты жасауға итермелеген, ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтау; құқық бұзушылықтардың алдын алу, азаматтарды заңдарды сақтау рухында тәрбиелеу, заңдылықты нығайту.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 27-бабының 2-тармағына сәйкес, балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың құқығы әрі міндеті.

Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және жанұя туралы» Кодексінің 70-бабына сәйкес, ата-аналар өз баласының денсаулығына қамқорлық жасауға міндетті. Ата-аналардың өз баласын тәрбиелеуге құқығы бар және осыған міндетті. Ата-аналар барлық өзге адамдар алдында баласын тәрбиелеуге құқығы бар.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасы кодексінің (бұдан әрі – ӘҚБтК) 12-тарауында кәмелетке толмағандардың құқығына қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтар жүйеленген. Бұл тарауда ӘҚБтК-нің 127-135 аралығындағы баптарда көрсетілген құқық бұзушылықтар жатқызылған.

Атап айтқанда,

ӘҚБтК-нің 127-бабы – Ата-ананың немесе басқа да заңды өкілдердің балаларды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамауы;

ӘҚБтК-нің 128-бабы – Кәмелетке толмаған адамды әкімшілік құқық бұзушылық жасауға тарту;

ӘҚБтК-нің 129-бабы – Жергілікті атқарушы органдардың лауазымды адамдарының және (немесе) баланың заңды өкілдерінің түрғын үйге мүқтаж жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды есепке қою жөніндегі міндеттерді орындамауы;

ӘҚБтК-нің 130-бабы – Жергілікті атқарушы органдардың лауазымды адамдарының және (немесе) баланың заңды өкілдерінің жетім балалардың, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың түрғын жайын сақтау жөніндегі міндеттерді орындамауы;

ӘҚБтК-нің 131-бабы – Кәмелетке толмаған адамды масаң күйге дейін жеткізу;

ӘҚБтК-нің 132-бабы – Кәмелетке толмағандардың түнгі уақытта ойын-сауық мекемелерінде болуына жол беру;

ӘҚБтК-нің 133-бабы – Он сегіз жасқа толмаған адамдарға темекіні және темекі бүйымдарын сату және олардың сатуы;

ӘҚБтК-нің 134-бабы Кәмелетке толмағандарға эротикалық мазмүндағы заттар мен материалдарды сату;

ӘҚБтК-нің 135-бабы – Бала асырап алуға, қорғаншылыққа (қамқоршылыққа), жеке түлғалардың отбасына тәрбиелеуге беруді қажет ететін кәмелетке толмағандар туралы мәліметтерді ұсыну тәртібі мен мерзімдерін бұзу;

Сонымен қатар, кәмелетке толмағандармен жасалатын әкімшілік құқық бұзушылықтар, ӘҚБтК-нің 442-бабы – Кәмелетке толмағандардың заңды өкілдерінің еріп жүруінсіз түнгі уақытта ойын-сауық мекемелерінде немесе түрғынжайдан тыс жерде болуы, ӘҚБтК-нің 442-бабы – кәмелетке толмағандардың вандализмі. [1]

Осы санаттағы басым көп қаралатын әкімшілік істер ата-ананың немесе басқа да заңды өкілдердің балаларды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамауы, он сегіз жасқа толмаған адамдарға темекіні және темекі бүйымдарын сату және олардың сатуы және кәмелетке толмағандардың түнгі уақытта ойын-сауық мекемелерінде болуына жол беру туралы әкімшілік істер болып келеді.

Аталған әкімшілік құқық бұзушылықтардың субьектілері болып кәмелетке толмағандар емес кәмелетке толмағандардың ата-аналары немесе басқа да заңды өкілдері, жеке кәсіпкерлер немесе жеке кәсіпкердің жұмысшылары және үйым басшылары мен атқару органның лауазымды түлғалары табылады.

ӘҚБтК-нің 12-тарауы кәмелетке жасқа толмаған балалардың құқықтары мен олардың заңмен қорғалатын мүдделеріне қатысты болғандықтан бұл істерді қарау соттылығы кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының қарауына жатқызылған.

Сонымен қатар, ӘҚБтК-нің 812-бабының 1-бөлігіне сәйкес, әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс оның жасалған жері бойынша, ал осы Кодексте көзделген жағдайларда әкімшілік құқық бұзушылық

туралы істі қарау ведомстволық бағыныстылығына жататын лауазымды адамның (уәкілетті мемлекеттік органның) орналасқан жері бойынша қаралады. Өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізіліп жатқан тұлғаның өтінішхаты бойынша іс осы тұлғаның тұрғылықты жері бойынша қаралуы мүмкін екендігі көрсетілсе, осы баптың 4-бөлігіне сай кәмелетке толмағандардың, олардың ата-анасының немесе оларды алмастыратын адамдардың әкімшілік құқық бұзушылықтары туралы істер өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізіліп жатқан адамның тұрғылықты жері бойынша қаралатыны бекітілген. [2]

Яғни, әкімшілік құқық бұзушылық субьектісі ретінде жеке тұлғалар немесе кәсіпкерлік субьектілері болған жағдайда олардың өтініштері негізінде кәсіпкердің тұрғылықты жері бойынша сот қарауы мүмкін, ал әкімшілік құқық бұзушылықтың субьектісі ретінде кәмелетке толмаған баланың ата-анасы немесе басқа да заңды өкілдері болған кезде істі кәмелетке толмаған баланың ата-анасының тұрғылықты жері бойынша орналасқан сот қарауы мүмкін.

Соттармен осы санаттағы істерді қарау кезінде туындайтын бірқатар проблемалық мәселелерге келетін болсақ:

Уәкілетті органдардың лауазымды тұлғалары толтыратын әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы хаттамалардың мазмұны көп жағдайда ӘҚБтК-нің 803-бабының талаптарына сай келмейді, әкімшілік құқық бұзушылықтың мәні ашылмайды, яғни жауапқа тартылып отырған тұлғаның әрекеттерінің заңға сәйкессіздігі нақты неде екені, құқық бұзушылықты жасау орны мен уақыты көрсетілмейді. Сонымен қатар, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттаманы толтырған орган іс құжаттарының толықтығын қамтамасыз етпейді. [3]

Сәйкесінше, сот қаулыларында да құқық бұзушылықтың барлық жағдайлары көрініс таппайды, сонымен қатар ӘҚБтК-нің 822-бабы бойынша міндетті саналатын құқық бұзушылықтың орны мен уақыты көрініс таппайды. Аталған бұзушылықтар республика соттарының көпшілігінде орын алған.

Сол себепті, сот актілерін құрудың жалпы талаптарына және ӘҚБтК-нің 822-бабына сәйкес, қаулы сот талқылау жүргізілетін тілде, анық, түсінікті сөйлемдермен беріледі, ол кіріспе, сипаттау-дәлелдеу және қорытынды бөлігінен тұруы керек. Қаулы жүйелі түрде әрбір алдыңғы ереже келесіден шығып онымен логикалық байланыста болуы керек.

Кәмелетке толмағандардың құқығына қол сұғу туралы әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істердің сотқа дейінгі қарау тәжірибесі ретінде ӘҚБтК-нің 409-бабаның 2-бөлігі бойынша көзделген ата-аналарды немесе өзге де заңды өкілдерін Қазақстан Республикасының заңнамасымен бекітілген міндеттерін орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Ал, ӘҚБтК-нің 730-бабына сәйкес, осы санаттағы істер білім беру аясындағы уәкілетті органдармен қаралады. Жоғарыда ұсынылған құжаттарды Комиссия қарауына жіберу, білім беру аясындағы уәкілетті органға әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді жіберу құқық бұзушылықтың алдын алудың сақтандыру шарасы ретінде қызмет ете алар еді, сонымен қатар соттарда ӘҚБтК-нің 127-бабы бойынша әкмішілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарау кезінде ата-ананың немесе өзге заңды өкілдерінің міндеттерін жүйелі орындалмауының дәлелі бола алар еді.

Соттың қаулыларында, республиканың барлық аймақтарында дерлік осындай алдын алу шараларын қабылдау туралы мәліметтер жоқ, ол әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс құжаттарында Кәмелетке толмағандардың ведомствоаралық комиссия отырысының сәйкесінше қаулыларының жоқтығын көрсетеді. Осыған байланысты, соттарға істі өндірісіне қабылдап алу кезінде ішкі істер органдарынан өзінің өзінің балаларын тәрбиелеу және оқыту бойынша тікелей міндеттерін орындамайтын ата-аналарға алдын алушылық әсер ету бойынша құжаттар талап ету керек. [4]

Себебі, Қазақстан Республикасының «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын-алу туралы» Заңының 6-бабына сәйкес, кәмелетке толмағандардың арасындағы құқық бұзушылықтардың, қадағалаусыз және панасыз қалудың алдын алу жүйесіне ішкі істер, білім беру, денсаулық сақтау органдары, халықты жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруды үйлестіретін мемлекеттік орган, жергілікті өкілді және атқарушы органдар, кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялар және өз құзыреті шегінде өзге де мемлекеттік органдар кіреді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің, сонымен қатар жергілікті Әкімшіліктер жанынан кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау бойынша ведомстоваралық комиссиялар

құрған. Комиссияның негізгі міндеті мен қызметі Ереженің 2-тарау 4-тармағы 1-тармақшасына сәйкес, балалардың құқығы мен мүддесін қорғау аясындағы мәселелер бойынша ұсыныстар беру, құқық бұзушылықтың, кәмелетке толмағандардың панасыз және қорғаусыз қалудың алдын алу бойынша бағдарлама жасау, оларды әлеуметтік реабилитация болып табылады. Алайда, бұл Комиссияның мүмкіндіктері кәмелетке толмағандар, түрмысы наша жанұяларға қатысты толық көлемде қолданылмайды. Ата-аналарды немесе өзге заңды өкілдерін әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы құжаттарды олардың алдын алуы үшін Комиссияның қарауына жіберу керек.

ӘҚБтК-нің 127-бабының 1-бөлігінің диспозициясында, ата-ананың немесе басқа да заңды өкілдердің кәмелетке толмаған балаларды тәрбиелеу мен оқыту жөніндегі міндеттерді орындамауынан жауаптылық туындайтыны көзделген. Бұл бап тәжірибеде әр түрлі қолданып, әр түрлі талқылануда.

Сот тәжірибесі көрсеткендей, бірнеше күн себепсіз оқуынан қалған кәмелетке толмаған баланың ата-анасына немесе басқа да заңды өкілдеріне ӘҚБтК-нің 127-бабының 1-бөлігімен әкімшілік құқық бұзушылық хаттамасы толтырылады. Айтылған жәйт, осы баппен сотқа түскен істердің басым бөлігін құрайды.

Бірақ, іс жүзінде бұл ата-аналар өздерінің балаларының тәрбиесімен тиісті түрде айналысады, олармен білім алуына, қалыпты өмір сүруіне және дамуына барлық жағдайлар жасалған. [3]

Осы жағдай, ата-ананың немесе басқа да заңды өкілдердің әрекетінде «кәмелетке толмаған балаларды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерін орындамады» деген дәрежелеуші белгісін жоққа шығарады. Яғни, әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамы жоқ.

Бірақ, жоғарыда аталған ата-аналардың әрекетінде ӘҚБтК-нің 409-бабының 2-бөлігінде көзделген ата-аналардың немесе өзге де заңды өкілдердің Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы заңнамасында көзделген міндеттерді орындамауы немесе тиісінше орындамауы (ата-ананың немесе басқа да заңды өкілдердің білім беру ұйымының жарғысында айқындалған қағидаларды орындауға; балалардың оқу орнындағы сабаққа баруын қамтамасыз етуге міндетті) әкімшілік құқық бұзушылық белгілері бар.

Сондықтан алдағы уақытта Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотымен әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы заңнамасын қолдануға байланысты қабылданатын нормативтік қаулысында «ата-ананың немесе басқа да заңды өкілдердің білім беру ұйымының жарғысында айқындалған қағидаларды орындамау немесе балалардың оқу орнындағы сабаққа баруын қамтамасыз етуге міндеттін орындамау ӘҚБтК-нің 409-бабының 2-бөлігімен әкімшілік жауаптылық туындайды» деп көрсетілуі қажет.

ӘҚБтК-нің 132-бабының 1-бөлігінің диспозициясы бойынша кәмелетке толмағандардың түнгі уақытта (сағат 22-ден таңғы 6-ға дейін) заңды өкілдерінің бірге жүруінсіз ойын-сауық мекемелерінде болуына жол беру үшін әкімшілік жауаптылық көзделген.

Аталған бап бойынша субьект ретінде жеке тұлғалар, шағын кәсіпкерлік субъектілері немесе коммерциялық емес ұйымдар, орта кәсіпкерлік субъектілері, ірі кәсіпкерлік субъектілері танылады.

Қазақстан Республикасының «Жеке кәсіпкерлік туралы» Заңының 1 бабында дара кәсіпкер – дара кәсіпкерлікті заңды тұлға құрмастан жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының азаматы немесе оралман болып танылса, осы Заңның 6 бабының 5 тармағына сәйкес заңды тұлға құрмаған дара кәсіпкерлер және жұмыскерлерінің жылдық орташа саны жүз адамнан аспайтын және жылдық орташа табысы республикалық бюджет туралы заңда белгіленген және тиісті қаржы жылының 1 қаңтарында қолданыста болған айлық есептік көрсеткіштің үш жүз мың еселенген мөлшерінен аспайтын, жеке кәсіпкерлікті жүзеге асыратын заңды тұлғалар шағын кәсіпкерлік субъектілері болып табылады. [3]

Осы баптың 6-тармағында есірткі құралдарының, психотроптық заттардың және прекурсорлардың айналымымен байланысты қызметті; акцизделетін өнімді өндіруді және (немесе) көтерме саудада өткізуді; астық қабылдау пункттерінде астық сақтау жөніндегі қызметті; лотереялар өткізуді;ойын бизнесі саласындағы қызметті; мұнай, мұнай өнімдерін, газ өндіру, өңдеу және өткізу, электр және жылу энергиясын өткізу жөніндегі қызметті; радиоактивті материалдардың айналымымен байланысты қызметті; банк қызметін (не банк операцияларының жекелеген түрлерін) және сақтандыру нарығындағы қызметті (сақтандыру агентінің қызметінен басқа); аудиторлық қызметті; бағалы қағаздар нарығындағы кәсіби қызметті; кредиттік бюролардың қызметін;күзет қызметін; азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарының айналымымен байланысты қызметті жүзеге асыратын дара кәсіпкерлер мен заңды тұлғалар орта кәсіпкерлік субъектілеріне, ал жұмыскерлерінің жылдық орташа саны екі жүз елу адамнан асатын және (немесе) жылдық орташа табысы республикалық бюджет

туралы заңда белгіленген және тиісті қаржы жылының 1 қаңтарында қолданыста болған айлық есептік көрсеткіштің үш миллион еселенген мөлшерінен асатын және заңды түлға құрмаған дара кәсіпкерлер және жеке кәсіпкерлікті жүзеге асыратын заңды түлғалар ірі кәсіпкерлік субъектілері болып табылады.

Яғни, аталған заң талабына сай әкімшілік құқық бұзушылық субьектісі анықталуға тиіс.

Аталған баппен әкімшілік істерді қарау барысында көбінесе жеке түлғалар, яғни, жеке кәсіпкерлердің жұмысшылары болып келеді және аталған жұмысшыларға кәмелетке толмаған балаларды ойын-сауық мекемесіне кіргізбеу туралы міндет жүктелген немесе жүктелмегендігі тексеріледі.

Сонымен қатар, кәмелетке толмаған баланың ата-анасының бірге жүруінсіз қалған немесе қалмағанын анықтау қажет.

Атап айту керек, ӘҚБтК-нің 133-бабы бойынша әкімшілік құқық бұзушылықтың нысаны он сегіз жасқа толмаған адамдарға темекі және темекі бұйымдардың сатуы болып табылады.

Іс бойынша сотқа дейінгі тергеу барысында уәкілетті лауазымды түлғалар құқық бұзушылықтың жасалуын орнында анықтау фактісін процессуалдық тиянақтаусыз, темекі бұйымын оны сатқан түлғаға қайтарып және соңғының ақшаны кәмелетке толмаған адамның заңды өкіліне қайтару туралы қолхат алумен ғана шектеледі. ӘҚБтК-нің 795-бабаның 1,2-бөліктеріне сәйкес, заттар мен құжаттарды алып қою туралы хаттама жасалады, оның көшірмесі өзіне қатысты іс бойынша іс жүргізіліп жатқан түлғаға немесе оның заңды өкіліне тапсырылады не әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамаға тиісті жазба жасалады. ӘҚБтК-нің 795-бабаның 5-бөлігіне сәйкес, алып қойылған заттар мен құжаттар әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қаралғанға дейін алып қоюды жүргізген лауазымды адам айқындайтын орындарда тиісті уәкілетті мемлекеттік орган айқындайтын орындарда тиісті уәкілетті мемлекеттік орган айқындайтын тәртіппен сақталады.

ӘҚБтК-нің 822-бабаның 3-бөліген сәйкес, әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша қаулыда жеке түлғаның өзімен бірге алып жүрген, алынып қойылған заттары мен құжаттары туралы, заңды түлғаға тиесілі алынып қойылған құжаттар мен мүлік туралы мәселелер шешілуі тиіс.

Сонымен қатар, әкімшілік хаттамаларында жеке түлға деп көрсетілмейді, соның ішінде жеке басын анықтау барысында және істің мән-жайын фабулласын толтыру барысында сатушы деп көрсетеді. Алайда, іс құжаттарына оның дара кәсіпкер екені дәлелденетін құжат тіркеледі. Кейбір жағдайда істің мән жайына азаматша сатты деп көрсетеді, оның сатушы не дара кәсіпкер екенін ажыратуға қиындық тудырады.

ӘҚБтК-нің 129-бабаның диспозициясына сәйкес, жергілікті атқарушы органдардың лауазымды адамдарының және (немесе) баланың заңды өкілдерінің түрғын үйге мұқтаж жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды есепке қою жөніндегі міндеттерді орындамауы, сол сияқты белгіленген мерзімді бұза отырып есепке қою жөніндегі міндеттерді орындамауы үшін жауапкершілікке тартылады.

Осыған байланысты, соттарға ӘҚБтК-нің 129-бабы бойынша жергілікті атқару органдарының лауазымды түлғаларын әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы мәселені шешуде қаулыларында кінәлі түлға үйымдық-билік ету немесе әкімшілік-шаруашылық қызметтермен орындалатын қандай қызметтік нұсқаулар, бүйрықтар, құжаттары негізінде ӘҚБтК-нің 30-бабына сәйкес, лауазымды түлға болып табылатынын көрсету қажет.

Сонымен қатар, осы санаттағы істерді қарауда жергілікті атқарушы органдардың лауазымды адамдарының және (немесе) баланың заңды өкілдерінің түрғын үйге мұқтаж жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды есепке қою жөніндегі міндеттерді орындамауын куәландыратын мән-жайлардың дәлелденгеніне назар аудару керек.

«Мемлекеттік түрғын үй қорынан түрғын үйге немесе жеке түрғын үй қорынан жергілікті атқарушы орган жалдаған түрғын үйге мұқтаж Қазақстан Республикасының азаматтарын есепке қою» қағидаларының 2-тарау, 2-1-тармақтарына сай, жетім балалардың, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың заңды өкілдері жетім балалар, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған білім беру үйымына, медициналық немесе басқа да үйымға келіп түскен күннен бастап немесе осындай балаларға қорғаншылық немесе қамқоршылық белгіленген күннен не патронат тәрбиешімен шарт жасасқан күннен бастап алты ай ішінде баланы түрғын үй алу үшін жергілікті атқарушы органда есепке қояды.

Сондықтан, соттарда аталған санаттағы істер қарау кезінде түрғын үйге мұқтаж баланы есепке қою, заңда көрсетілген мерзімді сақтау туралы жоғарыда аталған заң талабын орындауы бойынша

жергілікті атқару органдарының жауапты лауазымды тұлғаларының немесе заңды өкілдерінің барлық әрекеттерін толық көлемде анықтау керек.

Жоғарыда айтып өткендей, судьямен осы санаттағы істерді қарау кезінде туындайтын тағы бір проблемалық мәселе, бұл судья істі қарауға әзірлеу кезінде сот талқылауын тағайындауға кедергі келдіретін кемшіліктерді анықтаған жағдайда оны түзету үшін әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасаған органға немесе лауазымды тұлғаға кері қайтару мүмкіндігінен айырылған. [3]

Сондықтан, судья істі өндіріске қабылдап туындаған кемшіліктерді сот отырысы барысында түзетуі қажет, алайда бұл әрдайым мүмкін бола бермейді.

Атап айтатын болсақ, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамада құқық бұзушылықтың сараланuын көрсетпейді не дұрыс толтырмайды, істі обьективті қарау үшін қажетті толық материалдармен қамтамасыз етпейді, бұрыңғы жауаптылыққа тартылғаны жөніндегі мәліметті тіркемейді. Яғни, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қозғауға уәкілетті органдар хаттама толтыру кезінде іске тіркеуге қажетті құжаттарын толық жинамай, осы кемшіліктерді түзетуді соттың міндетіне жүктеп қояды.

Соттың материалдарды кері қайтаруға құқық жоқ екендігін мемлекеттік органдардың қызметкерлері пайдаланып, осындай кемшіліктерге жиі жол беруде.

Сонымен қатар, сот тәжірибесінде осы жоғарыда аталған санаттағы істерді мемлекеттік органдардың қызметкерлері пошта арқылы немесе «Сот кабинеті» ақпараттық жүйесі арқылы әкімшілік істерді жіберіп, құқық бұзушыны сотқа жеткізілуін қамтамасыз етпеу фактілері орын алуда.

Сол себепті, әкімшілік істі сот талқылауына тағайындауға кедергі келтіретін кемшіліктерді түзету үшін және сотқа құқық бұзушының келуін қамтамасыз ету үшін әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі оны қозғаған лауазымды тұлғаға не органға кері қайтаруды көздейтін норма енгізу қажет.

Атап айту керек, әкімшілік құқық бұзушылық іс қозғаған лауазымды тұлғалар тарапынан істі сотқа жолдау кезінде әкімшілік заңнамаларының өрескел бұзылуына жол береді.

ӘҚБтК-нің 749-бабының 1-бөлігінің 4) тармақшасына сәйкес, егер әкімшілік жауаптылыққа тартылатын адам кәмелетке толмаған адам болып табылса, әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуге қорғаушының қатысуы міндетті.

ӘҚБтК-нің 749-бабының 2-бөлігіне сәйкес, егер осы баптың бірінші бөлігінде көзделген мән-жайлар болған кезде қорғаушыны әкімшілік жауаптылыққа тартылатын адамның өзі, оның заңды өкілдері, сондай-ақ оның тапсыруымен басқа да адамдар шақырмаса, судья, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауға уәкілеттік берілген орган (лауазымды адам) іс жүргізудің тиісті сатысында қорғаушының қатысуын қамтамасыз етуге міндетті.

Алайда, лауазымды тұлға заңның бұл талаптарын бұзып, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттаманы және сауал қою хаттамасын жасаған кезде лауазымды тұлға өзі жөнінде әкімшілік құқық бұзушылық іс жүргізіліп жатқан адамның кәмелетке толмағанын біле тұра, ӘҚБтК-нің 749-бабының 2-бөлігіне сәйкес оның мүддесін қорғау үшін қорғаушының қатысуын қамтамасыз етпейді.

ӘҚБтК-нің 765-бабының 3-бөлігінің 5) тармақшасына сәйкес, егер нақты деректер іс жүргізуге қатысушылардың заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе қысым жасау жолымен алынса немесе процестің өзге де қағидаларын бұза отырып алынып, нақты деректердің анықтығына ықпал етіп немесе ықпал етуі мүмкін болып, оның ішінде процестік әрекетті жүргізу тәртібін бұза отырып алынса дәлелдемелер ретінде жол беруге болмайды деп танылуға тиіс.

Сонымен қатар, жоғарыда айтып өткендей, ӘҚБтК-нің 442-бабының 3-бөлігіне сәйкес, заңды тұлға өкіліне қатысты (оның ішінде мектеп интернаты, жетім балалар үйінің өкілдеріне қатысты) және 132, 133-баптары бойынша шағын кәсіпкерлік субъектілеріне жаза тағайындауда ӘҚБтК-нің 819-бабының 2-бөлігін қолдану тиімділігін қарастыру (кінәлі тұлғаның зейнеткерлік жасы, жалғыз бастылығы, ауылдық жерде тұруы, денсаулығына байланысты мүгедектігі, және осы тәріздес жанұялық жағдайы болуына байланысты) мақсатында Нормативтік қаулыға ұсыныс енгізу қажет.

Қорытындылайтын болсам, кәмелетке толмағандардың құқығына қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша істерді қараудағы сот тәжірибесі бойынша бұл санаттағы әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді негізінен заң талаптарына сай қарастырады.

Сонымен бірге, ата-ананың немесе өзге заңды өкілдерінің кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу және оқыту бойынша өз міндеттерін орындамауымен байланысты әкімшілік құқық бұзушылықтарды қарастыру кезінде соттардың формальді қарауын айта кету керек. Осы санаттағы істер бойынша істің мәні бойынша дұрыс шешілуі үшін маңызды мән-жайлар толығымен қамтамасыз етілмейді. [4]

Республика соттарының практикасында әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарау кезінде процессуалдық заң нормаларын сақтаумен, әрекеттерді саралаумен, қаулы құрылысы мен мазмұнына қойылатын әкімшілік құқық бұзушылық туралы заң талаптарын бұзу, істерді тоқтатудың негізділігіне байланысты белгілі бір қиындықтар бар.

Осыған байланысты, кәмелетке толмағандардың құқықтарына қол сұғушылықпен байланысты әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша істерді қарастыруда сот практикасында туындайтын айтылған мәселелер негізінде төменде көрсетілген ұсыныстарды енгізу қажет деп санаймын:

– Соттардың назарын Кәмелетке толмағандардың құқығына қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша істерді қарау кезінде ӘҚБтК талаптарының жіберілген қателіктеріне аудару.

– Соттар кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау аясындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер келген кезде ішкі істер органынан хаттамаларын ӘҚБтК 803-бабын сақтай отырып толтыруды, құқық бұзушылықтың болмысын дұрыс ашу, іс құжаттарын жинауда толықтығын және жан-жақтылығын талап ету. Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарау кезінде процессуалдық заң нормаларын сақтау, әрекеттерді саралауда, қаулы құрылысы мен мазмұнына қойылатын әкімшілік құқық бұзушылық туралы заң талаптарын бұзуды жою.

– Осы санаттағы әкімшілік құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша формальді қарауды жою. Кәмелетке толмағандар ісі мен олардың құқығын қорғау туралы ведомстоваралық комиссиядан, педагогикалық ұжымдардан сотқа дейінгі қарау бойынша материалдарды талап етіп, зерттеу. Шешім қабылдау кезінде істің мән-жайларын жиынтығында, құқық бұзушының тұлғасы туралы мәліметтерді назарға алу керек, балалардың құқығын қорғау және заңды мүддесін қорғау мақсатын отбасы болған жағдайда оның мүддесінен шығу.

– Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының 2004 жылғы 26 қарашасындағы №18 “Соттардың әкімшілік құқық бұзушылықтар заңнамасын қолданудың кейбір мәселелері” заңды күшін жойғаны себепті әкімшілік құқық бұзушылықтар заңнамасының дұрыс және біркелкі қолданылуы болса, жаңа нормативті қаулыны қабылдау туралы мәселені шешу ұсынылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Исабеков А.К., Құсайынов Д.Ө Әкімшілік құқық. Алматы, Қазақ университеті, 2013 ж.
2. Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы Қазақстан Республикасының кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ.
3. Жетписбаев Б.А. Административная ответственность в РК: конституционно-правовой аспект. А., 2012 ж.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.

Идресова Ү.Х.
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Ердешова Ж.И.
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ПЕНИТЕНЦИАРЛЫҚ МЕКЕМЕЛЕРДЕ СОТТАЛҒАНДАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме. *Мақалада сотталғандарды әлеуметтендіру мәселесі қарастырылған. Қылмыстық атқару кодексі, Қазақстан Республикасындағы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың 2017-2019 жылдарға арналған кешенді стратегиясы, пробация туралы және т.б. нормативтік құқықтық актілерді талдай отыра, бүгінгі таңда сотталғандарды әлеуметтендіру ісін ұйымдастыру мен оны жүзеге асырылуы жағдайы зерделенді. Аталған мәселе қоғамның өзекті мәселелерінің бірі, сондықтан адамды бас бостандығынан айыру орындарына келіп түскен бастап одан шыққанға дейінгі мерзім аралығында қоғамға қайта бейімдеу бағытында атқарылатын жұмыстардың түрлері мен жүргізілу тәртібі баяндалған. Авторлар сотталғандарды әлеуметтендіру саласындағы қызметті ұйымдастыруды жетілдіру мәселелерін ұсынған.*

Резюме. *В статье рассматриваются вопросы социального обеспечения осужденных. Исследованы способы реализации и организации социального обеспечения осужденных, проделан анализ норм Уголовно-исполнительного кодекса, Комплексной стратегии социальной реабилитации граждан, освободившихся из мест лишения свободы и находящихся на учете службы пробации в Республике Казахстан на 2017–2019 годы, закона «О пробации» и других нормативно-правовой актов. Рассматриваемый вопрос является одной актуальных проблем общества. Авторами предложены вопросы совершенствования деятельности в сфере социального обеспечения осужденных.*

Resume. *The article reviews the social welfare of convicts. In here investigated the ways of realization and organization of social security of convicts. There is analysis of the norms of the Penitentiary Code and of comprehensive strategy of social rehabilitation of citizens released from prison registered by the probation service in the Republic of Kazakhstan for 2017-2019, the law «On probation» and other regulatory measure. The highlighted issues are topical problem of society. The authors have proposed issues of improving activities in the social security of convicts.*

Адам құқығы және оны қорғау мәселелері қай уақытта болмасын өзектілігін жойған емес. Әсіресе, бас бостандығынан айыру орындарында адам құқықтарын қорғауды және сақтауды қамтамасыз ету елімізде заңмен нақты реттелген мәселе. Олардың құқықтарының сақталуына Қазақстан Республикасының Конституция мен Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару заңнамасы, сондай-ақ Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы, “Азаптау мен басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын ісәрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы” Конвенция және “Түтқындағыларды ұстау ережелерінің минималды стандарттары” сияқты халықаралық актілер кепілдік береді. Қазақстанда аталған мәселе мемлекет саясатының басты бағыттарының бірі және ол жоғары стандарттарға сай жүргізіліп отыр. Әсіресе, пенитенциарлық жүйенің проблемаларына, бас бостандығынан айыру жолымен жазасын өтеп жүрген немесе жазасын өтеп шыққан адамдармен жұмыс жүргізу шаралары кешенді ұйымдастырылған, түрмедегі адамдар санын азайту, қоғамнан оқшауламайтын жазаларды орындау институтын дамыту бойынша біршама жұмыстар атқарылды. Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050» стратегиясының «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан Қазақстанда осы уақытқа дейін жалпы жаңғырту процесіне кірікпеген әлеуметтік топтардың бар екенін атап өтті [1].

Мемлекет басшысының «100 нақты қадам» бағдарламасының 33-қадамында: «Бас бостандығынан айыру орнынан босаған және сынақтан өту қызметіне тіркелген азаматтарды әлеуметтік оңалтудың тиімді жүйесін қалыпқа келтіру. Осындай азаматтар үшін арнаулы әлеуметтік қызмет стандарттарын және әлеуметтік оңалтудың кешенді стратегиясын жасау» бағытында құзырлы органдарға нақты тапсырмалар беріп [2], нәтижесінде 2016 жылы «Қазақстан Республикасындағы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың 2017-2019 жылдарға арналған кешенді стратегиясы» бекітілді [3].

Сотталғандарды әлеуметті ортаға қайта бейімдеу – көкейтесті мәселелердің бірі, оның шешімі тек құқық қорғау органдары емес, нақты мемлекет және азаматтық қоғам институттарына тәуелді. Бас бостандығынан айрылған адамдардың өмірлік перспективаларын өзгерту өте қиын міндет болып табылады. Көптеген шетелдік мемлекеттерде бас бостандығынан айрылған адамдарға әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға арнайы бағдарламалар бар. Олардың идеясы мынада: сотталғандар түрмеден шыққаннан кейін жағдайы төмен болмауы тиіс деп қарастырады.

Елімізде бас бостандығынан айыру орындарында әлеуметтендіру мекемеге түскен алғашқы күннен басталады. Қылмыстық атқару жүйесінде жазаны өтеу режимін бекіту, тәрбиелік ықпал ету шараларын ұйымдастыру, жағымды әлеуметтік байланыстарды сақтап түру, қоғамға пайдалы еңбекпен шұғылдануын ұйымдастыру; бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуына жағдай жасау, қоғамдық ықпал ету жұмыстарын кешенді ұйымдастыру арқылы сотталғандарды түзеу және олардың түрмеден шыққаннан кейін қоғамға кірігуіне бағытталған жұмыстар атқарылады [4].

Сотталғандардың еңбегі – түзеу мекемесінің материалдық қорын және сотталғандардың өздерінің әртүрлі қажеттілігін қамтамасыз ете алады. Жазаны өтеу орындарындағы еңбектің экономикалық мәні – «барлық адамдар еңбекпен айналысуы арқылы өз қажеттілігін өтейді, бұл жағдай сотталған адамдарға да қатысты» дегеннен шығады. Бірақ, түзеу мекемелері сотталғандарды өндірістік-шаруашылық қызметке араластырғанда, олардың еңбегі арқылы пайда табуды көздемеуі керек [5].

Сотталғандардың еңбегін ұйымдастырудағы басты принцип – ол сотталғандармен жұмыс істеу әдісі, бостандық жағдайындағы еңбек етуге жақын болып, соған үйренуі тиіс. Сотталғандарды қоғамға бейімдеу, еңбек ету, табыс табудың алғашарттарын үйретіп өмір сүруге бейіндеу мақсатында елімізде үлкен реформалар жүріп, оң өзгерістер енгізіліп жатыр. Бас бостандығынан айыру жазасына сотталғандарды дене еңбегіне тарту және оны орындауға міндеттеу, жазаның негізгі көрінісін ғана емес, сонымен қатар сотталғанға қолданылатын түзеу құралын да білдіреді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінде сотталғандарды еңбекке жұмылдыруды ұйымдастыру туралы жеке тарау берілген. Онда сотталғандарды түрліше еңбекке тарту жөнінде бірқатар баптар берілген. ҚР ҚАК 19-тарауында «Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың еңбегі, оларға техникалық және кәсіптік білім беру» нормалары қарастырылған. Мекемелердің әкімшілігі сотталғандарды қылмыстық-атқару жүйесінің кәсіпорындарына жұмысқа орналастырады, мекемелердің аумағында не оларды күзету мен оқшаулау қамтамасыз етілген кезде оның шегінен тыс жерде орналасқан ұйымдарда жұмысқа орналасуға жәрдем көрсетеді. Мекемелердің әкімшілігі еңбекке қабілетті барлық сотталғандарды ақысы төленетін жұмысқа тарту үшін жұмыс орындарын құру жөнінде шаралар қолданады.

Сотталғандарды жұмысқа орналастыру кезінде әкімшілік олардың жынысын, жасын, денсаулық жағдайын, еңбекке қабілеттілігін, мүмкіндігінше – мамандығын және жазаны өтеу уақытында оны алуын ескеруге міндетті. Сотталғандарды қылмыстық-атқару жүйесіне кірмейтін ұйымдардың объектілерінде еңбекке тарту мекеме әкімшілігі, ұйым және сотталған адам арасындағы шарттардың негізінде жүзеге асырылады. Сотталғандар мекемелер аумағында жеке еңбек қызметімен айналысуға құқылы. Мекемелердің ұйымдарында ерікті жалданушы инженерлік-техникалық жұмыскерлер мен білікті жұмысшылардың еңбегін жұмыс істейтін сотталғандар санының он бес пайызына дейінгі шекте пайдалануға жол беріледі. Сотталғандарды пайдалануға тыйым салынатын жұмыстар мен лауазымдардың тізбесі мекемелердің ішкі тәртіптеме қағидаларында белгіленеді [4].

Қылмыстық – атқару мекемелерде сотталғандарға техникалық және кәсіптік білім беру жүзеге асырылады. Қылмыстық атқару саласындағы құзырлы органдар білім беру саласындағы уәкілетті органмен келісу бойынша – бас бостандығынан айыруға сотталғандардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуын ұйымдастыру қағидаларын белгілейді.

Сотталғандарға техникалық және кәсіптік білім беруді ұйымдастыру үшін кәсіптер мен мамандықтар тізбесін еңбек нарығының мониторингін ескере отырып, жергілікті атқарушы органдармен келісу бойынша мекеме әкімшілігі қалыптастырады.

Бұл қағида бас бостандығынан айыруға сотталғандардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуын ұйымдастыру қағидалары қылмыстық-атқару жүйесінің мекемелерінде бас бостандығынан айыруға сотталғандардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуын ұйымдастыру тәртібін айқындайды. Мектепте оқу процесі Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2012 жылғы 8 қарашадағы №500 және

2013 жылғы 24 сәуірдегі №150 бұйрықтарымен бекітілген Бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің үлгілік оқу жоспарларымен, сонымен қатар Техникалық және кәсіптік білім беру мамандықтары бойынша үлгілік оқу жоспарлары мен үлгілік білім беретін оқу бағдарламаларына сәйкес жүзеге асырылады [6].

Сотталғандармен тәрбие жұмысы олардың түзелуіне, заңдардың талаптарын сақтауға, еңбекке және өзге де қоғамға пайдалы қызметпен айналысуға, білім деңгейі мен мәдени деңгейін арттыруға, сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге бағытталған бағдарламаларға қатысуға ұмтылысын қалыптастыру мен нығайтуға бағытталған. Сотталғандарға арналған тәрбие түрлері оларды имандылыққа баулу, әлеуметтік-құқықтық, еңбекке және салауатты өмір салтын ұстануға бағытталған шаралар мен дене шынықтыруға тәрбиелеу бағыттарында жүзеге асырылады. Сотталғандардың түзеліп кетуіне жәрдемдесу мақсатында өз араларынан ерікті ұйымдар құрылады. Ерікті ұйымдар түрме әкімшілігінің бақылауымен жұмыс істейді.

Сотталғандар арасынан өзін жақсы қырынан танытқандар ерікті ұйымның мүшесі атанады және ерікті ұйымдарының негізгі міндеттері төмендегідей: 1) мекемеде оң моральдық-психологиялық ахуал қалыптастыру; 2) сотталғандардың жағымды әлеуметтік байланыстарын дамыту; 3) сотталғандардың қоғамдық-пайдалы бастамасын қолдау; 4) сотталғандарға рухани, кәсіптік және дене бітімінің дамуына көмек көрсету; 5) сотталғандардың еңбегін, түрмысын және бос уақытын ұйымдастыруға жәрдемдесу. Ерікті ұйымның мүшесі болу түрме әкімшілігі атынан қандай да бір артылықшылықтарға ие болуды білдірмейді және ондай артықшылықтарға жол берілмейді [7].

Қылмыстық-атқару кодексінде босатылған сотталғандарды әлеуметке қосу процесін реттейтін нормалар көзделген. Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық қызметтердің қажетті көлемін көрсетуде мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің және азаматтардың мүмкіндіктерін кешенді іске асыру тетігін жаңғырту мен дамытудың маңызды аспектілеріне жетекші рөл беріледі. Құқықтық қатынастардың барлық субъектілерінің өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға ерекше назар аударылған.

Қазақстан Республикасындағы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың 2017 – 2019 жылдарға арналған кешенді стратегиясы жазасын өтеушілер босатылғаннан кейін және пробация қызметінде есепте тұрған кезеңінде азаматтың әлеуметтік бейімдеспеуі мен әлеуметтік адасу алғышарттарын жоюға бағытталған.

Жалпы, еліміздің қылмыстық-атқару мекемелерінің әкімшілігі сотталғандармен жеке тәртіппен олардың қажеттіліктеріне сәйкес, әлеуметтік бейімдеу жөніндегі жұмыстар мен психологиялық жұмыс жүргізеді. Сотталғандарды әлеуметтік бейімдеу жөніндегі жұмыс мынадай: 1) сотталғандармен жұмыс жөніндегі жеке бағдарламаларды әзірлеу; 2) сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге бағытталған бағдарламаларды әзірлеу, ұйымдастыру және іске асыру; 3) мемлекеттік органдарды, жергілікті атқарушы органдарды және жүртшылықты сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге тарту; 4) сотталғандардың жағымды әлеуметтік байланыстарын нығайтуға жәрдемдесу; 5) босатылатын адамдарға көмек көрсету нысандарында жүзеге асырылады [4, 125 – бап].

Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған барлық адамдар әлеуметтік көмекке мұқтаж, оларға босатылғаннан кейін алғашқы уақытта бостандықтағы өмір жағдайларына бейімделу, түрмыс-тіршілік үшін және жұмыс іздеу үшін қаражат қажет. Негізінен, қазіргі таңда сотталғандарды әлеуметтендіру жұмыстары олардың моралдық–психологиялық ахуалдарының күйреуіне жол бермейтін, әрі денсаулық, еңбек және өзге де құқықтарының сақталуын қамтамасыз ететін, өз бетінше өмір сүріп, материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыра алуға бейімдейтін басты құрал ретінде баға бере отырып, қылмыстық атқару мекемелерінде жүргізілетін іс-шаралардың құрамдас, әрі ажырамас бөлігіне айналды [8]. Қазақстан Республикасында пробациялық қызмет есебінде болу негіздер бойынша бас бостандығынан айыру орындарынан босаған адам өмірлік қиын жағдайда деп заңмен танылады және оларға әлеуметтік қорғау органдары әлеуметтік қызметтер көрсетеді [9].

Сотталғандарды түзеу құралы ретінде ұйымдастырылатын жұмыстардың негізгі бағыты – қоғамнан оқшаулау орындарынан босап шыққан адамдардың мінез-құлқын түзеу, әлеуметке бейімдеу, жұмысқа орналастыру, тұтастай алғанда қоғамға кірігу проблемаларын шешу болып табылады.

2016 жылдың 30-желтоқсанда Пробация туралы заң қабылданып, сотқа дейінгі пробация (күдіктінің, айыпталушының мінез-құлқын түзеуге бағытталған, оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет пен шаралар жиынтығы, үкімдік пробация (бас бостандығын шектеуге

сотталған, сондай-ақ шартты түрде сотталған адамдарға қатысты пробациялық бақылау белгілеу мен оны жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет пен шаралар жиынтығы), пенитенциарлық пробация (қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесінің мекемелерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жүрген адамдарды әлеуметке қосу жөніндегі қызмет пен шаралар жиынтығы), пенитенциарлықтан кейінгі пробация (қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесінің мекемелерінен босатылған адамдарға қатысты пробациялық бақылау белгілеу мен оны жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет пен шаралар жиынтығы) түрлерін белгілеп, оның жүзеге асырылуының құқықтық механизмін айқындағын нормалар бекітілді [10].

Еңбек тұлғаны шыңдайды, әрі төзімділік пен шыдамдылыққа үйретеді. Еңбегінің жемісін көру адамды жақсылыққа жетелейді. Сондықтан, қылмыстық-атқару саласындағы құзырлы органдар білім беру мекемелері мен кәсіпкерлердің бірлестіктерімен бірлесе отырып, кәсіпкерлік бағыттағы оқу курстарын ұйымдастырып, оларды қылмыстық-атқару немесе басқа мекемелер базасында өткізуді ұйымдастыру, дуалды білім беру жүйесі элементтерін енгізу тетіктерін жетілдіру, сондай-ақ, білім берудің қашықтықтан оқыту нысанын пайдалана отырып, қамаудағыларға жоғары білім беру немесе бас бостандығынан айыру орындарынан босап шыққандарды жоғары оқу орындарына оқыту, сондай-ақ оқу гранттарын беру мәселелерін жан-жақты зерделеп, оларды жүзеге асырудың құқықтық механизмдерін бекіту қажет. Сондай-ақ, жазаны өтеу мекемелерінен босап шыққан адамдардың көбі бөгде адамдармен араласып, тіл табысуда жасқаншақтанатыны мәлім. Олар адамдармен ашылып сөйлесіп кетуі қиын. Бұл психологиялық жағдай да олардың жұмысқа орналасуына, қоғамға кірігуіне кедергі келтіреді. Жұмыс берушілерге өздері туралы ашылып айта алмай жатады, сондықтан бұл істе жұмыс берушімен арада делдал, бір сөзбен айтқанда, сотталғандарды таныстыру-жарнамалау және нәтижелі жұмысқа орналастыру немесе түрмеден босап шыққанды әлеуметтендірудің озық, кешенді жобаларын жасақтап, оны жүзеге асыру бағытында қызмет атқаратын жеке секторларды құру мәселесі де зерделенген жөн. Әлеуметтендіру – бұрын сотталған адамдарды қоғамға заңды сыйлай білетін азаматтар ретінде кіріктіруге бағытталған кешенді шаралар болып табылады. Сотталғандарды қоғамға бейімдеу үшін, қоғам да оларды «өзекке теппей» қабылдауға бағытталған қадам жасай білу керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 14 желтоқсан 2012 ж.
2. 100 нақты қадам. Қазақстан Республикасының Президенті бағдарламасы. 20 мамыр 2015 ж.
3. Қазақстан Республикасындағы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың 2017-2019 жылдарға арналған кешенді стратегиясы 8.12.2016 ж
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық – атқару кодексі 5.07.2014 ж. 7- бап.
5. С.М.Әпенов. Қылмыстық-атқару құқығы – Алматы. ҚазМЗА. 2011 ж.
6. «Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік білім алуын ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің №516 бұйрығы. 18.08.2014 ж.
7. «Бас бостандығынан айыруға сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізу қағидасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің №508 бұйрығы. 13.08.2014 ж.
8. «Қылмыстық – атқару жүйесі мекемелерінің ішкі тәртіптеме қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің №819 бұйрығы 17.11.2014ж. 2-параграф.
9. Қазақстан Республикасының «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» заңы. 29.12.2008. 6-бап.
10. Қазақстан Республикасының пробация туралы заңы 30.12.2016ж. 3-тарау, 12-17 баптар.

Исибаева Е.И.
доцент, т.ғ.к.
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
e-mail: isibaeva.liza.@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІК БАСҚАРУДАҒЫ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ САЯСАТЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ЖӨНІНДЕ

Түйін. *Мақалада мемлекеттік билік басқарудағы орталықсыздандыру саясатының кейбір аспектірі қарастырылған. Орталықсыздандыруды басқару деңгейлерінің рөлін, жауапкершілігі мен өкілеттігін өзгерту арқылы мемлекет іс-әрекетінің нәтижелілігіне жеткізетін бір тәсіл болып табылатыны айқындалған.*

Кілт сөздер: *демократия, принцип, мемлекеттік құрылым, құқықтық мемлекет*

Резюме*. В статье рассматриваются некоторые проблемы децентрализации управления государственной властью. Децентрализация определяется как один из способов достижения результативности действий государства путем изменения роли, ответственности и полномочий уровней управления.*

Ключевые слова: *демократия, принцип, государственное устройство, правовое государство.*

Summary. *The article discusses some of the problems of decentralization of government administration. Decentralization is defined as one of the ways to achieve the effectiveness of state actions by changing the role, responsibility and powers of the management levels.*

Keywords: *democracy, principle, government, rule of law.*

Демократия – үздіксіз жүретін аса ұзақ процесс. «Біз демократияның шыңына шықтық, одан әрі ештеңе қалмады» деген мемлекетті әлі кездестіргеніміз жоқ. Қоғамдық өмір біздердің алдарымызға күн сайын жаңа бір мәселелерді қойып отырады. Демократияның аяқталатын жері болмаса да басталу нүктесінің болуын ешкім жоққа шығармайды. Бұл – халық билігіне деген сенім және демократиялық жүйенің негізгі принциптерін түсіне білу.

Демократиялық принциптер қоғамдық өмірдің тек кейбір салаларында ғана жүзеге асырылып, мемлекеттік құрылымдарда қолданылмаса, саяси жүйеміз толыққанды демократиялық жүйе бола алмайтыны анық. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, демократиялық жүйенің орналуына қоғамның өзі кепіл болады, демократиялық институттар мен тәртіптерді қолдану арқылы.

Әлемдік өркениеттердің тарихи тәжірибесін ескере отырып, демократиялық жүйеге ауысуды рационалды және мақсаттылық түрғыда, өз-өзін дәлелдеген демократиялық процедуралар мен принциптерді еңгізу арқылы жеделдету қажет. Демократиялық процесс моданың кежірлігі емес, шарасыз тарихи қажеттілік болып табылады, ал бұл тарихи қажеттілікті жүзеге асыру үшін қоғам жаңартылады. Демократиялық жаңару процессі құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуымен, заң алдында барлық азаматтар мен басқару органдарының шынайы теңдігімен және қоғам мен азаматтардың құқықбұзушылық әрекеттерден қорғалуымен түйіндес болуы қажет.

Саяси жүйені демократияландырудың ең маңызды тенденциясы – билік және басқару жүйесін орталықсыздандыру. Орталықсыздандыруды басқару деңгейлерінің рөлін, жауапкершілігі мен өкілеттігін өзгерту арқылы мемлекет іс-әрекетінің нәтижелілігіне жеткізетін бір тәсіл деп қарастыруға болар. Орталықсыздандыру әкімшілік, экономикалық, саяси жүйені демократияландыруға бағытталған. Қазақстан Республикасында мемлекеттілік қалыптасудың бастапқы кезеңінде саяси жүйенің әсіре орталықтандырылуы амалсыз шара еді. Мұндай шара тәуелсіздік пен дербестікті нығайту, мемлекеттің территориалдық тұтастығын сақтап қалу қажеттілігінен туындаған. Бірақ, кейінгі кезеңде шеттен тыс орталықтандыру саяси жүйені демократияландыру процессіне қауіп төндіре бастады. Қазіргі таңда әлемдік экономиканың жаһандану процесі және билік пен басқару жүйесінің демократияландырылуы орталықсыздандыру саясатын жедел түрде жетілдірілуін талап етеді [1]. Орталықсыздандырудың әлемдік тәжірибесіне негізделе отырып, түрлі моделдерді сараптау арқылы Қазақстанның спецификалық жағдайларына сәйкес келетін өзіндік концепция мен орталықсыздандыру стратегиясын дамыту қажет. Мемлекетіміздің орталықсыздандыру концепциясы мынадай қағидаларға негізделуі тиіс:

– билік деңгейлерінің арасында әрекет салаларын, функциялары мен жауапкершіліктерін рационалды түрде жіктеу;

– жергілікті мемлекеттік басқару қызмет етуі үшін негізгі жағдайларды қалыптастыру;

– жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін еңгізу.

Саяси жүйені орталықсыздандыру мемлекеттік маңызы бар шешімдерді қабылдау процесінде биліктің демократияландырылуын қамтамасыз етеді. Азаматтар мен олардың сайланған өкілдерінің беделі мен ықпалын арттыру саяси шешімдерді қалыптастыру мен жүзеге асыру процессінің керекті шарты болып табылады. Әрине, халықтың кең көлемде қатысуымен қабылданған саяси шешімдер анағұрлым мағлұматқа негізделіп, мемлекет қоғамындағы түрлі мүдделерді айқындауға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының саяси орталықсыздандыру концепциясы саяси жүйені демократияландыруға бағытталған конституциональды, болмаса заңмен бекітілген реформалардың іске асырылуын, басқару процессіне азаматтардың кең түрде араласуын көздеуде. Саяси орталықсыздандыру концепциясын орындау нарықтық өзгертулер өткізілуін және үкімет функцияларын өзгертілуін қамтитын экономикалық орталықсыздандыруды жүзеге асырылғанда мүмкін болуда. Экономикалық либерализация және нарықтың дамуы жергілікті билік пен басқару субъектілеріне бұның алдында орталық атқарушы органдардың ғана өкілеттігінде болған қызметтерді орындауға мүмкіншілік туғызады [2]. Республикамызда орталықсыздандыру процесі ақыл-ойға салынып, парасатпен өткізілуі тиіс, болмаса қосымша қиыншылықтар туу әбден мүмкін. Себебі, орталықсыздандыру экономикалық және әлеуметтік ресурстарға байланысты мемлекеттік басқарудың барлық функцияларына ең рационалды таңдау ретінде әрқашан келе бермейді. Осы себеппен, ол заман талабына сәйкес, әрі қалыптасып жатқан саяси және экономикалық ахуалдардың ерекшеліктеріне сай болуы қажет. Өз кезегінде орталықсыздандыру, билік пен басқару құрылымын оптимизациялау мақсатымен орталық атқарушы органдардың қызметін корректілеу қажеттілігінен туындайды. Сол кезде ғана ол бюрократиялық процедуралардың азаюына, басқару органдарының лауазымды адамдары тарапынан жергілікті жағдайларға назар аударады. Жергілікті аймақтарға шешімдерді қабылдауда саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да құқықтарды беру орталық министрліктердің рационалды жұмыс істеуін ынталандырып, олардың назарын мемлекеттік мақсаттарды шешуге топтайды. Нарықтық экономика шешімдерді қабылдау жүйесінде әсіресе орталықтандыруды көтере алмайды және жергілікті органдарға белгілі мөлшерде биліктік, қаржылық уәкілдіктерді бекітуді талап етеді.

Қазақстанда орталықсыздандыру процессі саяси тұрақтылыққа, ұлттық бірліктің күшеюіне ықпалын тигізуі қажет. Бұның бірден-бір жолы – азаматтарың жергілікті деңгейде қоғамдық бағдарламаларды бақылауы.

Жергілікті аймақтарға құқықтарды берудің нормативтік-құқықтық актілерді қабылдау арқылы заңды түрде бекіту қажет, әйтпесе орталықсыздандырудың іске асуы екі талай. Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқару мен орталықсыздандыру жөнінде жаңа заңдарды қабылдау мемлекеттік билік пен басқарудың демократияландыру процессіне өзсептігін тигізетіні анық. Жергілікті деңгейлерге тапсырылған әкімшілік өкілеттіктерді тиісті қаржылық өкілеттіксіз орталық және жергілікті билік органдарының арасында уәкілдіктердің жіктелуін қиындата түсетіні де айқын. Кейбір жағдайларда орталықсыздандыру ұлттық саясатқа нұқсан келтіріп, билік пен басқару жүйесіне сенімсіздіктің артуына апаруы да әбден мүмкін. Қазақстан үшін билік пен басқару жүйесінің орталықтандыру мен орталықсыздандыруы арасында тиімді баланс сақтаған жөн. Осы тұрғыда, орталық атқарушы органдар жергілікті өзін-өзі басқару концепциясына негізделген орталықсыздандыру саясатын іске асыру барысында бақылаушылық функциясын қолдану қажет. Осылайша, орталықтандыру мен орталықсыздандырудың ара қатынасы тиімді болып, заман талабына сәйкес келе, орталық басқару органдарының формалды түрде орталықсыздандыру саясатын жүргізіп, ал іс жүзінде бұрынғы орталықтанған жүйені сақтап қалуға жол бермеу керек. Ғылыми түрде жетілдірілген орталықсыздандыру бағдарламасы саяси жүйені демократияландыруға және билік пен басқару жүйесін дамытуға өз үлесін қосары анық [3]. Жоғарыда айтылғандай, демократияландыру процессінің бірден-бір шарты – мемлекетте маңызды рөл атқаратын жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін еңгізу болып табылады. Құқықтық тұрғыда жергілікті өзін-өзі басқару институтын жергілікті мемлекеттік басқарудан ажырата білу қажет.

– Біріншіден, жергілікті мемлекеттік басқару жалпы мемлекеттік басқарудың бір бөлігі болып табылады.

– Екіншіден, жергілікті өзін-өзі басқару мемлекеттік билік органдарының жүйесіне кірмейтін институтқа жатады және оның қызметі жергілікті қауымдастықтың мүдделерін орындауға бағытталған. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мәртебесі мен рөлі қоғамдық өмір демократияландырылған сайын арта түседі. Бұның басты себебі – оларды қалыптастыру мен бақылау тікелей халықтың қарамағында. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі аймақтық ресурстарды рационалды түрде қолдануға,

әлеуметтік қиыншылықтарды бәсеңдетуге, мемлекеттік билік органдарына халықтың сенімін арттыруға өз септігін тигізеді. Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытпай қазақстандық қоғамды демократияландыру процессін іске асыру мүмкін емес. Біздің еліміздегі жергілікті өзін-өзі басқару ерекшелігі сол, ол республикалық билік пен басқару органдарынан құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық түрғыда жекешеленген жағдайда қызмет ете алмайды. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің автономиялылық принципі олардың мемлекеттік органдардың алдында Қазақстанның әлеуметтік – экономикалық дамуы үшін жауапкершілігін шектемейді. Әлбетте, демократиялық мемлекеттің фундаменті болатын жергілікті өзін-өзі басқаруды еңгізу бірте-бірте, қоғамдық өмірді демократияландырудың қиыншылықтарын ескере отырып өткізу қажет. Қазақстан Республикасының Конституциясында халықтың жергілікті мәселелерін өз бетінше шешуге мүмкіншілік беретін өзін-өзі басқару белгіленген. Конституциямызға сәйкес, жергілікті өзін-өзі басқару халықтың тікелей сайлауы арқылы, сайланушы және басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылады [4]. Бұл түрғыда айта кететін бір жәйт, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ұйымдастыру және қызмет ету тәртібі заңмен белгіленген шеңберде азаматтардың өздерімен анықталады. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының заңмен белгіленген өкілдіктері шеңберінде дербестігіне кепілдік беріледі. Айта кететін тағы бір мәселе, Қазақстан Республикасы азаматтырының жергілікті өзін-өзі басқару саласындағы конституциялық құқығы толық мағынасында орындалмайды. Қазақстандағы экономикалық және саяси реформалар жергілікті билік құрылымдарының реформасымен қатар өткізілмеген, айталық, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінде. Бұл жүйенің қалыптасуы – ұзаққа созылатын динамикалық процесс, Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Еуропалық «Жергілікті өзін-өзі басқару туралы» Хартиясында бекітілген азаматтардың құқықтарын практикалық түрде іске асуын талап ететін процесс. Әрине, аталмыш процесс азаматтық қоғам дамуының және мемлекеттің демократия деңгейінің көрсеткіші бола алады. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарын атқарушы билік пен басқару вертикалінің екінші дәрежелі элементі ретінде қарастыратын және қоғамда кең көлемде таралып кеткен осы қате ұғымдарды жою, өзін-өзі басқару процессінің қалыптасуына көмек болары анық. Жергілікті билік құрылымдарын құрастыру барысында жергілікті халықтың ой-толғауын есепке алу қажет, әсіресе, жергілікті бюджеттер бағдарламаларын қалыптастырған сәтте, жергілікті биліктің кейбір басшыларын сайлаған кезде. Әлеуметік стандарттар институтын еңгізу де өзін-өзі басқару жүйесіне айтарлықтай септігін тигізер еді. Мысалы, баспаналық-коммуналдық салада, медицинамен камтамасыз ету саласында, жол-көлік инфрақұрылымында, экологияда, мұғалімдер мен дәрігерлер еңбекақысын өтеуінде, мүгедектерге, қарттарға және балаларға әлеуметтік көмек беру саласында. Әлеуметтік стандарттар институтын еңгізу қалалардағы ресурстар жөнінде, түрғын үй қорының халі, халықтың әлеуметік-касіби құрылымы және оның жұмыспен қамтамасыз етілуі, демографиялық ахуалы жөнінде объективті мағлұмат жинауға мүмкіншілік туғызар еді. Мақсатқа лайықтылық үшін, алдын ала жергілікті өзін-өзі басқарудың кейбір түрлерін Қазақстанның жеке селолық округтарында, қалаларында, аудандарында, облыстарында қолданып, мемлекет көлемінде сәтсіздікке ұшырамайтындай көру жөн. Осы мақсатпен жергілікті өзін-өзі басқару мәселелері бойынша халықаралық тәжірибені зерттеп, сараптау қажет және әлемдік жетістіктерді өз қажеттіліктерімізге сәйкес қолдануымыз керек. Әдетте, әлемдік практикада жергілікті өзін-өзі басқарудың үш моделі бөлінеді: англосаксондық, француздік және аралас. Англосаксондық тип мемлекет функцияларының орталықсыздандыру жағдайындағы дербестік деңгейімен ерекшеленеді. Француздық моделіне тән ерекшелік – басты әкімшілік-территориалдық құрылымдар әрі жергілікті құрылымдар болып, әрі мемлекеттік басқару органдары болып табылады. Жергілікті өзін-өзі басқарудың аралас типі болса, Еуропаның кейбір мемлекеттері мен Жапонияға тән. Ал біз қазіргі халықаралық тәжірибеден Ұлыбритания мен АҚШ-тың жергілікті өзін-өзі басқарудағы тәжірибесін қарастыруды жөн таптық. Ұлыбританияда орталықтан тәуелсіз жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі қалыптасқан. Тарихи түрғыдан қарастырсақ, ол, ғасырлар бойы қалалар патшадан алған дербес ішкі басқарудың ерекше жеңілдіктері салдарынан пайда болған көрінеді. Бүгінгі таңда британдық жүйеге тән қасиеттер мыналар: жергілікті өзін-өзі басқару органдарында заңды тұлға мәртебесінің болуы; өзіне тиесілі территорияларда әкімшілік өкілдіктерге ие болу; белгілі қаржылық тәуелсіздік, оның ішінде жергілікті салықтарды бекіту құқығы; жергілікті органдар басшыларының сайланылуы.

Ұлыбританияның құрама бөлшектері (Англия, Уэльс, Шотландия, Солтүстік Ирландия) және оның астанасы ерекше басқарылады. 1972 және 1985 жылдардың заңдарына сәйкес Англия графстволар

(39) мен қалалық округтарға (36) бөлінген. Графстволар округтарға бөлінеді (296). Округтар мен графстволар 10 мыңнан астам приходтардан тұрады. Осы барлық территорияларда тұрғындар кеңестерді сайлайды, өз кезегінде кеңестер заңды тұлға – корпороциялар болып табылады. Графстволар мен округтардың кеңестері 4 жыл қызмет етеді және алғашқы үш жылда жыл сайын 1/3 бөлігін жаңартып отырады. Әр жылда кеңес өз құрамынан төрағаны (қалада-мэр) және вице-төрағаны сайлайды, олар атқарушы билікті іске асырып муниципалитеттің жалдамалы жұмысшылар аппаратын басқарады. Приходтар мен қауымдастықтардың қарауында заң бойынша: жер иеліктерін тарату, туризм, автобус тұрақтары, демалу орындары, жерлеулер. Округтар мен қалалық округтардың өкілеттігінде: салық жүйесі, қалалық және селолық жерді қолданысқа беру, тұрғын үй құрылысы, зауыттар, жергілікті жолдар және автокөлік тұрақтары, демалыс, жарнама, денсалықты қорғау жүйесі, қоқыстарды жинау, жерлеулер. Қалалық округтарда кеңестер бұдан тыс мектептермен, кітапханалармен және әлеуметтік қамтамасыз етумен айланысады. Графство кеңесінің өкілеттігінде: полиция, өрт сөндіру қызметі, жер, үсақ акционерлік компаниялар, жолдар (магистралдық жолдар мен көпірлерден басқа), әлеуметтік қызметтер, білім және кітапхана, музейлер мен галереялар, жастарды жұмыспен қамтамасыз ету, азықтүлік пен медикаменттер, тұтынушылардың мүдделерін қорғайтын кейбір қызметтер, тазалық, паркілер мен демалу орындары. Шотландияға қатысты 1973 жылдың өзін-өзі басқару туралы заңына сәйкес 9 аудан, 53 округ, 3 арал және 13343 қауымдастық құрылған.Территориалдық бірліктердің әрқайсында тұрғындар кеңестерді сайлайды. Барлық деңгейдегі кеңестердің өкілеттіктері заңмен реттелінген. Лондонның да басқарылуы ерекше ұйымдастырылған. 1963 және 1985 жылдардың жергілікті өзін-өзі басқару заңдарына сәйкес Лондон (орталығы – Ситиден басқа) аудандық кеңестеремен басқарылатын (округтік кеңестердің құрылуы тәрізді) 32 ауданға бөлінген. Кеңестердің және олардың құрған басқаруларының қарауында: территорияны дамыту, салықтар, тұрғын үй құрылысы, денсаулық сақтау және әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесі, өрт сөндіру қызметі, кітапханалар, паркілер. Лондондық Сити ерекше басқарылады: құрамына лорд пен мэр, кеңесшілер мен шерифтер, олдермендер мен ливермендер кіретін үш палата арқылы (бұлардың бастысы – ортақ Кеңес). Сити корпорациясы Англияның қалалық округтарына қарағанда өкілеттіктері кеңірек. Жергілікті кеңестердің мүшелері ақысыз негізде, болмаса басқа жұмыспен қосарлау негізде қызмет етеді. Олар ең маңызды мәселелерді шешетін функционалды комитеттер мен комиссияларды құрайды. Әдетте комитет құрамының 2/3-кеңесшілер, ал 1/3 бөлігі-жалдамалы эксперттер. Бұдан басқа, кеңесшілер бас әкімшілікпен басқарылатын қызметкерлерді жалдайды. Астаналық министрліктер мен ведомстволар жергілікті өзін-өзі басқару органдарын кең түрде бақылап отырады. Ең бастысы, жергілікті органдар орталыққа қаржы тарапынан кіріптар. Жергілікті салықтар мөлшерінің барлық шығындарға жетпегендіктен олар орталықтың нүсқауларына бағынуға мәжбүр. Министрліктер мен ведомстволар жергілікті салықтармен жүктелген мүлікті қайта бағалап, несие алуға рұқсат береді және жергілікті органдардың әкімшілік актілерін бекітеді [5]. АҚШ жергілікті өзін-өзі басқару органдарының біраз басқа, олар тұрғындарды үймен, біліммен, медициналық қызметпен, пенсия, жәрдемақы және басқа да льготалармен қамтамасыз етілуіне жауап береді. Оғын қоса, оларға қоршаған ортаның ластануын мемлекеттік стандартқа сәйкес сақталуы жүктелген. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары мемлекеттің инфрақұрылымын қаржыландырады – белгілі штаттың көлеміндегі шоссейлық жолдарды салу және жөндеу.

АҚШ-та жергілікті өзін-өзі басқару органдарына федералдық бюджеттен және штаттардың бюджеттерінен субвенциялар бөлінеді.

Біріншіден, олар әлеуметтік-экономикалық дамуда артта қалған өлкелерге географиялық, экономикалық, демографиялық, этникалық және басқа да ерекшеліктерді ескере отырып көмектеседі. Екіншіден, табысы төмен отбасыларына, мүгедектерге және жалғыз басты аналарға әлеуметтік қорғау бағдарламалары бойынша компенсациялар төлейді, мемлекетпен белгіленген нормалар бойынша льготалармен қызметтермен қамтамасызетеді: бүткілмемлекеткөлеміндеотбасының құрамына, үйінің көлеміне, медициналық және коммуналдық қамтамасыз етілуіне сәйкес азық-түлік нормативтері еңгізілген. Үшіншіден, түрғындарды жұмыспен қамтамасыз ету, мамандарды дайындау, білім параметрлері бойынша округтар мен қалаларды теңдестіруге мүмкіндіктер жасалынады.

Төртіншіден, субвенциялар салықтардың төмендеуіне, болмаса тұрақталуына ықпалын тигізеді [6]. Сонымен, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің халықаралық тәжірибесін сараптау бұл процесстің дамуында белгілі заңдылықты айқындауға мүмкіндік береді. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі

азаматтардың өзіндік үйымдасу формасының тиімділігін көрсетеді әрі мемлекеттіліктің негізі мен қажетті формасын айқындайды. Қазақстанда қалыптасып келе жатқан жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі халықаралық тәжірибені де, жергілікті ерекшеліктердің спецификасын да есепке алуды талап етеді. Елімізде бұл жүйені орнату үшін жергілікті органдардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз ететін бірқатар нормативтік – құқықтық актілерді қабылдау қажет. Өкінішке орай, Қазақстанда неше жылдан бері бұл салада айтарлықтай өзгерістер болмай, тиісті заңдар қабылданған жоқ. Бірақ, сонда да мемлекеттік билік пен басқаруды орталықсыздандыру бағытында біршама шаралар қолданылып жатыр, оны айтпағанымыз қате болар. Бүгінгі күні, Елбасының тапсырысымен Үкімет Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін дамытуға бағытталған. Атқарушы билік жүйесін реформалау бұдан әрі де жалғасып, саяси билік пен басқаруды орталықсыздандыру жеделдетіліп, жалпы мемлекеттік басқарудың нәтижелілігі арта түсуде. Қазақстан Республикасының демократияға беталысы және осы жолда қарқынды дамуы барлық азаматтардың болашаққа деген сенімін едәуір арттыруда. Елбасының ұсынысы және жеке басқаруымен жетілдіріліп жатқан. Жалпыұлттық саяси реформалар бағдарламасы да, өз кезегінде, демократиялық принциптерді берік ұстанудың айқын дәлелі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Биекенов М. А.. Демократизация политического процесса в Республике Казахстан. Астана, 2003. – 89 б.
2. Көшім Д.. Жергілікті өзін-өзі басқару – азаматтық қоғамның алғашқы баспалдағы. –Алматы, 2000. – 18 б.
3. Биекенов М.А.. Демократизация политического процесса в Республике Казахстан. Астана, 2003.-91 б.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1995 ж.
5. Административное право зарубежных стран. – М.,1996.-57-59 б.
6. Шлихтер С.А. Местное самоуправление в системе федерализма: проблемы России и опыт США // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. №6. – 46 б.

УДК 347.78(574+100)

Канатов Т.К.
Ph.D, и.о. ассоциированный профессор
Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова
г. Кокшетау
E-mail: natan82008@mail.ru

в соавторстве с **Сейсембаевой Г.Р.**
м.ю.н., ст. преподаватель

СТАНОВЛЕНИЕ АВТОРСКОГО ПРАВА И СМЕЖНЫХ ПРАВ В СТРАНАХ ЕАЭС

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы становления авторского права и смежных прав в странах ЕАЭС. В статье подробно описаны этапы становления авторского права и смежных прав, их законодательное регулирование в странах ЕАЭС.*

Ключевые слова: *Авторские и смежные права, евразийский, экономический.*

Түйін: *Бұл мақалада ЕЭО елдерінде авторлық құқық пен сабақтас құқықтардың қалыптасу мәселелері қарастырылады. Мақалада авторлық құқық пен сабақтас құқықтардың қалыптасу кезеңдері, ЕЭО елдерінде олардың заңнамалық реттелуі егжей-тегжейлі сипатталған.*

Түйін сөздер: *Авторлық құқық және сабақтас құқықтар, еуразиялық, экономикалық.*

Summary: *This article discusses the formation of copyright and related rights in the EEU countries. The article describes in detail the stages of formation of copyright and related rights, their legislative regulation in the EEU countries.*

Keywords: *Copyright and related rights, Eurasian, economic.*

С древних времен люди стремились хранить тайны о Вселенной, природе, секреты своего мастерства. Эти знания столетиями передавались из поколение в поколение врачами, фармацевтами, математиками, музыкантами, архитекторами, строителями, книгоиздателями. Многие знания давно утрачены для человечества, например, секреты возведения величественных пирамид Гизы в Египте. Есть знания, которые удалось сохранить и они стали общечеловеческим достоянием, например, карта Солнечной системы, созданная древними шумерами. Через века до нас дошли бессмертные произведения Аристотеля, Платона, Конфуция и других величайших мыслителей.

Авторское право считается одним из «старейших компонентов правового регулирования интеллектуальной собственности человеку творческому всегда было свойственно защищать свое авторство на созданное произведение» [1]. В современной цивилизации фундаментальные предпосылки авторского права базируются на равном доступе к знаниям, достижениям научно-технического прогресса, продуктам интеллектуального и творческого труда – произведениям литературы, науки и искусства, а вместе с тем необходимости обеспечения высокого уровня юридической защиты объектов авторского права, а также субъективных интересов их создателей и правообладателей.

С 90-х годов прошлого века по мере трансформации политических и экономических систем бывших республик Союза ССР, их сложного перехода на рыночные принципы экономики, постепенной интеграции в глобальную систему экономических отношений, все большее значение стали приобретать вопросы охраны интеллектуальной собственности (далее – «ИС»). Пришло понимание того, что необходим не только контроль над интеллектуальной собственностью, но и защита субъективных прав авторов произведений.

Вступление в силу 1 января 2015 года Договора о Евразийском экономическом союзе [2], подписанного первоначально политическими лидерами Российской Федерации, Республики Казахстан и Республики Беларусь, ознаменовало начало нового исторического этапа межгосударственного сотрудничества и формирование на этот раз интеграционной модели законодательства в сфере охраны и защиты прав на объекты ИС. Учитывая глубокие экономические, научно-технические и гуманитарные связи между участниками Договора ЕАЭС, эволюция авторского права и смежных прав этих стран несет в себе отпечаток всего исторического процесса становления института авторского права, начиная со времен Российской Империи и заканчивая 1991 годом – годом создания Содружества Независимых

Государств [3] (далее – «СНГ»). Поэтому, логично, что доктрина российского авторского права признается государствами-участниками ЕАЭС одной из самых развитых [4], хотя и самой сложной. Ее современное содержание в той или иной мере отражает некогда единые для рассматриваемой группы стран исторические этапы законодательного закрепления и институционального развития механизмов, способов и форм защиты авторских и смежных прав.

Традиционно в научной литературе выделяют три периода эволюции российского авторского права (дореволюционный, советский и современный), начиная отсчет со времени издания 22 апреля 1828 г. Цензурного устава [5], и заканчивая вступлением в законную силу 1 января 2008 г. Четвертой части Гражданского кодекса Российской Федерации (далее – «ГК РФ») [6].

1 января 2018 года исполнилось ровно сто девяносто лет с того момента, когда началась история российского авторского права.

С нашей точки зрения, в контексте современных интеграционных процессов на территории стран ЕАЭС, процесс эволюции авторского права целесообразно рассматривать как последовательность, состоящую из четырех этапов:

– дореволюционный (1828-1917 гг.);

– советский (1917-1991 гг.);

– постсоветский (1991-2015 гг.);

– современный (межгосударственный) (2015 г. по настоящее время).

Истоки российского авторского права проявляются с 1771 года с момента образования книгоиздательского дела и выдачи Екатериной II первой «привилегии» от государства на печатание книг (на тот момент только на иностранных языках) владельцу вольной типографии и гениальному изобретателю немецкого происхождения Иоганну Гартунгу. Одновременно императрицей была введена жесткая цензура. Никогда прежде ни один разрешительный документ на территории Российской империи не регулировал взаимоотношения государства и книгоиздателей. Тем самым впервые в России была нарушена государственная монополия на книгоиздание.

Первая зафиксированная в истории «привилегия» была выдана Венецианской Республикой на издательство профессору канонического права Петру Равенскому в 1491 году [7]. Первый Патентный закон тоже был принят в Венецианской республике, он датируется 1474 годом. Практика «привилегий», дающих приоритет их обладателям в каком-либо виде деятельности, вскоре распространилась по Западной Европе. В XVI веке была выдана привилегия английской компании «The Charter af the stationers Company», занимающейся книгоиздательским делом и по сегодняшний день. В 1710 году в Англии принимается первый закон об авторском праве, который носил название «Статут королевы Анны», направленный на защиту авторов книг, чертежей и географических карт. Регистрацию прав осуществлял судья, после проведения этой процедуры автор в течение 14 лет обладал исключительными правами на собственное творение. С помощью привилегий на книгоиздание власти преследовали двойную цель: обеспечить охрану «промышленных интересов» издателей и сохранить цензурный контроль над выпускаемой печатной продукцией [8].

В начале XIX века авторам позволили защищать все изданные в типографии произведения, позже такое право получили и композиторы, переводчики, сценаристы, фотографы, кинорежиссеры. Пруссия, Сардиния, Франция, Австрия – впервые в мире на своих территориях признавали в равной мере авторские права авторов. В 1878 году учреждена международная литературная ассоциация, которая спустя 6 лет переименована в международную литературную и художественную ассоциацию. Эта организация разработала первую в мировой истории международную конвенцию об авторском праве, известную как Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений 1886 года.

В России специальные документы при продаже прав на произведения начинают фиксироваться в конце 1780-х годов, «цензурные комитеты стали требовать от издателей доказательства их прав на рукопись» [9]. В 1812 году выходит подготовленный госсекретарем М.М. Сперанским Манифест «О привилегиях на разные изобретения и открытия в ремеслах и художествах» [10], направленный на охрану интеллектуальной собственности. В 20-х годах XIX столетия складывается заявительная форма защиты прав автора произведения, который мог подать заявление в цензурный комитет и защитить себя тем самым от незаконных перепечаток. После того, как заявление принималось, цензурный комитет обязывался не выдавать разрешение на печать посторонним лицам [11].

Исторически первым для развития российского института авторского права стал дореволюционный период (1828-1917 гг.), когда представителями цивилистической науки начинают предприниматься попытки научного осмысления и определения теоретических основ авторского права, его природы, основных понятий, объектов и субъектов, а также средств защиты. Наиболее значимый вклад в формирование дореволюционной доктрины авторского права внесли труды многих известных ученых-цивилистов, среди которых А.В. Бакунцев [12], С.А. Беляцкин [13], П.Д. Калмыков [14], Д.А. Коптев [15], В.Д. Спасович [16], Г.Ф. Шершеневич [17].

Так, Ординарный профессор Императорского Санкт-Петербургского университета П.Д. Калмыков был одним из первых российских правоведов, кого заинтересовали история и терминологический аппарат авторского права. В своих трудах он использовал привычное для того времени понятие «литературная собственность», которую профессор истолковал в «обширном» и «тесном» смыслах. Важнейшим фактором появления «литературной собственности» П.Д. Калмыков считал развитие книгопечатания, которое, по существу, и поставило перед юридической наукой вопрос защиты этой собственности [18].

Порядок предоставления рукописи на цензуру с обязательным приложением доказательств прав издателя, полученных от автора, впервые четко закрепляется в Цензурном уставе 1828 г. Документ содержал специальную главу «О сочинителях и издателях книг» [19]. После Цензурного устава законодательство развивалось пополнилось в 1830 г. Положением о правах сочинителей, переводчиков и издателей, в 1845 г. – Правилами о музыкальной собственности, в 1846 г. – Положением о собственности художественной.

В 1857 году под влиянием смерти великого русского поэта А.С. Пушкина, а также уже довольно развитой системы европейского права, срок защиты авторских прав в России был увеличен до 50 лет после смерти автора (ранее существовал общий 25-летний и условный 35-летний посмертный срок). Разрозненные положения об авторском праве на литературные, художественные и музыкальные произведения объединили в VII главе Цензурного устава под названием «О праве собственности на произведения наук, словесности, художеств и искусств» (статьи 282-320).

Противозаконное действие именовалось «контрафакцией» и состояло в самовольном «перепечатывании» произведения или книги [20]. Термин «контрафакция» (от франц. contretation – подделка) означает нарушение авторского права путем воспроизведения и распространения чужого произведения [21].

С 70-х гг. XIX века в России начинается процесс становления организаций по коллективному управлению авторскими правами и их защите. Первым таким обществом было «Общество русских драматических писателей», созданное почти полвека спустя после образования во Франции «Общества драматических писателей» в 1829 г. и «Общества литераторов» в 1837 г. [22].

В 1887 году нормы авторского права вошли в I часть X тома Свода законов Российской империи как приложение к статье 420 «О праве собственности на произведения наук, словесности, художеств и искусств», которая содержала три рубрики: «О правах собственности на произведения наук и словесности (авторское право)», «О праве художественной собственности», «О праве музыкальной собственности русских и пребывающих в России сочинителей».

На протяжении почти всего XIX века отрасль российского авторского права постепенно наполнялась новым научным и нормативно-правовым содержанием. Вместе с тем, к числу специфических особенностей ее становления историки права с полным основанием относят довольно слабую защиту субъективных авторских прав и жесткую цензурную политику российского самодержавия, вплоть до принятия в марте 1911 года «Положения об авторском праве» [23], разработанного на основе весьма прогрессивного на то время немецкого Закона об авторском праве 1901 года. Именно с принятием данного нормативного акта связано признание в России авторского права как особой отрасли права вместо ранее действовавшего права автора на произведение.

Таким образом, российское авторское право, как и европейское, выросло из «привилегий» книгоиздателям, но почти целое столетие развивалось «рука об руку» с государственной цензурой, доставляя немало хлопот от цензоров как владельцам «вольных типографий», так и «сочинителям». Однако научное наследие дореволюционного периода сохраняет свою ценность до настоящего времени. Положение 1911 года стало самым значимым событием в истории российского авторского права дореволюционного периода.

После Октября 1917 года для рассматриваемого правового института, теперь уже в советской России, наступает новый, впоследствии получивший название «советский» этап (1917-1991 гг.). Декретами ЦИК СНК РСФСР от 29 декабря 1917 г. «О государственном издательстве» [24], от 26 ноября 1918 г. «О признании научных, литературных, музыкальных и художественных произведений государственным достоянием» [25] и другими, авторское право было фактически отменено, на все сочинения была установлена государственная монополия. За этими декретами последовали постановление ЦИК СНК Союза С.С.Р. от 30 января 1925 г. «Об основах авторского права» [26] и постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 16 мая 1928 г. «О введении в действие основ авторского права в новой редакции» [27], в которых авторское право на произведение могло быть выкуплено «в принудительном порядке Правительством Союза ССР или правительством той союзной республики, на территории которой данное произведение впервые выпущено в свет или находится в виде рукописи, эскиза или в иной объективной форме» (п. 15 постановления от 30.01.1925 г. и п. 20 постановления от 16 мая 1928 г.). Срок авторского права после смерти автора ограничивался 15-ю годами.

С принятием Основ 1928 г. появился новый источник права – типовые авторские договоры, просуществовавшие вплоть до 1992 г.

Очередными значимыми вехами развития авторского права стали Основы гражданского законодательства Союза СССР и союзных республик 1961 г., а затем вступление в силу в 1964 г. Гражданского кодекса РСФСР [28], в котором регламентация отрасли стала более подробной, посмертный срок авторского права увеличили с 15-ти до 25-ти лет. Соответствующие нормы были помещены в Раздел IV Кодекса, но права автора по-прежнему были существенно ограничены, доктрина отражала низкий уровень защиты авторских прав. Наряду с ГК РСФСР действовало значительное число ведомственных правовых актов, регулирующих ставки авторского вознаграждения и права на отдельные виды произведений. С 1973 г. СССР присоединился к Всемирной конвенции об авторском праве 1952 г., что само по себе свидетельствовало о стремлении государства соответствовать международным стандартам в области авторского права.

Несмотря на действовавшую государственную монополию, в 30-80-е годы XX века появился целый ряд фундаментальных работ, посвященных истории и теории авторского права и его защиты, сохранивших свою актуальность благодаря глубине научного анализа. Прежде всего, это труды В.В. Баженова, Э.П. Гаврилова, М.В. Гордона, В.А. Дозорцева, В.А. Черткова, в которых исследованы базовые основы института авторского права, проанализированы вопросы его эволюции и особенности правового регулирования в рамках действовавшего на то время законодательства. Э.П. Гаврилов, например, отмечал: «развитие советского авторского права происходит на базисе гражданского права. Существенное влияние на авторское право оказывает развитие техники и технологии, а также научных и культурных связей и опосредствующих их правовых связей с зарубежными странами» [29].

Следует заметить, что статья 47 Конституции СССР 1977 г. устанавливала, что «права авторов охраняются государством» [30]. Этого упоминания не было в предшествующих советских конституциях. Важным фактом развития советского авторского права являлось также наличие гражданских кодексов в союзных республиках. Так, если посмотреть историю становления законодательства авторского права в Казахстане, то оно тесно связано с законодательством СССР. С образованием СССР в 1925 году авторские права регулировались «Основами авторского права», спустя три года начал действовать Закон РСФСР от 8 октября 1928 года «Об авторском праве». Спустя еще 33 года были приняты «Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик» 1961 года, где авторские права регламентировались более подробно в разделе IV гражданских кодексов советских республик [31].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Близнец И. А., Леонтьев К. Б. Авторское право и смежные права: учебник / под ред. И.А. Близнеца. М.: Проспект, 2011, С. 4.
2. О Евразийском экономическом союзе : Договор от 29 мая 2014 г. [ред. от 08.05.2015] [с изм. и доп., вступ. в силу с 12.08.2017].
3. О создании Содружества Независимых Государств: Соглашение от 08.12.1991 г.
4. Канатов Т. К. Понятие авторских прав в странах Евразийского экономического союза / Т.К. Канатов // Евразийская адвокатура. – 2016. – № 1 (20). – С. 69-72.
5. Устав о цензуре: [Утв. 22 апр. 1828 г.: с приложением Штатов и Положения о правах сочинителей]. – Санкт-Петербург: тип. Деп. нар. прос., 1829. – 101 с.

6. Гражданский кодекс Российской Федерации [часть четвертая] : Федер. закон от 18 дек. 2006 г. № 230-ФЗ [ред. от 28 марта 2017 № 43-ФЗ].
7. См.: Спасович В. Д. Права авторские и контрафакция / В.Д. Спасович. – Санкт-Петербург: Изд. М.О. Вольфа, 1865. – 106 с.
8. Бакунцева А. В. У истоков издательского права, типографские марки и привилегии как средства обеспечения издательских интересов в России XVIII – начала XIX в. / А.В. Бакунцева // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – 2008. – № 1. – С. 54-55.
9. Верхова Н. Б. Законодательная охрана литературных и издательских прав в дореволюционной России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н.Б. Верхова. – Нижний Новгород, 2007. С. 11.
10. Манифест «О привилегиях на разные изобретения и открытия в ремеслах и художествах» от 17 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XXXII (1812-1814), № 25143. С. 355.
11. Чупова М. Д. История авторского права в России XIX века : дис. ... канд. юрид. наук / М.Д. Чупова.- М., 2000. С. 11
12. Авторское право на произведения литературы в Российской империи. Законы, постановления, международные договоры (1827-1917) / Сост.: Бакунцев А.В. – М.: Изд-во «ВК», 2005. – 91 с.
13. Беляцкин С. А. Новое авторское право в его основных принципах / С.А. Беляцкин. – СПб.: Юрид. кн. скл. «Право», 1912. – 151 с.
14. Калмыков П. Д. О литературной собственности вообще и в особенности об истории прав сочинителей в России / П.Д. Калмыков. – СПб. : Тип. Имп. АН. 1851. – 91 с.
15. Коптев Д. А. Закон об авторском праве. С изложением рассуждений и материалов, на коих он основан / Д.А. Коптев. – СПб.: Изд. юрид. кн. магазина Н.К. Мартынова, 1911. – 434 с.
16. Спасович В. Д. Права авторские и контрафакция / В.Д. Спасович. – Санкт-Петербург: Изд. М.О. Вольфа, 1865. – 106 с.
17. Шершеневич Г. Ф. Авторское право на литературные произведения / В.Д. Шершеневич. – Казань: тип. Имп. ун-та, 1891. – 313 с.
18. Подкопаева И. В. Рассуждение ординарного профессора Императорского Санкт-Петербургского университета П.Д. Калмыкова о литературной собственности и правах сочинителей в России / И.В. Подкопаева // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. – 2010. – № 1. – С. 571-574.
19. Плиева С. В. Исторические этапы развития авторского права в России // Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал. – 2009. – № 5. – С. 48-50.
20. Доцик Н. Н. Авторское право в России (XVIII – начало XX вв.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н. Н. Доцик. – М., 2008. – 180 с.
21. Еськова С. П. Контрафактная и фальсифицированная продукция: понятия, сущность, отличительные особенности / С.П. Еськова, В.В. Коварда // Молодой ученый. – 2016. – № 20. – С. 306-308.
22. Верхова Н. Б. Указ. соч. С. 15.
23. Караулов Ю. А. Становление института авторского права в России / Ю.А. Караулов // Право и управление. XXI век. – 2008. – № 3 (8). – С. 57.
24. О государственном издательстве : Декрет Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров РСФСР от 29 декабря 1917 г.
25. О признании научных, литературных, музыкальных и художественных произведений государственным достоянием : Декрет ЦИК СНК РСФСР от 26 ноября 1918 г.
26. Об основах авторского права : Постановление ВЦИК СНК Союза ССР от 30 января 1925 г.
27. О введении в действие основ авторского права в новой редакции : постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 16 мая 1928 г.
28. Гражданский кодекс РСФСР : утв. ВС РСФСР 11 июня 1964 [ред. от 26 ноября 2001 г.].
29. Советское авторское право. Основные положения. Тенденции развития / Гаврилов Э.П.; Отв. ред.: Рассудовский В.А. – М.: Наука, 1984, С. 4.
30. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик: принята Верховным Советом СССР 7 окт. 1977 г.
31. Канатов Т. К. Защита субъективных авторских прав (на примере законодательства Республики Казахстан, Российской Федерации и Германии): дис.... д-ра (PhD): 6D030100 / Т. К. Канатов.- Астана, 2011. С. 16.

УДК 342(574)

Момышева Ф.С.
к.ю.н., доцент, преподаватель кафедры
«Общеюридических и специальных дисциплин»
Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза
г. Караганда
E-mail: farhij@mail.ru

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И МОДЕЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйіндеме. *Мақалада әлеуметтік мемлекет тұжырымдамасы, қазіргі замангы әлемдегі әлеуметтік мемлекет қалыптасуы талқыланады. Қазақстандағы әл-ауқаттың қазіргі үлгісі, оның конституциялық консолидациясы талданды. Ол әлеуметтік мәселелерді шешуде мемлекеттің оң және теріс нәтижелерін көрсетеді.*

Түйін сөздер: *әлеуметтік мемлекет, мемлекеттік функция, әлеуметтік мемлекет нормалары мен принциптері, әлеуметтік құқықтар, Қазақстан Республикасының Конституциясы, құқықтық мемлекет.*

Резюме. *В статье рассматриваются концепции социального государства, зарождение и становление социального государства в современном мире. Подвергается анализу сложившаяся модель социального государства в Казахстане, её конституционное закрепление. Раскрываются положительные и отрицательные результаты деятельности государства в решении социальных проблем.*

Ключевые слова: *социальное государство, функция государства, нормы и принципы социального государства, социальные права, Конституция РК, правовое государство.*

Summary. *The article discusses the concept of the welfare state, the birth and formation of the welfare state in the modern world. The existing model of the social state in Kazakhstan, its constitutional consolidation is analyzed. The positive and negative results of state activity in solving social problems are revealed.*

Key words: *welfare state, state function, norms and principles of welfare state, social rights, Constitution of the Republic of Kazakhstan, legal state.*

Зарождение концепции социального государства в западноевропейских странах в конце 19 начале 20-х веков было предопределено следующими факторами – прокатившимися чуть ранее по всей Европе промышленными революциями, и как следствие возросшими потребностями национальных экономик; развитием понятия гражданского общества, движением к демократизации, существенным изменением значимости прав и свобод личности. Причём уровень благосостояния людей становится основным показателем обеспечения прав и свобод человека. Благосостояние человека и его правовой статус находятся отныне в тесной связи.

Одна из важнейших функций государства заключается в том, чтобы регулировать социальную жизнь людей, уравновешивать свободы и блага таким образом, чтобы каждый мог достойно жить и трудиться. Следовательно, важнейшей задачей государства является формирование и поддержание правопорядка как условия свободы и общего благосостояния. Основная функция государства – управленческая. И никоим образом её нельзя сводить только к реализации власти, управление людьми это в первую очередь, защита прав каждого человека и защита благосостояния всех. Сегодня не является, каким то сверхновшеством, точнее открытием понимание того, что государственная власть, претворяющая в жизнь принципы социального государства, создаёт себе прочный фундамент политической устойчивости и экономической эффективности.

Республика Казахстан на уровне Основного закона утверждает себя социальным государством. Государством, выступающим гарантом социально-экономических и культурных прав граждан, строящим свою политику с учетом интересов всех социальных слоев и групп. Цементирующим принципом в социальной политике должен быть принцип справедливости. Непреходящей ценностью общественного сознания мирового сообщества является социальная справедливость, закрёпленная во всех фундаментальных нормативно-правовых документах наряду с миром и свободой.

Конституция РК провозглашая нормы и принципы социального государства, признавая социальные права как неотъемлемый атрибут свободного развития личности, тем самым налагает на государство значительную ответственность в решении социальных проблем.

В 2015 году, член Конституционного Совета Анар Жаилганова, рассуждая о социальном государстве и конституционном его закреплении, отметила, что зафиксированные Конституцией нормы о социальных правах не должны рассматриваться только в качестве принципиальных ориентиров. Социальные права должны рассматриваться как основные права, равные по значимости конституционным гражданским и политическим, и по своей природе относящиеся к фундаментальным правам человека, неотчуждаемым и принадлежащим каждому от рождения [1]. Не совсем согласна с данной точкой зрения. Естественные права (в первую очередь, право на жизнь) человека, даны ему по природе, они считаются первичными, все остальные категории прав вторичны или производны. Государство обязано их защищать. Абсолютный же максимум социальных прав может только предоставляться государством и обществом, соответственно и защищаться ими же. Фактически это требования, предъявляемые к власти, по существу обязанность государства, реализующего социальную функцию. Водораздел между естественными и социальными правами человека всё же существует.

Вместе с тем, вне сомнения социальные права это становой хребет всей системы прав человека. Социальные права представляют собой права, позволяющие гражданину существовать в обществе. И в этом смысле они являются первичными по отношению к иным правам человека.

Закрепление статуса социального государства в нормах Конституции обусловлено следующими обстоятельствами: аналогичные нормы прямо или опосредованно зафиксированы в конституционном законодательстве подавляющего большинства государств, и включение данных положений является данью требований времени со стороны Казахстана; реформы 90-х гг.. кардинальные изменения в структуре общества на постсоветском пространстве, переход от административно-командных к рыночным экономическим моделям требовал новых подходов к реализации принципов социальной политики; и, наконец, казахстанцам, пережившим сложнейшие времена переходного периода, наиболее привлекательна идея такого общества, в котором была бы раскрепощена личная инициатива, позволяющая достигать высокого материального и социального статуса, и при этом высокая степень социальной защищенности при качественном социальном обеспечении гарантировалось бы государством.

Несмотря на то, что современная экономическая ситуация не позволяет говорить о том, что в Казахстане уже сложилось и функционирует социальное государство, сама констатация сего факта в Основном законе страны говорит о том, что интересы, потребности граждан, населения в целом являются краеугольным камнем и важнейшим фактором для преобразования общественной жизни.

Безусловно, деятельность социального государства связана, прежде всего, с удовлетворением материальных, социальных, духовных потребностей и интересов личности. В свою очередь, последнее предполагает гарантированность реализации всех прав и свобод человека. Только такой подход в решении социальных вопросов может характеризовать Республику Казахстан как социальное государство.

Для демократического, светского, правового и социального государства высшими ценностями являются человек, его жизнь, права и свободы (статья 1 Конституции). Признание их высшей ценностью означает, что государство не имеет более важной задачи, чем забота о человеке, его материальном благополучии. Государство обязано создать все зависящие от него условия для достойного существования человека. Такая правовая позиция отражена в постановлениях Конституционного Совета от 21 декабря 2001 года N18/2 , от 31 декабря 2003 года N13, от 20 апреля 2004 года N3, от 29 апреля 2005 года N3. [2]

В Конституции РК нет приоритета осуществления прав и свобод граждан в какой-то определенной сфере жизни, будь то политические или социальные. Как это и принято в цивилизованном обществе, все права и свободы, закрепленные государством, должны обеспечиваться в полном объеме. Становление социального государства в Казахстане – это провозглашение и реализация «второго поколения» (нового поколения) прав человека – социально-экономических и культурных. Но провозглашение это ещё далеко не есть существование полноценного социального государства – Республики Казахстан. Пока, к сожалению, соответствующую норму Конституции об утверждении социального государства можно лишь рассматривать как норму программного характера.

В полной мере соглашусь с позицией тех авторов, которые считают, что социальное государство это, прежде всего правовое государство. Чиновники и государственный аппарат в целом должны, прежде всего, сами жить по законам, уважать и чтить общепринятые моральные ценности и нормы. Тогда, умерив свои аппетиты, «власть» найдет те самые излишки и будет возможность распределять социальные блага, а не социальные тяготы и нужды как сегодня [3, с.324].

Исходным критерием для формирования социального государства во многих странах мира был выбран государственный патернализм, обращенный на всех членов общества независимо от их социальной принадлежности.

Государство берет на себя ответственность за благосостояние граждан, обеспечивает доступность социальной поддержки всем членам общества, создает государственные системы социального обеспечения и социальной защиты, вводит бюджетное финансирование социальных программ и новые механизмы социальной политики в виде государственного социального страхования, становится доминирующим субъектом социальных функций в обществе.

Социальное государство это феномен, закономерный этап в развитии человеческой цивилизации и государственности, знаменующий собой не просто расширение социальных границ деятельности государства, но и принятие современным государством на себя функции ответственности за благополучие и благосостояние своих граждан.

Анализируя становление социального государства и прогнозируя перспективы его развития, необходимо обратить внимание на положительные и отрицательные результаты деятельности государства в решении социальных проблем, которые возможно позволят в будущем определить критерии, определяющие оптимальный уровень социальной ответственности.

Приверженцы и последователи различных моделей социального государства отмечают, что рыночный механизм, не обеспечивая относительное равенство шансов и возможностей в стремлении к высокой экономической эффективности, провоцирует социальную напряженность во многих сферах, что впоследствии негативно отражается на развитии страны, в том числе создает угрозу смены политического курса и политической элиты. Государство вынуждено брать на себя «бразды правления» – и в этом положительный эффект государственного вмешательства в экономику.

Но есть и диаметрально противоположный взгляд на социальное государство, то есть в целом отношение ближе к негативному.

В последние десятилетия и особенно после кризиса 2008–2009 гг. понятие «социальное государство» приобрело не очень хорошую репутацию в связи с экономическим спадом, наиболее тяжёло отразившимся в некоторых странах Евросоюза. На территории Европейского Союза приоритетным направлением государственного управления является регулирование социальной сферы. И сейчас многие политические деятели пытаются либо отказаться от социального государства как концепции, либо придать ей новое значение. Вследствие этого складывается противоречивая картина: в одних странах социальное государство существует как система институтов, при помощи которой обеспечивается высокий уровень жизни населения, но как концепция оно вытесняется из общественного мировоззрения, в других же, напротив, власти декларируют построение социального государства, однако соответствующие институты не работают, или плохо справляются со своими задачами [4, с.5-6]

Необходимо уяснить, социальное государство не может быть и не будет абсолютным благом, так называемым государством всеобщего благоденствия. Государственный патернализм одна из величайших опасностей, притаившихся в самой концепции социального государства. Что бы мы ни говорили о гражданском обществе, патерналистское государство может возникнуть и возникает при отсутствии оного. Патернализм порождается обществом, которое не может самостоятельно выжить без опеки со стороны государства. Граждане государства занимаются своими личными проблемами и делегируют право решать проблемы общества и государства чиновникам, правителю. А ведь социальное государство это, прежде всего демократическое государство, априори оно не может быть антидемократичным. Народ сам, посредством демократических выборов (вспомним: демократия – власть народа), через законно избранный представительный орган осуществляет справедливое перераспределение государственных (читай: народных) средств, регулирует отношения во всех сферах государственной и общественной жизни.

Статья 1 Конституции Республики Казахстан чётко и ясно определяет четыре ипостаси нашего государства, без которых невозможно развитие государства будущего. Социальное государство может быть только правовым, демократическим и светским. Без верховенства закона, без общественного контроля над государственным управлением, без отсутствия коррупции (или существовании минимальной коррупции) государство нельзя назвать социальным. Патернализм это признак авторитарного или даже тоталитарного режима в государстве.

Зарождение и формирование социального государства, процесс сугубо индивидуальный для каждой страны. Не было и не существует алгоритма становления и функционирования социального государства.

Но несомненно, что государство должно всемерно поощрять у граждан инициативность и способность к автономному существованию, а не создавать «тепличные условия», посредством различного рода пособий, что может привести к плачевному результату. А именно, к неспособности общества, в конечном счете, страны выживать в сложные периоды своей истории. Социальная помощь необходима, но она должна поощрять и стимулировать активность и поиск работы. Причём у всех категорий работоспособного населения. Помощь как дополнение к заработной плате, к заработку, но, ни в коем случае не замена его. Должно быть так, что при любой зарплате работать существенно выгоднее, чем просто получать социальные пособия. Если же будет выгоднее получать социальные пособия чем работать, то такое социальное государство окажет скорее деструктивное воздействие на экономику и бизнес-среду.

Наш Президент в своём программном документе «План нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ» акцентирует внимание на адресный характер социальной помощи. Социальная помощь будет предоставляться только тем гражданам, кто в ней действительно нуждается. Государственная адресная социальная помощь трудоспособным гражданам с низкими доходами будет предоставляться только при условии их активного участия в программах содействия занятости и социальной адаптации [5].

Не следует забывать, что социальное государство может быть залогом обеспечения гражданам достойных условий жизни, но может и негативно влиять на социальное благополучие, поэтому важно, чтобы социальное государство шло в ногу со временем, отвечая требованиям условий функционирования цивилизованных современных государств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Жаилганова А. Социальное государство и основной закон. [Электронный ресурс] // URL: https://www.kazpravda.kz/fresh/view/sotsialnoe-gosudarstvo-i-osnovnoi-zakon // (дата обращения: 17.12.2018).
2. Об официальном толковании пункта 3 статьи 26 Конституции Республики Казахстан Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 1 июля 2005 года N 4 [Электронный ресурс] // URL: https://tengrinews.kz/zakon/konstitutsionnyiy_sovet_respubliki_kazahstan/konstitutsionnyiy_stroy_i_osnovyi_gosudarstvennogo_upravleniya/id-S050000004_/ (дата обращения: 12.12.2018).
3. Алёшина И. В. Понятие социального государства и история его становления в России // Молодой ученый. – 2016. – №18. – С. 323-325. – URL https://moluch.ru/archive/122/33706/ (дата обращения: 17.12.2018).
4. Социальное государство в странах ЕС: прошлое и настоящее / Отв. ред. Ю.Д. Квашнин. М.: ИМЭМО РАН, 2016. – 189 с.
5. Статья Главы государства «План нации – Путь к казахстанской мечте» [Электронный ресурс] // URL: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-plan-nacii-put-k-kazahstanskoi-mechte/ (дата обращения: 17.12.2018).

Муканов М.Р.
Бас прокуратура жанындағы Құқық қорғау академиясының докторанты
Қазақстан, Астана қ.,
E-mail: alik8385@mail.ru

КРЕДИТТІК КАРТАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. *В статье рассмотрены основные вопросы расследования уголовных дел о хищениях денежных средств с использованием банковских карт. Актуальность и практическая значимость исследуемой темы обусловлена рядом причин и имеет не только научное, но и практическое значение. Проанализированы различные способы совершения преступлений, совершаемых с использованием банковских технологий.*

Түйін. *Мақалада банк карталарын пайдалану арқылы қаражатты қымқыру мәселелері қарастырылады. Зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігі мен тәжірибелік маңызы бірқатар себептерге, ғылыми және практикалық тәжірибеге негізделген. Банк технологиясын қолдану арқылы жасалатын қылмыс түрлеріне талдау жасалынады.*

Resume. *The article discusses the main issues of investigation of criminal cases on embezzlement of funds with using Bank cards. The relevance and practical significance of the topic is due to a number of reasons and has not only scientific but also practical significance. Various ways of committing crimes are analyzed, especially which are committed by using of banking technologies.*

Банк технологияларын қолданумен жасалған қылмыстарды тергеуге қарсы әрекет, алдын-алатапсырмаларды шешуге жол бермеу үшін, сотқа дейінгі іс жүргізудің міндеттерін шешудің алдын алу үшін, банк операцияларын (немесе оларға байланысты) жүйелі жүзеге асыруға бағытталған қажетті ресурстармен қамтамасыз етілген, кредиттік мекеменің және Ұлттық Банктің өзара әрекеттерін (рәсімдерін) пайдалану арқылы жүзеге асырылатын, қылмыстық процеске қатысушылардың немесе басқа да тұлғалардың құқыққа қарсы және басқа да әрекеттер (әрекетсіздіктер)жиынтығы ретінде түсіндіріледі [1, 114 б.].

Қаржы-несие саласында қарастырылатын қылмыстар көп жағдайларда келесі банктік технологияларды қолдану арқылы жүзеге асылады: банктік несиелендіру саласында, кассалық операциялар технологиясын пайдалану, есеп айырысу технология операциялары, сонымен бірге аталған технологияларды жүзеге асыру үшін банктік қызметтің құралы ретінде жиі есеп айырысу және несие карталары пайдаланылады.

Қылмыскерлердің банк карталарын пайдаланып ақшалай қаражатты ұрлау әрекеттерінің алгоритм модельдерінің жиі пайдаланатыны – пайдақорлық мақсаттары үшін ақпаратты пайдалану арқылы, қылмыскерлердің банктік карточка бойынша барлық ақпараттарды (соның ішінде ПИН-кодты) және иесінің банктік шотын алу(мұндай қылмыстарды «скимминг» деп атайды)[2, 1 б.].

Бұл жағдайда қаскүнемдермен арнайы құралдар жасау және пайдалану жүзеге асырылады: картаны оқу құрылғысы мен банкомат пернетақтасындағы қаптамалар, олар жасанды түрде банкомат карта оқу құрылғысының немесе пернетақтасының қаптамасына қыстырылады және арнайы уақытша фишкаларда ақпаратты жинақтаумен меншік иесінің карточкалық нөмірі (CVV-нөмірі) туралы қолда бар барлық ақпаратты алуға мүмкіндік береді; видеокамералар, олар банкомат элементтерінің біреуі ретінде жасырылынып, карта иесіне енгізген PIN кодын алуға мүмкіндік береді. Осыдан кейін алынған ақпарат қылмыскерлер компьютерде нақты банктік карточканы және енгізілген PIN-кодың көмегімен нақты банк картасын анықтап, сәйкестендіруге және корреляциялауға мүмкіндік беретін арнайы бағдарламаларды қолдана отырып өңделеді.

Банктік технологияларды қолданумен жүзеге асырылатын қылмыстардың тергеулерін қарсы әрекет және оны тергеу жағдайында талдау және зерттеу нәтижелері бойынша банк карталарын пайдаланып ақша ұрлаудың келесі типтік тәсілдерін анықтауға болады:

−тауарлардың / қызметтердің құнын төлеуге немесе банкомат арқылы қолма-қол ақшалай қаражатты алу үшін жалған несие картасын пайдалану;

−банк қызметкерінің қызмет бабын пайдалану арқылы, өзінің қызмет бабындағы міндерттерді орындауына қарай ол банктік карточка, банк шотының иесі туралы барлық апаратқа ие және кейін оны алған ақпаратты пайдакүнем мақсатында қолдану;

– жалған банк картасын жасау мақсатында банк карточкасына қол жеткізген үйым қызметкерінің скимминтік құралын және лауазымдық жағдайын пайдалану;

– жалған банк картасын жасау немесе қызығушылық танытқан тұлғаларға Интернеттегі құпия ақпараттарды сату үшін банкоматқа мүқият орналастырылған иелерінен тауарларды / қызметтерді төлеу немесе банкомат арқылы ақшаны қайтару үшін оны банк картасын үрлау мақсатында скимминг жабдығын пайдалану.

Банк карталарын пайдаланып ақшалай қаражатты үрлау туралы тергеуге дейінгі алдын-ала тексерістерді жүргізу кезінде, мұндай қылмыстар көбінесе банк карталарының үрлауынан зардап шеккендердің кейін картасынан ақша жақындарымен алатыны анықталғанын, атап кету керек.

Тергеу тәжірибесі көрсеткендей, ақшалай қаражатты үрлау фактілері, әдетте, қылмыс жасағаннан кейін біраз уақыттан соң жәбірленушілердің өздері анықтайды, бұл заңсыз әрекеттерді болдырмас бұрын қылмыстық процестің басталуы алдында жедел-іздестіру іс-шараларын жүргізу шеңберінде жүзеге асырылатын шаралар жиынтығы жағдайына қарағанда полицияның жылдамдығы мен қабілеттілігін төмендетеді.

Бірқатар жағдайларда, осы қылмыстар жасағаны туралы есептер бойынша алдын ала тергеу нәтижелері бойынша тергеу органы қылмыстық іс қозғау туралы шешім қабылданбайды.

Мұндай шешімдерді қабылдаудың себептері «ішкі» қызмет аудитін жүргізгенге дейін қылмыстық белгілерді белгілеу үшін несие мекемелерін барлық қажетті құжаттармен қамтамасыз етпеген қылмыстық істерді жүргізудің орыны мен әдісін тексеруді белгіленген мерзімде белгілеу болған жоқ.

Жүргізілген алдын-ала тергеудің аяқталмағандығына байланысты тергеу органының қылмыстық іс қозғаудан бас тарту туралы негізсіз шешімдер прокурордың атымен күшін жойды, материалдар қосымша тексерулер жүргізу және бар кемшіліктерді жою үшін тексеру органына қайтарылады.

Басталған қылмыстық істің шеңберінде тергеуге дейінгі тексерудің аяқталмауы көбінесе айыпталушы ретінде айыпталуға жатпайтын адамды анықтауға байланысты алдын ала тергеуді тоқтатуға алып келетінін, айта кету керек.

Қылмыстық істерді табысты тергеу көбінесе тергеушінің қылмысқа қатысы бар тұлғалар туралы шешім қабылдауға және одан әрі тергеуді жоспарлауға мүмкіндік беретін жедел-тергеу және алдын-ала тергеу жұмыстарының нәтижелері түрінде ұсынылған материалдардың толықтығы мен сапасы бойынша айқындалатынын ескерткен жөн.

Қаржылық карточкаларды пайдаланып және оны жеңу жағдайында ақша қаражаттарын үрлау фактілерін тергеу барысында келесі тергеу нүсқалары ұсынылған:

– фишинг орын алады;

– скимминг орын алады;

– қылмысты банк қызметкері жасаған;

– қылмысты жәбірленушінің туыстары немесе таныстары жасаған;

– қылмыс орнын жасанды үйымдастыру.

Осылайша, осы санаттағы қылмыстық істерді зерттеу мен талдаудың нәтижелері бойынша оларға қарсы тұру және оларды жеңу контексінде, сондай-ақ қылмыстық процестерде дәлелденетін мән-жайларды анықтау мақсатында Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің талаптарына сәйкес мынадай тергеу және іс жүргізу шаралары жүргізіледі:

– жәбірленушіден жауап алу;

– қылмыс орыны зерттеу;

– қылмыс орнынан тәркіленген және қылмыстық іс бойынша мән-жайларға сараптама жасау;

– жәбірленушінің туыстары мен жақындарынан сұрақ қою;

– банктік карточкалық шот ашылған банктің қызметкерлерінен жауап алу;

– банктік карточканы әділетсіз пайдалану туралы дерекқорға ресми тергеу жүргізуді талап ету; банктерде және басқа да бейне бақылау жүйесі бар бөлімдерінен бейнебақылау жүйесіндегі деректерді алу; карточкадан ақшаны алу арқылы банкоматқа салынған бейнебақылау жүйесінен деректерді алу;

– бейнебақылау камерасының тексеруі

– банкте банктің карточкалық шоттағы ақшалай қаражаттардың қозғалысы туралы үзінді көшірмені сот шешімі негізінде банкке алып қою;

– банктік карточка бойынша қызметтер / жұмыстар үшін ақы төленген заңды тұлғалардың қылмыс жасауына қатыстылығын тексеру;

– портреттік сараптама жүргізу;

– қажет болған жағдайда, банктік карточканың шынайылығын анықтау мақсатында сот сараптамасы сериясын тағайындайды және жүргізу;

– банк карточкасын пайдаланатын тауарларға ақы төлеу фактісін растайтын қолма-қол ақшаның түпнұсқаларын алу;

– қол жетімді ұялы телефон нөмірлерін пайдаланып, абоненттер немесе абоненттік құрылғылар арасындағы барлық қосылымдар туралы ақпарат алуға, базалық станциялардың мекен-жайларын, пайдаланылатын құрылғылардың IMEI-ін, абоненттердің телефон нөмірлерін және жеке деректер туралы ақпаратты алу.

Қылмыстық іс бойынша нақты тергеу жағдайына байланысты іс жүргізу іс-әрекеттерінің бұл тізбесі толық емес болып табылады, Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде көзделген тергеушінің «арсеналында» тергеу және іс жүргізу іс-шараларының толық кешенін жүзеге асыру қажет болуы мүмкін.

Қылмыстық іс бойынша нақты тергеу жағдайына байланысты іс жүргізу іс-әрекеттерінің бұл тізбесі толық емес болып табылады, Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде көзделген тергеушінің «арсеналында» тергеу және іс жүргізу іс-шараларының толық кешенін жүзеге асыру қажет болуы мүмкін.

Сонымен бірге, зерттеу мен талдаудың нәтижелері бойынша күдіктілердің банктік карточкаларын пайдалана отырып, ақшаны ұрлау қылмыстық істерін тергеуіне қарсы тұрудың негізгі жолдарын атап өту керек. сондай-ақ олардың алдын-ала тергеу материалдарының шеңберінде олардың туыстары, туыстары, адвокаттары / адвокаттары, куәлар. сондай-ақ қаралып отырған қылмыстың (алдын-ала тергеу аяқталғанға дейін) қылмыстық істерді тергеу сатысында: жасыру, жою құжаттарды және банктік ақпараттарды және қылмыстық іс бойынша өзге де ақпаратты қамтитын баптарды бұрмалау, куәгерлік етуден бас тарту, жалған жалғандықты ұсыну, жалған куәлік беру, адвокаттардың жосықсыз қызметі, күдіктілер мен олардың қорғаушыларының негізсіз мәлімдемелері мен өтініштері, айыпталушылар мен адвокаттардың қылмыстық іс материалдарымен негізсіз ұзақ танысуы болып табылады.

Банк карталарын пайдаланып ақшаны ұрлау туралы қылмыстық істерді тергеуге қарсылықты жеңу үшін тергеушілер келесі шараларды қолданады:

– қарсы әрекет субъектілерін қылмыстық істер бойынша бұл адамдарды жалған айыптау дәлелдемелермен таныстыру;

– қылмыстық істерде бар дәлелдемелерді талдау, қарама-қайшылықтарды жою және қайталанған тергеу, қақтығыстардың орын алған қарсылығын еңсеру мақсатында орын алып, тексеру орындарында тексеру, тергеу эксперименттері және т.б. [3, 14 б.];

– қылмыс жасағаны үшін күдіктілерге, іс жүргізу мәжбүрлеу шараларына қатысты таңдау;

– келіссөздерді, бейнежазбаны бекітудің жасырын әдістерін пайдалану;

– түтқиылдан тергеу әрекеттерін жасау,

– тергеу әрекеттерінің жоғары концентрациясы, олардың арасында ең аз уақыт интервалымен;

– жауап алынатын адамдарды қылмыстық жауапқа тарту туралы ескерту;

– күдіктінің өкінуіне, кінәсін мойындауға және тергеу жүргізудегі ынтымақтастыққа жол бермеуі, Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне сәйкес олардың құқықтары барлық күдіктілерге міндетті түрде түсіндірілуі;

– қылмыс жасау және тергеу барысында тергеуге жәрдемдескен, басқа қылмыскерлерді қылмысқа шығарған, қылмыс нәтижесінде алынған мүлікті іздестіру кезінде сотқа дейін келісімшарт жасасу мүмкіндігі туралы ережені түсіндіруге, зиянды ерікті түрде өтеу салдарларына қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамдар арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу;

– техникалық байланыс арналарынан ақпарат алу және талдау, соның ішінде бейнебақылау жүйелерінің деректері және тұлғалардың телефон байланысы туралы ақпарат, қызығушылық мекен-жайларында және нақты күндерде орналасқан аяқталған жабдықтың IP мекенжайлары туралы ақпарат;

– кредиттік және қаржылық және басқа да мекемелерде (қылмыстық істерді тергеудің бастапқы сатысында жүзеге асырылатын) заттар мен құжаттарды іздестіру және іздестіру;

айыпталушыны және оның қорғаушысын қылмыстық іс материалдарымен таныстыру мерзімін жеткіліксіз тоқтата отырып, қылмыстық іс материалдарымен таныстыру мерзімі сотқа беру арқылы жүргізіледі.

Бүгінгі күні құқық қорғау органдарының осындай қылмыстарды анықтау мен тергеу барысында үлкен қиыншылықтарға тап болатындығын атап көрсетеміз.

Мұндай қылмыстар бойынша жұмыс нақты болып табылады және тергеу және анықтау органдарының үйлестірілген жұмысын, бір құқық қорғау органы ішінде, сондай-ақ түрлі құқық қорғау органдарының және мемлекеттік органдардың қызметтері арасындағы өзара әрекеттестікті талап етеді.

Ашып көрсету және тергеу процесіндегі істердің осы санаты дәлелдеу субъектісінің ерекшеліктерін білуді, тергеу әрекеттерінің жиынтығын және дәйектілігін түсінуді талап етеді.

Ең алдымен төлем карталарын пайдалану арқылы алаяқтық фактілері туралы алғашқы ақпарат алу түрлеріне тоқталу керек, өйткені бұл бастапқы ақпарат түрінен, нақты жедел іздестіру іс-шараларын және тергеу іс-әрекеттерін жүргізу туралы шешім қабылданды.

Осы саладағы қылмыс туралы ақпараттың келесі түрлері жиі кездеседі:

– жалған төлем карточкаларын пайдаланатын тұлғаларды қолға түсіру;

– Төлем карточкасын заңсыз пайдаланғаны туралы заңды тұлғаның немесе ұйымның ұйымының басшысының өтініші;

– төлем карточкаларын пайдалана отырып, рұқсат етілмеген операцияларды жүргізу туралы банктерді, қызмет көрсету пункттерін, сауда кәсіпорындарын хабарлау;

– шетелдегі қазақстандық азаматтардың контрафактілік төлем карточкаларын жасау немесе сату немесе шетел валютасындағы қылмыскерлерді контрафактілік төлем карталарын шығару немесе сату мақсатында Қазақстан аумағына әкелу туралы құқық қорғау органдарының (Интерпол) немесе шетелдік компаниялардың есептері;

– жедел-іздестіру іс-шаралары барысында анықталған жалған төлем карталарын пайдалана отырып алаяқтықты анықтау, соның ішінде басқа да қылмыстық істерді тергеу. Қылмыс туралы бастапқы ақпараттың маңыздылығы, оның мазмұны тергеудің бастапқы сатысында туындайтын жедел-тергеу нұсқаларын ұсынуға және алғашқы жедел-іздестіру-іздестіру іс-шараларының бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Қылмыстарды анықтау дәлелді ақпаратты анықтауға бағытталған, іс-әрекетінің элементі ретінде дәлелдеу үдерісін қамтамасыз ету жедел іздестіру шараларын іске асыруды көздейді, алайда ол өте қиын немесе рәсімдік құралдармен алу мүмкін емес.

Тергеу әрекеттерін жасаумен қатар ұсталған адамды сипаттайтын ақпаратты жинауға бағытталған жедел іздестіру шаралары жүргізілуде (оның қылмыстық жазбасы, банк секторы мен қызмет көрсетуші кәсіпорындардың қызметкерлерімен қылмыстық қатынастар, қаржы жағдайы). Сондай-ақ, жалған өндірістерді жасау үшін қажетті жабдықтар мен материалдарды сатып алу көздерін белгілеу, басқа да орындар жасау және контрафактілік электрондық құралдарды жасау немесе сату фактілері, қылмыстық іс бойынша өзге де жағдайлар.

Төлем карточкаларын қолданумен алаяқтық жасағаны үшін күдіктілерден жауап алуды жүргізу кезінде келесі деректерді табу қажет:

− ұсталған адамныңтұлғасы,оның тұрғылықты жері,жұмыс орны;

− қайда, қалай, қандай тәсілмен, қандай құрылғымен және қандай шикізатты қолдану арқылы карталарды ұқсату жасалынды, оларды сақтау орнының, саны жәнеие болу көздері туралы;;

− төлем құжаттарына қандай жалған деректер енгізілді және қандай мақсатпен;

− нақты төлем карточкасын жасайтын тұлға туралы;

− жалғанкарталардыжасауүшінүлгілердінемесереквезиттер, шынайы карталарды ұстаушылар туралы ақпаратты кім бергені туралы;

− бұл ақпараттар қайда және қандай жолмен алынған;

− карталарды жалғандау және осы үшін қажетті материалдар қайда жатады;

− несиелік мекемелердің деректер базасына қол жеткізу үшін қандай компьютерлік бағдарламалар пайдаланылғаны, оларды алуға көмектескен адамдар;

− заңсыз әрекеттер жасау себептері;

− басқа мәселелер, тергеу барысында пайда болатын нақтылау қажеттілігі.

Ұсталған адам ұйымдасқан топтың мүшесі болып табылған жағдайда, топтың сандық құрамы, оның ұйымдастырушысы, әрбір қатысушының рөлі, топ құрған кезде, ұйымдастырылған топты құруға себеп болған жағдайлар, жасалған қылмыстар саны және басқа да мәселелер анықталады.

Заңды карточка үстаушысын сұрастыру барысында, оның карточкасына кім қол жеткізе алатыны немесе PIN-кодын білетіндігі анықталды, оның қатысуымен ол карточкамен қандай операцияларды жүргізді, қандай сервистік компанияларды, қызмет көрсету пункттерін пайдаланды.

Карточканы жоғалту немесе ұрлау жағдайлары, егер ол орын алған болса (немесе төлем карточкасы алынады және карточка жәбірленушінің иелігінде болса) тексеріледі.

Жауап алу кезінде карточканы, қызмет көрсету орнының, орын алған қызметтерді, алынған қызметтерді немесе сатып алынған тауарларды (бұйымдарды) соңғы рет пайдаланған уақытта карточканы жеке пайда табу үшін пайдалана алатын ешкімге берілмейтіні анықталады.

Сұраудан кейін карточка үстаушының қолтаңба үлгілері мен қолтаңбаларын қолжазба сараптамасына дайындалуын сұрайды.

Тергеуден кейін қолжазба сараптамасын тағайындауға дайындалу үшін карточка үстаушының қолжазба және қолтаңба үлгілерін алған жөн болып табылады.

Төлем карточкаларын тексеру кезінде төлем карточкалары мен олардың бланкілерінің мөлшері, төлем карточкасын жасау, оның деректемелері, бедерлі (рельефтік) ақпараттың болуы және мазмұны, жарамдылық мерзімі, магниттік жолақтардың бар болуы, жазылу саласында қолтаңба бар болуы және жеке белгілер көрсетілуі қажет. , жалған төлем карточкасын көрсетіп, оның материалын кейіннен өрнектелген ақпараттарды ауыстыру арқылы «тегістеді».

Қылмыс орнын, жеке тінтуден, тінтутексеру барысында төлем карточкаларында бар голограммалар үшін бланкілерді, мұндай карталарға қолданылатын немесе қойылған қолтаңба белдеулерінің элементтері, пластмассадан жасалған төлем карточкаларының пішіні, олардың эскиздері, компьютерлік ақпаратқа қол жеткізу үшін кодтар мен парольдерді қамтитын қолжазба жазбалары, бағдарламалардың мәтіндері, қылмыспен айналысатын адамдардың аты-жөні, мекен-жайы және телефон нөмірлері, банк шотының нөмірлері және т.б.іздеу керек.

Слиптердітексеру (чектер, түбіртектер) – үсталған банктерде, сервистік кәсіпорындарда (сауда, қызмет) қолма-қол ақшасыз төлемдерді жүзеге асыру кезінде қолданылатын төлем карточкалары туралы ақпарат тасымалдаушысы ретінде, тиісті мамандардың қатысуымен құжаттарды криминалистикалық инспекциялаудың жалпы ережелерінде физикалық дәлелдемелер болып табылатын құжаттарды өңдеу ережелерін сақтау.

Слипті (түбіртекті) тексерукезіндетөлемкарточкасыныңнөмірі, сервис орталығының коды мен координаттары,тауардың(қызметтің)күні,операциясжасалғанкүн,карточкаүстаушыныңжәнесатушының (кассирдің) қолыжазылады.

Ұрланған пластикалық карталарды, слиптерді (чектерді, түбіртектерді) санкцияланбаған қолжеткізуді болдырмау және кейінгі сараптамалық зерттеулерге сақтау үшін оларды мұқият орау керек.

Төлем құжаттарын инспекциялау төлеушінің және алушының деректемелерін сақтауды қамтамасыз ету мақсатында жасалады; ақы төлеу негіздемесі; және т.б.

Сонымен қатар, тергеу барысында жалған карточкаларды қолдану арқылы операциялар жасалған мекеме құжаттарын және бейне жазбаларын үнемі алу керек.

Қаралып жатқан қылмыстардың санатын тергеу барысында іздестіру және алу дәлелдердің бір бөлігі болып табылатын жағдайларды анықтауға бағытталған ең көп тергеу әрекеттерінің бірі болып табылады [4, 2 б.].

Қаралып жатқан қылмыстардың санатын тергеу барысында іздеудің ерекшелігі туралы айта отырып, тергеу іс-шаралары барысында іздестірілген объектілерге қатысты қылмыстық істің мәні болуы мүмкін.

Қарастырылған қылмыстар санатын тергеу тәжірибесін талдау негізінде осы объектілер көбінесе: ұйымдардың шоттарына, банк мекемесінің корреспонденттік шоттарына қатысты қағаздардағы жазбалар; қолтаңбалардың суреттері, жеке тұлғалардың шоттарын ашу туралы ақпарат және басқа да деректер.

Тыйым салу төлем жүйесінің субъектілерінің ғимараттарында жүргізіледі; ұйымдардың және мекемелердің кеңселерінде және алдын ала тергеу органдарында іс бойынша шындықты айқындау үшін маңызды құжаттар немесе құндылықтар туралы ақпарат бар басқа жерлерде.

Эмитент банктерде ұрланған немесе жоғалған төлем карточкаларының тізімімен «стоп-тізімдерге» тыйым салынады; төлем карточкаларын пайдаланатын компаниялар немесе тұлғалар туралы ақпаратты қамтитын түпнұсқа карточка үстаушы (кредиттік файл) туралы ақпаратты қамтитын құжаттар; түпнұсқа слиптер (төлем туралытү біртектер) немесе олардың куәландырылған көшірмелері;

рұқсатетілгенмәміленіңкүні мен уақытын белгілейтін авторизациялау туралы өтініштер тізілімінен үзінді көшірме; сауда-саттыққа (қолхатқа) саудагерлердің (басқа сервистік компаниялардың) банкке төлеуге арналған актілері (немесе олардың расталған көшірмелері) [5, 2 б.].

Зерттеу бірқатар іргелі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

Біріншіден, төлем карточкалары саласындағы алаяқтыққа қарсы әрекет ету мәселелері кез-келген жеке құқық қорғау органының шеңберінен шыққан және мемлекеттік органдардың бүкіл жүйесі үшін ортақ проблема болып табылады және олардың тиісті ұйымдық дизайнды талап етеді.

Екіншіден, төлем карталарын пайдалану арқылы алаяқтықты ашу және тергеу – көптеген құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін күрделі міндет.Әрине, төлем карточкаларын пайдаланып, алаяқтардың сәйкестендіру ақпаратының ізін құрумен байланысты қылмысты жасаған адамдардың кінәсін дәлелдеу процесі өте ерекше және тек заңмен ғана емес, ақпараттық технологиялар жүйесі мен банктік қызметтерді білетін жоғары білікті мамандарды да талап етеді.Мұндай құқық қорғау органдарының мамандары тек төлем карталарын пайдалана отырып, алаяқтық әрекеттерді табысты тексере алады.

Осылайша, бұл мақала қысқаша қарсылықтарға қарамастан банк карточкаларын тарту қолма-қол ақша үрлау қылмыстық істерді тергеу негізгі мәселелерін сипаттайды және оны еңсеру, атап айтқанда түрлері және осы санаттағы қылмыстарды әдістері, әсіресе алдын ала сараптама есеп қылмыс, тергеу жүргізеді, субъектілері және тергеуге қарсы тұру жолдары, сондай-ақ қарастырылған қылмыстарды тергеуге айтарлықтай көмек көрсететін қарсылықты еңсеру шаралары қарсы күрес және оны еңсеру тұрғысынан түрлер.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Лысенко В.В. Опонятий противодействия расследованию преступлений // Труды Академии управления МВД России. 2015 №1 (33), с. 114
2. Схемы мошенничества Интернет ресурс https://ww.sngb.ru/print/cards-schemas Дата обращения 27.08.2017
3. Имаева Ю.Б. Особенности расследования хищений, совершенных с использованием кредитных и расчетных карт Дисс.на соискание ученой степени к. ю. н. Уфа. 2015, С.14.
4. Балашов Т.Т. Особенности производства процессуальных, следственных действий с участием несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых // Вестник Каз НМУ 2014 С.2 Электронный ресурс https://articlekz.com/article/10422 Дата обращения 15.05.2018.
5. Малышкин П.В. Особенности тактики производства следственных действий на первоначальном этапе расследования изготовления, хранения, транспортировки и сбыта поддельных платежных пластиковых карт // Мир науки и образования. 2017, № 1(9), С.2.

Мухамадиева Г.Ж.
кандидат юридических наук, профессор кафедры уголовного права
и криминологии Карагандинской академии МВД Республики Казахстан
г. Караганда
E-mail: gmuhamadieva@mail.ru

Кощегулов Б.Б.
к.ю.н., доцент кафедры уголовного права и криминологии
Карагандинской академии МВД Республики Казахстан
г. Караганда
E-mail: bekbolatk@mail.ru

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ УГОЛОВНОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. *Мақалада Қазақстан Республикасындағы қазіргі таңдағы қылмыстық саясаттың негізгі даму бағыттары, атап айтқанда, мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтар мен экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтар қарастырылады.*

Кілтті сөздер: *қылмыстық саясат, сыбайлас жемқорлықпен күрес, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы багдарлама.*

Резюме. *В данной статье расматриваются основные направления развития современной уголовной политики в Республике Казахстан в частности коррупционных и иных уголовных правонарушений против интересов государственной службы и государственного управления, а также экономических уголовных правонарушений.*

Ключевые слова: *уголовная политика, борьба с коррупцией, экономическая безопасность государства, антикоррупционная программа.*

Summary. *This article discusses the main directions of development of modern criminal policy in the Republic of Kazakhstan, in particular, corruption and other criminal offenses against the interests of public service and public administration, as well as economic criminal offenses.*

Keywords: *criminal policy, fight against corruption, economic security of the state, anti-corruption program.*

Указом Президента Республики Казахстан от 24.08.2009 года, была утверждена «Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года», которая в настоящее время является главным программным документом по реформированию как казахстанской правовой системы в целом, так и уголовно-правовой сферы в частности[1].

В уголовной политике находят отражение такие уровни, как охранительный (охрана социальных ценностей от воздействия источников криминальной опасности); предупредительный (режим задач общей и частной превенции); регулятивный (применение уголовно-правовых норм к соответствующим общественным отношениям); уголовно-карательный (использование инструментария уголовной репрессии); восстановительный (обеспечение прав и интересов жертв преступлений, восстановление, насколько это возможно, «ситуации социального равновесия и справедливости», нарушенных вследствие совершения преступления)[2, с.17].

Одними из направлений современной уголовной политики Республики Казахстан является активная борьба с коррупцией и обеспечением экономической безопасности государства. Данное направление представляется наиболее сложным и трудоемким в силу масштабности этого негативного социально-правового явления. С первых же дней построения государственности в Республике Казахстан растет понимание того, что степень отрицательного влияния коррупции на экономику, политику и право, а также на психологию граждан крайне высока и тем необходимее активизировать борьбу с ней во всех ее проявлениях.

Изучение криминогенной обстановки в Казахстане свидетельствует о том, что преступность с каждым днем обретает все более организованный характер, происходит слияние криминальных структур и государственных органов, что приводит к дестабилизации экономики, препятствует проведению в жизнь прогрессивных реформ[3, с. 5-8]. В соответствии с этим борьба с коррупцией должна принимать новые формы и направления.

В связи с этим Постановлением Президента Республики Казахстан от 12.02.1994 г. № 1569 была утверждена Государственная программа правовой реформы в Республике Казахстан, которая стала фундаментальной основой для утверждения Президентом страны в декабре 1998 г. Государственной программы по борьбе с коррупцией на 1999-2000 г.г. В данной программе предусматривались основные шаги, методы деятельности, цели и задачи, а также комплекс мер законодательного характера, направленные на совершенствование проводимых мероприятий в этой сфере.

Казахстан одним из первых в Союзе независимых государств принял Закон РК «О борьбе с коррупцией» от 02.07. 1998 года N 267, определивший цели, задачи, основные принципы и механизмы борьбы с этим негативным явлением. Действующий с 1999 года Закон РК «О государственной службе» от 23.07.1999 года N 267 и утвержденный Указом Президента РК от 03.05.2005 года N 1567 «Кодекс чести государственных служащих Республики Казахстан» создали основу для формирования в Казахстане профессионального государственного аппарата, построенного на принципах подотчетности, прозрачности и меритократии.

Современный этап развития уголовного законодательства начался с момента принятия 16.07.1997 года Уголовного кодекса РК, в котором должностные преступления были предусмотрены в главе 13 под наименованием «Преступления против интересов государственной службы» в котором предусматривалось десять составов.

Однако решение вопроса о перечне коррупционных преступлений осуществлялось в нарушение принципа законности. Дело в том, что вопреки требованиям закона, перечень коррупционных преступлений определялся не Уголовным кодексом, а подзаконным актом. Так, первоначально перечень коррупционных преступлений был утвержден совместным приказом Генерального прокурора № 13 от 04.03.1999 г. и Министра юстиции Республики Казахстан № 20 от 09.03.1999 г. Впоследствии этот перечень был обновлен совместным приказом Генеральной прокуратуры и Министерства юстиции от 05.06.2000 г. № 27, где предусматривалось 16 составов преступлений.

Приоритет уголовно-правовых норм над нормами подзаконных актов не допускает ситуации, когда перечень преступлений определялся бы совместным приказом органов прокуратуры и юстиции. Однозначно, что указанные перечни прямо противоречили требованиям Закона «О нормативных правовых актах» и не имели законной силы.

И только при внесении изменений и дополнений в уголовное законодательство в 2003 г. данное упущение было разрешено. Так, Законом РК № 484-II «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам борьбы с коррупцией» от 25.09.2003 г. ст. 41 Уголовного кодекса была дополнена примечанием следующего содержания: «Примечание. Коррупционными преступлениями признаются преступления, предусмотренные пунктом г) части третьей статьи 176, пунктом а) части третьей статьи 193, пунктом а) части третьей статьи 209, статьей 307, пунктом в) части четвертой статьи 308, статьями 310-315, статьей 380 настоящего Кодекса».

Дальнейшие существенные шаги по борьбе с коррупцией связаны с принятием Указа Президента РК № 377 «О мерах по совершенствованию системы борьбы с преступностью и коррупцией» от 20.04.2000 г., Указа Президента РК № 839 «Об образовании Комиссии при Президенте РК по вопросам борьбы с коррупцией и соблюдения служебной этики государственными служащими» от 02.04.2002 г., Государственной программы борьбы с коррупцией на 2001-2005 гг., утвержденной Указом Президента РК от 05.01.2001 г. № 534, Государственной программы борьбы с коррупцией на 2006-2010 гг., утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 23.12.2005 г. № 1686, Постановление Правительства РК от 31.03.2011 года № 308 «Об утверждении отраслевой Программы по противодействию коррупции в Республике Казахстан на 2011 – 2015 годы», Указ Президента РК от 26.12.2014 года № 986 «Об Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015–2025 годы». При этом следует иметь в виду, что любая антикоррупционная программа связана с радикальным реформированием системы государственной службы.

По мнению С.С. Сартаева и Д.К.Нурпеисова, антикоррупционная политика должна быть намного шире, чем просто борьба с отдельными взяточниками. Целью борьбы с коррупцией, по их мнению, должны быть меры, направленные в первую очередь на изменение отношения общественности к коррупции путем формирования атмосферы неприятия коррупции во всех ее проявлениях и создание условий, препятствующих коррупции [4, с. 54-56]. Организация эффективного противодействия коррупции требует постоянного совершенствования законодательства. Исходя из вышеизложенного в Уголовном

кодексе Республики Казахстан, 2014 г. законодатель предусмотрел ответственность за совершение коррупционных преступлений в главе 15 «Коррупционные и иные уголовные правонарушения против интересов государственной службы и государственного управления», в соответствии с ч. 29 ст. 3 УК РК, законодатель увеличил количество статей относящиеся к коррупционным преступлениям до 20 деяний [5].

Дальнейшим этапом в противодействии коррупционной преступности стало принятие 18.11.2015 года Закона РК «О противодействии коррупции» направленный на регулирование общественных отношений в сфере противодействия коррупции и реализацию антикоррупционной политики Республики Казахстан.

Одним из направлений уголовной политики является обеспечение экономической безопасности государства. Разрабатывая и внедряя комплексную программу сдерживания преступности, правоохранительные органы Республики Казахстан придают большое значение и борьбе с экономической преступностью. Преступления, совершаемые в сфере экономики, то есть посягающие на экономические и имущественные отношения, занимают значительный удельный вес в структуре преступности.

Как отмечает Э.А.Поздняков, задача государства, его экономической политики (то есть политики в области регулирования производства, распределения и потребления) как раз и заключена в установлении справедливых и единых для всех «правил игры» [6, с. 246].

По мнению ряда экономистов и юристов, деформация экономического механизма обуславливает рост не только экономической преступности, но и преступности в целом. Сегодня дело не только и не столько, скажем, в дефицитности товаров и услуг, сколько в искаженности, извращенности самого экономического механизма, который все больше работает на интересы узкого привилегированного слоя. Об этом со всей определенностью говорят видные ученые, практики, представители общественности [7, с. 33-35].

В свою очередь такое направление уголовной политики, как обеспечение экономической безопасности охватывает борьбу с активизацией криминального элемента, направленного, прежде всего, на изыскание надежных возможностей беспрепятственного обогащения. В отличие же от общей экономической политики данное направление уголовной политики ограничено рамками воспрепятствования правоохранительных органов экономической преступности. Таким образом, обеспечение экономической безопасности необходимо рассматривать с точки зрения разработки и применения уголовно-правовых мер и норм.

Сегодня в казахстанском уголовном законодательстве сложилась система экономических преступлений, явившихся реакцией государства на происходящие в обществе процессы. Как веление времени возникла необходимость в уголовно-правовой защите новых рыночных отношений. Одним из неотъемлемых условий эффективного функционирования институтов финансовой, кредитно-денежной, налоговой, валютной систем являются наличие и результативное применение уголовно-правовых запретов. В связи с этим Уголовный кодекс РК в 2014г. уже содержал нормы, предусматривающие ответственность за преступления в сфере предпринимательства, а также за уголовные правонарушения, посягающие на кредитно-финансовые отношения. Это, например, ст. 218 «Легализация (отмывание) денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем», ст. 219 «Незаконное получение или нецелевое использование бюджетного кредита», ст. 224 «Нарушение эмитентом порядка выпуска эмиссиионных ценных бумаг», ст. 228 «Нарушение правил проведения операций с ценными бумагами» и другие.

Данные уголовно-правовые нормы объединены в главу 8 Уголовного кодекса РК, 2014 г. «Уголовные правонарушения в сфере экономической деятельности». Казахстанский подход нельзя назвать ошибочным, поскольку в Главе 6 Уголовного кодекса РК «Уголовные правонарушения против собственности» предусматриваются преступные действия, посягающие на отношения чужой собственности. Чаще всего ущерб, причиненный чужой собственности граждан в результате кражи, грабежа, в силу отсутствия непосредственной связи с экономикой не может рассматриваться как ущерб экономическим отношениям. Поэтому можно считать вполне закономерным разделение на самостоятельные главы уголовных правонарушений против собственности и уголовных правонарушений в сфере экономической деятельности. Несмотря на то, что у данных уголовных правонарушений есть общий объект – экономические отношения в самом широком смысле этого слова, все же они имеют более определенные, конкретные родовые объекты в виде отношений собственности и хозяйственной, коммерческой деятельности в экономической сфере.

Отнесение уголовных правонарушений против собственности к экономическим уголовным правонарушениям должно зависеть от того, насколько они представляются опасными для экономических отношений. В свою очередь, уголовные правонарушения, предусмотренные главой 8 «Уголовные правонарушения в сфере экономической деятельности» УК РК непосредственно посягают на основы экономических отношений поэтому и называются экономическими.

В статье 22 Закона РК № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 06.01.2012 г. предусматривается, что экономическая безопасность обеспечивается решениями и действиями государственных органов, организаций, должностных лиц и граждан, направленными на обеспечение стабильности и устойчивости развития национальной экономики, в том числе ее индустриально-инновационной составляющей; обеспечение финансовой, энергетической, продовольственной и транспортной независимости Республики Казахстан; недопущение экономической изоляции Казахстана от мировой экономической системы и т.п.

Экономическая безопасность – состояние защищенности национальной экономики Республики Казахстан от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается устойчивое ее развитие и экономическая независимость [8].

04.07.2002 г. № 336 был принят Закон РК «Об органах финансовой полиции Республики Казахстан» данный Закон создал законодательную основу эффективной деятельности финансовой полиции, определил его компетенцию, предусмотрел пределы осуществления оперативно-розыскных мероприятий и предварительного следствия. В последствии Указом Президента РК «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления РК» от 23.12.2003 г. Агентство финансовой полиции преобразовано в Агентство Республики Казахстан по борьбе с экономической и коррупционной преступностью (финансовая полиция). В дальнейшем Указом Президента РК от 06.08.2014 года № 883 «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан» в соответствии с подпунктом 5 статьи 44 Конституции РК в целях совершенствования системы противодействия экономической и коррупционной преступности образовано Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции как государственный орган. Миссия Агентства является реализация единой государственной политики в сферах государственной службы, противодействия коррупции и оказания государственных услуг.

В соответствии с Указом Президента РК от 29 08. 2014 года № 900 «О некоторых вопросах Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции и внесении изменений и дополнений в некоторые указы Президента РК» задачами Агентства являются: 1) участие в разработке и совершенствовании государственной политики в сферах государственной службы, противодействия коррупции и оказания государственных услуг; 2) координация деятельности государственных органов, организаций в вопросах соблюдения законодательства о государственной службе, противодействия коррупции, минимизации причин и условий, способствующих совершению коррупционных преступлений, а также качества оказания государственных услуг; 3) формирование антикоррупционной культуры и системы предупреждения коррупции, а также минимизация причин и условий возникновения коррупционных правонарушений; 4) выявление, пресечение, раскрытие и расследование коррупционных преступлений и правонарушений [9].

Таким образом, обеспечение экономической безопасности основывается на уголовно-правовых запретах, предусмотренных уголовным законодательством, а также на законодательстве, устанавливающем компетенцию, порядок деятельности субъекта обеспечения экономической безопасности в части борьбы с экономическими уголовными правонарушениями. О возрастающем внимании к экономической безопасности со стороны государства можно судить и по активизации интереса судов к проблемам расследования и рассмотрения экономических преступлений. Так, 18.06.2004 г. (с изм. и доп. от 07.07. 2016 г.) принято Нормативное постановление Верховного Суда РК № 2 «О некоторых вопросах квалификации уголовных правонарушений в сфере экономической деятельности». Данное постановление принято в целях обеспечения правильного применения уголовного законодательства по делам об уголовных правонарушениях в сфере экономической деятельности. В нем даются разъяснения по квалифицирующим признакам уголовных правонарушений в сфере экономической деятельности, обращается внимание судов на отдельные особенности рассмотрения дел по таким уголовным правонарушениям.

Резюмируя изложенное, можно сказать, что в Республике Казахстан проведена серьезная работа по совершенствованию законодательной базы

противодействия коррупций и обеспечения экономической безопасности государства, которая позволяет в целом адекватно реагировать на уголовные правонарушения в данной сфере.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года // «Казахстанская правда» от 27.08.2009 г., № 205.
2. Рахимбердин К.Х. Гуманизация уголовной политики Казахстана в условиях развития гражданского общества» // Автореферат на соиск. уч. степени д.ю.н. Бишкек 2012.
3. Нарикбаев М.С. Проблемы борьбы с коррупцией и организованной преступностью в Казахстане // Правовая реформа в Казахстане. – 2000. – № 2(6).
4. Сартаев С.С., Нурпеисов Д.К. Коррупция: понятие и субъект // Право и государство. – 2000. – № № 1-2.
5. Уголовный кодекс РК: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «»Норма-К, 2017.
6. Поздняков Э. А. Философия государства и права. – М., 1996.
7. Кива А. В. Криминальная революция: вымысел или реальность? // Общественные науки и современность. – 2000. – №3.
8. Закона РК №527-IV от 06.01.2012 г «О национальной безопасности Республики Казахстан».
9. Указ Президента РК от 29.08.2014 года № 900 «О некоторых вопросах Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции и внесении изменений и дополнений в некоторые указы Президента РК».

Төлеубеков А.Т.
к.ю.н., PhD, заведующий кафедрой гражданского
и экологического права ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
E-mail: yan_826@mail.ru

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РАБОТЫ ДЕПУТАТОВ ПАРЛАМЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ОКРУГАХ

Түйін. *Берілген мақала Қазақстан Республикасын Парламенті депутаттарының сайлау округтеріндегі жұмысын құқықтық реттеу мәселелеріне арналған. Берілген мәселе бойынша Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық атклері қарастырылған, «императивтік мандат» және «бос мандат» түсініктеріне тадду жасалған, Қазақстан Республикасының депутаттары үшін жартылай бос мандат енгізу туралы қорытынды жасалған.*

Резюме. *Данная статья посвящена проблемам правового регулирования работы депутатов* Парламента Республики Казахстан *в избирательных округах. Рассмотрены нормативные правовые акты Республики Казахстан в данной области, проанализированы понятия «императивный мандат», «свободный мандат», сделан вывод о введении полусвободного мандата для депутатов в Республике Казахстан.*

Summary. *This article is devoted to problems of legal regulation of work of deputies of Parliament of the Republic of Kazakhstan in constituencies. Regulations of the Republic of Kazakhstan in the field are considered, the concepts "imperative mandate", "free mandate" are analysed, the conclusion is drawn on introduction of the semi-free mandate for deputies in the Republic of Kazakhstan.*

Одной из проблем, существующих в теории парламентского права, является практическое отсутствие правовых основ работы депутатов в избирательных округах.

Конституционный закон Республики Казахстан от 16 октября 1995 года № 2529 «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов» достаточно четко регламентирует деятельность депутатов в самом Парламенте РК, в сессиях Парламента, заседаниях его Палат, однако не дает четкого представления, чем же занимается депутат в своем избирательном округе. Как отмечают ученые, «многие вопросы работы депутата в депутатской группе, в партийной фракции, на депутатском посту, а также взаимоотношения с общественными объединениями не урегулированы нормами права. В связи с этим депутат руководствуется обычаями, традициями, сложившейся практикой и правилами общественных объединений, содержащимися в их уставах и положениях» [1, с.73].

Анализ Конституционного закона Республики Казахстан «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов» от 16 октября 1995 года показывает, что здесь есть отдельные положения, дающие хоть какой-то намек на такого рода деятельность. Так, в Законе есть статья 28 «Право депутата на безотлагательный прием должностными лицами». Здесь указано, что по вопросам депутатской деятельности депутат пользуется правом беспрепятственного посещения государственных органов, общественных объединений, государственных организаций, а также правом безотлагательного приема их руководителями и другими должностными лицами. Порядок посещения депутатом организаций, деятельность которых связана с государственными секретами, устанавливается законом.

Отсюда следует, что депутаты не постоянно находятся в Парламенте, а могут посещать государственные органы, организации. При этом государство гарантирует им право беспрепятственного посещения любых организаций и безотлагательного приема их руководителями и другими должностными лицами.

Также в ст. 29 «Информационное обеспечение деятельности депутатов» предусмотрено, что государственные органы и организации, их должностные лица оказывают депутату консультативную помощь по вопросам, возникающим в его депутатской деятельности.

В статье 30 «Материальное, финансовое и социально-бытовое обеспечение деятельности депутатов» предусмотрено, что для поддержания взаимоотношений депутатов Парламента со своими избирателями, систематического информирования их о деятельности Парламента, выполнения поручений Парламента, его Палат и их органов каждому депутату предоставляется право:

1) внеочередного приобретения транспортных проездных документов;

2) выезда в командировки в избирательные округа. При этом командировочные расходы возмещаются.

Также закон предоставляет гарантии для беспрепятственного выполнения депутатом своих полномочий в избирательных округах. Так, в статье 31 «Гарантии осуществления полномочий депутата» указано, что воздействие в какой бы то ни было форме на депутата или его близких родственников с целью воспрепятствовать исполнению депутатских обязанностей влечет ответственность в соответствии с законами Республики Казахстан.

Здесь же указано, что должностные лица государственных органов и общественных объединений, органов местного самоуправления, организаций, не выполняющие своих обязанностей перед депутатом, предоставляющие ему заведомо ложную информацию, нарушающие гарантии депутатской деятельности, подлежат ответственности в соответствии с законами Республики Казахстан.

Выполняя свои обязанности перед избирателями депутаты используют такую форму своей деятельности как депутатский запрос.

Находясь в своем избирательном округе, депутат должен обратить внимание на факты и обстоятельства негативного характера, о которых ему могут сообщить избиратели, либо он выявляет сам. В их числе – нарушения законности, невыполнение решений Парламента РК, рекомендаций комитетов и депутатских групп, пренебрежительное отношение к обращениям народного депутата, игнорирование законных интересов и прав граждан.

В таком случае депутат обращается к должностным лицам, настаивает на принятии определенных мер. В случае отсутствия должного результата депутат может обратиться с запросом в соответствующие органы или к должностным лицам.

Запрос должен быть обоснован. Во-первых, иметь общественную значимость. Во-вторых, должен быть направлен конкретному адресату. Как справедливо отметил С.А. Авакьян: «Каких-либо нормативных ограничений по тематике запросов не существует, однако они не могут выходить за пределы полномочий адресата. Следовательно, критерий для внесения запроса – общественная значимость проблемы» [2, с. 120].

Таким образом, депутатский запрос можно разбить на следующие алгоритмы:

– анализ ситуации, проблемы, вопроса;

– оценка целесообразности постановки депутатского запроса по данной проблеме;

– привлечение к проблеме внимания (уведомление) компетентных государственных органов и должностных лиц;

– использование депутатом для решения возникшей проблемы иных средств;

– формулирование запроса;

– оглашение депутатского запроса на совместном и раздельном заседании Палат Парламента РК.

Например, депутат, принимая меры по разрешению обоснованной жалобы избирателей на недостатки в работе какого-либо предприятия или учреждения, не добился положительных изменений от соответствующего руководителя. Далее он обращается либо к вышестоящей инстанции, либо к руководителю иного ранга, например, непосредственно к Акиму, прибегает к помощи общественности, советуется с другими депутатами, использует средства массовой информации и т.д. Если вопрос не решается и на этом уровне, можно считать, что повод для запроса на сессии созрел. Однако в каждом конкретном случае решение о том, использовать ли депутату право запроса, принадлежит только самому депутату.

Ключевым моментом в становлении запроса является его формулирование, содержащее аргументированную критику и доказательное требование. Без этого запрос звучит как обычный вопрос, т.е. приглушается, стирается его властный характер, уходит на второй план или вовсе отсутствует главное – требование дать публично официальное объяснение о фактах и обстоятельствах, как правило, уже известных депутату, уже изученных и проверенных им лично. Запрос может быть внесен в письменной форме и подлежит оглашению на сессии Парламента.

Главное – убедить Парламент аргументами, показывающими существо дела, привлечь внимание всех депутатов. Важно показать и доказать, что нарушения, волокита, неправильные действия или бездействие существуют, вскрыть и назвать причины недостатков, ответственных за них должностных лиц. Убедительность запроса выше, если в нем содержится информация о том, что было предпринято депутатом лично для улучшения дела, для наведения порядка, кому ранее адресовались его обращения, какие были получены заверения и обещания.

Должностные лица, к которым обращен запрос, обязаны дать по нему устный или письменный ответ на сессии Парламента. Письменный ответ на запрос представляется в срок не более месяца и

оглашается на сессии. По ответу на запрос могут быть открыты прения. Депутат вправе выразить свое отношение к ответу на запрос.

По ответу на запрос и результатам его обсуждения принимается постановление Парламента или его соответствующей Палаты. Запрос и ответ на него могут быть опубликованы в средствах массовой информации.

Следует также различать запросы и просто вопросы на сессиях. На вопрос дается ответ, и этим все исчерпывается. Запрос вызывает определенную процедуру: после ответа на него может состояться депутатское обсуждение и непременно принимается решение Парламента.

Для более эффективной деятельности депутатов на избирательных участках следует усилить ответственность депутата перед своими избирателями.

Депутаты Мажилиса и Сената Парламента РК имеют равные полномочия, которые позволяют им выступать от имени народа, т.е. всей совокупности граждан нашего государства, а не от группы избирателей (выборщиков), которые их избрали. Это обстоятельство свидетельствует о наличии у депутатов казахстанского Парламента так называемого свободного мандата. В свою очередь следует отметить, что депутаты Верховного Совета Казахской ССР были наделены императивным мандатом.

Принцип свободного мандата, к сожалению, приводит к пассивности, откровенной «халтуре», игнорировании депутатами своих обязанностей. Сущность представительства как раз таки и заключается в том, что депутат должен представлять, а, следовательно, и отстаивать интересы своих избирателей. В Республике Казахстан действует свободный мандат депутата, т.е. на практике такие его элементы как право отзыва депутата избирателями и обязательность наказов избирателей не проявляются. Это дает возможность депутату отмахнуться от забот соответствующего избирательного округа под предлогом, что он думает о стране в целом, обо всем народе. Смысл свободного мандата депутатов заключается в том, что депутат, избранный в парламент, считается представителем всей нации, не связан поручениями своих избирателей, нуждами территории, на которой находится его избирательный округ. Он обязан думать об общегосударственном интересе [3, с.29].

Однако в последнее время отдельные депутаты Парламента [4, с.3], а также некоторые ученые-юристы в своих выступлениях и научных статьях предлагают отказаться от свободного мандата и заменить его императивным. По их мнению, императивный депутатский мандат является формой института прямой (непосредственной) демократии, которая представляет гражданам большие возможности для формирования дееспособного и авторитетного состава представительных органов, а также усиливает позитивную ответственность депутатов вследствие того, что избиратели могут поставить вопрос об их отзыве [5, с.39]. Несколько подробней проанализируем данное предложение, поскольку от вида мандата напрямую зависит содержание правового статуса депутата: возможность или невозможность действовать только в соответствии со своими убеждениями, нести или не нести ответственность перед своими избирателями.

Прежде всего, следует отметить, что предложение о введении императивного мандата не является новым. Оно берет свое начало с декрета ВЦИК от 21 ноября (4 декабря) 1917 года «О праве отзыва делегатов» [6, с.49]. Идея же этого декрета была заимствована из документов Парижской коммуны. Входившие в состав Парижской коммуны избранники народа «должны были строго придерживаться mandat imperatif (точной инструкции) своих избирателей и могли быть сменены во всякое время» [7, с.25].

В то же время следует отметить, что принцип императивного мандата идет еще со времен представительных средневековых учреждений, когда основные политические права принадлежали графствам, городам, коммунальным союзам. Поэтому депутаты от названных субъектов отстаивали только их интересы. Как правило, такой представитель получал от избравшей его общности «наказ», инструкцию, которой он обязан был следовать. В случае невыполнения «наказа» вышеназванные субъекты могли не только отозвать своего депутата, но и взыскать с него причиненный имущественный ущерб.

По прошествии времени, с появлением всеобщего избирательного права и увеличением числа представителей, принцип императивности депутатского мандата показал свою неэффективность, так как «наказы» тормозили деятельность законодательного органа, а иногда делали ее невозможной. Поэтому не случайно в период Великой революции национальное собрание Франции своими декретами от 23 июня и 8 июля 1789 года освободило своих членов от получения ими инструкций, и декретом от 22 декабря того же года запретило их на будущее время. С тех пор запрещение инструкций «наказов» депутатам и их ответственности перед своими избирателями, а точнее говоря, их отзыва последними, стало общим принципом конституционного права [8, с.329].

Сегодня, руководствуясь опытом демократических стран, современные конституции большинства бывших республик Союза ССР, ранее предусматривающие императивный мандат, также перешли к свободному мандату. При этом следует иметь в виду, что свободный мандат не означает полную свободу действий депутата, поскольку он как и прежде зависит от своих избирателей и партийных установок, так как иначе в следующий раз он уже не будет избран. Кроме того, свободный мандат не исключает обязанности депутата информировать избирателей о своей деятельности, обеспечивать их права и интересы, руководствоваться предвыборной программой. Поэтому связь депутат – избиратель сохраняется и по сей день. Изменилось только то, что право голоса депутата при решении того или иного вопроса уже ничем не ограничено. В своей деятельности он руководствуется в первую очередь конституцией и законами.

Руководствуясь вышесказанным, считаем, что нет необходимости пересматривать действующее конституционное положение о свободном депутатском мандате в отношении депутатов Парламента Республики Казахстан. В то же время следует иметь в виду, что в Российской Федерации на региональном уровне законодатель довольно широко вводит в практику императивный депутатский мандат. В свою очередь Конституционный суд Российской Федерации по этому поводу отмечает, что субъекты Российской Федерации вправе утверждать институт отзыва депутатов представительных органов власти на местах. В подтверждение сказанного М. В. Баглай пишет, что «правовое демократическое государство исходит из того, что наказы избирателей и прямая ответственность депутатов перед избирателями имеют смысл и практическую осуществимость скорее на уровне местного самоуправления, но на общенациональном уровне парламенты решают более сложные вопросы в интересах народа, и депутаты должны выступать как представители всего народа, а не только своих избирателей» [9, с. 536].

В заключение рассматриваемого вопроса можно сделать вывод о том, что депутаты Парламента должны представлять весь народ Казахстана, а не своих избирателей, так как Парламент – это «выразитель суверенной воли коллективности, образующей основу государства» [10, с.201]. Вместе с тем, для них должна быть установлена политическая ответственность за неисполнение своих обязанностей.

Что касается депутатов местных представительных органов, то наделение их императивным мандатом было бы весьма уместно, так как они более близки к избирателям, реально знают местные проблемы и способны самостоятельно проконтролировать их решение на местах. Вместе с тем, предлагаем остановиться на промежуточном решении, как это предлагается некоторыми авторами: на введении полусвободного мандата, «которому свойственно сочетание свойств императивного и свободного мандатов» [11, с.99]. Конечно, данное предложение потребует внесения изменений в Конституцию, поэтому прежде чем его принять за основу, оно должно быть в экспериментальном порядке апробировано на практике, и только в случае положительных результатов оно может быть принято.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдрасулов Е.Б., Асанов Ж.К., Доскалов В.А., Турецкий Н.Н. Парламентское право Республики Казахстан. – Алматы: Норма-К, 2011. С.73-74.
2. Авакьян С.А. Депутат: статус и деятельность. – М., 1991. – С. 120.
3. См.: Авакьян С.А. Депутат: статус и деятельность. – М., 1991. – С. 29
4. Абдильдин С.А. Обращение к Президенту //Эпоха. 2004. 9 января. С.3.
5. Дмитриев С. В. Императивный мандат в России // Конституционное и муниципальное право. № 1. 2001. С. 39.
6. Декрет ВЦИК «О праве отзыва делегатов» от 21 ноября (4 декабря) 1917 года //СУ РСФСР, 1917, № 3. Ст. 49.
7. Цит. по: Златопольский Д. Л. Государственное право зарубежных стран Восточной Европы и Азии. Учебник для вузов. М., 1999. С. 25.
8. Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. СПб. 1908. Т. 1. С. 329.
9. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М.: Норма, 1998. С. 536.
10. Дюги Л. Конституционное право. М., 1908. С. 201.
11. Варлен М.В. Статус парламентария: теоретические проблемы: Монография. – М.: Проспект, 2011. С.99.

Сарбасов Б.А.
магистр юриспруденции, докторант 1 курса обучения
по специальности «Юриспруденция»
Университет «Тұран»
г. Алматы
E-mail: sarbassov88@gmail.com

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОНТРОЛЬ И НАДЗОР КАК ФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. *Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеудің жалпы тұжырымдамасы, кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу тұжырымдамасы, кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеуді жетілдіру туралы заңнамасы және мемлекеттік бақылау және қадағалау институттары кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу нысандары ретінде қарастырылады.*

Түйін сөздер: *кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу, мемлекеттік бақылау және қадағалау, кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау, мемлекеттік реттеу тұжырымдамасы.*

Резюме. *В данной статье рассматриваются общее теоретическое положение государственного регулирования предпринимательской деятельности в Республике Казахстан, концепция государственного регулирования предпринимательской деятельности, законодательство по вопросам совершенствования регулирования предпринимательской деятельности и институты государственного контроля и надзора как форма государственного регулирования предпринимательской деятельности.*

Ключевые слова: *государственное регулирование предпринимательской деятельности, государственный контроль и надзор, защита прав предпринимателей, концепция государственного регулирования.*

Summary. *This article considers the general theoretical position of state regulation of entrepreneurial activity in the Republic of Kazakhstan, the concept of entrepreneurial activity state regulation, legislation on the improvement of business regulation and institutions of state control and supervision as a form of state regulation of entrepreneurial activity.*

Keywords: *state regulation of entrepreneurial activities, state control and supervision, the entrepreneurs' rights protection, the concept of state regulation.*

Глава государства отметил, за годы независимости частная инициатива и свободное предпринимательство стали ключевыми факторами экономического развития и роста благосостояния страны. В мае этого года Президентом Республики Казахстан был подписан Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики по вопросам совершенствования регулирования предпринимательской деятельности»[1].

Главная цель изменений в Закон – это дальнейшая либерализация законодательства в сфере регулирования бизнеса[1]. Законом предусматривается сокращение государственных контрольных функций на 30%. Важная роль отводится институту профилактического контроля, который будет предупреждать правонарушения, предусматриваются меры по фронтальному снижению издержек бизнеса, исключаются нормы, препятствующие конкурентоспособности

В Казахстане принят Предпринимательский Кодекс, в котором, глава 7 посвящена вопросам правового регулирования предпринимательства государством [2]. Закрепляя свободу предпринимательства, нельзя не отметить возрастающую роль государственного регулирования для содействия развитию предпринимательства. Модифицируются организационные формы взаимодействия государственных органов с субъектами частного бизнеса, происходят существенные сдвиги в целях, механизме, аппарате управления, в сочетании государственного и рыночного механизмов регулирования.

Е.П.Губин определяет государственное регулирование как деятельность государства в лице его органов, направленную на реализацию государственной экономической политики с использованием специальных средств, форм и методов [3, с.397].

Профессор Е.П.Губин в своей работе, посвященной правовым проблемам государственного регулирования рыночной экономики и предпринимательства, пишет: «Государственное регулирование экономики и предпринимательства предполагает необходимость придания и закрепления в норматив-

ных актах адекватной правовой формы взаимодействия предпринимательства и государства, бизнеса и власти»[4,с.10].

На наш взгляд, в Казахстане это удалось сделать, так как согласно статье 80 Предпринимательского Кодекса РКгосударственное регулирование предпринимательства должно осуществляться для обеспечения безопасности производимых и реализуемых субъектами предпринимательства товаров, работ, услуг для жизни и здоровья людей, защиты законных интересов предпринимателей и государства. Безопасность окружающей среды и национальная безопасность РК также приоритетные цели государственного регулирования предпринимательства.

Интересна история формирования в Казахстане системы государственного регулирования предпринимательской деятельности в новых рыночных условиях. Первые годы независимости развивалась правовая база, регулирующая отношения частной собственности, гражданского общества и свободы предпринимательства. Проблемы регулирования государственными органами решались по мере их возникновения, путем ввода новых регуляторных инструментов.

Отношения по государственному регулированию экономики и предпринимательства носят сложный характер, являясь сочетанием частно-правовых и публично-правовых отношений, что обусловливает возможность и необходимость их рассмотрения с позиций предпринимательского права[5].

В данной статье мы рассмотрим актуальные проблемы институтов государственного контроля и надзора как формы государственного регулирования предпринимательской деятельности и остановимся на существующих проблемах, которые касаются организации проведения проверок субъекта предпринимательства.

Сегодня в сфере государственного регулирования предпринимательской деятельности имеются следующие проблемы: а именно в сфере осуществления государственного контроля и надзора – преобладание выявления нарушений и наказания над профилактикой их совершения и предупреждения; наличие большого количества требований, подлежащих проверке со стороны государства, многие из которых являются неисполнимыми, дублирующимися, устаревшими, противоречивыми, необоснованными; недостаточная реализация систем оценки рисков.

Как показывает практика, государственными органами зачастую не исполняются положения ст.130 ПК РК. Государственным органам запрещается принимать подзаконные нормативные правовые акты по вопросам порядка проведения проверок субъектов предпринимательства, за исключением нормативных правовых актов, предусмотренных пунктами 2 и 3 статьи 141, пунктом 1 статьи 143 Предпринимательского Кодекса, то есть исключения, которые должны быть установлены законами РК[1].

На самом деле, как показывает анализ миграционного, лесного, ветеринарного законодательства, существуют подзаконные акты, определяющие порядок организации проведения государственного контроля, что противоречит и нарушает нормы действующего законодательства.

Действующий проверочный лист, утвержденный уполномоченным органом, а именно Приказом Министра национальной экономики Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 49 «Об утверждении критериев оценки степени риска и проверочных листов в области поддержки и защиты субъектов частного предпринимательства» [6], к сожалению, не содержит в себе требований, по соблюдению данной нормы Предпринимательского кодекса РК, то есть принятие порядков на уровне закона. Нам кажется, этот вопрос необходимо предусмотреть. Появлением такого вида контроля как соблюдение норм статей 130 и 140 ПК РК данный пробел был бы решен.

Вторая проблема, которая существует в настоящее время по вопросам государственного контроля и надзора, ч.3 ст.141 ПК РК определены случаи, при которых профилактический контроль с посещением субъекта и объекта контроля осуществляется без применения общего порядка проведения такого контроля.

В частности, если посещение связано с контролем соответствия заявителя квалификационным или разрешительным требованиям до выдачи разрешения и (или) приложения к разрешению в случаях, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О разрешениях и уведомлениях». Необходимо пояснить данную норму. Если предприниматель хочет получить лицензию, если есть необходимость осмотра объекта квалификационным требованиям, то возможен профилактический контроль с посещением. Однако такое посещение можно сделать так называемыми сопутствующими разрешительными документами. Для государственных органов исключается необходимость обращения в прокуратуру о заполнении соответствующих предписаний и так далее, то есть пройти без этой процедуры невозможно, они обязаны ее сделать.

Таким образом, предприниматель поставлен в очень сложное положение, тогда, когда ему важно получить лицензию, но он не может ее получить, и даже если начнет работать без нее, нет согласовательной процедуры. В конечном итоге получится так, что наступают риски, прокуратура выдает разрешение на сопутствующие разрешительные документы пройти профилактический контроль. В качестве примера можно привести следующее. Если Министерство сельского хозяйства выдает лицензию на лекарственные препараты, то есть согласующие процедуры других организаций, которые не подпадают под исключения ст.141 ПК РК, это приводит к тому, что издержки бизнеса излишние, необходимость прикрытия этой деятельности или же какие – то коррупционные составляющие.

Суть третьей проблемы состоит в том, что практически не работают нормы статей 135, 136 ПК РК. В настоящее время согласно ПК РК государственный надзор осуществляется в 17 сферах деятельности субъектов предпринимательства и, по нашему мнению, все сферы должны в отраслевых законах отразить порядок проведения государственного надзора, как это сделано в ПК РК. Порядок проведения государственного надзора приведены в банковском, в трудовом и законодательстве о торговом мореплавании. К примеру, лесное, ветеринарное, энергозаконодательство не определяют порядок проведения надзора, а это ведь меры оперативного реагирования без возбуждения дела. Мы предполагаем в отраслевых законах есть такая мера как приостановить деятельность субъекта предпринимательства в случае нарушения им тех или иных требований закона. При этом никакого прописанного порядка нет, соответственно последствия могут быть как юридического, неюридического, экономического и финансового характера. Опять же предоставляется возможность коррупционным проявлениям.

Следующая проблема связана с проверочными листами, и деятельностью уполномоченного органа по вопросу защиты прав предпринимателей, то есть Министерством национальной экономики. С точки зрения понятия и назначения надзора целесообразно исключение процедуры осуществления надзора по аналогии осуществления профилактического контроля с посещением. Проблема в том, что сегодня государственный надзор предлагается проводить также как и профилактический контроль с посещением (регистрировать его, составлять систему оценки рисков, делать предписания и т.д.). На наш взгляд, это другой тип надзора, у него нет последствий наложения административного взыскания, в связи с этим есть предположение, что нужно лучше уточнить, конкретизировать, поставить в более точные рамки надзор в ПК РК и обеспечить неукоснительное соблюдение государственными органами, находящимися в сфере государственного надзора. При этом в отраслевых законах должна быть закреплена специфика проведения надзора в той или иной сфере.

Еще один вопрос, который требует решения, касается субъектов предпринимательства, отнесенных к третьей группе. Они отнесены к незначительной степени риска. Их не проверяют в порядке осуществления профилактического контроля с посещением. В отношении них нет особого порядка проведения проверки. Их деятельность также могут анализироваться в рамках профилактического контроля без посещения, возможны внеплановые проверки в случае предусмотренных законом.

Вместе с тем, согласно пп.1) п.3 ст. 144 ПК РК одним из оснований внеплановой проверки субъекта контроля и надзора является контроль исполнения предписаний (постановлений, представлений, уведомлений) об устранении выявленных грубых нарушений, определенных в критериях оценки степени риска, в результате проверки и профилактического контроля и надзора с посещением субъекта (объекта) контроля и надзора.

По поводу же проведения профилактического контроля и надзора без посещения для выявления грубых нарушений такой возможности нет.

Статьей 137 п.6 ПК РК в принципе регламентировано проведение профилактического контроля без посещения, а после него проведение профилактического контроля с посещением, а порядок его проведения, что необходимо предпринимать при выявлении грубых нарушений, непонятно. В этом случае могут возникнуть отношения и конфликты между проверяющим и проверяемыми предпринимателями, в этой ситуации возникают проблемы, которые необходимо четко урегулировать в ПК РК.

Работа отдельных экспертов, а позже Национальной палаты предпринимателей по вопросам организации проведения государственного контроля и надзора ведется с 2009 года. Первые итоги были получены в 2013 году, когда количество проводимых проверок сократились в 2,5 раза. В 2013 году были 180 тысяч и 80 тысяч в 2017 году. Благодаря внедрению системы АРВ – «анализ регуляторного воздействия» более 80% решений государственных органов были отменены и появление новых требований и регуляторных инструментов, что собственно говоря, позволило обоснованно не допустить излишних издержек бизнеса[7].

Система АРВпредусмотренная в соответствии с пунктом 1 статьи 83 Предпринимательского кодекса РК «анализом регуляторного воздействия (АРВ) является аналитическая процедура сопоставления выгод и затрат от вводимого регуляторного инструмента и связанных с ним требований, позволяющая оценивать достижение целей государственного регулирования в последующем» [2].

Целью АРВ является «повышение действенности и эффективности государственной политики в части использования конкретных регуляторных инструментов через оценку альтернативных подходов регулирования для достижения определенных целей или решения четко определенных проблем» [2]. В соответствии с пунктом 2 статьи 80 ПК регуляторные инструменты представляют собой способы воздействия в отношении субъектов предпринимательства. АРВ проводится регулирующими государственными органами, а также уполномоченным органом по предпринимательству, в лице Министерства национальной экономики Республики Казахстан, НПП «Атамекен» и другими заинтересованными лицами в порядке, определяемом МНЭ РК. Также МНЭ РК «рассматривает результаты анализа регуляторного воздействия и дает заключение о соблюдении регулирующими государственными органами установленных процедур, а в случае необходимости проводит альтернативный анализ регуляторного воздействия» (например, в случае несогласия с выводами АРВ проведенного регулирующими государственными органами)[8].

Все вышеназванные проблемы выявлены в ходе большого анализа совместной работы Национальной палаты предпринимателей с государственными органами, по жалобам предпринимателей, когда невозможно найти ответ в ПК РК на те конфликты, которые возникают. И возникают они в связи с присутствием коллизий, пробелов, которые необходимо устранить и только тогда будет возможность прийти к более эффективным результатам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан от 24 мая 2018 года № 156-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования регулирования предпринимательской деятельности». «Казахстанская правда» от 28.05.2018 г., № 97 (28726); «Егемен Қазақстан» 28.05.2018 ж., № 97 (29328); Эталонный контрольный банк НПА РК в электронном виде от 01.06.2018; Ведомости Парламента РК 2018 г., № 10, ст. 32.
2. Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V «Предпринимательский кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.11.2018 г.) «Казахстанская правда» от 03.11.2015 г., № 210 (28086); «Егемен Қазақстан» 03.11.2015 ж., № 210 (28688); Ведомости Парламента РК 2015 г., № 20-III, ст. 112.
3 Губин Е.П. Предпринимательское право Российской Федерации / Отв.ред. Е.П.Губин, П.Г.Лахно.- М., 2003.-397 с.
4. Губин Е.П. Правовые проблемы государственного регулирования рыночной экономики и предпринимательства: диссертация ... доктора юридических наук : 12.00.03. – Москва, 2005. – 431 с.
5. Постановление Правительства Республики Казахстан от 18 апреля 2014 года № 380 «Об утверждении Концепции государственного регулирования предпринимательской деятельности до 2020 года» (с изменениями и дополнениями от 07.11.2016 г.) «Казахстанская правда» от 21.05.2014 г. № 98 (27719); «Егемен Қазақстан» 21.05.2014 ж. № 98 (28322); САПП Республики Казахстан, 2014 г., № 29, ст. 249. Подписано в печать 24.06.2014 г.
6. Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 49 «Об утверждении критериев оценки степени риска и проверочных листов в области поддержки и защиты субъектов частного предпринимательства». https://www.zakon.kz/
7. Материалы круглого стола по вопросам «Практики применения Предпринимательского Кодекса Республики Казахстан». 11 октября 2018 г.Алматы. Алматы менеджмент университет.
8. Абдрахманова С.Ж., Сабиров К.К. Правовой статус и текущее состояние развития анализа регуляторного воздействия в Республике Казахстан. https://www.zakon.kz/4904541-pravovoy-status-i-tekushchee-sostoyanie.html

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

Айтбаева Г.Д.
к.ф.н., доцент,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г.Алматы,
E-mail: z_ussen2018@mail.ru

Ракымжанова С.С.
м.э.н., ст. преподаватель,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г.Алматы,
E-mail: rss1972@mail.ru

РОЛЬ САКРАЛЬНОГО ТУРИЗМА ПРИ ПОДГОТОВКЕ ТУРИСТСКИХ КАДРОВ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО СОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВА

Түйін. *Мақала авторлары ұлттық сәйкестікті біріктіретін, қазіргі уақытта ұлттық символикалық қорғаныс шеңберін қалыптастыратын мәдени және рухани мұраның рөлін талдайды, ол қазіргі кезде тек символдық қорғаныс ретінде ғана емес, сонымен бірге Қазақстанның мақтанышы ретінде де қажет. Болашақ ұрпақты тәрбиелеудегі ғасырлық тарихты, маңызды оқигаларды, кейіпкерлерді және қоғам қайраткерлерін терең білу стратегиялық рөл атқарады. Қорыта келе, туризмді қазіргі заманғы үрдістермен оқыту кезінде авторлар туристік менеджердің келешек кәсіби қызметінің ерекшелігіне назар аударады. Туризм менеджерлерінің болашақ қызметі мәдениет, дін және тарих ерекшеліктерін білу мәдениет құндылықтарын түсінуді қалыптастырады, сондай-ақ туристік қызметтерді тұтынушылар арасында өз елдерінің дәстүрлерін құрметтеуге тәрбиелейді, өйткені өңірлердің, елдердің мәдениет диалогын қамтамасыз етуге, сондай-ақ халықпен өзара әрекеттесуге бағытталған.*

Резюме. *В статье авторы анализируют роль культурного и духовного наследия, которое связывает воедино национальное самосознание, создает каркас национальной идентичности, что является в настоящее время необходим не только как символическая защита, а как источник гордости казахстанцев. Глубокое знание многовековой истории, значимых событий, героев и общественных деятелей в воспитании будущего поколения играет стратегическую роль. Таким образом, при подготовке кадров для туристской индустрии с учетом современных тенденций авторы обращают внимание на особенность будущей профессиональной деятельности менеджера туризма. Будущая деятельность менеджеров туризма направлена на обеспечение диалога культур регионов, стран, а также на взаимодействие с людьми, так как знание особенностей культуры, религии и истории формирует понимание ценностей культуры, а так же прививает уважение к традициям своей страны у потребителей туристских услуг.*

Summary. *The given article analyzes the role of cultural and spiritual heritage which binds together and creates a framework for national identity and which is currently essential not only as a symbolic protection, but as a source of pride for the nation of Kazakhstan. Deep knowledge of significant events, heroes and public figures in the centuries-old history of the nation plays a strategic role in the upbringing and education of the future generation. When training specialists for the tourism industry, authors take into account current trends and emphasize the specific attributes of a tourism manager's future professional activity. The future activity of tourism managers is targeting a facilitation of the cultural dialogue between regions, countries and interpersonal interaction, as the knowledge of characteristics of culture, religion and history forms an understanding of cultural values and respect for the traditions of the own country among tourist service consumers.*

Индустрия туризма считается одной из высокодоходных и динамично развивающихся отраслей экономики. Развитие туризма для Казахстана очень важно, потому что эта отрасль способствует развитию и эффективному становлению предприятий питания и туризма. Высококвалифицированные специалисты являются влияющим фактором на развитие туризма.

В марте 2010 года Казахстан стал первым центрально-азиатским государством, присоединившимся к Болонской декларации, которое определило основные направления и приоритеты модернизации высшей школы Казахстана. Выполнение параметров Болонского процесса в системе высшего образования Казахстана позволит предоставлять качественные услуги на уровне мировых стандартов

в свете интеграции в европейскую зону высшего образования. Одним из параметров является создание единого образовательного пространства, т.е профессиональное образование должно развиваться в рамках компетентностной модели.

Идея компетентностного подхода направляет образование от традиционной модели к современной компетентностной модели, значить от формирования знаний, умений и навыков, к «передаче знаний и формирование навыков на создание условий для овладения комплексом компетенций, определяющих потенциал, способности выпускника к выживанию и устойчивости к жизнедеятельности в условиях современного многофакторного социально-политического, рыночно-экономического и инфо-коммуникационно-насыщенного пространства» [1]

В Казахском университете международных отношений и мировых языков имени Абылай хана под руководством академика Кунанбаевой Салимы Сагиевной разработана образовательная программа на основе компетентностного подхода по специальности 5В090200 – Туризм, которая проектируется на основе:

– Нормативно-управляющих документов в сфере образования РК;

– Послания Главы государства от 31 января 2017 года «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкуренция»,

– «Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года Министерством культуры и спорта Республики Казахстан»;

– «Профессиональных стандартов туристской отрасли Республики Казахстан»

– Концепции «Триединство языков» в РК;[2]

– Когнитивно-лингвокультурологической методологии и межкультурно-коммуникативной теории иноязычного образования; [3]

– Компетентностной теории обучения;

– Дублинских дескрипторов, являющихся составной частью Европейской рамки квалификаций высшего образования и реализующих согласованные требования к качеству высшего образования в контексте Болонского процесса.

Цель программы состоит в том, чтобы обеспечить условия для подготовки полноценного квалифицированного специалиста среднего звена, получающего качественное профессиональное образование, и готового самостоятельно ставить и решать задачи в сфере туристско-рекреационной деятельности, адекватно реагируя на условия динамично развивающегося полиязычного и поликультурного мира.

Образовательная программа была создана на основе запроса работодателей, востребованных в высокопрофессиональных кадрах, способных эффективно работать в изменяющихся условиях глобального рынка, связанных с развитием процессов глобализации и интернационализации экономики и бизнеса.

Профессиональная деятельность бакалавра в сфере услуг направлена на совершенствование процесса управления туристскими предприятиями и организациями в условиях становления туризма в Казахстане, изучение туристских возможностей нашей страны и зарубежного рынка туристских услуг с целью оптимизации системы текущего и перспективного планирования, внедрения современных методов туристского обслуживания и информационных технологий, повышения качества туристского продукта, подготовка кадров среднего звена для туристских предприятий.

Выпускники образовательной программы «Туризм» будут оценивать состояние туристско-рекреационных регионов, природных, историко-культурных ценностей, создавать условия для формирования рынка туристских и гостиничных услуг с учетом применения прогрессивных технологий, технологий, ориентированных на развитие профессиональной компетентности: технологии ситуационного анализа, выявления перспективных направлений новых видов и форм обслуживания туристов, приемами организаций мероприятий по обеспечению безопасности деятельности предприятий индустрии туризма; уметь оценивать и анализировать состояние и современные тенденции развития системы стандартизации туристских услуг, методы разработки и реализации эффективных программ туристско-экскурсионного и гостиничного обслуживания, оперативного конструирования туров, планирования и проведения информационно-инструктивных бесед с клиентами и технологиями обслуживания; уметь проводить научные исследования состояния рынка туристских услуг, исследование перспектив развития туризма в отдельных регионах Казахстана с учетом географических, природно-климатических

и национальных особенностей, применение современных научных методов познания природы и владения технологиями, необходимыми для решения задач, имеющих естественно-научное содержание и возникающих при выполнении профессиональных функций.

В результате профессиональной подготовки будущих бакалавров туризма в рамках компетентностного подхода университет выпускает не просто высокопрофессионального выпускника, но и всесторонне развитую личность, которая обладает общеобразовательно-мировозренческими и профессиональными компетенциями.

Анализ требований к компетенциям предъявляемых будущему бакалавру туризма, позволил выделить профессионально-коммуникативную компетентность, как одну из профессионально значимых компетентностей, способствующей эффективной реализации профессиональных задач.

Понятие «коммуникативная компетентность» изучается многими учеными, однако сегодня не существует единого определения данной компетентности, что вызвано разными углами восприятия: каждый исследователь изучает данную компетентность с точки зрения своей проблематики.

Проанализировав существующие подходы к определению данной компетентности (А.В. Хуторской, Б.К. Паранук, И.Л. Бим, Е.П. Герасименко, Е.А. Алилуйко и др.) под коммуникативной компетентности будущего бакалавра туризма понимается совокупность языковых и речевых компетенций формирующих готовность и способность будущего специалиста туристической индустрии к решению коммуникативных задач в рамках осуществления профессиональной деятельности, как на родном, так и на иностранном языках.

Как говорит менеджер по внутреннему туризму туристской компаний «Глобал эйр» Саркитбаева Эльмира: «Менеджер по туризму – это sales agent, «продажник» - главным инструментом которого являются коммуникативные навыки. В процессе работы ежедневно присутствует переписка посредством электронной почты, когда отправляется запрос по турам или во время различных профессиональных мероприятий: выставок, воркшопов, B2B встреч, road-show, деловых завтраков и ужинов, инфотуров и посещения различных объектов.

Обязанность профессионального турагента не только посетить данное мероприятие, а достойно представить свою компанию, поддержать имидж компании, передать запросы и пожелания клиентов, отстаивать их интересы, договариваться о сотрудничестве.

Туристский рынок Казахстана меняет свою направленность и все больше ориентируется на внутренние потоки и въездной туризм.

Проведение в Астане международной выставки EXPO существенно подстегнуло интерес к Казахстану не только у иностранцев, но и у соотечественников. Эта тенденция также обусловлена рыночными изменениями, девальвацией тенге, снижением покупательской способности, привлекательности Казахстана для иностранцев за счет снижения курса отечественной валюты.

Если до 2017 года около 82 процента турфирм в стране работали на выездной туризм, то после выставки ситуация стала меняться. Теперь в каждой фирме созданы отделы, продвигающие исключительно туры внутри страны. В 2018 году их объем вырос на семь-восемь процентов.

Программная статья РК Н.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» явилась идейной платформой для качественного преобразования всей образовательной системы Казахстана. Уникальность программы состоит в том, что процесс модернизации реализуется одновременно в трех направлениях: модернизация экономики, конституционная реформа и модернизация общественного сознания. Третье направление, являющееся самым сложным и комплексным, представляется как ядро возможных преобразований в стране, ориентированной на модернизацию современного сознания общества, путем возрождения духовной культуры общества. Туризм как отрасль национального хозяйства занимает особое место, как одна из немногих отраслей, которая во многом ответственна за формирование личностных качеств населения. Туризм, направленный, главным образом, на удовлетворение потребностей народа в отдыхе, во многом определяет и мировоззрение, ориентируя его на такие ценности, как: национальные символы, национальная гордость, основанных на здоровом образе жизни, физической культуре, спорте, историко-культурного познания родного края. Ведущие ученые Казахстана в сфере туризма Ердавлетов С.Р., Никитинский Е., Мазбаев О.Б., Вуколов Н.А., Алиева Ж.А. рассматривали культурное наследие Казахстана как достопримечательности для создания туристской дестинации.

Сакральная география как духовный и мультикультурный феномен, чья многоаспектность рассматривается и изучается многими науками – философией, культурологией, географией, историей, психологией, религией и пр., нуждается в четко разработанном понятийном аппарате. Изучение сакральных мест в контексте развития туризма характерно для многих стран мира, что говорит о некоторой общности тенденций, происходящих в современном мире.

В Казахстане обращение к данной проблематике было вызвано реальными процессами, которые характерны для духовной культуры последних лет. При подготовке кадров для туристской индустрии с учетом современных тенденций необходимо обратить внимание на особенность будущей профессиональной деятельности менеджера туризма, так как его будущая деятельность направлена на обеспечение диалога культур регионов, стран, а также во взаимодействии с людьми, так как знание особенностей культуры, религии и истории, умение формировать понимание ценности культуры, а так же прививать уважение к традициям своей страны у потребителей туристских услуг.

Сакральный туризм является в перспективе одним из основных направлений туристской деятельности, который оказывает огромное влияние на социально-экономическое развитие регионов, принимающих туристов, на формирование патриотических чувств и качеств личности отечественных туристов и местного населения.

Культурно-географическое наследие и сакральная география Казахстана соотносится с различными сферами экономической, социальной и культурной жизни общества, и тесно соприкасается с туризмом. Проблемы подготовки кадров в сфере туризма заслуживают глубокого и всестороннего изучения в новом аспекте, как выражение общественных потребностей и начало новых тенденций, национальной идентичности и общенационального патриотизма. Возрастает интерес к культурно-географическим наследиям, которые непосредственно формируют высокое развитие личности, ориентированной на модернизацию современного сознания общества, которая является сердцевиной экономической и политической модернизации. При подготовке кадров для туристкой индустрии Республики Казахстан главной задачей является создание конкурентоспособного туристского продукта, качественного туристского сервиса, обеспечивающего туристскую привлекательность нашего государства.

Таким образом, основной задачей при подготовке будущих менеджеров туризма, гидов, экскурсоводов является привитие глубокого уважения к национальному наследию, культуре, религиям, традициям и обычаям народов Казахстана, формирования патриотического сознания у студентов, т.е. знания истории, культуры своей Родины, причастности к достижениям предков и чувства гордости за исторические достижения своего народа. Сакральный туризм может стать одним из факторов патриотического воспитания молодого поколения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Селевко Г.К. Педагогические компетенции и компетентность// Сельская школа: рос.пед.журн.-2004.-№3. –С.29-32.
2. Кунанбаева С.С. Концепция по обеспечению реализации национального проекта «Триединство языков» в РК. – Алматы, 2008.
3. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы, 2005.

ӘОЖ 371.37045
МҒТАР 14.01.29

Баетов К.Д.
Философия ғылымдарының кандидаты, ХҚТУ профессоры

Баетов Б.К.
ХҚТУ аға оқытушысы

ТАҢДАҒАН МАМАНДЫҚ БОЙЫНША ОҚЫТЫЛАТЫН КУРСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. *Мақаланың материалында дене таңдаған спорт түрлерін жоғары оқу орындарында қолдану мәселесі көтерілген. Сонымен қатар олардың жолдары мен келешектегі алатын орны айқындалған. Таңдаған спорт түрлерінің мәні бүгінгі жаңа заман талабына сәйкес қарастырылған. Шәкірттердің дарындылығын айқындау мәселесі сөз болған. Спорттық көрсеткіштерін ескеріп нақтылы спорт түріне спорттық іріктеу мәселесі де айқындалған.*

Кілт сөздер: *Қабілет, дарын, үгіт, насихат, іріктеу.*

Баетов К.Д.
кандидат философских наук, профессор МКТУ

Баетов Б.К.
старший преподаватель МКТУ

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧАЕМОГО КУРСА ВЫБРАННОГО СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Резюме. *В материалах статьи отражены пути применения выбранного вида спорта в высших учебных заведениях. А также пути и перспективы в будущем. Рассмотрены значение выбранного вида спорта в соответствии с требованиями нового времени. Рассмотреныт вопросы выявления одаренности воспитанников. С учетом спортивных показателей определены вопросы спортивного отбора.*

Ключевые слова: *Способность, талант, агитация, пропаганда, отбор.*

Baetov K.D.
candidate of Philosophical sciences, professor of IKTU

Baetov B.K.
senior lecturer of IKTU

PECULIARITIES OF STUDIED COURSE OF SELECTED SPECIALITY

Summary. *The materials of the article are reflected the ways of application of selected kinds of sports in higher educational institutions. Also, ways and perspectives in the future. There are considered the importance of selected kinds of sport in accordance with the requirements of a new time. There are also considered problems of aptitude of learners. With account of sport indexes there are determined the issues of sport selection.*

Key words: *ability, talent, agitation, propaganda, selection.*

Дене тәрбиесі мұғаліміне спорт дайындықтарының негізгі сипатамасын,оның оқушылардың дене тәрбиесі жүйесіндегі орнын біліу, спорттық бағдарлау мен іріктеуге белсене қатысуы қажет. Спорт дайындықтары бірнеше бағыттарға бөлінеді.

1. Әрбір спорт түріне тдарынды балалар қызықтырып, тарта білу.
2. Спорттық жаттықтыру үрдісін ұйымдастыру.
3. Жарысқа қатысу.

Оқушылар сопртқа жан-тәнімен берлеі қажет. Егер оқушы сопрт түрін жақсы таңдай білсе және онымен бар ықыласымен айналысса,онла ол сөзсіз жоғары көрсеткіштерге қол жеткізеді. Жаттығушылардың спорт секцияларында тұрақтамауы,оқу-тәрбие жұмысына кері әсерін тигізеді. Сондықтан оқушылардың спорт түрін таңдауына дене тәрбиесі мұғалімі мен жаттықтырушы бағыт сілтеп отыруы, бірігіп жұмыс істеуі қажет. Спорттағы бағдарлау және іріктеу кезінде спорт түрінің талаптарына, баланың өз басының ерекшеліктеріне, қабілеттілігіне көңіл аударған жөн.

Қабілеттілік – баланың өзі таңдап алған спорт түрінің қимыл, әрекеттерін тез және нәтижелі меңгере алуы және сол әрекеттердің оған ұнауы.

Спорттағы дарындылық дегеніміз - бала қабілеттілігінің, оның анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерімен үйлесуі.Сол арқылы спорт әрекеттерінің нәтижелі орындалуы.

Баланың қабілеттілігін, қызығушылығын, ұмтылысын, спорт түрімен шұғылданғысы келуін ескеріп, сол спорт түріне бағыттау шараларын спорттағы бағдарлау дейміз. Оны бірнеше түрге бөлуге болады.

1. Үгіт, насихат, спорт түрлерінен мағлұматтар беру. Мектепте сабақ кезінде мұғалімнің баяндаулары,спорт туралы тқабырға газеттері, стендтері, көрмелер, радио, теледидардан берілетін хабарлар, әдебикітаптар оқу, спорт жарыстарын көру т.б.

2. Спорт туралы кеңес,әңгіме. Мектептің дене тәрбиесі пәннің мұғалімі оқушымен ол жақсы көретін спорт түрі туралы әңгімелеседі, сұрақтарына жауап береді.

3. Оқушылардың спорт түрлеріне қабілеттілігін анықтау.

4. Оқушыларды қабілеттілігіне байланысты нәтижелі айналысуға болатынспорт түріне бағыттау. [1].

Оқушының дарындылығын,спорттық көрсеткіштерін ескеріп нақтылы спорт түріне спорттық іріктеу дейміз**.** Спорттық көрсеткіштер:спорт түрлері жаттығуларының техникасын жақсы меңгере білу, дене қуаты дайындығын сынақ жаттығуларынан жақсы көрсеткіштер көрсетуі,сол спорт түріне қажет дене қуаты қасиетерінің даму деңгейі т.с.с. Жаттықтырушы дарынды балаларды іріктеп алып,оларды жоғарғы жетістіктерге жеткізуді жауапкершілігіне алады. Спорттағы іріктеу бірінші және екінші іріктеу деген екі кезеңге бөлінеді. Бірінші іріктеу-келешек спортшымен танысу,оны жан жақты зерттеу.Ол мынандай әр түрлі іріктеу түрлерінен тұрады.

1. Қозғалыс қасиеттерін әр түрлі сынақтар арқылы бағалау.

2. Дене құрылысы ерекшеліктерін көру,бағалау.

3. Психо-физиологиялық тексерулер (сұрақ қою әдісі)

4. Ата-аналарымен танысу.

Екінші іріктеу кезеңінде жас спортшының қабілеттілігі және бастапқы мамандану кезіндегі кемшіліктері анықталады.Іріктеу кезінде баланың морфологиялық ерекшеліктеріне назар аударған жөн(ағзаның құрылысы және дене мүшелері). Спорт түрлері адамның морфологиясына әр түрлі талаптар қояды. Мысалы,найза,граната,диск лақтырушылардың ұзын бойлы,ауыр салмақты болуымен бірге,айналу амплитудасы мен үшу жылдамдығы үшін қолдарның да ұзын болуы қажет т.с.с.Жоғары спорттық көрсеткіштерге жету үшінсуға жүзу спорт түрлеріндегі баланың алақаны мен табанының жалпақтығының өзінің бірталай әсері бар екен.Баланың денесінің,дене мүшелерінің өсуін,келешекте қандай болуын болжап,бағдарлаудың да көп маңызы бар. Мысалы,баланың бойы 8-9 жас кезінде жанындағы балалардан биік болса,ол 18-19жасқа дейін солай мүмкіндігі әлдеқайда көп.Спорт түрін таңдау себептері.Үл балаларда спорт арқылы дене қасиетін дамытуға,өзіне сенімділікке,мықты,күшті болуға ұмтылушылық байқалады.Қыз балалар әдемі қимыл мен мүсін сұлулығын жасауға ұмтылады.Балалардың спорт түрін таңдауына жалпылама үгіт,насихат көп әсер етеді.Сонымен қатар,ата-аналары да баласының қай спортқа бейім екендігін ба»қап,сол спорт түріне жазылуға ақыл кенестерін берген жөн.

Облыстық жоғары шеберлік спорт мектебінде спорттың 14 турінен дайындық-жаттығу жұмыстары жургізіледі. Олар мыналар:спорттық гимнастика, бадминтон, бокс, самбо, дзюдо, волейбол, велоспорт, жүзу, суғасекіру, ауыр атлетика, триатлон, жеңіл атлетика, пауэрлифтинг және конькимен жүгіру спорты. 2001жылдың ақпан айында спорттың дзюдо,самбо,қазақша күрес түрлерінен “Жас сүнқар” атты облыстық жас-өспірімдер мектебіашылды.Жаңа ашылған мектептің шәкірттері жоғарышеберлік спортмектебінің бір топ самбошы оқушыларымен толықтырылды.

Жоғары шеберлікті спортшылармен мен спорт резервін дайындау;

Ежелден садақ тарту, бәйге, сайыс, күрес, аударыспақ сиякты спорт түрлерімен айналысқан қазақ халқы да спорт түрлерімен айналысу арқылы өздерінің рухани байлықтарын жетілдіріп, толықтырып отырған. Халық өзіне лайықты деп санаған ұлттық спорт түрлерін, әр түрлі дене жаттығуларын үнемі жетілдіріп келген. Әр рудың, әр жүздің, әрбір хан мен бай-манаптың, болыс-бектің өз балуаны, өз мергены, өз сәйгүлі болған. Олар бәйне жарыстарда ірі рулардың намысын қорғаған. 2].

Елімізде таңдап алған спорт түрлері де жақсы жолға қойылған.Атап айтқанда еркін курес, дзюдо, волейбол, баскетбол, футбол, ұлттық спорт түрлерінен қазақша күрес, тоғызқұмалақ, сайыс, аударыспақ, бәйге, көкпар,қыз қуу, жорға жарыс жарыс, атан жарыс, асық ату, бесбас сияқтыспорт түрінен арнайы федерациялар құрылған. Ресми жарыстар өтіп тұрады. Тоғызқұмалақ ойыны Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Қостанай облысында кейбір мектептерде пән ретінде оқытылады.

Спорт базалары.2001 жылдың қаңтар айындағы дерек бойынша Қазақстанда 291 балалар және жасөспірімдер спорт мектебі болды. Оның ішінде олимпиялық резервті дайындайтын 55 арнайы мектептерде 142 мың жас спортшыларды 4420 бапкер жаттықтырады. Бұлардан басқа Дарынды спортшыларды дайындайтын 9 мектеп-интернат (2340жас спортшыларды 210 бапкер жаттықтырады), ірі халықаралық жарыстарда жоғары жетістіктерге жеткізу мақсатында құрылған спорттық элита 6 мектебі (құрамында 1128 спортшы,210 бапкер бар) жұмыс істейді. Қазігі таңда бұл көрсеткіш одан да жоғары.

Жасөспірімдердің жаттығу сабақтарын ұйымдастыру барысы мынандай бағыттар бойынша ұйымдастырылады:

1) өтілетін жаттығу әдістерін жоспарлау;

2) жаттығу сабағында жарыстар ұйымдастыру;

3) көрсетілген жаттығу әдістерін бақылау;

4) жаттығу әдістері бойынша олардың біліктілігін арттыру;

5) жаттығу сабақтарын әдістемелік жақтан қамсыздандыру;

Жаттығу сабақтарын ұйымдастыру кеңінен жүргізілген үгіт-насихат қызметінен басталады,оның мақсаты – түрлі деңгейдегі жасөспірімдерді дене шынықтыру жаттығуларымен әрдайым айналысу қажеттілігіне нандыру, дене тәрбие сауаттылығын арттыру, оларды дене шынықтыру жаттығуларына тарту және олардың дене тәрбиелік белсенділігін қолдау. Осы мақсаттарға қол жеткізу дене шынықтыру-сауықтыру жаттығулары мен дене шынықтыру-спорттық шараларды өткізуге мүмкіндік береді. Дене жаттығуларын ұйымдастыру дене шынықтыру мамандарымен,материалдық-техникалық базамен,медицина қызметкерлерімен т.б. қамтамасыз ету бойынша бір қатар мәселелерді шешуді талап етеді. [3].

Спорттық бағыты бар дене тәрбиесі дене шынықтыру жаттығуларын таңдап алған спорт түрінен мамандануы және одан ең жоғары табысқа жетуді қамтамасыз етеді. Спорттың белгілі бір түрінен жоғары табысқа жетуге бағытталған дене тәрбиесін «спорттық жаттықтыру» деп атайды. Спорттық жаттықтырумен бірге спорттан бағыт-бағдар беру барысы спорттық дайындық,деген ұғымды білдіреді. Спорттық жаттықтыру кезінде таңдап алған спорт түрінен жоғары табыстарға жету үшін әр түрлі әдіс-тәсілдермен спортшының денсаулығын нығайтып,тұлғасының қызмет ету мүмкіншілігін жоғары деңгейде қамтамасыз ету қажет. Олай болған жағдайда,спорттық жаттықтыру барысы да,дене шынықтыру дайындығы да мамандырылған сипатқа ие болады,себебі олардың мақсат,мазмұны спорттың нақты бір түрінің талаптарымен байланысады.

Жоғарыда талданып,талқыланған үш бағыт та жалпы дене тәрбиесі жүйесінің алдына қойылатын міндеттер мен қағидаларға бағынышты. Кейбір жағдайларда әрбір бағыттың жекелеген міндеттерді шешуде айырмашылықтары болуы мүмкін. Мысалы,спорттық жаттығу кезенінде шыңдалатын спорттық шеберлік адамды еңбек және әскери қызметке дайындыққа,сауықтыру,білімділік пен тәрбиелік міндеттерді қоса шешуге тәрбиелейді. [4].

Дене тәрбиесінің іс-тәжириебесінде осы аталған 3 бағыт бір-бірімен тығыз байланысып кетеді. Оған мынандай жағдай дәлел болмақ:жоғары оқу орнында оқып жүрген студент жалпы білім беретін орта мектепте дене тәрбиесінен тәлім тәрбие алатындығы сөзсіз,осыған қосымша институт университет қабырғасында кәсіптік бағыттағы дене тәрбиесі курсын тамамдап спорттық дайындықпен айналысуы мүмкін.

Қазақстан спортшылары 1956 жылдан олимпиядалық ойындарға да қатыса бастады. Тау шаңғышысы А.Артеменко 1956 жылы Италияның Кортина Д.Ампенцо қаласында өткен 7-қысқы олимпиада ойындарында күміс жүлдені иемденгені белгілі.

Таңдап алған спорт түрінен шеберлікке жету үшін спортшы ұзақ уақыт көлемі мен қарқыны үнемі өсіп отратын денеге күш түсіру жүктемесіне жоспарлы түрде жаттығуы,күрделі әдістерді меңгеру,әр түрлі әдістік айла-тәсілдердің міндеттерін шешуы және т.б тиіс.

Қәзіргі заманғы спорт шұғылданушылардан жоғарғы еңбек сүйгіштікті,өзін-өзі ұстай білу дәрежесін,өзіндегі жағымсыз сезімдерді баса білу,алдына қойған мақсатқа жету жолындағы қиыншылықтарды табандылықпен жеңуді талап етеді. Бұл түрғыда спорт жарыстарының да маңыз өте зор. Жарыстың ережесі спортшыларға қарсыласымен қатаң,анықталған жағдайда күресуін ұсынады.

Спорт мектептеріндегі бастапқы дайындық топтарындағы оқу-жаттығуы жұмыстарының мазмұны, спортшыны дайындаудың көпжылдық жоспарының маңызды бөлігі ретінде, спорттық даярлықты әрі қарай жетілдіру жас спортшының барлық қабілеттерін жан-жақты дамыту әсіресе жаттықтырудың көп жылдық барысы кезеңдерінде тиімді ақыл-парасаттылықпен жасалуы қажет. Спорт резервті даярлаудың өнімділігі спорт мектептерінде жаңа оқу бағдарламасын түзу сапасына байланыстылығы маңызды рөл атқарады.

Спорттық шынықтыру жүйелі қолдану шеңберінде үйы дастырылады,бұл бір жағынан,тынығумен және ағзаны қалпына келтірудің құралдарымен, үйлесімділігімен жүргізіледі, екінші жағынан ол шыныққандықтың жоспарлы түрде өсуін қамтамасыз етеді. Шыныққан -ағзаны нақты бір жұмыс түріне, шыныктыруға қатысу жолы арқылы бейімделуі. Ол жұмысқа қабілеттіліктің артуымен және спорттық жетістіктердің өсуімен айқындалады.

Алғашқы мақсаттар бала денесінің,ағзасының жетіліп өсуіне дене-күш дайындықтарының әрбір өсу сатысындағы негізгі бағыттарды анықтайды.

Қазіргі кезде балалар мен жасөспірімдер спортына деген көзқарас түбірімен өзгеруде оларға ең жақсы деген спорттық базалар жасалып, жаттықтырушыларды материалдық жағынан қамтамасыз етуі жақсаруда.

Сонымен қатар спорт мектептеріндегі бастапқы дайындық топтарындағы жұмыс жүргізу әдістемесі қазіргі топтар бойынша жұмыс жасауды қажет етеді.

Спорттық іріктеу-бұл спорттық қызметтің қандайда бір түріне баланың (дарыны) бейімділігінің жоғары деңгейін анықтауға мүмкіншілік беретін кешенді іс-шара.

Спорттық іріктеу-ұзақ уақытты қажет ететін көпсатылы жұмыс, яғни спортшыны көпжылдық дайындау кезеңдерінде, оның жеке басын бағалауда кешенді әдістермен қамтамасыз етуде, зерттеудің түрлі әдістерін пайдаланған кезде ғана (педагогикалық, дәрігерлік-биологиялық, психологиялық, әлеуметтік және басқа) тиімді болмақ.

Спорттық жүйе қызметіне тарту үшін белгілі бір шарттар қажет. Олардың ішіндегі өзгелеріне қарағанда ең маңыздыларына жататындары, оған жеке бейімділігі, талап, қызығушылық. Оларды анықтау, калыптастыру мен дамыту табиғи және әлеуметтік факторлардың әсер етуімен болады.

Спорттық бейімділікті байқау, сонымен бірге қазіргі спорттық жедел дамуы және халықаралық спорттық аренадағы бәсекелестің қатты асқынуы, спорттық іріктеудің кейбір өзекті мәселелерін, оның зерттеу және ұйымдастыру тәжірибелік аспектілерін жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Спорттың жақсы дамыған бірқатар елдерінде спорттық іріктеу тәжірибесі кең бұтақ жайған.

Спорттық іріктеу ұғымы әзірге толығымен түсіндірме алған жоқ. Көптеген мамандар қандай да бір спорт түрінен жетістікке жету үшін жеке білімділікті (қабілеттілік,дарындылық) алдынала байқаумен байланыстырады. Спорттық бейімділікпен бағытты анықтау үшін спортқа тарту барысында гуманистік,жалпы адами ұстанымы болуы керек. Спорттық мамандану болашағы яғни жеке қажеттілікпен жеке қызығушылыққа толығымен сәйкес келуі керек. Ең маңыздысы спорттық қызмет бағдарының мейлінше мақсаттылығы нақты қандай бағытта екенін анықтау, яғни оның жеке қабілетін жетілдіруге ықпал жасаудың тиімді болуы, тұлғаның қажетттілігі мен қызығушылығын қанағаттандыру және қалыптастыру басты болуы қажет. [5].

Спорттық дарындылықты құрайтын ерекшеліктер әр қайсысының алғашқы белгілері жаңадан келгендердің бойында анықталуы мүмкін,іріктеу өнері осы белгілерді дер кезінде анықтаудан тұрады.

Іріктеудің құрамдық жүйесі, бір жағынан спорттық топтарды мейлінше қабілеттеріне қарай дұрыс жинақтауға мүмкіншілік берсе,екінші жағынан-жаңадан келгендерді спорттың қай түріне қабілетті екенін табуына көмектеседі,осыдан жаттығушы өзінің мүмкіншілігін толығымен көрсете алады.

Спорттық бағдар мен іріктеу-дене тәрбиесі мен спорттың жалпы ілімнің негізгісі болып табылатындығын ескере келіп,спорттық бағдар,дарындылықты және адам қабілетін,спорттың қай түрімен шұғылдану керектігін ұсынатын немесе спорт түрі бойынша мамандануды оқытатын жеке пән ретінде спорт мектептерінде қарастырылуы қажет.

Спорттық іріктеу-белгілі бір спорт түрімен айналыса алатын адамдарды іздеу,ал сонан соң олардың ішінен мейлінше дарындыларын,таланттыларын ең жоғары шеберлікке жетуге қабілеттілерін арттыру жұмыстары атқарылады. Спорттың бағдар мен іріктеуі бір бүтін ұғым болуы керек және ол «спортқа жарамды» және «спорттық болашақ» деген екі түсінікті береді.

Спорттық болашақ—таңдаған спорт түрінде анықталатын қабілеттер және жарыс кезінде пайда болатын талаптарға адам қабілетінің жоғары дәрежеде сәйкес келуінен тұрады.

Спорттық іріктеу-бұл негізінен педогогикалық және ұйымдастыру іс-шаралар кешені,спорт түріне қажетті мақсат пен міндеттен туындаған мазмұндар мен формалар түрлерінің қосындысынан тұрады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тастанов Ә. Ж. Оқушылардың жас ерекшеліктері ескерілетін дене тәрбиелеу процесінің педагогикалық негізі. Автореф...дис. к.п.н. Алматы-2003. 446.
2. Ботағариев Т.Ә.. Развитие педагогической валеологии в системе оздоровительной физической культуры старшекласников. Автореф, дис. на соискание ученой степени д.п.н., 1999. С. 1-47.
3. Жұманова А.С. Физическое воспитание студентов в высших учебных заведениях Казахстана. – Алматы, 1975. – 120с.
4. Баетов К.Д., Баетов Б.К., Баетов Д.М. Таңдаған спорт түрінен спорттық педагогикалық шеберлік негіздері. Оқу құралы. Түркістан – 2016 ж. 162 б.
5. Баетов К.Д., Баетов Б.К., Баетов Д.М. Дене шынықтыру және спорт менеджменті. Оқу құралы. Түркістан – 2018 ж. 120 б.

UDC 004:811.111

Zhetpisbayeva B.A.
doctor of Pedagogical sciences, professor,
dean of foreign languages faculty
The Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov

Seilkhanova A.Ye.
PhD
6D011900 – foreign language: two foreign languages specialty
The Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov

MOOC AS AVENUE OF CHANGE IN KAZAKHSTANI HIGHER EDUCATION

Summary. *This article discusses the process of formation, types and methodological principles of open online courses (hereinafter - MOOK) as a new phenomenon in the education system. In addition, it presents the advantages and disadvantages of MOOCs in the context of Kazakhstani education system.*

Keywords: *MOOC, e-learning, Open Educational Resources, Higher Education.*

Түйін. *Бұл мақалада білім беру жүйесіндегі жаңа феномен жаппай ашық онлайн курстардың (бұдан әрі – ЖАОК) қалыптасу үдерісі, түрлері, әдістемелік ұстанымдары жайлы талқыланады. Сонымен қатар, Қазақстандық білім беру жағдайындағы ЖАОК кемшіліктері мен артықшылықтары қарастырылады.*

Түйінді сөздер: *MOOC, e-learning, ашық білім беру ресурстары, жоғары білім.*

Резюме. *В данной статье обсуждается процесс формирования, виды и методологические принципы открытых онлайн-курсов (далее – МООК) как новый феномен в системе образования. Кроме того, обсуждаются недостатки и преимущества МООКов в контексте казахстанского образования.*

Ключевые слова: *МООС, электронное обучение, открытые образовательные ресурсы, высшее образование.*

The growing popularity of Massive Open Online Courses (MOOC) is having a significant impact on changing the traditional model of the educational system and the methods of teaching and learning around the world. Following e-learning, blended learning, then learning in social networks, and finally, a completely new direction MOOC was formed several years ago [1].

In 2012, the Paris Declaration on Open Educational Resources (OER) was approved at the World Congress, calling on the governments of UNESCO Member States to include in their policies the creation of favorable conditions for the development and use of open educational resources [2]. In 2014, MOOC was named by UNESCO among 30 promising trends in the development of education until 2028, since they contribute to the democratization of the educational process, contribute to the creation of free OER, and eliminate territorial and temporary barriers. The authors of the courses are usually the best teachers of leading universities in the world, who promote the expansion of access to quality education for everyone [3].

Kazakhstani and foreign researchers discuss two models, or types of MOOC [4; 5]. In traditional (xMOOC) educational material (push content) is created and submitted by the authors, the work on the course is fully controlled and regulated by tutors, a behaviorists approach is used, based on the principles of centralization and relation to the student as an object of educational activity. In connectionist (cMOOC) course content is created by the participants themselves on the basis of attracting open educational resources (pull content). The authors of the course direct, not control, a connectives approach is used, based on the principles of self-learning and decentralization. The following metaphor helps to differentiate between these two models: "XMEP is an open door: you can enter and listen for free", and "EMEP is an open heart: you become part of the community which you will be accepted and cared for" [6]. According to foreign analysts, the emergence of the EMEP is related to the fact that today it is extremely difficult to build academic relations and educational communities [7]. Meanwhile, for the EMEP, there are: a structured network, the use of a daily bulletin of progress, a large amount of study material from social networks, i.e. the so-called social approach to learning. Therefore, SMES can be very effective as a form of lifelong learning and professional development, contributing to the formation of a number of competencies necessary for professional activity [8].

The concept of MOOC is based on such methodological approaches as connectivity, active learning, cooperation learning, involving self-sufficiency and internal motivation of students in acquiring skills and abilities important for successful life in a global world. According to its content, MOOC is a distance learning and methodological complex, which includes video lectures, slide presentations, additional material for reading or viewing, glossaries, homework in the form of projects, interactive games, simulations, intermediate and final tests, bibliography, useful links, questions for discussion on the forum or in social networks, etc. The presentation of educational material usually takes place with the help of video or audio fragments, accompanied by a slide presentation, the main purpose of which is to maximize the visualization of educational material [9].

Control over the assimilation of the material is carried out by means of self-evaluation and inter-evaluation with the help of auto-checking tests, non-linear tests with special evaluation criteria. Some forms of intermediate and current control, for example, the so-called formative evaluation, emphasize an important component of the MOOC philosophy: the purpose of training here is rather the timely diagnosis of problems than the receipt of credits [10]. Moreover, as studies in this field have shown, the possibility of reflection and self-reflection increases due to not only interactive and game forms of tasks and tests or visualization of educational material, but also discussion in social networks and the mutual evaluation of students. For example, last year Coursera launched a special program called Learning Hubs with the goal of organizing independent offline sites for student meetings and discussions about online courses. Thus, this form of education implies a cardinal change in the philosophy of teaching and gives impetus to the paradigmatic shift in the education system, since it changes access to educational materials, the way they are presented, the process of control and assessment.

The concern of MOOCs appears in different state documents for designing and launching new phenomena in Kazakhstan:

– the State Program for the Development of Education and Science for 2016–2019, approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 1, 2016 No. 205.

– Specific measures for the implementation of the MOOC in the Kazakhstan education system are reflected in the "Action Plan for the implementation of the Program for the development of the service sector in the Republic of Kazakhstan until 2020" (paragraphs 57-59).

– In the framework of the implementation of the message of the president of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev. "New development opportunities in the conditions of the fourth industrial revolution" (01/10/2018)

– State Program "Digital Kazakhstan".

Consequently, a Consortium of Kazakhstani universities for the development of the MOOCs in Kazakhstan was launched within 15 universities [11].

In Kazakhstani universities and individual enthusiasts are already creating analogues of mass open online courses. Al-Farabi Kazakh National University and the National Academy of Sciences of Higher School of Kazakhstan, with the support of the Ministry of Education and Science, presented the first national platform for open online education. http://moocs.kz/ - The National Open Education Platform in Kazakhstan is the collection of all open courses from leading professors and researchers of Kazakhstani Universities [12].

In September 2015 in Moscow at the EdCrunch conference, which was devoted to the creation and use of mass open educational resources in the CIS countries, where all responsible persons of the present countries spoke about the implementation of open online education projects platforms (http://openedu.ru/; http://moocs.kz/ and others). In developing these platforms, leading universities of each represented country took part. Now users can access from 45 to 150 courses on each of the sites, by May 2019, their planned number should reach 250. About 118 000 people have already registered on the sites, in total, more than 20 million students will be able to take advantage of the courses. "The goal of the National Online Education Platform is to make online courses a full-fledged equivalent of educational programs of universities, which will provide knowledge of the same quality and level as in the classical form of education. This implies very high requirements for the programs being developed and their efficiency", noted A.Isnikova, the rector of MISiS.

At the same time, as many experts note in the field of IT in education, now our educational system is not quite ready for the integration of this phenomenon into the educational process for a number of reasons. Firstly, there is no legislative base, no e-learning standards. According to prof. V. Alzorbaev, despite the fact that the new law on education has an article about network education, this does little, because none of the regulatory documents governing this form of education has yet been approved by legislation. Secondly, Kazakhstani uni-

versities cannot attract investment to create open educational resources. As it is known, for the implementation of only one MOOC project, foreign universities create a fund and invest hundreds of millions of dollars in it; Kazakhstani universities cannot do this, since the Budget Code prohibits it.

Launching MOOC begins with the elaboration of a technical task, which in its structure resembles a working program of any discipline taught in the traditional format. For example, a study module for a course may include the following sections: a video lecture with test questions to check the understanding of the material; text material or article on the topic under discussion; slide presentation lecture; practical tasks on the topic; practical guidelines for performing tasks in the form of screencasts; webliography on the topic under discussion to perform the task and a deeper acquaintance with the problem being discussed; forum or wiki page for group discussion of the proposed module topic; webinar or teleconference for online discussion of practical examples of the use of ICT in the educational process.

As for the presentation of educational material, the main thing here is maximum visualization and audiolization. Since it is assumed that a large number of people come to these courses, special attention is paid to the optimization of control and evaluation, those to create interactive task formats for current and formative control, to develop criteria for evaluating these tasks, as well as on the implementation of an effective, motivating, reverse feedback form of organization of individual and group work of students. The control system in open courses should be consistent (all types of control should be applied - from formative and current to intermediate and final) and effective (that is, the materials in the MOOC should be well thought out, as well as and criteria for evaluating tasks in various formats).

To create an interactive learning web space, we use both independent individual work with video and text material in the framework of test tasks and practical tasks, as well as group work, including interactive role-playing games, group discussions in asynchronous interaction mode on the forum and wiki and in synctime interaction mode on the webinar platform. The peculiarity of e-learning is that its results are easier to measure due to the presence of an electronic notebook or portfolio, as well as tools for measuring the activity of students in a forum, blog, or wiki course, i.e. any form of educational activity can be recorded here. And everything that can be measured, assessed, changed, and improved. The control of mastering the material is carried out through not only tests with auto-checking, but also open practical tasks on modules, interactive games and the final work on creating and publishing online versions of the study program. These types of control imply that the course participants will be mutually evaluated.

We emphasize that the principal difference of this course from the traditional distance professional development for teachers of foreign languages, which the author of the article deals with 2016, is the preference of group tasks over individual ones, the introduction of the mutual evaluation of the work of colleagues and self-evaluation, the obligatory participation in synchronic and asynchronous types of online communication, the use of interactive games as an intermediate form of control, the maximum visualization of educational material with the help of video lectures and presentations built on schemes, images, tables. At the same time, as recent international conferences have shown: EMMOCs2015 (Switzerland), COURSERA2016 (UK), MOOCs4D (USA, Pennsylvania), EdCrunch2015 (Russia), the normal functioning of the MOOC requires solving a large number of problems, for example: who owns the course and user data, licensing courses; how to provide certification of courses; how to increase the motivation of users and ensure continuous interaction of the learner with the teacher and the web community; how to overcome the difficulties of intercultural interaction within the course; what technical platform will help bring to life the perfect MOOC, etc. So the new learning paradigm has both pluses and minuses. However, it is obvious that MOOC has already become an alternative source of knowledge for millions of people - members of the new interactive community. Therefore, there is a need to study and implement interesting methodological solutions proposed by the authors of the MOOCs in full-time and distance education in Kazakhstani universities.

REFERENCES:

1. Титова С.В., Авраменко А.П. Эволюция средств обучения в преподавании иностранных языков: от компьютера к смартфону. Вестник Московского университета, 2013, № 1. С. 4-12. URL: http://www.ffl.msu.ru/research/vestnik/ vestnik-titova-avramenko-2013-1.pdf
2. World Open Educational Resources (OER) Congress: 2012 Paris OER Declaration. UNESCO (2012). URL: http://oercongress. weebly.com/uploads/4/1/3/4/4134458/ final_paris_declarartion.pdf

3. Mass Open Online Courses. IITE. UNESCO. URL: http://www.iite.unesco.org/oer_and_digital_pedagogy/oer/online_courses/
4. Downes S. Connective Knowledge and Open Resources: URL: http://halfanhour.blogspot.co.uk/2013/10/connective-knowledge-and-open-resources.html
5. MOOCs for Development: Potential at the Bottom of the Pyramid. The MOOCs 4D International Invitational Conference Report. Pennsylvania University (2014) URL: http://iite.unesco.org/ files / news / 639173 / MOOCs4D_ConfReport_July2014.pdf
6. Parr C. MOOC Creators Criticize Courses' Lack of Creativity. URL: http:// www.timeshherehereducation.co.uk/ news / mooc-creators-criticize-courses-lack-of-creativity / 2008180.fullarticle
7. Siemens G. MOOCs are Really a Platform. URL: http: //www.elearnspace. org / blog / 2012/07/25 / moocs-are-really-a- platform
8. Andreev A.A. Russian open sites educational resources and open mass distance courses // Higher education in Russia. 2014. N. 6. p. 150-155.
9. Sambell K. Inquiry-based Learning & Formative Assessment: Student Perspectives. Practitioner Research in Higher Education. University of Cambria, 4 (1). 2010 p. 52-61.
10. Титова С.В., Талмо Т. Модель интерактивной лекции на базе мобильных технологий.//Высшее образование в России. № 2, 2015. С. 126-135.
11. Джусубалиева Д., Чакликова А., Мергембаева А., Тахмазов Р. МООК – эволюция онлайн-образования// Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». No2 (51). 2017. С. 62-68.

Калиева А.А.
магистрант 2 курса
КазНУ им.аль-Фараби
E-mail: aigul.kaliyeva@bk.ru

Мынбаева А.К.
д.пед.н., профессор кафедры педагогики и образовательного менеджмента
КазНУ им.аль-Фараби
Алматы, Казахстан
E-mail: umo200709@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК РАЗВИТИЯ МАГИСТРАТУРЫ В МИРЕ

Аннотация. *В статье раскрывается история развития магистратуры в мире и Казахстане. Глобализационные процессы в мире и Болонский процесс актуализировали унификацию уровней или циклов обучения в университетах мира. Благодаря этому происходит синхронизация тенденций и процессов развития, появилась возможность сопоставления образовательных программ и мобильности студентов, введены три цикла образования.*

Ключевые слова: *магистратура, университеты, послевузовское образование, история образования.*

ӘЛЕМДЕГІ МАГИСТРАТУРАНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ ОЧЕРКІ

Аңдатпа. *Мақалада Қазақстан мен әлемдегі магистратураның даму тарихының мәні ашылған. Дүние жүзіндегі жаһандану және Болон үдерістері әлем университеттеріндегі оқыту циклдері мен деңгейлерін біріктіру мәселесін алға шығарды. Соның әсерінен дамудың үрдістері мен үдерістері үйлесім тауып, білім беру бағдарламалары мен студенттердің мобильділігін сәйкестендіру мүмкіндігі туындады, білім берудің үш циклі енгізілді.*

Кілттік сөздер: *магистратура, университеттер, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру, білім беру тарихы.*

HISTORICAL ESSAY OF THE DEVELOPMENT OF MASTER'S PROGRAMME IN THE WORLD

Annotation. *The article reveals the history of the master's degree program in the world and in Kazakhstan. The worldwide globalization process and the Bologna process actualised the unification of levels/cycles of the studying process in the universities of the world. This allows to align trends with development processes, and gives an opportunity to correlate educational programs with the students' flexibility. Along with this, three cycles of education have been introduced.*

Keywords: *master's program, universities, postgraduate education, history of education.*

Введение

Глобализация образования и создание Европейской зоны высшего профессионального образования способствовало возрождению, а в некоторых странах обновлению ступени магистратуры в университетском образовании мира. Цель исследования – обобщить историю и переосмыслить тенденции развития магистратуры в мире.

Как известно, последние десятилетия XX века ознаменовались знаковыми событиями в системе высшего образования имеющими значение, не только для Западной Европы, но и для всех стран мира. В 1988 году ректора более 400 университетов мира подписали важнейший документ называемый «Великая хартия университетов» (Magna Charta Universitatum), в котором определена роль университетов в будущем мировой цивилизации: будущее человечества зависит в основном от культурного, научного и технического развития, которое строится в центрах культуры, знаний и научных исследований, которыми яв-

ляются настоящие университеты [1]. Хотя Великая хартия не является правительственным документом, она провозгласила универсальную программу направленную на объединение всех стран для повышения уровня образования и культуры в обществе. Было предложено 4 фундаментальных принципа, поддерживающие предназначение университетов и способствующие достижению обозначенных целей:

1. Предоставить необходимую свободу университетам от политических властей и экономического давления для выполнения их истинного предназначения;

2. Обучение и исследование должны быть неразделимы;

3. Уважение свобод студентов в исследованиях и профессиональной подготовке;

4. Университет… действует вне географических и политических границ и утверждает жизненную потребность различных культур познавать и влиять друг на друга, т.е. необходимость мобильности студентов и преподавателей.

В 1998 году министрами образования четырех европейских стран подписана Сорбонская декларация, в которой отмечалась необходимость создания европейского пространства высшего образования, и в 1999 году был принят самый важный документ о создании «Зоны европейского высшего образования», положивший начало процессу кардинальных изменений, которые происходят в системах высшего образования многих стран– Болонская декларация. С тех пор Болонский процесс набирает обороты по реформированию системы высшего образования во всем мире, так как он открыт и для присоединения других стран. 11 марта 2010 года Республика Казахстан первой из центральноазиатских государств подписала Болонскую Декларацию, став 47-ой страной-участницей Болонского процесса и приступила к реализации основных принципов Болонской декларации.

С реформами в системе образования в рамках Болонского процесса в нормативных документах на постсоветском пространстве появились новые понятия «бакалавр», «магистр», «доктор PhD», которые постепенно сменяют старые привычные понятия специалиста, кандидата наук. Рассмотрим историю развития магистратуры в мире, как одной из ступеней высшего или послевузовского образования.

История магистерской подготовки от средневековья до XX века

При изучении истории магистерской подготовки выяснилось, что понятия «магистр» и «магистратура» в разные периоды истории имели содержание отличающееся от современных понятий.

Надо отметить, что понятие «магистратура» в античное время в Греции и Риме относилось к выборным правовым должностям. Понятие «магистратура» появилось еще в VIII - нач.VI вв.до н.э. в Древней Греции как основной орган управления Олимпийским святилищем и Олимпийскими играми – магистратуры гелладоников [2]. Существует гипотеза, что руководство Олимпийскими играми находилось в руках одного рода, а затем было изъято у них «…превратившись в собственно магистратуру – выборную полисную должность, на которую избирались по жребию граждане Элиды». Знатные элейцы участвовали в жеребьевке на право занимать пост судьи и распорядителя Игр – гелладоника, причем число их в разные периоды истории менялось от одного до двенадцати [3].

Возникновение магистратур в Риме относится к периоду установления Римской республики (конец VI века до н. э.). Система магистратуры явилась нововведением Римской республики, именно в них отразились наиболее специфические черты республиканского строя. Особенностями магистратской власти явились срочность, выборность, коллегиальность, ответственность, право интерцессии, разделение магистратских функций на городские и военные [4]. Исследовавшая государственно-правовове устройство античного Рима Дементьева В.В. дает следующее определение римской магистратуры: «Термином «магистратура» в современной литературе обозначается должность римской исполнительной власти. Кроме того этот термин используется в качестве собирательного, в этом случае под ним подразумеваются все должности исполнительной власти. «Термином «магистрат» называлось выборное(в очень редких случаях назначаемое)должностное лицо римской общины….Магистраты с империем (империй, государственно-правовое понятие, означавшее высшую исполнительную власть):консулы, диктаторы, преторы, начальники конницы, консулярные трибуны…» [5]. Одна из них, как магистратура претора стала краеугольным камнем в истории права. «Магистратура претора была одним из значимых институтов, игравших важную роль в политико-правовой структуре Римской республики и формировании римского права, которое в дальнейшем стало фундаментом правового развития многих стран мира [6].

В то же время в древнем Риме были начальные школы, аналогичные Афинской школе грамматики, называвшиеся «ludus» или «ludus literarum», в которых преподавали «ludi magister» [7] и существует мнение, что понятие “magistratus” имеет истоки от понятия “magister” - учитель Некоторые авторы, как считают, что понятие “magister” происходит от слова “magis”-больше, тогда как, например, «minister” от «minis” –меньше, т.е. «меньше, чем правитель». Действительно, обладатель звания «магистрат» был лицом, обладающим определенной властью, как должностное лицо и большими правами, чем обычный гражданин. В истории средневековой Европы понятие «магистр» известно как обозначение титулов глав некоторых светских и церковных учреждений (например, Великий Магистр, или гроссмейстер, глава духовно рыцарского ордена).

Понятие «магистр», применительно к высшему образованию, связано с появлением первых средневековых университетов в Европе («universitas” – “всеобщность”, «целостность») как социального института, заложившего основы фундаментального классического образования [8], как центров обучения, исследования и воспитания. Первые европейские университеты появились в Болонье и Париже и представляли собой две различные модели организации.

В итальянском городе Болонье университет назывался «университетом школяров (universitas scholarium), где школяры-студенты играли роль нанимателей профессоров, лекции которых они хотели слушать. Болонский университет играл ведущую роль в Европе в обучении римскому праву. Н.Суворов пишет, что «в средневековых университетах нелегко было провести границу между учащими и учащимися». Учебное дело в Болонье было царством магистров – в школе магистры царствовали или управляли (magistri regentes- магистры-регенты или управляющие, как синоним магистров преподающих или читающих – m agistri legentes» [9]. «Профессора в те времена называемые магистрами, предоставляли заботу об управлении и выбор учебного плана деканам. Болонская модель была принята во всех университетах Италии, а также на Пиренейском полуострове. Первые 4 университета в Центральной Европе, в Праге (1348 г.), Кракове (1364 г.), Вене (1365 г.) и Пече (1367 г.) сформировались под сильным влиянием Болонской модели.

Парижская модель университета, которая окончательно сформировалась в начале XIII в., описывается Н.Суворовым следующим образом: «В Париже, по образцу которого развились порядки большей части других университетов, мы конечно не видим такого преобладания учащихся над учащими: здесь все управление университетскими делами находилось в руках магистров и никогда школяры не обладали правом ни избирать, ни быть избираемыми в университетские должности…».

В средневековых университетах обычно была структура из четырех факультетов: первой ступенью был факультет искусств - Artes Liberales (позднее - философский), ступенью выше располагались факультеты права и медицинский, и выше всех находился факультет богословия (теологии). Современные аналоги факультета искусств - это нынешние колледжи в американских университетах, окончание которых позволяет продолжить обучение в университетах (рисунок). Учителя с высшей ученой степенью на факультете артистов(Art of Liberales) назывались магистрами, на трех высших факультетах – докторами. Т.е. соотношение между учеными степенями было иным, чем ныне: магистр факультета искусств соответствовал доктору богословия, права или медицины, они были как бы равноценны, так как за магистерством не следовало докторство как высшая степень. Н.Суворов отмечает, что «в средние века градация образовалась другая: прежде чем сделаться доктором или магистром, нужно было пройти через стадии бакалаврства и лиценциатства». Бакалаврство и лицензия давались без всяких символов. Магистрам же и докторам, после проверок безупречности поведения, выполнения требований касательно лекций, диспутаций, испытаний экзаменами, принятием присяги, публичного диспута присуждение степени выражалось в ряде символических действий, более выраженных в германских университетах, чем в Парижском и Болонском. Процедура возведения в степень была праздником для университета: возложение на голову новоиспеченному магистру (доктору) шляпы (берета), как знак свободы и достоинства, вручение ему книги, как символ занятий и размышления, надевания перстня на руку, как символ обручения с наукой. Встречались еще и передача кафедры, благословение, облачение в мантию. Кроме того, от нового магистра (magister novellus) бралась присяга - не искать магистерской степени в другом университете и в течение двух лет исполнять преподавательские обязанности на факультете [9].

Рисунок – Факультеты средневекового университета

“Градации школяров, бакалавров и магистров или докторов соответствовали цеховым градациям учеников, подмастерьев и мастеров», - пишет Н.Суворов, автор книги «Средневековые университеты» [9]. И в Болонье и в Париже, несмотря на другие различия в устройствах и порядках, управление университетскими делами находилось в руках магистров: они читали лекции, руководили репетициями, диспутациями, проводили испытания и представляли компетентной власти достойных ученой степени.

В Англии университеты Оксфордский и Кембриджский имели свою специфику в связи с некоторой отдаленностью, и не были интернациональными как на континенте, здесь учились в основном англичане, которые делились не по нациям, а на «южан» и «северян».

В Новое время в Европе университеты эволюционируют, развиваются претерпевают различные изменения в силу объективных обстоятельств вызванных Великими географическими открытиями, эпохой Ренессанса, эпохой наполеоновских войн, религиозных разногласий (католицизм и протестантство). На сцену выходят новые университеты в Германии Гейдельбергский - 1386 г., Кельнский - 1388 г., которые становятся центрами научного знания и образования. Большую роль в развитии университетского образования в Новое время сыграла деятельность К.В. фон Гумбольдта (1767-1835), воплотившаяся в модели классического немецкого университета «которая стала знаменем модернизационных преобразований, направленных на преодоление кризиса рубежа XYIII- XIX вв.

К XX веку ученая степень «магистра» постепенно вытесняется из университетских нормативных документов и преподавателям присуждается лишь ученая степень «доктора».

В Российской империи система ученых степеней законодательно была оформлена в 1803 г., в соответствии с п. 26 «Предварительных правил народного просвещения», подписанных императором Александром I2, как иерархическая система ученых степеней «кандидат–магистр–доктор». Позиции полноценного преподавателя можно было добиться при наличии ученой степени доктора, а для преподавателя более низкого уровня требовалась своя ученая степень – магистр [10]. Степень «магистра» существовала до отмены Декретом Совета Народных комиссаров РСФСР в 1918 году.

Возрождение магистерской подготовки. Современный период развития

В 1996 году термин «магистр» появился в нормативных документах МОН Российской Федерации как квалификация выпускников образовательных учреждений высшего профессионального образования. В Российской Федерации Закон от 22 августа 1996 г. «О высшем и послевузовском профессиональном образовании» в ст. 6 приравнивает магистратуру специалитету: «высшее профессиональное образование, подтверждаемое присвоением лицу, успешно прошедшему итоговую аттестацию, квалификации (степени) «специалист» или квалификации (степени) «магистр» - подготовка специалиста или магистратура». Относительно Болонского процесса в России в настоящее время проявилось две тенденции: прозападная и пророссийская, которые представляют одну из закономерностей общественно-политического развития страны. Сторонники одного из подходов выражают озабоченность и тревогу с ожидаемыми результатами реформирования высшего образования России в соответствии с положениями Болонского процесса, другие же акцентируют внимание на позитивных перспективах, открывающимися перед высшим образованием [11].

В 90-е годы XX века, после обретения Казахстаном независимости государственная политика в области образования была направлена на реформирование системы образования, в том числе и высшего. Определялись приоритеты системы высшего образования и создание его нормативно- правовой базы, началась модернизации системы высшего образования и обновление ее содержания.

Образовательная политика Республики Казахстан формировалась с учетом стратегических приоритетов социально-экономического развития республики, которыми являлись вопросы обеспечения качества подготовки специалистов, доступности образования для всех слоев населения, укрепления научно-технического потенциала страны. 10 апреля 1993 года был принят Закон Республики Казахстан «О высшем образовании», где в числе основных принципов государственной политики в области высшего образования, были определены и задачи обеспечения преемственности ступеней в непрерывном процессе образования и индивидуализация и дифференциация высшего образования, что отвечало запросам времени о подготовке высококвалифицированных специалистов и научно-педагогических кадров.

Понятие магистратура на постсоветском пространстве означает в 90-ые годы, на первом этапе реформирования, лишь ступень высшего образования. В 1999 году, в связи с принятием нового поколения закона, Закон РК «О высшем образовании» утратил силу. В Республике Казахстан в соответствии с Законом «Об образовании» (1999): «высшее научно-педагогическое образование, подтверждаемое присуждением лицу, успешно прошедшему итоговую аттестацию квалификации и академической степени «магистр». В 2000 году выходит новый Приказ МОН РК от 1.11.2000 г.№1035 «Правила о высшем научно-педагогическом образовании (магистратура)», в котором дано определение магистратуры: «Магистратура – высшее научно-педагогическое образование, реализует образовательно-профессиональные программы…, обеспечивающие подготовку специалистов с углубленным высшим профессиональным образованием».

В Законе Республики Казахстан «Об образовании» от 2007 г. статус магистратуры изменяется, и она переходит в другую ступень: «магистратура - послевузовское образование, образовательные программы которого направлены на подготовку кадров с присуждением степени «магистр».

Если в Казахстане магистратура относится к послевузовской ступени образования, то в Российской Федерации Законом «Об образовании» магистратура была определена как очередная ступень высшего профессионального образования (10.07.1992) после программ бакалавриата, вместе с программами подготовки специалиста. Третье поколение законов об образовании в Казахстане было внедрено в 2007 г., в настоящее время оно лишь дополняется. Также и в большинстве бывших советских республик, присоединившихся к Болонскому процессу и ориентирующихся на западную модель образования, магистратура относится к ступени высшего образования (Кыргызская Республика, Узбекистан, Таджикистан, Армения, Азербайджан, Узбекистан).

В европейских странах, присоединившихся к Болонскому процессу и установивших в соответствии с ним трехступенчатую систему образования (таблица), структура высшего образования имеет свои нюансы, связанные с исторически сложившимися вековыми традициями в высшем образовнии, хотя практически все перешли на трехступенчатую систему обучения [12].

Таблица

Сопоставление степеней некоторых европейских стран

Италия	**Франция**	**Германия**	**Швейцария**	**Англия**
Докторантура+3г.	Докторантура+3г.	Докторантура +2-5л.	Докторантура+3г.	Докторантура +2 г.
Магистратура+ 2г.	Магистратура+ 2г.	Магистратура+ 1- 4г.	Магистратура+ 1,5- 2г.	Магистратура+ 1г.
Бакалавриат 3г.	Лицензиатура (бакалавриат)3г.	Бакалавриат 3-4г.	Бакалавриат 3г.	Бакалавриат 3-7г.
Предшествующий уровень – 12 лет обучения (среднее образование)				

В развитии Болонского процесса 2003 год также стал переломным [13], поскольку рекомендации развития образования от двухуровневой системы стали затрагивать и регулировать три уровня/цикла обучения (бакалавриат - магистратуру - докторантуру).

Заключение

Таким образом, мы выяснили, что магистратура имеет длительную историю существования и в античности это понятие означало не ступень обучения, а выборные должности в Древней Греции и надзорный орган в античном Риме. И только начиная с 12 века, понятие «магистр» появилось в университетах средневековой Европы, означая ученую степень преподавателя факультета искусств (позднее – философского факультета).

Для Казахстана зарождение магистратуры как ступени высшего, а затем послевузовского образования, произошло в период независимости республики. Это связано с тем, что система высшего образования Казахстана была построена только в советское время. Условно магистратуре в республике в XX веке соответствовала система подготовки научно-педагогических кадров – послевузовское образование.

В настоящее время магистратура во многих странах является промежуточной ступенью между бакалавриатом и докторантурой PhD, на которой проходят обучение бакалавры и специалисты, желающие заниматься в будущем преподавательской деятельностью в вузах и научными исследованиями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Великая хартия университетов. Болонья, Италия 18 сентября 1988 года. – Болонья, 1988.
2. Alexander, Demandt Antike Staatsformen. Eine vergleichende Verfassungs- geschichte der Alten Welt. Akademie Verlag, 1995. – c.160
3. Евдокимов, П.А.Элида и управление Олимпийским святилищем в VIII-Vвв.до н.э.: дис… канд.ист. наук: 07.00.03/ Евдокимов Павел Андреевич.- М., 2005. – 263с.
4. Водовозова, Т. В. Формирование органов государственной власти в ранней Римской республике: дис. канд.юр.наук:12.00.01/ Водовозова Татьяна Викторовна – М., 1998. – 164с.
5. Власова, О.А. Претура в политической системе Римской республики: эволюция института и внесудебная деятельность магистратов: автореф. дис. …канд.ист.наук:. Ярославль, 2011. – 22с.
6. Дементьева В. В. Государственно-правовое устройство античного Рима: ранняя монархия и республика.Учебное пособие. – Ярославль, 2004.
7. Cuberley E.P. The History of Education educational practice and progress considered as a phase of the development and spread of western civilization. – N. Y., 2005. – 217 p.
8. Ибжарова Ш.Р. Сущность и эволюция идеи университета: философско-культурологический аспект. –Алматы, 2010. – 154 с.
9. Суворов Н. Средневековые университеты. – М.1898. – 246 с.
10. Андреев А. Ю. Возникновение системы российских ученых степеней в начале XIX в.// // Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. – 2015. – № 1 (62). – С. 62–87.
11. Бруз В.В. Болонский процесс и реформа высшего образования в России:цели и результаты (историографический аспект) // Человеческий капитал. 2013. – №8(56). – С.68-72.
12. Можаева Л.Г., Развитие систем образония в западных странах в условиях глобализации. //Сборник обзоров, РАН, серия: Социально-экономические проблемы стран Запада. – Москва, 2001. – С.74-113
13. Мынбаева А.К. Основы педагогики высшей школы. – Алматы, 2013. – 230 с.

УДК 378.1: 351.858

Кноль М.В.
магистр филологических наук, старший преподаватель,
кафедра иностранных языков,
Карагандинский Государственный Университет им. Е.А. Букетова,
г. Караганда,
E-mail: marina_vagner@mail.ru

ПОЛИЯЗЫЧИЕ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВОПОЛАГАЮЩИХ ФАКТОРОВ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Abstract. T*he article, basing on The Message from the President of Republic of Kazakhstan Nazarbayev N.A. "The new Kazakhstan in the new world" attempts to examine the factors and basis of polylingual education in Kazakhstan, the problems of polylingual education in Kazakhstan, theoretical foundation of polylingual education and the cultural project «The unity of three languages» in Republic of Kazakhstan. So, according to the Message from the President, Kazakhstan must be accepted as a highly developed country where the population speaks three languages: Kazakh, Russian and English.*

Keywords: *Polylinguistics; phenomenon; bilingualism; multicultural; contradiction; innovation; premises; UNESCO; modernization.*

Түйін. *Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауына негізделген мақалада көптілді білім берудің негіздері және факторлары, көптілді білім берудің күрделі мәселелері, көптілді білім берудің теоретикалық негіздері, және Қазақстан Республикасындағы «Үштұғырлылық» мәдени жобасы қарастырылады. Сонымен, Президенттің Жолдауына сәйкес Қазақстан жаңа әлемде халқы қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде сөйлейтін жоғары білімді мемлекет ретінде қабылдануы тиіс.*

Түйінді сөздер: *полилингвистика; құбылыс; билингвизм; көп мәдениетті; қайшылықтар; инновациялар; үй-жайлар; ЮНЕСКО; жаңғырту.*

Аннотация. *В статье, основанной на Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Казахстан в современном мире», рассматриваются основы и факторы полиязычного образования, проблемы полиязычного образования, теоретические основы полиязычного образования и культурный проект «Триединство» в Республике Казахстан. Таким образом, согласно Посланию Президента, Казахстан в современном мире должен восприниматься как высокообразованная страна, население которой говорит на трех языках: казахском, русском и английском.*

Ключевые слова: *полилингвистика; явление; билингвизм; мультикультурное; противоречие; инновации; помещения; ЮНЕСКО; модернизация.*

Introduction: To preserve the best traditions of Kazakhstan education and at the same time obtaining the quality of knowledge that meet international standards, the project "The unity of three languages" started in our country. According to this project, the level of language proficiency of students will be improved. This means that three languages will be developed hard: Kazakh is as the state language, Russian is for interstate communication and English is for a successful association with the global education.

Materials and methods: The problem of state and prospects of the language situation in modern Kazakhstan is prominently reflected by the President of Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in "The unity of three languages". According to the idea of the head of state, positivity of three languages' development is possible if there is united political, ideological and cultural platform as well. The essence of a given platform strategy "The unity of three languages" is defined as follows: the study of Kazakh language as the state, Russian as the language of international communication and English as the language of successful integration into the global economy.

Discussion: The successful experience of implementing polylingual education indicates systematic initial positions which have its origins in a conceptually reasonable strategy of "The Unity of three languages" realization and development.

In conclusion it should be noted that today we can say with confidence that polylingual education programs due to the Kazakhstan logic development and international integration processes are in high demand in Kazakhstan's education system. This is due to high academic motivation of students and practitioners, their desire to improve the professional competence and competition in Kazakhstan's international integration.

The factors and basis of polylingual education in Kazakhstan

Polylingual education is a purposeful process of forming a polylingual personality on the basis of simultaneous mastering of three and even more languages.

Kazakhstan is unique with its strong multinational. Unique polylingual space has formed on this land, which is a powerful factor in the progressive development of society. Eurasian roots of the people of Kazakhstan can join Eastern, Asian, Western, European flows and create a unique variant of the Kazakhstani personality in polylingual space.

On the necessity of learning the state of multilingualism, Russian, native and one of the European languages - and continuously remind the President: "I am personally for that in our country know and Kazakh, and Russian. As for the Kazakhs, they speak both languages. Therefore, the challenge is to other people mastered the Kazakh language as the state – it will work for mutual understanding. I think that would be good for Kazakhstan possession and English, which would only elevate us all. I'm sure one day we will live to see such a great time when we can without interpreters to communicate with the world".

Pollylingual education in the Republic of Kazakhstan at the moment is one of the main directions in the system of higher education. And that school is the most important stage in the process of formation and development of the individual in pollylingual space of the university stage when consciously formed the core values and principles of life. That institution is able to provide the student with an environment that provides a harmonious combination of universal humanistic qualities of the person with the ability to complete the implementation of its national, cultural, linguistic and ethnic needs.

In this connection, one of the important tasks of universities is expanding multicultural component content of higher education, rising of future specialists to master the world cultural heritage and foreign languages. Foreign language provides direct access to the culture and social experience of other nations, and also calls for the learning process of cultural dialogue, opening more opportunities for cross-cultural interaction.

Students of different cultural, ethnic and social groups study in institutions of higher education. Studies show that sometimes there are cases of disrespect to the cultural differences among students, conflicts in interpersonal relationships within a multi-national student group, so the relevance of this study is also caused by the fact that in their future careers, students should be prepared to address these issues.

Speaking of personality, instilled under pollylingual conditions, as a person who knows how to conduct a dialogue, the ability to understand people of another culture, so take it as it is, keep it in a critical situation, as well as a person has the opportunity to enrich their culture, because when you understand the other person, to enrich itself, we can say that such a person can be an effective means to counter the negative effects of globalization, globalization mitigating factor.

Second, the vocational training provided in higher vocational schools should aim to acquire a future specialist of any sphere of professionalism in the broadest sense, be focused on the understanding of them, not only with the knowledge and professional skills, but also on the establishment and improvement of professionally important personal qualities that are integral to professional specialist. In this regard, the formation of personality in pollylingual space is important in the training of qualified specialists.

However, the modern university education process is still traditional and does not have sufficient capacity to deal with the problem. One reason for this is the lack of a holistic concept of forming a multi-cultural identity of the student in the learning process by means of subjects. But there is a set of philosophical, psychological, pedagogical ideas that can form the basis of a set of conditions for the efficient formation of a personality of future professionals of any sphere in learning foreign languages.

It should be noted that the formation of the personality of students in polylinguality-was the subject of a special study. According to the analysis of scientific papers, we have seen that there is currently no consensus on the phenomenon of "personality, brought up in polylinguality", no generally accepted structure of personality development in pollylingual space of the university, did not fully identify opportunities of foreign language in the formation of the individual.

Modern science should be done at universities. The benchmark for a high school of our country is the Nazarbayev University. As you know, the university is the place where human capital is formed, and we strive to make our high school had all the conditions for this. At this point in our country under the leadership of the Head of State built a system of higher education, which is being developed entirely in line with the world's most important trends. Among them - the integration and internationalization of the education system of the

world, promoting the autonomy of universities, independent of their accreditation, the international mobility of students, teachers, knowledge and innovation, and others. Implementation and management of the program in high schools need to consider factors such as the formation of a specialized trained faculty, trilingual.

Thus, to date, has developed a certain contradiction between the lack of elaboration of pedagogical conditions conducive to the successful development of the individual in polylingual space of the university and demand in a globalized world of the individual specialist of a sphere, capable and ready for full cooperation with the representatives of various cultural groups in the framework of the their professional duties.

Nowadays a person is characterized as a personality who can speak fluently two and even more languages, who realizes his belongings to his own national culture, who understands and respects original culture of a person he speaks to and who can take part in an intercultural dialogue.

«Nowadays Kazakhstan must be accepted as a highly developed country where the population speaks three languages. They are: Kazakh, Russian and English languages. Kazakh is a state language, Russian is a language of national communication, English is a language of a successful integration into a global economy», said Nazarbayev N.A., the President of Kazakhstan Republic. The words said by him have become one of the main tasks for Kazakhstan modern education which must be competitive, of high quality and available for school graduators to continue their further education at the international universities in accordance with the international qualifying requirements.

The aim of Kazakhstan education is both knowledge and forming of such important competencies as polylinguistics, Eurasian multiculture and communication skills that must involve youth into a future life in society.

The UNESCO confirmed the term "polylingual education" that means the use of not less than three languages, i.e, native, regional and international language in education which was adopted by General Conference in the 12th resolution, 1999. Therefore, English language has become the important means that provides children's skills to interact with the representatives of different cultures [1].

The President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, sets complex and ambitious goals in High schools, the realization of which needs to keep on the best traditions of Kazakhstan education and to provide qualified knowledge according to the international standards at the same time. All said above needs the increase of students' language level and education of their linguistic realization [2].

The factors of polylingual education are as a derivative of its basis. So, if basis specifies potential possibility of realizing pedagogical activity in polylingual education, so factors are able to have an influence on it.

The meaning "factor" has a wide range of use in science. So, Averyanov A.N. points out internal and external factors. According to his point of view, internal factors include element's natural quality, mutual supplement, factors of induction, constant and stabilizing factors, etc. Nikolayev V.N. and Brook V.M. describe factors as systematic creative and systematic destructive factors. Nein A.Y. supposes that factors are directly connected with the functioning of some phenomenon and act as an active element of influencing on a process [3]. According to Kedrov B.M., Smirnova P.V. and Judina E.G., polylingual education is specified by two main factors. The first factor presents different needs of society and its social substructure and the second one presents the needs of science. In other words, internal factors are defined by inquiries and demands of practice and external factors are defined by the needs of society.

Therefore, according to said above, historical pedagogical premises have been determined, social pedagogical conditions of its forming have been found out and theoretical foundation of its conceptualizing has been defined as well.

One of the pedagogical reality transformations is a stable tendency of forming polylingual education that is a powerful mechanism promoting the development of democratic type of thinking and behavior of social subjects, their communicative skills and tolerance in an interaction.

The positivity of pedagogical innovations and success of its introduction into everyday life are defined by both social economic and political factors and the heritage of historical past as well. The historical roots of these or those phenomena determine the character of modern social achievements.

It's necessary to keep in mind that the history of Kazakhstan starts from the XVIIIth century and is closely connected with the history of Russia. That's why, the sixth period of reunion of Kazakhstan with Russia has been actualized. As for an investigated problem, this period is defined as Pre-soviet period of linguistic education. Later, according to the Professor Kaliyev's idea, Soviet and Post-soviet periods of linguistic education in Kazakhstan have been defined. There is a definite difference as they reflect mutually specified phenomenon and connection between them [4].

As for polylingual education, the events of Soviet period of pedagogics and development of education have a great importance. However, that doesn't mean the neglect of studies and outlooks toward language in mental development and morally spiritual forming of an individual that have found its reflection in artefacts of pre-written culture, in antique archeological monuments, in cultural heritage of Arabian Middle ages and Kazakh khanate.

The problems of polylingual education in Kazakhstan

The modern Kazakhstan society is characterized nowadays by social modernization and aim at world integration processes where the education takes the leading position in modernization process. It's widely known the society will be able to develop itself successfully and to join the leading countries of the world if it is able to create adequate conditions for its citizens in qualified and modern education.

The introduction of educational system in three languages at school is a progress according to the education Concept of Republic of Kazakhstan till 2015. One of the basic attributions is three languages' educational system, Eurasian multiculture and communication skills [5]. Therefore, in main regulations of the Concept is said about a qualified mastering of foreign language by a school-graduator. It's an every day necessity as an intensive rate and science and engineering development level need speaking any foreign language fluently for getting necessary theoretical and practical knowledge, skills and experience. These regulations are already being realized at schools where the teaching is conducted in Kazakh, Russian and English languages. That promotes pupils' communicative skills, knowledge in culture and traditions of different nations. All that will lead to forming of polylingual personality. In its term, polylingual education is a purposeful, organized and triune process of teaching, education and personality development as a polylingual personality on the basis of simultaneous mastering of several languages as a person's experience embodied in language skills and experience, language and speech activity and emotional attitude toward different languages and culture.

A polylingual person is an active speaker of some languages who presents a complex of psychophysiological features that afford a person to speak simultaneously some languages. A communicative person is a set of abilities to the verbal behavior and use of several languages as a means of communication with different linguistic societies. Lexical or ethnosemantic person is a symbiosis of world outlook placing, valuable directions, behavior experience that are reflected in lexical system of several languages.

The teachers of foreign languages determine polylingual education both as introduction into culture of English-speaking countries and introduction into the features of Kazakhstan way of life, spiritual heritage of Kazakhstan and its contribution to the world culture.

Theoretical foundation of polylingual education

The theoretical methodological conceptualization of polylingual education comes from dialectical logic canons that investigate both principles and categories which are in nature, history, thinking and in perception as well. One of the typical features of dialectics as a logic is another and more higher dialectics. Thus, the dialectical contradictions inevitably emerge that reflect contradictions in the very object of perception and contradictions of subject and object of perception in an interaction and contradictions in the very process of perception. This change needs solution of contradictions between an old theory and a new system of facts. There are essential characteristics of language situation in Kazakhstan polylingual situation:

– Kazakh language is a state language according to the law of Republic of Kazakhstan but Russian is officially a language of international communication in multicultural and polylingual society;

– at the same time, there is a positive tendency of assuming Russian language as a language of international cooperation;

– realization of foreign languages advanced study to integrate into the world community.

Those conclusions are done on the basis of functioning state documents in language politics. Real situation of lingual social practice needs the solution of many points connected with study problem and various languages use. So, new knowledge, new theories for achieving new facts of real situation are needed. Ethnic lingual didactics may become that new knowledge. In this regard the problem of theoretical foundation of new scientific knowledge and methodological ensuring of a new situation of social development practice are being actualized nowadays. It should be noted the meaning ethnic lingual didactics is represented in ethnic lingual didactical context of teaching foreign languages by the professor Baryshnikov N.V. and Russian scientists within scientific school "Lingual didactics and theory and methodology of teaching foreign languages in multilingualism situation". Ethnic lingual didactics in that school is determined as methodology of teaching foreign languages in multilingualism situation. The features of interpretation are defined in two main principles:

– ethnic cultural process of teaching;

– culture of neighbouring ethnic groups.

According to scientists' point of view, the realization of these principles affords the learner to feel belonging to the unique community and realize himself as a citizen of multinational country and an individual of international civilization on the basis of natural bilingualism – polylingualism.

The cultural project «The unity of three languages» in Republic of Kazakhstan

Within discussion of such actual problem as the language policy in Post-Soviet Union, an interesting analysis of a language situation in Kazakhstan with 30% of Russian population and nearly 130 representatives of other nationalities has been represented. It is important to pay attention to the cultural project "The unity of three languages" which has started in the country in 2007.

In 2007 Message "New Kazakhstan in a new world "Nursultan Abishevich suggested to begin stage-by-stage implementation of the cultural project "The unity of three languages". The project was pointed out as the separate direction of domestic policy. "Kazakhstan has to be adopted around the world as a highly educated country, the population of which speaks three languages. They are: the Kazakh language is a state language, Russian is the language of international communication and English is the language of a successful integration into global economy", – was told by the President. The State program of functioning and development of languages for 2011-2020, being the continuation and addition of the similar program for 2001-2010 became the result of such message of the President.

The activity in the sphere of Kazakh language includes: creation of stimulation system of state language training process, expansion of state language use, integration into all spheres of activity. The activity in the sphere of Russian language includes: preservation of Russian language function, further educational and methodological providing training system in Russian, creation of new distance learning programs, educational and methodological literature, electronic interactive text-books, improvement of quality of teaching Russian by introducing innovative methods of teaching Russian [6].The activity in the sphere of English includes: development of the international cooperation with foreign language culture, providing with available educational and methodological literature for collective and independent training, educational programs' control, strengthening of requirements toward training system and process of future foreign languages teachers, preparation of teachers for training natural sciences and mathematics in English [7].

Nowadays, there is an undeniable change of language priorities in Kazakhstan. No doubt, there is language policy when teaching foreign language becomes more important than teaching State language and Russian language that are officially adopted by State bodies. Meanwhile, there has been no visible progress in the development of Kazakh language. "Eurasia Heritage" Foundation together with "CeSSI Kazakhstan Institute" partners and "Strategy" Center of social and political research conducted a survey in November 2007 after the realization of cultural project "The unity of three languages" and as a result, it has become clear according to the similar survey held in 2002 that the number of Kazakhstan people speaking Russian language has become less, i.e, from 54,7 % to 43 % and the number of people speaking just Kazakh language has become less too, i.e, from 40,9% to 32%. Percentage use of Russian language at work is divided as follows: 50% of respondents speak Russian language (it was 47,4% in 2002) and only 16% speak native language (it was 27,3% in 2002)» [8]. The survey results show the fact of decreasing number of citizens, i.e, 11,3 % speaking just Kazakh language in comparison with 2002 and it doesn't accord to the project "The unity of three languages" aims.

These facts explain why the new project was met with criticism in the society of the Republic of Kazakhstan. The famous cultural workers, literature workers, editors-in-chief of newspapers and magazines that are published in Republic, high society representatives, heads of civil society organizations, i.e, 124 men and 5000 supporting men confirmed on November 26, 2009 that thanks to the policy of the "The unity of three languages» Kazakh language will be gradually excluded but Russian and English will take the dominant and progressive role [9]. In this situation, the opinion of independent observer who is the Director of Central Asia and Kazakhstan investigation Center at the Seattle University in the United States William Fierman is as follows: "In my opinion, this idea is correct and will contribute to the development of the State. But it is too early to speak of the Unity of three languages in Kazakhstan. Russian language is being dominated for now. Although according to the Kazakhstan Constitution, Kazakh language is a state language. So, the problem of Kazakh language is in its low demand while English language, strangely enough, started taking a significant position in Kazakhstan" [10].

It should be taken into consideration that the Kazakh language will not be able to withstand competition with rich Russian language and popular worldwide English language. The possibility that Kazakhstan people

will stop developing Kazakh language and will use just Russian and learn English intensively is very huge and all said above will lead to the situation when Kazakh will be forgotten and eliminated from the public life of the country.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. «Образование в многоязычном мире». Установочный документ ЮНЕСКО.
2. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева «Новый Казахстан в новом мире».
3. Найн А.Я. Проблемы развития профессионального образования: региональный аспект / А.Я. Найн, Ф.Н. Клюев 1998 г.
4. Жетписбаева Б.А. Полиязычное образование. Теория и методология. – Алматы - Білім, 2008.
5. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года.
6. Государственная программа функционирования и развития языков на 2011-2020г.г. Данный источник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www .geokz.tv/article.php? aid=11278
7. Государственная программа функционирования и развития языков на 2011-2020г.г. Данный источник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www .geokz.tv/article.php? aid=11278
8. Доктрина о конкуренции [Электронный ресурс]. –Информационный синдикат. – М: Neonomand, 2011 г. –Доступ: http://www.neonomad.kz/neonomadika/politika/ index.php? ЭЛЕМЕНТ _ID = 6445
9. Языковая политика в Казахстане [Электронный ресурс]. – Бесплатная энциклопедия Википедия. – М.:2010. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/ЯзыковаяполитикавКазахстане
10. Идея о триединстве языков в Казахстане является верным и будет способствовать развитию страны – Американский ученый [Электронный ресурс]. Информационная система. Раздел. -М .: Национальное информационное агентство «КАЗИНФОРМ », 2008г. - Режим доступа: http://www.zakon.kz/111622-ideja-triedinstva-jazykov-v- kazakhstane.html

Кунапияева К.С.
КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
E-mail: Kunapiyaeva@inbox.ru

Байгушикова А.М.
КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
E-mail:baygushikova@inbox.ru

НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ В КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация. *В статье отражены вопросы реформирования, модернизации казахстанского образования для плавного вхождения вузов страны в единое европейское образовательное пространство с учетом социокультурного контекста, заданного традициями, обычаями, менталитетом. Подчеркивается, что вопросы реформирования образования занимает сегодня одно из центральных мест в казахстанской государственной политике.*

Ключевые слова: *образование, процесс, интеграция, менталитет.*

Аңдатпа. *Мақалада Қазақстандық білім беруді реформалар және модернизациялау мәселесі, еліміздің жоғары оқу орындарының бірінгай Еуропалау білім беру кеңістігіне біртұтас кіруі, салт-дәстүрлер мен менталитетті, әлеуметік-мәдени контексті ескере отырып көрсетіледі. Білім берудегі реформалау мәселелері бүгінгі күні Қазақстан мемлекеттік саясатындағы орталық орындардың бірі болып отыр.*

Түйінді сөздер: *білім беру, процесс, интеграция, менталитет.*

Annotation. *The article reflects the issues of reforming and modernization of education of Republic of Kazakhstan for the smooth entry of the universities in the country into a unique European educational space, taking into account the socio-cultural context given by the tradition, customs, mentality. It is underlined that occupies the questions of reformation of education today one of central places in the Kazakhstan public policy.*

Key words: *education, process, integration, mentality.*

Современная мировая практика развития образования в условиях цивилизационных изменений и поиска новой образовательной парадигмы все больше склоняется к формированию интегративных тенденций как на уровне институциональной теории и практики, так и образовательной политики. В контексте гармонизации образовательных политик разных стран выявляется необходимость новых подходов в осмыслении роли образования. Превращение образования в специализированную систему со своими закономерностями функционирования и развития, его универсализация привели к пониманию образования как системного фактора преобразования общества с существующей в нем общей, единой системой общечеловеческих ценностей. С образованием как одним из значимых общественных институтов связывают надежды на выход из кризиса культуры. Образование включено в процесс диалога культур, оно феномен культуры и одновременно движущая сила культуры. В связи с этим важно определить место образования в современной культуре и выявить интеграционные процессы в нем как части культуры.

В условиях смены приоритетов в системе культурных ценностей возникает проблема выбора адекватной социокультурной модели образования, ориентированной на формирование поликультурности, диалогового общения, диалоговых способов мышления. Что требует от современного образования обращения к гуманистической и гуманитарной традициям, ценностям духовного мира, расширяющих такие образовательных функции, как социализация и инкультурация. Для реализации эффективной системы образования необходимо использование знаний философских оснований образования, поскольку невозможно решить проблемы модернизации образования без помещения их в парадигмальный контекст современной социальной философии.

Вопросы реформирования образования занимают сегодня одно из центральных мест в казахстанской государственной политике. Концепция модернизации образования, инициированная правительством, определяет основные направления в развитии казахстанского образования: учет мировых

тенденций и возрождение казахской культуры и ценностей национального образования. Образование является приоритетным национальным проектом, цель которого - ускорить модернизацию казахстанского образования, в том числе и через инновационные программы, усиление роли воспитательной функции образования. Целевая программа развития образования на 2010 - 2020 годы одним из направлений образовательной реформы называет плавное вхождение казахстанских вузов в Болонский процесс, который основывается на принципах открытости, доступности, обеспечения равных прав, возможности для «образования в течение всей жизни» на основе сохранения разнообразия и уважения культурных традиций. Участие в болонских реформах помогает решать глобальные проблемы средствами образования. Поскольку образование, основывающееся на определенном единстве и общности культурно-информационного пространства, общечеловечно и этим создает возможность взаимопонимания людей разных цивилизационных и культурных систем.

Вхождение Казахстана в единое образовательное пространство должно быть согласовано с процессами, происходящими в Европе, которые во многом будут определять сроки внедрения стандартов третьего поколения, а также новые специальности и направления. Это доказывает, что объективный взгляд на проблему возможен при обращении к совокупному опыту человечества, но через призму особенностей национально-культурной традиции. Прагматика времени требует тщательного изучения всех составляющих современного образовательного пространства, поскольку реформирование казахстанского образования - это не столько политическая и экономическая проблема, сколько вопрос сохранения культуры на основе диалога. Реформирование образования невозможно вне социокультурного контекста, который задается традициями, обычаями, менталитетом. Кроме того, интеграция Казахстана в европейские и общемировые образовательные процессы обозначила проблему взаимоотношения центра и периферии, интеграции и регионализации, учитывающую необходимость подъема образовательных структур в регионах при сохранении поликультурного казахстанского образовательного пространства.

Уже само многообразие выносимых суждений, полифония мнений вокруг модернизации образования свидетельствует об их важности для общественного сознания современного Казахстана, актуальности их осмысления как в теоретическом, так и в практическом плане, при этом потребность практики в ряде случаев звучит с настойчивостью императива. Поэтому не случайно, что тема реформирования образования, проблематика развития образования в социокультурном контексте привлекает все большее внимание исследователей, объективно стимулируя поиск новых направлений в русле регионального аспекта проблемы.

Модернизация образования, затрагивая тактические образовательно-организационные проблемы, представленные в сферах образовательной политики, социальной педагогики, социологии образования, в целом решает мировоззренческие, социально-философские вопросы. Идея, согласно которой ценностью образования считается развитие человека, лежит в основе философско-образовательных парадигм таких философов, как Э. Гуссерль, Э. Хайдеггер, Л. Выготский, М. Бахтин, М. Мамардашвили, М. Бубер, Э. Ильенков, В. Библер.

В связи с переосмыслением статуса образовательной парадигмы в кризисном обществе получила развитие новая отрасль философского знания - философия образования, комплексно изучающая вопросы образовательного процесса. Отечественная философия образования располагает собственными традициями и подходами к разработке ее проблематики.

Значительное внимание в теоретических работах современных российских ученых Ф.Т. Михайлова, Э.Н. Гусинского, Ю.И. Турчанинова уделяется исследованию изменений социальной роли, задач и идеалов высшего образования. В работах зарубежных философов и культурологов, посвященных аксиологическим проблемам современной культуры, А. Печчеи, А. Моль, А. Шелер, А. Маслоу, А. Швейцер, Т.Шарден, Э. Фромм и др. наблюдается большое разнообразие точек зрения относительно природы гуманизма, его отражения в содержании гуманитарных наук, преподаваемых в высшей школе.

Вместе с тем несмотря на многообразие разноплановых исследований в области образования, ряд принципиально важных вопросов не получили в научных разработках достаточно полного освещения. К ним относится проблема реформирования казахстанского образования в условиях европейских образовательных интеграционных процессов и сохранения отечественных традиций в образовании. Исследования данной проблематики находятся на начальном этапе изучения, поскольку процесс реформирования образования в контексте европейской образовательной интеграции исследуется преимущественно односторонне.

В связи с этим определенный интерес представляют ряд работ, посвященных рассмотрению различных аспектов, связанных с социальным предназначением образования. В современный период реформирования казахстанского образования, который совпал с кризисом духовных ценностей, важно пересмотреть систему ценностей, принимаемую обществом, и вытекающей из этого иной оценки места и роли образования в жизни. Некоторые исследователи полагают, что возникновение различных стратегий развития образования обусловлено изменениями, происходящими в рамках базисных ценностей современной цивилизации и отмечают, что преодоление глобальных кризисов потребует изменения целей человеческой деятельности и ее этических регулятивов, а значит и серьезных изменений в предшествующей системе ценностей.

В своих работах они связывают будущее людей в новой стадии развития мирового сообщества с проблемами эволюции внутреннего мира человека, с формированием новых моральных принципов и нравственных установок. Предлагается новый, недуалистичный подход в решении проблем - признание существования альтернативных решений, соединение науки и нравственности на высоком уровне.

В научном сообществе все более утверждается мысль о том, что духовно-нравственные и культурные ценности являются движущими и созидательными силами поведения человека, составляющими в совокупности мировоззренческие основания поведения человека, его менталитет. В связи с этим в современном общественном развитии и в процессе реформирования образования необходимо учитывать возникшие противоречия, позволяющие при сохранении фундаментальности в содержании казахстанского классического образования осуществить его модернизацию в соответствии с потребностями и возможностями современных цивилизационных процессов.

Однако, несмотря на широкий спектр исследований, связанных с модернизацией образования, требуется более глубокое раскрытие. Недостаточное внимание уделяется принципиально новым социально-философским подходам развития образования, связанным с сущностными характеристиками современного мирового развития и интеграционными процессами в высшем образовании.

Современная мировая практика развития образования в условиях цивилизационных изменений и поиска новой образовательной парадигмы все больше склоняется к формированию интегративных тенденций. В связи с тем, что особое значение приобретают глобальные факторы, возрастает взаимозависимость человека и природы, разных культур и традиций, социально значимыми становятся глобальность образовательных моделей, их открытость друг другу, способность реагировать на вызовы времени. Наметился переход от информационного общества, основанного на достижениях технологии, к обществу знания, включающего социальные, этические, политические параметры, предполагающие сочетание различных форм знания и культуры. Исходя из этого, будущее становление общества знания связывается не с новыми возможностями Интернет, мультимедийных средств, а с культурным и лингвистическим разнообразием и созданием средств для его сохранения. Общество знания - это диалог, всемерное распространение знаний, перевод информации с языка на язык, создающих общее пространство многообразия культур, в его основе лежит способность научиться обучаться: размышлять, сомневаться, уметь обращаться к своему культурному наследию, соблюдая при этом общность мнений.

Отечественная система образования прогрессирует в русле мировых тенденций: образование сможет закрепить позитивные сдвиги, защитить самобытность и уникальность отечественной академической культуры, выйти на ускоренный режим развития, если включит ресурс мировых тенденций реформирования в принципиальные, стратегические ориентиры своего движения на основе сохранения и продвижения плюрализма ценностей. Философское рассмотрение основ образования позволяет сделать вывод о том, что современное образование является реальным участником зарождения нового всемирного сообщества и оказывается в эпицентре проблем его развития. Такое понимание поможет разрешить целый ряд стоящих перед образованием задач, касающихся формирования новой философии общества, построенной на общечеловеческих и национальных ценностях; возрождения духовной жизни общества, создания адаптивной образовательно-воспитывающей среды, адекватной развивающемуся социуму.

Система образования в наступившем XXI веке, веке информации и научных знаний, должна будет решать принципиально новую глобальную проблему – подготовку людей к жизнедеятельности в условиях информационной культуры, требующей творческого восприятия усвоенной информации и трансформации ее в качественно новое знание, фундаментальности образования, нравственной и этической функции образования, прикладного аспекта образования. Современная образовательная систе-

ма, отвечающая на глобальные императивы начала третьего тысячелетия, должна учитывать достижения разных культур и традиций при формировании не только специалиста, сколько человека; быть гибкой, развивающейся и нелинейной, способной учитывать сложность бытия и личности; содержать как конституирующий фактор, глобальные параметры, связанные с единством человечества; гуманитарно ориентированной, способствовать формированию Человека, не только много знающего, но и способного понимать, чувствовать, сопереживать и т.д.

Теоретической основой реформирования системы образования в современном мире является философия образования, которая решает мировоззренческие, интегративные и методологические задачи существующей системы образования. Цели образования должны быть сфокусированы на формировании личности свободного человека, живущего в свободном демократическом обществе, хорошо образованного и критически мыслящего, способного самостоятельно и сознательно строить свою жизнь, воспитанного в духе общечеловеческих нравственных ценностей, с учетом традиции своего народа, его национальной культуры, менталитета, понятий социальной ответственности, патриотизма, толерантности, уважения к другим народам и т.д.

В настоящее время стратегической духовной задачей Казахстана является осознание собственного своеобразия, возрождения своих духовных святынь и ценностей, что особенно трудно в условиях тотального воздействия средств массовой информации. Особую роль в этом процессе играет философия образования, органично вписывающаяся в контекст отечественной культуры, соответствующая духовно-ценностному содержанию национального менталитета, отражающая современные тенденции мировой науки и культуры, интегрирующая знания в единую и целостную картину мироздания.

Важнейшим принципом, определяющим сущность и направления развития образовательных форм, является принцип социоморфности, заключающийся в том, что образование в любой стране мира должно быть уникально, индивидуально, адекватно «морфно» системе социальных, экономических, национально-этнических, демографических, культурных и т.д. Именно эта «социоморфность образования» позволяет ему наиболее адекватно соответствовать требованиям развития конкретно данного общества, с учетом его истории, сложившихся традиций, социогенетических механизмов. Принцип социоморфности образования реализуется в важнейшем направлении реформ - регионализации образования. Специфика региональных программ развития образования состоит в том, что, решая общепедагогические задачи, они в то же время учитывают особенности определенного географического и социально-демографические, социально-экономические, политические особенности и обеспечивают включение региональной системы образования в более широкое образовательное пространство - страны, человечества. Учитывая специфическую особенность Казахстана - ее многонациональность, важнейшим направлением и средством становления информационного общества является развитие национального образования.

Проблемы, решаемые в процессе реформирования высшей школы в Казахстане, являются общими для глобального образовательного пространства современного мира, поэтому часть назревших изменений объективно совпадает с рекомендациями Болонского процесса. Как любой интеграционный процесс, он призывает к гармонизации для расширения соответствия и совместимости интересов всех участников образовательного процесса на основе сохранения разнообразия и уважения культурных традиций. Болонские реформы рассматриваются не как односторонний процесс, а как взаимное движение навстречу европейской и казахстанской образовательных систем. Болонский процесс явился адекватной реакцией европейских стран на вызовы XXI века, среди которых в первую очередь следует выделить интеграцию национальных информационных пространств в единое мировое информационное пространство.

Считая участие казахстанских вузов в Болонском процессе одним из возможных вариантов эффективной модернизации образования, отмечая в целом позитивное отношение к присоединению Казахстана к Болонскому процессу, мы высказываемся за максимально осторожный и взвешенный подход к интеграции высшей школы Казахстана в общеевропейское образовательное пространство, поскольку то двусторонний процесс, и мы можем предлагать партнерам брать на вооружение отечественный опыт, защищая интересы системы образования Казахстана. Кроме того, самоизоляция от быстро формирующегося мирового образовательного пространства будет иметь негативные последствия для любой самой мощной национальной образовательной системы. В этих условиях необходимо объединять усилия по развитию образования с европейскими странами, сохраняя при этом свои достижения

и традиции и не допуская механического перенесения чужих решений в наши условия. Такой подход поможет сделать отечественное высшее образование более современным и конкурентоспособным.

Модернизированное образование окажет влияние на создание в Казахстане культуры нового типа. С другой стороны, развитие образования зависит от той культуры, которая сегодня функционирует в обществе. Поэтому ответственность за подготовку сегодняшних и будущих поколений к жизни в XXI веке должны разделить между собой институциональное образование и общество в целом, обогащая друг друга в процессе решения образовательных и воспитательных задач. Философия образования способна раскрыть особенности мира образования, его отличия от других существующих форм социальной действительности, создать проекты развития образования в будущем, его реорганизации, школы будущего, будущих поколений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конвенция о признании квалификаций, относящихся к высшему образованию в европейском регионе. Лиссабон, 1997 – С.11 – 19.
2. Лиферов А. П. Образование в стратегиях транснациональных корпораций // Педагогика. Научно-теоретический журнал. 2005. – № 2-С. 35 -37.
3. Митрошенков О.А. Культура и цивилизация // Личность. Культура. Общество. – 2000. – Т.2. Вып. 2(3). – С. 44 – 49.
4. Гуревич Л.Я., Жакенова К.А. Высшая школа Казахстана после десятилетия реформ: взгляд изнутри// Журнал «Евразия», №3, 2001 г.

ӘОЖ 004:9.92

Парманова К.
6М060200-Информатика мамандығының 2 курс магистранты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы

ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Түйін: *Мақалада болашақ педагогтардың мультимедиалық технологияларды пайдалана білуімен қатар, сол аталған технологияларды тікелей оқыту процесінде қолданудың қажеттіліктерін анықтау негізінде ұсынылған. Авторлар зерттеу нәтижесінде берілген анықтамаларға сүйене отырып, мультимедиалық ресурстарды оқыту процесін пайдалану жолдарын көрсеткен.*

Резюме: *В статье определены способности будущих учителей использовать мультимедийные технологии, они основаны на выявлении необходимости использования этих технологий в учебном процессе. Авторы показали, как использовать процесс обучения мультимедийным ресурсам на основе результатов исследования.*

Summary: *The article defines the theoretical aspects of the formation of the professional competence of future teachers. The analysis shows that competence is an innovative approach to the educational process in relation to its professional practice, the state of higher education, the relationship of future teachers of vocational training. The authors showed that based on the results of the research it is possible to solve the problem of developing the most important quality, this is professional competence.*

Мультимедиалық технологияларды пайдалану негізінде жүргізілетін оқыту әдісі оқытудың теориясы мен технологиясын бір-бірімен байланыстырып отыруды қажет етеді.

Оқыту әдісі деп оқытушы мен студенттің немесе мұғалім мен оқушының оқыту процесінде алға қойылған мақсатқа жету үшін бірігіп атқаратын іс-әрекетін айтамыз. Осы кездегі негізгі талап - үздіксіз білім беру тәсілдерін іздеу, жастарды өз бетінше оқу тәсілдеріне үйрету, жаңа оқыту құралдары арқылы білім алу жолдарын іздестіру, шығармашылық және шеберлік іске баулу.

Педагогикада белгілі бір пән бойынша оқыту жүйесін құру заңдылығын оқыту теориясы қарастырады. Оқыту теориясы мен әдістеріне негізделген түсінік - оқыту технологиясы, яғни, педагогикалық технология болып табылады.

В.М.Монаховтың пікірінше: «Педагогикалық технология дегеніміз – мұғалім мен оқушыға тиімді жағдай жасайтын, оқыту процесін жобалауға, ұйымдастыруға және жүргізуге арналған педагогикалық модель» [1].

Оқыту технологиясы оқу ақпаратын жинау, өңдеу, сақтау, ұсыну әдістері мен құралдарының нәтижелілігіне байланысты дамитын, әлеуметтік технологиялардың негізгі құраушыларының бірі. Әрбір дидактикалық құралды тиімді пайдалану үшін сәйкесінше оқыту технологиясы қажет. Сондықтан да, оқыту технологиясын оқытудың мақсатына жетуді қамтамасыз ететін әдіс-тәсілдердің, құралдардың жүйесі деп айта аламыз.

Оқыту жүйесінде мультимедиалық технологияларды пайдалану кезінде көп жағдайда педагогикалық ерекшеліктер ескерілмейді. Сол себептен де, оқыту процесіне тек жаңа ақпараттық технологияларды (біздің жағдайымызда мультимедиалық технологияларды) ғана емес, жаңа педагогикалық оқыту теорияларын да енгізу, қойылып отырған мәселенің шешімін табуға көп көмектеседі.

Қазіргі таңда электронды оқыту құралдары оқудың интенсификациясы және оқытудың мотивациясын- аудиовизуалды ақпаратты өңдеудің заманауи әдістерін қолдану арқылы- арттыру мүмкіншіліктерін қамтамасыз етеді. Бұл әдістер:

– визуалды ақпаратты берілген экран өрісінің шегінде де, алдыңғы(келесі) экран өрісінің шегінде де «манипуляциялау» (басу, орын ауыстыру);

– түрлі аудиовизуалды ақпараттың; анимационды эффектілерді жүзеге асырудың контаминациясы (ығысуы);

– визуалды ақпараттың деформацияға ұшырауы (белгілі бір сызықты параметрдің ұлғаюы немесе кішіреюі, бейненің созылуы немесе сығылуы);

– аудиовизуалды ақпараттың дискретті берілуі;

– бейнені реңдеу; – визуалды ақпараттың таңдалған бөлігін оны орын ауыстыру немесе «үлғайтқыш арқылы» қарау үшін бекіту;

– аудиовизуалды ақпаратты бір экранда экранның кез келген бөлігін белсенді ету мүмкіншілігімен көптерезелі ұсыну;

– нақты уақыттағы нақты өтіп жатқан оқиғаларды демонстарциялау (видеофильм). Негізінде, электронды оқыту құралдарының жүйелері мәтіннен анағұрлым мәнерлі құралдардың жиынтығын қамтамасыз етеді. Электронды оқыту құралдарының бағдарламалары ақпаратты мәтін түрінде беріп қоймай, сонымен бірге үшөлшемді графика, дыбыстық сүйемелдеу, видео, анимация түрінде де береді.

Электронды оқыту кезінде электронды оқыту құралдарын қолданғанда безендірудің рөлі елеулі түрде артады. «Безендіру» терминінің екі негізгі түсініктемесі бар:

– қандай да бір мәтінді түсіндіретін немесе толықтыратын бейне (сурет, фотосурет және т. б.),

– көрнекі және сенерлік түсіндіру үшін мысалдарды келтіру.

Біріншісі дәстүрлі оқулықтарға тән болса, екіншісі жеткілікті нақты түрде безендірудің мультимедиялық білім беру электронды басылымдардағы рөлін көрсетеді. Енді АКТ-нің барлық мультимедиялық құралдары көрнекі және сенерлік, яғни ашық білім беруде жұмылдырылған оқу материалының басты, негізгі, аса күрделі орындарын қол жетерлік түрде түсіндіруі керек [2].

Интерактивтіліктің үш негізгі типін атап көрсетуге болады:

1) реактивті арақатынас: студенттер оларға берілетін жағдайларға жауап қайтарады. Осы жағдайда тапсырмалардың реті қатаң түрде бекітілген және мультимедиялық бағдарламаны басқару мүмкіндігі елеулі емес;

2) активті арақатынас: студенттер оқыту бағдарламасының орындалу ретін қадағалайды. Оқушылар тапсырмаларды қандай ретпен орындауды және мультимедлық қосымшаның шегінде материалды зерттеу жолының қай түрін таңдауды өздері шешеді;

3) екіжақты арақатынас: оқушылар мен электронды оқыту құралдары өзара бір біріне бейімделуге қабілетті.

Әрбір оқытушы өзінің педагогикалық қызметін жоғары деңгейде көрсетуі үшін мультимедиалық технологияларды пайдалана білуімен қатар, сол аталған технологияларды тікелей оқыту процесінде қолданудың қажеттіліктерін анықтай білуі керек.

Бірінші қажеттілік – дәстүрлі оқыту әдісінде тәжірибелік дәлелдеулері жүзеге асырылуы мүмкін емес заңдылықтар мен теорияларды, ұғымдарды, макро және микроәлем жөніндегі түсініктерді, пәнаралық байланыс сипатындағы күрделі оқу материалдарын оқыту үшін студенттер мен оқушыларда қажетті білімдер жүйесінің болуы.

Екінші қажеттілік – студенттер мен оқушыларда репродуктивті дағдының қалыптасуы. Мұндай қажеттілік оқу экспериментін жобалау, оқу мазмұнына қатысты мәліметтерді жинақтау, жүйелеу, жіктеу, талдау секілді іс-әрекеттер кезінде байқалады.

Үшінші қажеттілік – студенттерде, оқушыларда шығармашалық (креативтілік) дағдының қалыптасуы. Бұл қажеттілік күрделі есептерді шешу, зертханалық эксперименттерді жүргізу, объектіні модельдеу, қандай да бір процестің өтуіне әсер етуші факторларды анықтау кезінде байқалады.

Төртінші қажеттілік – студенттер мен оқушыларда белгілі бір тұлғалық сапаның қалыптасуы. Бұл қажеттілік әлеуметтік мәселелерді шешу арқылы жас жеткіншектерді адамгершілікке, ізгілікке тәрбиелеу кезінде көрініс береді. Жастарда тұлғалық сапаның болуы оның қоғам алдында жауапкершілігін күшейтеді [3].

Осы аталған қажеттеліктерге байланысты мультимедиалық технологияларды пайдалану оқытудың мазмұнын өзгертіп, формасын жаңаша қалыптастыруға негіз болады.

Мультимедиалық технологияларды білім беруде қолдану мынадай педагогикалық мақсаттарға бағытталады:

1) Ақпараттық қоғамда студенттің, оқушының тұлғалық іс-әрекетін дамыту:

– жеке тұлғаның ойлау деңгейін жоғарылату, оның бойында білім қорын қалыптастыру мақсатында психологиялық-педагогикалық әрекеттер қарқынын арттыру;

– қабылдау, есте сақтау секілді іс-әрекеттерді жүзеге асыру іскерлігін қалыптастыру және дамыту;

– имитациялау, модельдеу процестерін ұйымдастыру негізінде студенттер мен оқушылардың эксперименттік-зерттеушілік қызметтерді орындау ебдейлігін қалыптастыру.

2) Үздіксіз білім беру жүйесіндегі оқыту процесінің барлық деңгейін жандандыру:

– мультимедиалық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалану есебінен оқыту процесінің тиімділігін, сапасын арттыру;

– түрлі пәндік ортада ақпарат өңдеу құралдарын пайдалану арқылы пәнаралық байланысты тереңдету;

– мультимедиа-ресурстарды тиімді пайдалану негізінде ашық білім беру идеясын дамыту.

– Қазіргі таңда өзіндік іс-әрекетті қалыптастыруда мультимедиалық технологиялар:

– микро және макроәлемдегі күрделі құбылыстар мен процестерді модельдеу арқылы оқытуды жүзеге асыруға;

– әртүрлі физикалық, химиялық, биологиялық, әлеуметтік т.б. өте жылдам немесе жай өтетін құбылыстарды кез келген уақытта оқып үйренуге мүмкіндік беру мәселелерін шешуге бағытталуы керек.

Осы ұстаным бойынша мультимедиалық технологияларды оқыту процесінде тиімді пайдаланудың мынадай алғышарттарын анықтауға болады: дидактикалық, психологиялық-педагогикалық, эргономикалық, техникалық.

Мультимедиа технологиясын оқытуда пайдаланудың жаңа бағыттарының бірі – компьютерлік желілерде теле және бейнеконференциялар ұйымдастыру [4].

Мультимедиалық технологияларды пайдалану мен дәстүрлі оқыту әдістері арасындағы айырмашылықты 1-суреттен көруге болады.

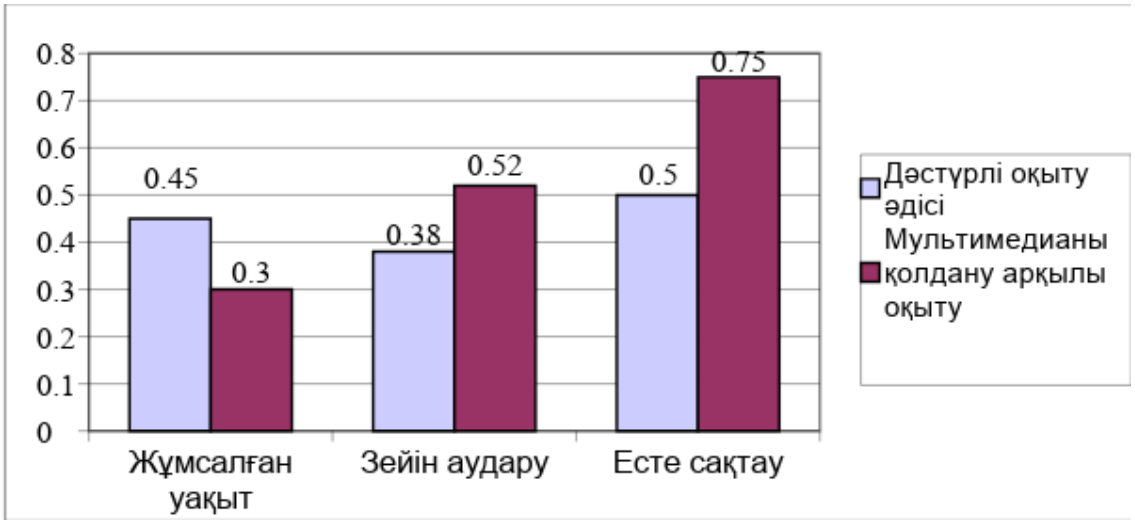
Диаграммадан көріп отырғанымыздай, мультимедиалық технологиядарды пайдаланып оқыту, атап айтқанда, мынадай нәтижелерге қол жеткізеді:

– оқуға кететін уақыттың үнемделуіне;

– оқу мотивациясының жоғарылауына;

– зейін аудару нәтижесінде оқу материалын толық түсінуге;

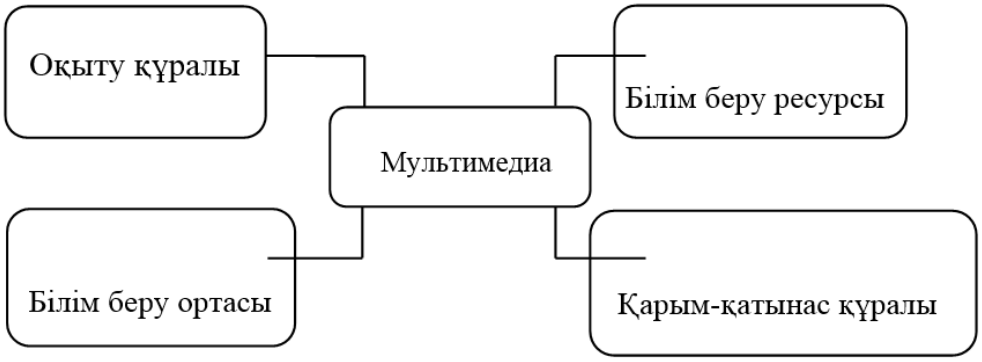
– алынған білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына.

Сурет 1 – Мультимедиалық технологиялардың оқыту процесіндегі тиімділігінің көрсеткіші

Айталық, мультимедиалық технологияларды субьектінің іс-әрекетіне байланысты оқыту құралы және оқу құралы деп бөлуге болады. Мысалы, мультимедиалық компьютер демонстрациялық-эксперименттік жағдайда - оқыту құралы, ал зертханалық практикум жағдайында - оқу құралы. Оқыту құралдарын оқытушылар оқу материалын түсіндіру және бекіту үшін, ал оқу құралдарын студенттер мен оқушылар жаңа білімді меңгеру үшін пайдаланады.

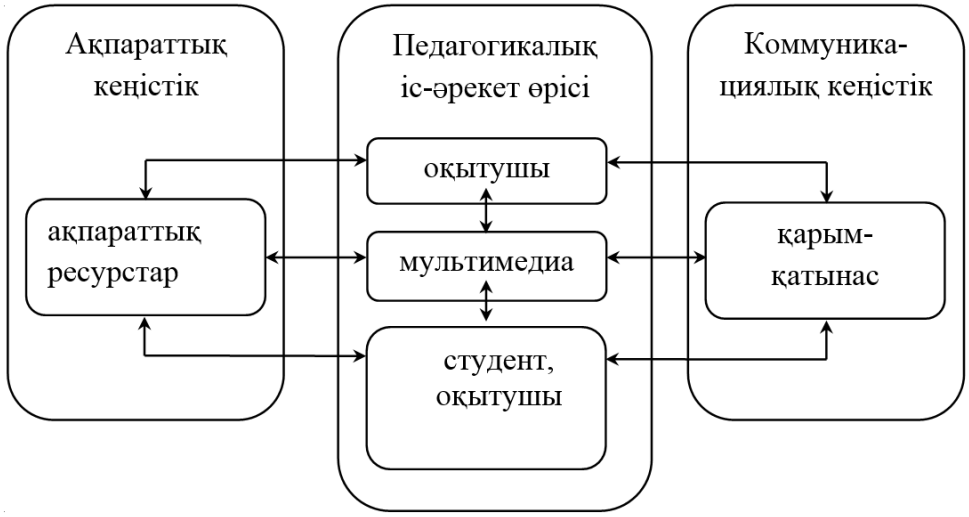
Мультимедиалық технологияларды білім сапасына әсері, оқытудағы тиімділігі, қасиеттері, субьект іс-әрекетін дамыту мүмкіндігі, т.б. сипаттамалары бойынша 2-суреттегідей жіктеуге болады.

Сурет 2 – Мультимедианың оқытудағы сипаттамалары бойынша жіктелуі

Қазіргі заманғы мультимедиалық технологиялар құбылыстардың дамуын, динамикасын көрсетуді және оқу ақпаратының көлемін белгілі бір реттілікпен беріп отыруды жүзеге асыратындықтан жаңаша оқыту әдістерін талап етеді.

Атап көрсетілген аспектілер негізінде мультимедиалық технологиялардың оқыту процесіндегі ақпаратты-коммуникативтік қызметін 3-суреттегідей бейнелейміз.

Сурет 3 – Мультимедиалық технологиялардың оқыту процесіндегі ақпаратты-коммуникативтік қызметі

Сонымен, мультимедиалық технологиялар:

– әрбір пайдаланушының қабілеті мен ерекшелігін ескере отырып, олардың оқу мотивациясын арттыруға септігін тигізеді;

– түрлі типті ақпараттарды біріктіріп ұсыну арқылы оқытудың интерактивтілік ұстанымын қамтамасыз етеді, өйкені, әртүрлі типті ақпаратты пайдалану адамның әртүрлі сезім мүшелері арқылы оқу материалын жан-жақты қабылдауына ықпал етеді;

– нақты, күрделі де қиын, белгілі көлемде шығын мен ұзақ уақытты қажет ететін экспериментті модельдеуді жүзеге асырады;

– құбылыстар мен процестерді динамикада көрсету арқылы абстрактілі ақпараттарды көрнекі түрғыда ұсына алады;

– макро және микро әлемдегі нысандарды визуалдауға мүмкіндік береді;

– білім беруге жұмсалатын шығынның азаюына ықпалын тигізеді.

Мультимедиалық технологияларды білім беруде қолданудың артықшылықтары мен қатар кемшіліктері де бар.

Мультимедианың білім берудегі артықшылықтарына мысалдарды көптеп келтіруге болады. Соның ішінде негізгілеріне тоқталайық:

– мультимедиалық құралдарды оқыту процесіне енгізудің екі бағыты бар.

Біріншісі, мультимедиалық құралдар дәстүрлі оқыту әдістеріне қосымша, оқыту процесін интенсивтендіру құралы ретінде қолданылады.

Бұл келтірілген мультимедиалық ресурстарды оқыту процесіне енгізуді жүйелілік келіске негіздеп жүзеге асыру керектігін дәлелдейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Есжанов А. Электрондық мультимедиа: ресурстары мен құралдары.//Қазақстан мұғалімі, 16 сәуір, 2011.
2. Нурбекова Ж. К., Даутова А. З., Кашкинбаева Д. Б., Технология проектироваия мультимедийных обучающих систем. – Павлодар, 2012. – 108 с.
3. Досжанов Б.А. Мультимедиа және оның техникалық құрамы. Оқу құралы. –Қызылорда:ҚМУ, 2012, -81 б.
4. Досжанов Б.А. Мультимедиалық құралдардың оқыту процесіндегі тиімділігін анықтау./ “Үздіксіз кәсіби білім беру: проблемалары мен болашағы” атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. –Қызылорда: ҚМУ, 2006. –Б.191-193.

ӘОЖ (УДК): 81-22

Rizakhojayeva G.A.
PhD, senior lecturer
Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Republic of Kazakhstan, Turkestan
E-mail: gulnara.rizakhojayeva@ayu.edu.kz

Zulkainar G.P.
Master student
Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Republic of Kazakhstan, Turkestan

THE HISTORY AND IMPORTANCE OF MULTILINGUAL EDUCATION

Summary. *The article concerns about history and importance of multilingual education. When and where multilingual education system was occurred. The structure and stages of multilingual education are discussed. Educational system of Kazakhstan is informed. Summary will be given according to the points mentioned below.*
Keywords: *Education, multilingualism, teachers, learners, importance, experience, use of education.*

Ризаходжаева Г.А.
PhD, аға оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан Республикасы, Түркістан
E-mail: gulnara.rizakhojayeva@ayu.edu.kz

Зулкайнар Г.П.
магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан Республикасы, Түркістан

КӨПТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ТАРИХЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Түйін. *Бұл мақалада көптілді оқытудың тарихы мен маыздылығы баяндалады. Көптілді білім берудің қашан, қайда пайда болғандығы зерттеледі. Бұл жүйенің құрылымы мен бағыттыры айқыналады. Қазақстандағы білім берудің көптілділікке ауысуы сипатталады. Зерттелінген мәселелер бойынша қорытынды жасалады.*
Кілт сөздер: *Білім беру, көптілділік, ұстаздар, оқушылар, маңыздылық, тәжірибе, білім беруді пайдалану.*

Ризаходжаева Г.А.
PhD, старший преподаватель
Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмета Ясави
Республика Казахстан, Туркестан
E-mail: gulnara.rizakhojayeva@ayu.edu.kz

Зулкайнар Г.П.
магистрант
Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмета Ясави
Республика Казахстан, Туркестан

ИСТОРИЯ И ВАЖНОСТЬ МНОГОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме. *Статья посвящена истории и значению многоязычного образования. В статье описывается где и когда произошло многоязычное образование. Обсуждается структура и этапы многоязычного образования. Описывается система образования Казахстана. Заключение дается на основании выше перечисленного.*

Ключевые слова: *Образование, многоязычие, учитель, ученики, важность, опыт, использование образования.*

Education is a procedure of promoting learning, or acquiring knowledge, skills, habits, values, and beliefs. The process can be done in different languages. Mother tongue based multilingual education is a system, formal or non-formal, in which the initiate's mother tongue and supplementary languages are implemented in the classroom. Learners start their schooling in their parent language which they easily understand, then cultivate a strong foundation in mother tongue before adjoining additional languages. Multilingual education (MLE) typically refers to «first-language-first» education. "First-language-first" is kind of schooling which begins in the mother tongue and transitions to additional languages. Frequently MLE programs are situated in developing countries where speakers of minority languages tend to be disadvantaged in the mainstream education system. There are increasing calls to provide first-language-first education to immigrant children from immigrant parents who have moved to the developed world. Sometimes also referred to as "bilingual" (two-language) education, multilingual education employs the use of two or more languages as media of instruction in primary [elementary] education. In "mother tongue-based multilingual education" programs, the students' home language, a regional or national language and an international language are used for instruction [1].

The process of multilingual education started in European countries and United States during the second part of 19th century. In 1839 Ohio became the first state to adopt a bilingual education law, authorizing German-English instruction at parents' request. By the end of the 19th century, about a dozen states had passed similar laws. Elsewhere, many localities provided bilingual instruction without state sanction, in languages as diverse as Norwegian, Italian, Polish, Czech, and Cherokee.

Enrollment surveys at the turn of the 20th century reported that at least 600,000 primary school children were receiving part or all of their instruction in the German language - about 4% of all American children in the elementary grades. That's larger than the percentage of students recruited in Spanish-English programs today. Until currently, German was the governing minority language.

There were some political changes during the World War I. Fears about the loyalty of non-English speakers in general, and of German Americans in particular, indicated a majority of states to accomplish English only instruction laws designed to "Americanize" these groups. Some went so far as to restrict officially the study of foreign languages in the primary education, a restriction that was struck down as unconstitutional in 1923.

Nonetheless, by the middle 1920s, bilingual schooling was largely demolished throughout the country. English only instruction continued as the norm for LEP (limited English proficient) students until its failure could no longer be ignored. LEP students in English-only classrooms were falling behind in their academic studies and dropping out of school at alarming rates.

The Bilingual Education Act of 1968 passed during the immigration grows and an empowered civil rights movement provided federal funding to exhilarate local school districts to try approaches consolidating native language instruction. Most states followed the supremacy of the federal government, enacting bilingual education laws of their own or at least regulating the use of other languages in the classroom.

Why are such programs needed?

Four percent of the world's population speaks one or more of the thousands of minority languages found around the globe. Yet minority-language speakers make up almost 50% of the world's non-literate population. One of the reasons for this is that children from minority language communities are forced to attend schools in which only the language of the majority population is used. The fact is, children cannot succeed in school if they do not understand what their teachers are saying [1].

Components of multilingual education:

"Strong Foundation" – Research shows that children whose early education is in the language of their home tend to do better in the later years of their education (Thomas and Collier, 1997).

"Strong Bridge" – an essential difference between MLE programs and rural "mother tongue education" programs is the inclusion of a guided transition from learning through the mother tongue to learning through another tongue.

Related to the emphasis on a child's mother tongue is the implicit validation of her cultural or ethnic identity by taking languages which were previously considered "non-standard" and making active use of them in the classroom. Multilingual Education in that sense underscores the importance of the child's worldview in constructing his or her learning.

A widespread understanding of MLE programs (UNESCO, 2003, 2005) suggests that directon take place in the following stages:

1. Stage I – learning transpires entirely in the child's home language
2. Stage II – building fluency in the mother tongue. Introduction of oral L2 (second language).
3. Stage III – building oral fluency in L2. Introduction of literacy in L2.
4. Stage IV – using both L1 and L2 for lifelong learning.

MLE proponents stress that the second language acquisition component is seen as a "two-way" bridge, such that learners gain the ability to move back and forth between their mother tongue and the other tongue(s), rather than simply a transitional literacy program where reading through the mother tongue is abandoned at some stage in the education [2].

Based on the theories of Multilingual Education, Andhra Pradesh and Orissa have adopted a thematic approach to multilingual education. Using a seasonal calendar within a relevant cultural context has provided a space to the tribal children of Orissa and Andhra Pradesh to rediscover their culture through their language. The Multilingual Education in this approach emphasizes first language first in the child taking the socio- cultural curriculum in to classroom culture and then bridge to second language. In addition to the basic theory of Paulo Freire on critical pedagogy, Gramscian theory on education, Lev Vigostky's scaffolding and Piaget's theory of cognition is applied in the Multilingual Education. In this volume, Jasone Cenoz presents and discusses a great number of international research studies of multilingual education. She provides the reader with detailed but accessible information on a wide range of research, along with a careful interpretation and evaluation of the evidence on each topic. The information is presented in a well-written, balanced account of both practice and research. It will be a valuable resource for educational authorities and individuals who are aiming for a balanced multilingual curriculum from pre-school to university. The author never avoids difficult questions nor shows bias in matters related, for example, to the CLIL method or the achievements of bilingual education in the various models.

The unique thing in this approach is to involve the community in creating their own curriculum and minimize the theoretical hegemony, thereby creating a new set of people who believe in the ethics of creating and sharing knowledge for the society than to limit it to the theoreticians.

But, don't children need to know the national language? Why go to the trouble and expense of teaching in two or more languages? There are many good reasons why [mother tongue-based] multilingual education is a complete approach. A few of these reasons are:

– The most basic educational principle is that we learn best when we can use what we know to understand what is new. When children understand the language of instruction in school, they can focus their attention on learning the school subjects, rather than struggling to understand what the teacher is saying.

– We only learn to read once. Once children gain fluency and confidence in reading their own language, they can transfer that skill to any other language(s) that they learn.

– When we learn an academic concept in our own language, we will understand and be able to use that concept in any other language that we learn. When children learn math or science concepts in their mother tongue, they will transfer that knowledge to the school language and, as they learn the 'academic language' relating to that subject, they will be able to use both languages to think about, analyze and evaluate what they learn.

– We feel better about ourselves when our heritage language and culture are affirmed rather than ignored or denigrated. Children gain confidence in themselves and in their ability to learn when schools affirm their language and culture and use their own knowledge and experience as the foundation for learning.

– Using children's own language in formal education acknowledges and honors the place of all languages and their associated cultures It reinforces the truth that God values all languages–as all people–equally.

What is the difference between literacy and multilingual education?

Literacy is concentrated upon primarily with exposing reading, writing and numeracy skills. The learners may be either adults or children, often in non-formal learning situations such as church-based literacy programs. Literacy specialists from outside the language community serve as technical advisors, helping people build their capacity in planning, implementing and maintaining their community literacy program. The process often includes developing an alphabet for their language, creating primers and instructional materials, developing graded reading materials and training mother tongue speakers as teachers [4].

When it comes to the adoption of multilingual education many countries are still struggling with the basic principles relating to it. Among them at first sight seemingly insuperable ones, such as the shortage of

teachers and lack of teaching materials. But teachers can be trained and materials can be developed. These arguments against multilingual education are often used as pretexts in order not to implement multilingual education, since they are not too difficult to overcome in time given political courage and good management [5].

But even more important than these arguments against multilingual education are misconceptions that underlie most of the counter-arguments. One misconception is that in order to learn a language one should concentrate on that language so that interferences are excluded [6].

Access to official (regional and/or national and international) languages provides minority language speakers with approach to information, paid employment, and opportunities to cooperate in the nation's political processes. Governments will not accept a program in the formal education system that does not enable children to learn at least one official language. In fact, parents the–mselves will disapprove to put their children in a mother tongue-only education program because they recognize the importance of the dominant language for their children's social, political and economic advancement. Their ambition is that their children will gain access to the dominant society without enduring their own heritage. This is the reason for the rising demand for multilingual education: they create the vital "bridge" between the mother tongue, the language of home and community, and the official languages [7].

Who might be suitable to do work in the field of multilingual education?

People who work in this field enjoy collaborating with people, especially with those from other cultures. They need to be good communicators who are able to relate well with educators and government officials, with a servant's heart. They must be creative, flexible, teachable and adaptable, able to deal with diversity and intermittenty in their daily lives and in their work.

Around the world, where are the greatest needs for specialists in multilingual education?

People are needed for work in multilingual education in locations all around the world, but particularly in those parts of the world where large numbers of local languages are found: Africa and Asia. Because different nationalities live in these continents and they speak in particular languages [8].

"Kazakhstan must be regarded as a high-educated country all over the world the population of which speaks 3 languages: Kazakh as a state language, Russian as a language of international communication and English as a language of successful integration into global economics" N.A. Nazarbayev in «New Kazakhstan in a new world» [3].

The actuality of multicultural and multilingual education is defined by universal world tendency to the integration into economic, cultural and political spheres. We understand multilingual education as an aimed process of exposure to world culture by means of languages when these learning languages are the ways to achieve the spheres of special knowledge, to acquire cultural-historic and social experience of different countries and peoples. Firstly, education must be competitive, high-qualified in such way that alumni of Kazakhstani schools could easily continue their education in the universities abroad. Today we can speak about complete work on institutional provision to realize state program on education development in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 years. One of the basic competences is threelingualism, Eurasian multiculture, communicativeness and technocraticism.

Nowadays, multicultural education in the Republic of Kazakhstan is one of the main trends in the system of higher education. It is university which is considered as a main stage in the process of formation and development of multicultural personality. It is the stage when values and life principles are cognitively formed. Only university is able to provide positive environment to a student which provides harmonic combination of development of humanistic features in a person with an opportunity of full realization of its national, cultural and ethnical needs. According to the objectives set in state program on education development of the RK for 2011-2020 years by President of the Republic of Kazakhstan and cultural program "Language trinity" which says all Kazakhstani citizens will have to acquire 95% Kazakh language, 25% Russian language and 25% English language by 2020.

According to the data of the Ministry of Education and Science of the RK, the introduction of multilinguism in the universities of Kazakhstan has started since 2008. 1,4% students study in foreign language out of 360.000 full-time students, 8,3% teaching staff knows a foreign language out of 40.500 teaching staff. In 2011 courses "Professional Kazakh (Russian) language" and "Professional foreign language" were introduced into the sample educational plans of bachelor's studies. Level model of studying languages based on international standards is being introduced. Universities can obtain institutional and specialized accreditation in three languages. The systematic work on publishing and translation of basic books of universities into state language is being conducted.

Lingual competence of a teacher with other competences has become an integral part of preparation of high-qualified, competitive specialists who are mobile in international educational area and labour market. In order to realize the program "Language trinity" Kazakh agro-technical university foresees stage by stage development of three lingual education in the university among students and teaching staff, which includes learning of state and English languages taking into account professional terminology.

The program on development of multilingual education of the university for 2012-2016 was approved at the meeting of scientific board. The development of multilingual culture and multilingual education in educational process is a key objective for industrial-innovative development of the country. The centre of international cooperation and multilingual education conducts number of activities to develop multilingual education.

The realization of multilingual education requires expansion of educational area, experience exchange, improvement of linguistic capital of Kazakhstani people and formation of multilingual personality which function effectively in conditions of globalization and pluralistic democratic society.

We can not exclude the significance of multilingual education, but it can disservice while unexplored encounters are mixed around the system. Teachers should gain experience concerning with multilingual education. It is challenging for primary schoolchildren to learn three languages at ones while they are not fluent in their mother tongue. It is desirable for our society to follow stages of multilingual education in pursuance of educating multilingual youth.

REFERENCES:

1. Cenoz, Jasone. 2009. Towards Multilingual education. Bristol: Multilingual Matters.
2. UNESCO. 2003. Education in a multilingual world.
3. Message of the President of Kazakhstan to the people of Kazakhstan «Let's build the future together!» from 01.2011.
4. Link: https://en.wikipedia.org/wiki/Multilingual_Education
5. Mehisto P., Marsh D., Frigols M. J. Uncovering CLIL content and language integrated learning in bilingual and multilingual education. – Macmillan, 2008.
6. Schecter S. R., Cummins J., Portsmouth N. H. Multilingual Education in Practice: Using Diversity as a Resource //BOOK NOTICES 761. – 2004. – P. 756.
7. Jessner U. Multicompetence approaches to language proficiency development in multilingual education // Bilingual and Multilingual Education. – 2017. – P. 161-173.
8. García O., Lin A., May S. (ed.). Bilingual and multilingual education. – Springer, 2017.

ӘОЖ 37.013.2

Taganova A.M.
candidate of Pedagogical sciences, senior lecturer
K.Zhubanov Aktobe Regional State university
Kazakhstan, Aktobe
E-mail: Aru73@mail.ru

Mussa M.E.
2nd year master student
Department of pedagogy and psychology
K.Zhubanov Aktobe Regional State University
Kazakhstan, Aktobe

INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF A HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

Түйін. *Бұл мақалада студенттердің өзіндік жұмысы студенттердің кәсіби және шығармашылық өзін-өзі дамыту құралы ретінде қарастырылады. Жоғары мектептегі өзіндік жұмысының мәні анықталып, оның компоненттері, сонымен қатар студенттердің өзіндік жұмысының тиімділігіне және олардың өзін-өзі дамытуына ықпал ететін жағдайлар қарастырылды.*

Тірек сөздер: *студенттердің өзіндік жұмысы (СӨЖ), жоғары білім, педагогика және психология, әдіс, бақылау, өзін-өзі оқыту, класстан тыс, тәуелсіз.*

Аннотация. *В этой статье рассматривается самостоятельная работа студентов как средство профессионально-творческого саморазвития студентов. Раскрывается сущность самостоятельной работы в вузе, рассматриваются ее компоненты, а также условия, способствующие эффективности самостоятельной работы студентов и их саморазвитию.*

Ключевые слова: *самостоятельная работа студентов (СРС), высшее образование, педагогика и психология, метод, контроль, самообучение, организация, внеклассный, независимый.*

Abstract. *This article discusses the independent work of students as a means of professional and creative self-development of students. The essence of independent work in a higher school is revealed, its components are considered, as well as conditions conducive to the effectiveness of students' independent work and their self-development.*

Key words: *independent work of students (IWS), higher education, pedagogy and psychology, method, control, self-study, organization, out-of-class, independent.*

One of the main tendencies of modern education is a transition from the knowledge model of a specialist to the competency model, which implies acquisition of the integrative skills for solving the problems that emerge during implementation of the interdisciplinary practical tasks of a future profession. Such skills include the abilities of independently acquiring and improving knowledge [1, 17].

A practice of teaching at the department of "pedagogy" helped me to identify the following problems that students face during classes:

(a) insufficient level of school preparation for the classes, for while entering the higher educational establishment the students do not need to additionally improve their knowledge in this subject;

(b) lack of students' understanding of the importance of pedagogy and pedagogical methods of research in their future profession and, consequently, the lack of motivation for learning this subject. One of the ways of overcoming this situation is activation of independent work by the first-year students. This experience has shown their inability to work independently. The lack of these abilities in the first year is more often compensated by the certain school stock of knowledge, however, as times goes on and the acquired material becomes more complicated and the students are exposed to different kinds of independent work that requires creativity, this stock then becomes insufficient [2, 35].

In the modern pedagogical practice the independent work of students is represented by the unity of interrelated forms:

(1) independent work in the classroom, performed under the direct guidance of a teacher;

(2) out-ofclass independent work;

(3) creative work, including research.

As per IWS requirements, a huge amount of time is set aside for out-of-class independent work, and this time has to be effectively used in order to achieve the purposes in learning a discipline. Out-of-class independent work offers wide opportunities for a student's independence improvement, as it is not limited by the frameworks of the class time, helps to realize various creative goals, stimulates a cognitive interest and, consequently, forms a steady motivation for the educational process [3, 21].

The main objectives of a teacher in organizing the out-of-class student work are:

(a) to create in the process of teaching the conditions for the development of students' mindsand intellectual initiative;

(b) to teach them to consciously and independently find and use the necessary data, working first with learning materials and further with scientific information;

(c) to form the basis for their self-organization and self-upbringing;

(d) to impart them the skills of cognitive activity and self-education;

(e) to develop their best qualities of a specialist and professional [4, 13].

We use the following kinds of out-of-class independent student work for pedagogy studies at the Department of Pedagogy and Psychology:

Preparation of glossaries on the acquired material of the lectures: the glossaries are developed by every student while acquiring the materials of the lectures as a part of preparation for the practical classes. At the first courses the tendency is strong to mechanically remember the material with some elements of understanding.

A composition of the glossaries enables comprehension of the theoretical material, formation of abilities to identify the main idea, and to briefly and clearly outline the main thoughts of a text. The learned material is absorbed very deeply, and the students change their attitude to the lectures as without knowing the theory of a subject, without good notes, it is hard to expect success at solving practical tasks;

The development of logical schemes of the knowledge base on the learned topic: the logical scheme is composed as a graph that contains the key notions of the topic and reflects the meaning relations between them and integration with other topics and chapters. Implementation of such exercises helps students to see the place of the given chapter among the previously studied ones, prepares them for learning new material, forms an integral view of the learned discipline, and develops the skills of logical search and analysis of material that are necessary for solving the professional problem tasks of a future pedagogy.

The preparation of reports on a free topic regarding the relations between psychology and pedagogy: an essential part of training of an adequate psychologist is not only study of experimental psychology, but also of pedagogy methods of psychological research, however, the long-term (1 and 2 courses) and the deep learning of pedagogy is a complete surprise for first-year-students. Students often doubt the necessity of learning pedagogical methods and fear the inevitable prospect of their usage, which negatively affects their general motivation for learning. A study of different investigations devoted to the question of interrelations between pedagogy and psychology and acquaintance with the works of competent scholars enables recognition of the importance of the subject in the future professional activity and raises interest in learning, the result of which is acquisition of the subject [5, 28-31].

The development and formatting of the illustrations for the solution of problems in statistical data processing with the help INTERNET: this type of out-of-class independent work is offered to students in the second year along with the study of different methods of comparison and interpretation of sample data. When developing exercises the teacher takes into account the individual features of each student, his\her level of skills in informatics, and the students' interest in this or that field. Such exercises fill the out-ofclass independent work of students with a creative element and enable development of creative thinking and an ability.

Therefore, out-of-class independent student work helps to effectively organize the educational process while learning pedagogy , enables improvement of the student's cognitive activity, strengthens the inner motivation for the process of study, develops the skills of creative problem solving when learning profile disciplines at senior courses, and creates conditions for self-development and self-improvement in future professional activity.

One of the important organizational issues in the IWS is the preparation of tasks for independent performance of rating and test control works, in the preparation of which the teacher is guided by the following criteria. The volume of each task should be such that with a solid knowledge of the material the student would have time to explain the answer to all the questions in writing for the job in the allotted time for the control work.

All tasks should be about the same difficulty. With all the problematic diversity of each task should contain questions that require fairly accurate answers. Each task should be a question on the material to be self-study in the educational literature. With a limited number of questions on the lecture material read, there should not be two or more tasks with completely identical questions.

Learning to work independently with special literature is one of the aspects of the scientific organization of labor, both students and teachers. It assumes certain requirements for the quality of professionally oriented literature, as well as requirements for the methodological organization of the learning process. The first is provided by careful selection of text material intended for self-study. The second involves the formation of a system of tasks and skills of independent work with special literature. It is possible to allocate the following skills. First, the ability to search for sources of information, the selection of the necessary information in one or more sources, orientation in the selected (recommended) publications. Secondly, - the ability of semantic processing of information contained in students ‘ interest in printed and electronic materials. Third, - the ability of written fixation of information for its subsequent use with the help of various types of records (plan, abstract, report, abstract, etc.).

One of the important organizational issues in the IWS is the preparation of tasks for independent performance of rating and test control works, in the preparation of which the teacher is guided by the following criteria. The volume of each task should be such that with a solid knowledge of the material the student would have time to explain the answer to all the questions in writing for the job in the allotted time for the control work. All tasks should be about the same difficulty. With all the problematic diversity of each task should contain questions that require fairly accurate answers. Each task should be a question on the material to be self-study in the educational literature. With a limited number of questions on the lecture material read, there should not be two or more tasks with completely identical questions [6, 5].

Learning to work independently with special literature is one of the aspects of the scientific organization of labor, both students and teachers. It assumes certain requirements for the quality of professionally oriented literature, as well as requirements for the methodological organization of the learning process. The first is provided by careful selection of text material intended for self-study. The second involves the formation of a system of tasks and skills of independent work with special literature. It is possible to allocate the following skills. First, the ability to search for sources of information, the selection of the necessary information in one or more sources, orientation in the selected (recommended) publications. Secondly, - the ability of semantic processing of information contained in students ‘ interest in printed and electronic materials. Thirdly, the skills of written fixation of information for subsequent use with various types of writing (plan, summary, report, abstract, abstract, etc.) [7, 114-115].

Obtaining new knowledge and mastering the ability to acquire them independently is carried out on the basis of the student performing various tasks and exercises, performing analytical work, performing work with handouts and test material. One of these works is the activity method, which is now widely used. The advantage of this technique is that students see the end result of their work, they have the opportunity to choose their own trajectory, form the methods of performing a particular type of independent work. In this case, independently planned and implemented by students work is carried out, which teaches them to think creatively, plan their own actions, predict possible solutions to their problems.

The next aspect of the organization of independent work of students is a variety of thematic competitions, competitions and conferences. In the process of their implementation it is possible to solve organizational issues: the desire to determine their strength, test their knowledge, broaden their horizons. This gives students a consciously motivated and professionally oriented character.

A number of conditions must be met for the effectiveness of the IWS. Ensuring the optimal combination of the volume of classroom and independent work. It is necessary to accurately structure the work program not only in terms of the sequence of study of individual sections of the course, but also a reasonable ratio of classroom and independent work. An important role here is played by the correct definition of the complexity of various types of independent work, such as notes, preparation for seminars and rating classes, testing, etc. This should be preceded by a serious study of the student’s time budget, equipped with methodological literature, ICT tools and taking into account national and regional features and traditions in the education system.

Control of the IWS should not be an end in itself for the teacher, but become a motivating factor in the educational activity of the student. The results of the IWS should be included in the indicators of current performance, in the rating control tasks, in the tickets and questions on the test (exam), on the estimates of which

the overall rating of the student, the final assessment, and, consequently, the scholarship or its size depends. Moral interest in the form of public recognition is also important for many students (it's nice to be the first in the course, specialty, in the group).

Independent work - is the planned work of students, performed on the instructions and methodological guidance of the teacher, but without his direct participation. Independent work contributes to: the deepening and expansion of students ' knowledge, their Outlook; the formation of language professional competence through the development of sustainable interest in cognitive activity; the development of cognitive abilities, namely, the ability to analyze and summarize the material, to draw independent conclusions, to find optimal and correct solutions. That is why it becomes the main reserve to improve the efficiency of training of modern specialists [8, 1-5].

Independent work completes the tasks of all types of educational work. No amount of knowledge that is not supported by independent activity can become a real property of a person. In addition, independent work has an educational value: it forms independence not only as a set of knowledge, skills and abilities, but also as a character trait that plays a significant role in the structure of the personality of a modern qualified specialist.

Independent work - is the planned work of students, performed on the instructions and methodological guidance of the teacher, but without his direct participation. Independent work contributes to: the deepening and expansion of students ' knowledge, their Outlook; the formation of language professional competence through the development of sustainable interest in cognitive activity; the development of cognitive abilities, namely, the ability to analyze and summarize the material, to draw independent conclusions, to find optimal and correct solutions. That is why it becomes the main reserve to improve the efficiency of training of modern specialists [9, 72].

Based on the above stated, it should be concluded that the independent work should be organized in such a way that not only contributes to the mastering of this course by the students, but also prepares them for further independent study it after graduation: laying the foundation for reading unadapted texts on specialty with which they will have to deal with in their professional activities.

REFERENCES:

1. Zharova L.V. Uchitel' samostojatel'nosti. – M.: Prosveshhenie, 1993.
2. Zimnjaja I.A. Pedagogicheskaja psihologija. – M.: Izdatel'skajakorporacija «Logos», 1999. – p.384.
3. Kovtun T.Ju., Chahova K.I. Pedagog – professija pochetnaja, no nepopuljarnaja//Vestnik nauchnogo soobshhestva studentov, aspirantov i molodyh uchenyh. – 2014. – №2. – p.73-78.
4. Kazakhstanskaya pravda, 2007, 15 August, p.127.
5. Leontiev A.A. Language and speech activity in general and educational psychology: Selected psychological works, Moscow: Voronezh: SAG: MODEK..
6. Zimnyaya I.A. Key competencies - a new paradigm of the result of education // Higher education today. The number 5.
7. Kovalevsky I. Organization of independent work of the student // Higher education in Russia № 1, 2000, p. 114-115.
8. Sadovnichy V.A. Universities and global challenges of our time. Report at the III Forum of Rectors of Russia and Japan // Newspaper "University Life", No. 9, 31.03.2012.
9. Faustova E.N. Student of new time: sociocultural profile. M., 2004.-72 p.

УДК 37.012.7:37.016

Тасенова П.Б.
магистр, оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы

БИОЛОГИЯ ПӘНІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ

Түйін. *Бұл мақалада биология пәнін оқытуда студенттерге сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды пайдалана отырып сабақ өту әдістері жазылған.*

Резюме*. В данной статье представлены методы преподавания биологии с использованием новых технологий, обеспечивающих студентам качественное образование.*

Summary. *This article presents the methods of teaching biology using new technologies that provide students with a quality education.*

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттері атап көрсетілген, соның бірі – білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, бүкіләлемдік коммуникация желісіне шығу.

Биология – XXI ғасыр ғылымы. Сондықтан да ол жаңа ақпараттық технологиялармен тығыз байланысты. Қазіргі кездегі білім беру жүйесіндегі негізгі мақсат оқушыға жеке тұлға ретінде қарап оның дамуына көп көңіл бөлуде. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің оқу – тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Сонымен қатар мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа көптеген адами қабілеттерінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді.

Оқытушының міндеті білімді көбейту емес, осы білімдерін өз бетімен алуға мүмкіндік беретіндей құралмен қамтамасыз ету және оқушының жекелей дамуы, жеке тұлғаның қалыптасуы, өзін өзі жетілдіру және қоршаған әлемді жетілдірудің инновациялық қажеттіліктерін қалыптастыру. Білім беру үрдісінде жаңа технологияларды дамыта оқыту, оқу-тәрбие үрдісінің сапасын жоғарлатуды көздейді.

Осы тұрғыдан бүгінгі күні жаңа технологияның тиімді әдіс-тәсілдерін жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып тәрбие беру мұғалімнің басты міндеті. Сондықтан әрбір педагог сапалы білім беру үшін сабақты үнемі қалыптасқан формада өткізуден көрі оқытудың жаңа технологиясын, жаңа әдіс-тәсілдерін және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізу тиімді. Бұл бағытта білім берудің әртүрлілігі, нұсқадағы мазмұны, құрылымы ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан оқыту үрдісіндегі жаңа әдіс-тәсілдер оқу мазмұны мен оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай таңдап алудың маңызы зор. Қазіргі таңда оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Сабақта қолданылған жаңа технологиялардың өзі әрбір мұғалімнің шеберлігіне байланысты әрқалай жүзеге асырылуы мүмкін.Биология - бұл орта буында алғаш қосылатын пән. Сондықтан орта буында өсімдік құрылысы өсімдік жайындағы білім берудің алғашқы баспалдағымен танысады. Осы пәнді оқытуда жаңа технологиялардың тиімді әдісін алып жетілдіру барысында есте сақтауға негізделген ақыл ойын дамыта отырып оқушының пәнге деген қызығушылығын арттыруға болады.

Оқытушының міндеті білімді көбейту емес, осы білімдерін өз бетімен алуға мүмкіндік беретіндей құралмен қамтамасыз ету және оқушының жекелей дамуы, жеке тұлғаның қалыптасуы, өзін өзі жетілдіру және қоршаған әлемді жетілдірудің инновациялық қажеттіліктерін қалыптастыру. Білім беру үрдісінде жаңа технологияларды дамыта оқыту, оқу-тәрбие үрдісінің сапасын жоғарлатуды көздейді.Қазіргі уақытта жаңа технологияның тиімді әдіс-тәсілдерінің бірі модульдік оқыту технологиясы.

Модульдік оқыту технологиясы – білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді.

Ал «модуль» дегеніміз – іс-әрекеттің мақсатты бағдарламасы белгілеген деңгейіне (жоспарланған алдағы нәтиже) жету үшін сұрыпталған, дидактикалық өңделген білім, білік, дағдының белгілі

мазмұнының бірлігі және оның әдістемелік нүсқауы немесе аяқталған оқу ақпараты болып табылатын модульдік бағдарламаның негізгі құралы. Басқаша айтқанда, адамның өзіндік дамуының шамасы. Жалпы «модуль» сөзі «оқытудың мазмұны мен технологиясын» білдіреді. «Модуль мазмұны» өзіндік мағына беретін оқу материалының көлемі ретінде ұсынылады.

Модуль – оқу мазмұны мен технологияны біріктіріп түрған мақсатты функционалды байланыстырушы.

Оқу модулі, негізінен, үш құрылымды бөліктен: кіріспе, сөйлесу бөлімі және қорытынды бөлімнен тұрады.

Әр оқу модулінде сағат саны әртүрлі болады. бұл оқу бағдарламасы бойынша сол тақырыпқа, тақырыптар тобына немесе тарауға бөлінген сағат санына байланысты. Зерттеулер нәтижесі 7-12 сағаттан тұратын оқу модулінің неғұрлым тиімді екенін көрсетті.

Оқу модулінің өзгешілігі – жалпы сағат санына қарамастан, кіріспе және қорытынды бөлімдерге 1-2 сағат беріледі. Барлық қалған уақыт сөйлесу бөлімінің меншігінде болады.

Кіріспе бөлімінде мұғалім оқушыларды оқу модулінің жалпы құрылымымен, оның мақсат-міндеттерімен таныстырады. Содан соң мұғалім осы оқу модулінің барлық уақытына есептелген оқу материалын қысқаша (10-20 минут ішінде) сызба, кесте және т.б. белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндіреді.

Оқушылардың оқу материалын қайта жаңғырту деңгейін, қарапайым білік пен дағдыларды және білімін іс жүзінде бірнеше рет қайта қолдануы сөйлесу бөлімі сабақтарында жүзеге асырылады.

Сөйлесу бөлімінде танымдық процесс сынып 2-6 адамнан шағын топтарға бөлу арқылы, негізінен, оқушылардың өзара әрекет етуіне құрылған. Оқушылар қандай да бір деңгейдегі тапсырмаларды өздері таңдайды. Тапсырмаларды қарапайымнан күрделіге қарай кезең-кезеңімен орындау міндетті емес. Оқушы тапсырманы өзінің орындау мүмкіндігіне қарай таңдауға ерікті.

Оқу модулінің сөйлесу бөлімінің тағы бір ерекшелігі бар. Зерттеу көрсеткеніндей, оқытудың белсенді және ойын формаларын кеңінен қолдану оқушылардың оқу материалына бірнеше мәрте 13-тен 24 ретке дейін қайта оралып, жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Оқу бөлімінің қорытынды бөлімі – бақылау. Егер сөйлесу бөлімінің барлық сабақтарында оқушылардың бір-біріне көмегі, бірін-бірі оқытуы, түрлі ғылыми көздерді пайдалануы құпталынып келсе, енді қорытынды бөлімде оқушы өзінің сөйлесу бөлімінде алған білімін, білік мен дағдыларын ешкімнің көмегінсіз көрсетуі тиіс.

Оқушы білімін бақылаудың формалары ретінде тестілік тапсырмалар, бақылау жұмыстары, сынақ, зертханалық жұмыстар немесе эксперименттік есептер оқу пәнінің ерекшелігіне орай, оқу модулінің қорытынды бөлімінде беріледі.

Модульдік оқыту технологиясының жеке тұлғаның өз-өзін дамытуға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыратын бірден-бір технология.

Модульдік оқыту технологиясының тиімділігі: 1) қысқаша сызбалар арқылы түсіндірілуі; 2) оқушылардың әрбір сабақта іс-әрекетін бағалау үшін диалогтық қарым-қатынас негізінде танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру, 3) барлық тақырыптар бойынша тест, сынақ жүргізу.

Оқушыларға: 1) өз ойларын толық жеткізе алмауы; 2) материалды мұғалімнің жеңілдетіп түсіндіруін қалауы; 3) нақты фактілерге мән бермеуі; 4) білімді жинақтауға мән бермеуі.

С.И. Ожеговтың пайымдауынша «Модуль дегеніміз – белгілі бір тақырып ішіндегі бөліктердің өзара топтастырылған жүйесі». Ал «технология» гректің «шеберлік» деген сөзі.

Яғни, модуль – тұтас жүйенің бір бөлшегі, пәннің негізгі заңдылықтарын ашатын ұғымдардың бір-біріне байланысты элементтердің жиынтығы.

Модульдік технология дегеніміз-білім алушының ішкі мүмкіншілігіне, қабілетіне қарай өз бетімен ізденуіне, әрекет етуіне лайықталған дидактикалық құрылым, адамның өзін-өзі дамуының амалы, жолы.

Оқыту технологиясының біз әзірлеген нүсқасының бір ерекшелігі – оның білімді меңгеруге емес, жеке тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық процестерін, яғни жадының алуан түрін (есту, көру, қимыл-қозғалыс және т.б.), ойлау, ынта, қабылдау қабілеттерін арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамытуға, сондай-ақ жеке тұлғаның қауіпсіздігін, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі бекіту, қарым-қатынас жасау, ойын, танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, белсенді сөздік қорын (ауызша және жазбаша тілде) дамытуға бағытталуында.

М.М. Жанпейісованың технологиясында модуль 3 құрамды бөліктен тұрады:

1. Кіріспе
2. Сөйлесу
3. Қорытынды.

Әр оқу модулінің сағаты әр түрлі болады. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесі 7-12 сағаттан тұратын оқу модулінің неғұрлым тиімді екенін көрсеткен. Осы оқу модулінің ерекшелігі жалпы сағат санына қарамастан кіріспе және қорытынды бөліміне 1 немесе 2 сабақ саны бөлінеді, ал қалған сағаты сөйлесу сағаты болады.

Кіріспе бөлімде мұғалім оқушыларды оқу модулінің жалпы құрылымымен, оның мақсат-міндеттерімен таныстырады. Сонан соң осы оқу модулінің барлық уақытына есептелген оқу материалын қысқаша (10-20 минут ішінде) сызба, кесте, және т.б. белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндіреді. Оқушылар бұл кезеңде бағдарламаның аталған тарауын неге және не үшін оқып үйренулері керектігін, өздері нақты нені меңгеріп, үйренулері тиіс, алдағы жұмыстың негізгі оқу міндеті қандай екенін түсінуі қажет.

Сөйлесу бөлімінде оқушылардың оқу материалын қайта жаңғырту деңгейі, қарапайым білік пен дағдыларын және білімін іс жүзінде бірнеше рет қайта қолдануы жүзеге асырылады.

Тақырып мазмұнына «өсу» бағытымен – қарапайымнан күрделіге, репродуктивтік тапсырмалардан шығармашылық сипаттағы тапсырмалар мен зерттеушілік қызмет элементтеріне қарай бірнеше мәрте қайта оралып отыру әр оқушыға оқу материалымен жұмыс істей отырып, өз қабілеттерін, жадын, ынтасын, ойлауын, жазбаша және ауызша тілін дамытуға мүмкіндік береді.

Оқушылардың танымдық қызметі әрбір оқушының әрбір берілген оқу материалын сабақта үш күрделілік деңгейінде тыңдау, жазу, көру және айтуға мүмкіндігі болатындай етіп құрылған.

3,4-сабақтардан бастап оқушыларға стандарт талаптарына сай тапсырмалар беріледі (III және II деңгейлер)

I деңгей тапсырмалары дарындылықтың екі түріне, яғни интеллектуалдық және креативтік дарынды балаларға арналған.

Оқушылар қандай да бір деңгейдегі тапсырмаларды өздері таңдайды. Тапсырмалар қарапайымнан күрделіге қарай кезең-кезеңімен орындалу міндетті емес. Оқушы тапсырманы өзінің орындау мүкіндігіне қарай таңдауға ерікті.

Оқу модулінің қорытынды бөлімі – бақылау. Бұл бөлімде оқушы өзінің сөйлесу бөлімінде алған білімін, білігі мен дағдыларын ешкімнің көмегінсіз көрсетуі тиіс.

Егер сөйлесу бөлімінде оқушыларға үш деңгейлік (жеңілдетілген стандарт, стандартты, стандарттан жоғары) тапсырмалар берілсе, қорытынды бөлімде барлық оқушыларға мемлекеттік білім стандартына сай бірдей тапсырмалар беріледі.

Зерттеушілік сипаттағы тапсырмалар бөлек есептеледі. Олар баяндама, хабарлама, реферат түрінде болуы және оқушыллардың ғылыми қоғамына (ОҚҒ), конкурстарға ұсынылуы мүмкін.

Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Білім берудегі ескі мазмұнның орнына жаңасы келуде. Я.А.Каменскийдің, И.Гербарттың дәстүрлі объект – субъектілері педагогикасының орнын басқасы басты, ол бала оқу қызметінің субъектісі ретінде , өзін өзі өзектілендірудге, өзін танығуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылатын жазушы тұлға ретінде бағытталған. Мұндай жағдайда педагогикалық процестің маңызды құрамы оқу ісіндегі субъектілер-оқытушы мен оқушының тұлғалық – бағытталған өзара әрекеті болып табылады.

Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін , білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы, дамуын қойып отыр

Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшілігі- баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы.

«Педагогикалық технологиялар – бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің: оқу –тәрбие процесін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің , мазмұнының, формалары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері ,мұнда әр позиция басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында баланың дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды».

Модуль дегеніміз –қандайда бір жүйенің,ұйымның нықталатын, біршама дербес бөлігі.

Оқу модулі қайта жаңғыртушы оқу циклі ретінде үш құрылымды бөліктен тұрады: кіріспеден , сөйлесу бөлімінен және қорытынды бөлімнен тұрады.

Кіріспе бөлімінде тәрбиеші балалармен оқу модулінің жалпы құрылымымен, оның мақсат-міндеттерімен таныстырады. Сонан соң мұғалім осы модулінің барлық уақытында есептелген оқу материалын қысқаша (10-20 минут ішінде), сызба, кесте және т.б. белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндіреді. Тақырып мазмұнына (тұтас тақырып немесе тарау бойынша) «өсу» бағытымен – қарапайымнан күрделіге, репродуктивтік тапсырмалардан шығармашылық сипаттағы тапсырмаларға, зерттеушілік қызмет элементтеріне қарай бірнеше мәрте қайта оралып отыру әр балаға оқу материалымен жұмыс істей отырып, өз қабілеттерін, жадын, ынтасын, ойлауын, тілін дамытады.

Психологтардың пайымдауынша, әрбір дербес тарауды оқып-үйрену үш негізгі кезеңне тұрады:

1 Кіріспе –қызықтырушылық

2 Операционалдық-танымдық

3 Рефлексиялық-бағалау

Психологтар дәлелгендей, білімді неғұрлым тиянақты меңгеру үшін балалардың мақсаты түсінуі аса маңызды. Ол үшін мақсат оның мағынасы нақты айқын белгіленіп, мақсатқа жету тәсілдері көрсетілуі керек.

Қорыта айтқанда, модульдік оқытудың өзегі – оқу модулі. Оқу моделі ақпараттардың аяқталған блогынан, бағдарламаны табысты жүзеге асыру үшін берілген оқытушының нұсқауларынан және оқушы іс-әрекетінің мақсатты бағдарламасынан тұрады

Модульдік оқыту білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істеу алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді.

Модульдік оқыту технологиясының жеке тұлғаның өз-өзін дамытуға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыратын бірден-бір технология.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде». Алматы, 2006 ж.
2. Қамзина М. «Модульдік оқыту технологиясы».//Тәрбие құралы. 2005 жыл, №4.
3. Педагогтың кәсіби деңгейін өсіруде әдістемелік жұмысты үйымдастыру жолдары.//Ғылыми-практикалық жинақ. Алматы, 2008 жыл.
4. Искакова Р., Ерназарова З. «Жаңа технологияны пайдалану әдістері». Қызылорда, 2004 жыл.
5. Жадрина М.Ж. «ҚР-дағы жоғарғы білім беру дамытудың тенденциялары мен мәселелері». Алматы 2002 жыл.
6. Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан //Қазақстан халқына Жолдауы//, 28.02.2007.

Тинистанова С.С.
мемлекеттік – құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған
профессоры м.а.,
тарих ғылымдарының кандидаты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорган қ.
E-mail: Tin_019mail.ru;

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЗАҢГЕРЛЕРГЕ РИТОРИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ТАЛАПТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме. *Бұл мақалада қазіргі кезеңдегі заңгерлерге риторикалық білім беру мен тәрбиелеудің негізгі талаптары мен ерекшеліктері қарастырылған.*

Резюме. *В данной статье рассмотрены основные требования и особенности риторического образования и воспитания юристов на современном этапе*

Summary. *This article discusses the basic requirements and features of rhetorical education and the education of lawyers at the present stage.*

Риторика мен заң саласын, өнер мен ғылым екеуін көптеген зерттеушілер мен ғалымдар бір-біріне жақын деп босқа айтпаған. Еуропалық мәдениетте заі саласы риторикадан бастау алады, себебі соттағы даулар мен шешілмеген мәселелер аргументтер келтіру, дәлелдеу өнерімен, өз көзқарасын сөзбен жеткізу орын алға. Риторика, өнер ретінде «сендіру» қабілеті болған.

Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді»,- деп атап көрсетті [1].

Сондықтан оқу орындарында білім алатын болашақ заңгерлердің сөйлеу дағдыларын қалыптастыру, риторикалық білім беру, тәрбиелеу мен шешендік өнерін дамыту қазіргі кезеңдегі заман талабы болып отыр.

Риторика (грек тілінен аударғанда ῥητωρική) – «шешендік өнер» деген мағынаны білдіреді [2].

Шешендік сөз немесе шешендік өнер - ежелгі Грекия мен Рим заманынан бермен қарай көптеген халықтардың мәдени, рухани, өмір тіршілігіндегі өнердің бір түрі. Грек шешендік өнерінің игі әсері арқасында көне Римде де бұл өнер дами бастады. Біздің дәуірімізге дейінгі ІІІ ғасыр Рим мен Грек елдерінде эллиндік дәуір деп аталып, әдеби-мәдени құндылықтардың алмасуымен сипатталады. Бұл сипат шешендік өнерге де тікелей қатысты. Байырғы салалары: бейнелі сөз, шешендік сын, шешендік өсиет, шешендік нақыл, шешендік дау, шешендік толғау. Әр қайсының әсерлі өңі, сұлулығы, татымдығы, дуалылығы, зерделігі адам ой жүйесіне, жан-дүниесіне, сезіміне мықты қозғау салады, жүрек тебірентеді. Тыңдаушының еркі мен сезімін билейді, толғандырады.

Шешендік сөздерге тән ерекшеліктер:

Біріншіден, қазақ шешендерінің сөздері жазбаша емес, ауызша айтылып дүниеге келеді де, одан кейін бірден-бірге жатталып, үрпақтан-үрпаққа жетеді.

Екіншіден, айтыла келе бастапқы нұсқа қалып өзгертіліп отыруы мүмкін.

Үшіншіден, шешеңдік сөздер кейінгі айтушылар тарапынан қажетіне қарай өзгеріп қолданылып отырған. Шешендік сөз ақындар айтысы сияқты сөз тартысы дау үстінде, ел тағдыры талқыланған ұлы жиын кеңес кезінде, оңаша ой толғау не сұхбат, әңгіме-дүкен барысында арнау, сәлем, өсиет түрінде де өмірге келген [3].

Қазақстандық ғалым Г. Гиздатов заңгердің сөзіне қойылатын негізгі талап:

– Нақтылық;
– Түсініктілік;
– Логиалық құрылымы дұрыс;
– Жүйелі болуы тиіс.

Логикалық түрғыдан алғанда заңгердің сөзі мынадай сапада болуы қажет:

1.Кез келген жағдайда сөйлеген сөзінің дәлелді болуы.

2.Сөйлеудің диалогтық формада болуы (сұрақ-жауап; жауап-сұрақ);

3.Маманның кіріспе сөзі проблемаға қатысты болуы және аудиторияны өзіне қаратуы;

4.Негізгі бөлімінде келтірілген аргументтерін іске қатысты қолдана білуі;

5.Құрытынды бөлімініде өз позициясын қорғап шығуы мен одан келетін пайда және қатысушылардың оның келтіоген аргументтеріне сенуімен аяқталады [4].

Сотта қолданылатын шешендік сөздер монолог түрінде де, диалог түрінде де жүзеге асады. Сотта қаралған, қаралуға тиіс қылмысты істерді бәрі шешендіктің тақырыбы бола алады. Қазіргі кездегі жүргізілетін сот жұмысындағы прокурордың да, адвокаттың да сөздеріне баға беру сипаты болады. Сонымен қатар сот ісі адам тағдыры шешілетін жер болғандықтан сол адамның өзін, іс-әрекетін (бұрыңғы еңбегін, қазіргі қылмысын т.б.) сипаттау басым болады. Прокурор мен адвокат өзара бір-біріне қарама-қарсы тұрып сөз сайысына түспейді, екеуі де шындыққа жетуді, соттың әділ үкімі шығуын көздейді. Олар тек судьяларға тек арнап емес, жалпы көпшілікке де қарата, өзге де жұршылықтың сана-сезіміне әсер ететіндей етіп сөйлеуді ойластырады. Осы себептен де бұл сөздерде нақтылы айтылған пікірдің дәлелдемесі, қорытындысы болумен қатар тыңдаушыларға әсерлі болу мақсаты да қойыла. Осы тұрғыдан келгенде судья мен адвокаттың сөздері бір-бірінен сәл өзгешеленеді.

Заңгердің тіл мәдениетіне мыналар енеді:

1) нормативтілік немесе дұрыстылық, яғни әдеби тіл нормасына сәйкес жаргон, диалект және ауызекі тілдегі сөздерді (жазбаша тілде орфографиялық және пунктуациялық қателерсіз) қолданбай ойды дәлме дәл бере білу;

2) сөйлеу шеберлігі, яғни сөздің ұтымдылығы, қисындылығы және ұтымдылығы, сөз байлығының болуы, мәнерлілік, сөз даралығы. Сот қайраткері сауатты, тапқыр, сенімді ретте сөйлей білуі тиіс. Егер заңгерлер іскер тілде ғана емес, сондай-ақ образды әрі экспрессивті тілде сөйлей білсе, біздің сотымыздың тәрбиелік маңызы ұлғая түседі.

Ресейлік лингвист-ғалым В. Аннушкиннің ойын назарға алатын болсақ, тиімді риторика, ең алдымен жағдайды бастан аяқ мұқият тыңдау мен жағдайды бағалаудан басталады. Содан кейін барып қана өз ойын құрастыру нәтижелі болады деп есептейді.

Сот процесінде судья басты адам, ол сот процесін жүргізуші, басқаларды сөйлетеді, тыңдайды, өзісөйлемеген жағдайдың өзінде ол жағдайды бақылауда ұстап, қорытындысын шығарады, ой түйіндейді. Сөз құдіретімен, дәлелдермен, қатысушыларды нандырумен сот процесінің кімнің пайдасына шешілетіндігі айқындалады [5].

Заңгерлердің кәсіби деңгейі олардың жүйелі сөзі, ойлауымен тікелей байланысты.

Осыған орай қазіргі кезеңде заңгер мамандарды дайындау мен олардың қызметтерінде не өзгереді, қандай жаңа талаптар болады деген заңды сұрақтар туындайды:

Біріншіден, мәтінді оқу мен қабылдау жылдамдығы өзгереді. Онымен қатар, қазіргі компьютерлік технология жазбаша мәтінді тез түсіну мақсатында жаңа форматта беріп, шрифты өзгерту, сөзді бөліп қарау, т.б. өзгерістермен береді.

Екіншіден, қарым-қатынас форматы өзгереді (жазбаша және ауызша), желілік қарым-қатынас (дисплейлік мәтіндер) орнайды және олар дәстүрлі тергеу амалдарын жүргізу мен жүйелі, тез ойлануға әсерін тигізері сөзсіз. Енді ұзақ мәтіндерді оқитын адамдардың санын азайтып, қысқара бастау қаупі туындайды. Осының барлығы студенттерді оқыту мен практикалық жұмыстарымен байланысты бірқатар мәселелерді туындатады да, бірінші кезекте риторикалық сұрақтардың шығуына, болашақ мамандарды қалай оқытып, тәрбиелеу маңыздылығы көтеріледі.

Отандық филолог-ғалым Н. Шаймерденова атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде жұмыс берушілер бірінші кезекте іргелі білімі бар, сыни тұрғыдан ойлай алатын мамандар болғанын қалайды. Тиісінше, бұл мамандар кәсіби (заңгер) құзіреттілігімен, білімімен қатар, дәл, анық өз ойын жеткізетін, мәтінді логикалық тұрғыдан тез және дқрыс құрай алатын, сенімді, сауатты сөйлей алатын болуы тиіс.

Қазіргі кезеңде жұмыс берушілерді қанағаттандырмайтын қандай мәселе?

1. Жұмыс берушілерді қазіргі заңгерлердің нәуты және анық сөйлеуі, сөйлемді құрастыру мәнері, ойын нақты жеткізуі мен лингвориторикалық дағдылары қанағаттандырмайды;

2. Кәсіби дағдылар – адамның жалпы мәдениетінің бір бөлігі. Жоғары

кәсіби дағдыларымен қатар, бірінші кезекте болашақ заңгерлердің риторикалық білімін бұрынғы корифейлердің тәжірибесін негізге ала отырып, көтеруді талап етеді [6].

Сотта сөйлеудің манызы мұнымен ғана шектелмесі анық. Қылмыстық істі қарау барысында айыпталушы мен қорғаушы оның сипаты мен орында амал-тәсіліне, мақсаты мен ниетіне терең талдау жасаи, жасалған қылмыстың сурет-сүлбесін, яғни болған жағдайды, окиғаны толық кайта қалпі келтіреді. Олардың жасалған жеке бөліктеріне тиісті баға беріп, көпшіліктің алдына сарапқа салуы сотқа қатысушы тұлғалардың талкыланып отырған істің мазмұның терең түсінуге, көңіл зердесінен өткізуге түрткі болып, шығарған үкімнің қаншалықты әділдігіне көз жеткізуіне мүмкіндік алады. Сөз жок, жоғары талап деңгейінен шыға білген айыптаушының не қорғаушының сөзі Қазакстан заңнамасын насихаттауда, мәртебесін көтерудегі қуатты қарудың бірі. Әйтсе де сот шешендері сөздерінің барлығы дерлік тап-түйнакі ай мінсіз шыққан інжу-маржан десек, қателескен болар едік. Солардың ішіндегі сүбесі сере шыққаны – нақты бір жүйеге құрылған, мән-мазмұнға бай, сауатты сөйлеген сөз ғана сот төрелігінін мейлінше әділ шығарылуына кепіл бола алатыны анық.

Болашақ судьяларды шешендік өнерге үйретуде тағы да назар аударатын мәселе- еркін сөйлеу мәнері. Қазақ сөз өнерін киелі деп қастерлеген, сөзге тиек еткен, сөзге тоқтаған. Ана тілінде таза сөйлеудің өзі мәдениеттілікті білдіреді. Өйткені еркін сөйлеу өнері рухани тәуелсіздікке жетелейдіадамның рухани белсенділігін арттырады.тұлғалылыуты ту етіп алып, адамның рухани белсенділін арттырады, судьялардың позитивтіимиджін қалыптастырады [7] .

Риторикалық мәдениет бағалау-бағдарлау бағытындағы ойлана сөйлеу іс-әрекетін айқындайды. Риторикалық мәдениетті өз бойына ұялата білген жас атаулы рухани тұлға және айқын да жарқын индивидтік қалыпта көрінбек. Біздіңше, риторикалық мәдениеттің жүзеге асуы қазіргі таңда бірден-бір ерекше мәнге ие. Бұл іспеттес рухани өзін-өзі жетілдірудің материалдық жағын қанағаттандыру мен өндірістік өсу қарқынының адамзат санасында жаңаша көрініс табуы, қоғам мен жеке тұлға турасында берілер әлеуметтік бағаның өзгеруі күн тәртібіндегі риторикалық мәдениеттің қалыптасу ерекшелігін де айқындамақ.

Бұл бағыттағы мәселенің оң шешім табуы адамдардың түрмыси құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдар үстануы негізіндегі адамзаттың ішкі жан дүниесінің қайта жаңғыруы жолымен жүзеге аспақ. Демек, қазіргі заманның ғаламдық проблемасы - бұл таза экономикалық, саяси не ғылыми проблемалар емес, ең алдымен адамгершілік-рухани проблемаларда. Ал мұндай жағдайда студент жастар бойында риторикалық мәдениеттің қалыптасуы, біздің пайымдауымызша, бәсекеге қабілетті интеллектуалды ұлт келешегін тәрбиелеудің, адамды өзгертудің, оның рухани түрғыда қайта жаңғыруы мен ілгері дамып жетілуінің тиімді алғы шарттарының бірегейі [8].

Қазіргі заңгер – мамандар сұраныста болуы үшін мынадай талаптарға сай болуы қажет деп санаймыз:

1.Кәсіби білімі мен сыни ойлау дағдыларының болуы;

2. ақпараттық-техникалық сауатты;

3. қарым-қатынас дағдылары (риторикалық тиімді әдістер), эмпатия, адамға және сөйлейтін сөзіне өзіндік жағымды қасиеттері боуы тиіс;

4. антикалық әлемнен бастап, қазіргі кезеңдегі ғылыми зерттеулер мен ойшылдардың еңбегімен, өзіміздің қазақстандық белгілі ғалымдардың еңбегімен таныс болуы қажет. Өкінішке орай, қазіргі жастарымыз осы еңбектердің көбіне ден қоймайды, естеріне сақтамайды, осы дәстүрді жалғастыру керек;

5. «Риторика», «логика», «латын тілі» пәндерін жүйелі оқу;

6. Заң терминдерін жақсы білу, жаттау, есте сақтау дағлылары мықты болуы қажет.

Сонымен қатар,

– Кәсіби судьяны (кәсіби заңгерді) тәрбиелеу үшін тек қана теориялық білім алу жеткіліксіз, жақсы ораторларды тыңдап, олардың қызметіне талдау жасауды үйрену;

– шешендік өнердік классикалық туындыларын оқып, үйрену (қазақша, орысша, әлемдік сот тәжірибесі);

– Риторикалық ережелерді және жалпы, сот тәжірибесінен нұсқаулықтарды оқу, білу;

– Үнемі шешендік дағдаларын қалыптастыратын тәжірибелер жасау тиімді болары сөзсіз. Сонымен қатар, әрбір адамның, әрбір маманның өзінің кәсіби деңгейін өсіру үшін ұстанатын өзінің де ішкі ұстанымы болады, сондықтан да аса жоғары, әрі жауапты істе риторикалық деңгейін көтеру ұстанымы одан еш кем түспейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru
2. Риторика – https://ru.wikipedia.org/wiki/
3. Шешендік өнер – https://kk.wikipedia.org /
4. Гиздатов Г. О современной публичной речи юриста // Заңгер, 2018. – №7(204). – С. 27-32.
5. Аннушкин В. Юрист-профессия речвая // Заңгер, 2018. – №7 (204). – С. 25-26.
6. Шаймерденова Н. Риторическое образование для юристов в контексте техногенных изменений в XXI в.: от сложного к простому // Заңгер, 2018. – 7(204). – С. 22-24.
7. Бөрібаев Т. Рухани жаңғырту аясында шешендік өнерді оқу талаптары мен талғамдары // Заңгер, 2018. – №7 (204). – 33-36 бб.
8. Қыдыршаев А.С., Шакуова Д.А., Қыдыршаева Қ.С. Заманауи білім беру жүйесінде риторикалық технологияны қолдану мәселесі // «Қазіргі әдебиеттану, тілтану мәселелері және жазушы-драматург Рахымжан Отарбаев шығармашылығы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдары. – Орал, 2016 жыл қараша. – 99-104 бб.

Тогайбаева А.К.
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің доценті,
педагогика ғылымдарының кандидаты
E-mail: aikat_76@mail.ru

Ергарина Ж.М.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің оқытушысы,
педагогика және психология магистрі
E-mail: ergarina1987@mail.ru

ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІНІҢ БАСТАУЫ – ОТБАСЫ

Түйін: *Бұл мақалада құқықтың тәрбие беру баланың жеке тұлғасын қалыптастырып, олардың бойына жоғары идеялық пен қоғамдық меншікке қатынасты көзқарасты қалыптастыратындығы туралы сөз етілген.*

Резюме: *В этой статье рассматривается правовое образование в формирование личности, и взгляд на высокий уровень идеологического и общественного отношения.*

Symmary: *This article discusses legal education in the formation of personality, and a view at the high level of ideological and social relations.*

Құқықтың тәрбие беру баланың жеке тұлғасын қалыптастырып, олардың бойына жоғары идеялық пен қоғамдық меншікке қатынасты көзқарасты дарытудың асыл міндеттерін атқарады. Мемлекетіміз жастарға құқықтың тәрбие беру ісіне үнемі маңыз беріп келеді. Қазақстан заңдарына терең құрмет сезімін қалыптастыру, оларды сөзсіз сақтау және орындау -ұзақ уақыт тәрбие жұмысын жүргізудің жемісі. Көбіне құқықтық сананың төмендегі, материалдық және рухани игіліктердің не екенін жөнді түсінбеушілік қоғамға жат қылықтарды туғызады. Сондықтан да әр оқушының санасына құқықтық нормаларды жеткізу, жеткізіп қана қоймай оның күнделікті мінез-құлық нормасына айналдыру үшін күресу құқықтық тәрбиенің міндеті болып табылады.

Құқықтың тәрбие негізі отбасынан басталады. Қоғамдағы тәртіпсіздік пен қылмыстың көзі – маскүнемдік. Азғындықтың құзына итермелейтін жағдайлардың алғышарты осыдан басталады. Мектеп жасындағы жастар арасында бұл теріс құбылыстың орын алып отырғаны жасырын емес [1].

Оқушылардың тәртіп бұзуының бір жағы отбасында жатыр. Бізде отбасы әр қилы: маскүнемдікпен күн өткізетін, ұрыс -керістен көз ашпайтын, басқалардың, мемлекеттің есебінен арам жолға барып қалғысы келетін отбасылары бар. Осындай отбасында өскен баланың оқуға, еңбекке қалай қарайтыны өз-өзінен түсінікті емес пе? Мұндай отбасында тербиеленген бала қылмыс жасауға бір табан жақын тұрады. Арамтамақтық өмірді жақсы көреді, өзімшіл болады. Оқушылар арасында құқықтық тәртіпті бұзушылықтың алдын-алу үшін жүргізілетін шаралар:

– тәртіп бұзушының теріс мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ететін жағдайды жою;

– оқушының тәрбиесін, өмір жағдайын, ортасын сауықтыру;

– оқу, еңбек іс-әрекетін тиімді ұйымдастыру;

– Отан қорғау, туған елдің күш-қуатын молайту, сөз, баспа-сөз бостандығы мәселелері жөнінде тәрбиелік іс-шараларды өткізу.

Құқықтың тәрбиенің бір ұшы жыныстық тәрбиеге де байланысты екені даусыз. Көңілі сүйген адамына үйлену, отбасы құру, бала сүю және оны бағып-қағуға қамқорлық, айырылысқан жағдайда балаларға жәрдем көрсету – бәрі де жастардың жете түсінуін, ұғынуын қажет ететін заңдар мен міндеттер [2].

Қазіргі студент – ертеңгі маман, өндіріс жетекшісі, басшы. Демек, кәсіптік оқу орнын тәмамдаған оған кәсіби мамандықпен қатар құқықтың тәрбие де ете керек. Педагогика мен тәрбиенің халықтық ұстанымын ғылыми тұжырымдаған орыс педагогы К.Д.Ушинскийдің: “өмірде де, ғылымда да барлық халықтарға бірдей тура келетін тәрбие жүйесі жоқ. Әр халықтың ұлттық тәрбие жүйесі әр-түрлі. Өз еліне басқа елдің тәрбие жүйесін енгізу мүмкін емес, себебі халықтардың өмір сүру моделі де, тәлім-тәрбие моделі де әр басқа” дегенін қайда қоймақпыз.

Ауыл жастарының арасында құқықтық тәрбие жұмысын ұйымдастыруда олқылықтар бар. Жастар арасындағы насихат пен құқықтың тәрбие мәселесі жөнінде жоғары ұйымдары таранынан белгіленген шаралар жүзеге асырылып, қызметкерлердің жауапкершілігін арттыру қажет.

Мектептер жаңа компьютерлермен жабдықталған, құқықтық тәрбие де өз жүйесін тапқандай. Мәдени шаралар жүргізуге арналған саз, құрал-жабдықтары бар.

Құқықтың тәрбие тура жолмен жүруге үйрететін әділеттілік әдістеріне сүйенеді. Адам мұндай жағдайда өзінің ар-ұятына жүгінеді.Оқушы өзінің айналасындағы адамдарды, әлеуметтік игіліктерді қате бағалауы мүмкін. Мұның өзі оның көбіне көп құқықтың тәрбиені бұзуына әкеліп соқтырады. Нұрсұлтан Назарбаев "Қазақстан – 2050" стратегиялық бағдарламасында Отан қорғау мен оның қауіпсіздігіне ерекше мән бергені мәлім. Қарулы күштерінің бір тармағы ретінде ішкі әскердің де іргетасы қаланды. Ішкі әскер барлық қазақстандықтардың, қарапайым азаматтардың мүддесін қорғаушы – құқықтың тәртіп әскері. Бұл мектеп, отбасы және қоғам жұртшылығының құқықтық тәрбие жұмысын жүргізудегі басты бағытының бірі – оқушылар арасында заң тәртібін бұзушылықтың алдын алу шараларын жүргізуге кең жол ашып отыр [3].

Құқықтың мәселелерді сөз ету, оны тыңдаушысына жеткізіп бере білу аса қиын өнер. Бұған тек қана білімді болу жеткіліксіз, сонымен бірге тәжірибелі, көпті көрген, адамдардық жүрегіне барар кілтті таба білер тәрбиеші болу маңызды.

Оқушылардың мектептегі өмірі тұлғаның азаматтық қалыптасуының шешуші кезеңі болып табылады. Осы жылдары адамгершілігі, дүниетанымы, сенімдері, ұжымшылдығы, тәртіптілігі, өзіне және басқаға талап қоюы, адалдығы мен шыншылдығы, қайырымдылығы мен ұстамдылығы, жігерлілігі мен батылдығы қалыптасады.

Бұлардың мазмұнына мемлекет заңдары және қоғамда өмір сүру ерекшеліктерін құрметтеу, қоғам заңдылықтарын бұзуға төзімсіздік, қоғамдық тәртіпті сақтау да енеді.

Құқықтық мәдениет екі түрғыдан қаралады:

1. Құқықтық мәселелер, құқықтық қатынастар, құқықтық мекемелер әрекетін оқушының білуі.
2. Тұлғаның педагогикалық және психологиялық мәнінің құқықтық санаға әсері.

Адамның құқықтың мәдениеті күрделі. Әңгіме адам, оның санасы, мінез-құлқы, жүріс-тұрысы туралы болғанда, көптеген сұрақтар туындайды. Құқықтық қоғам демократиялық принциптерге сүйене отырып, әр адамның шығармашылық күштерін, ниетін, ойын, сезімі, ұмтылысын толық және еркін жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Демократияны жетілдіру мемлекеттік және қоғамдық өмірдің құқықтық негізін бекітуге тікелей тәуелді. Мемлекет және қоғам өмірінің құқықтық негізін бекіту процесі төмендегідей маңызды шараларды жүзеге асыруды қажет етеді:

– заңдылықтарды үздіксіз жетілдіру;

– заңның орындалуын бекіту;

– қоғамдық тәртіп орнатуға әрбір азаматтың қатынасуы. Бұдан заңдылық пен құқықтық тәртіптің бекітілуіне қамқорлық тікелей мемлекет мойынында болу қажеттігі шығады. Адамның жалпы мәдениеті мен оның құқықтық мәдениетінің арасында тығыз байланыс бар.

Сондықтан да құқықтық тәрбиені адамгершілік тәрбиесі теориясының құрамды бөлігі ретінде қарастырамыз. Құқық қоғам мен қоғамның өрбір мүшесінің бүкіл өмірін қамтып жатады. Құқықтық мәдениеті төмен дамыған адам тек заңның өрескел бұзылған жағдайында ғана оған зейін аударады да, құқықтық талаптарды мойындамаған көп жағдайларды байқамайды. Заңды білмеу – құқықтық мәдениеттің елеулі кемшілігі. Заңды білмеу, оны бұзу жауапкершіліктен құтқармайды. Бұл жерде оқушы заң және құқықтық мәдениет ұғымын шатастырмау керек. Құқықтық мәдениет оқушыдан жан-жақты құқықтық білімдерді талап етеді. Адамның құқықтық мәдениеті – күрделі психологиялық құбылыс. Бұл құбылыс қоғамның, мемлекеттің көптеген маңызды салаларында көрінеді. Ең бастысы адамгершілікті адам тұлғасының сапалық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал жасайтын тәрбие құралдарының бірі – орынды тәртіп және мінез-құлық тәрбиесінің жоғары деңгейінде болуы [4].

Сонымен, адамның құқықтық мәдениеті дегеніміз – орынды тәртіп пен мінез-құлық, жан-жақты құқықтың білімдерімен заңды құрметтеу, құқықты қорғау іс-әрекетінің терең бірлігі. Құқықтың мәдениеттің осы екі деңгейіне көтерілген, яғни құқықтың білімді меңгерген, заңды құрметтейтін адам заңға қайшы келетін әрекеттерден аулақ болады. Тек қана заңға сәйкес жүру дағдысы пайда болады. Мұны заңға мойынсұнушылық дейді. Бұл деңгейлік сатыда ішкі қозғаушы күш – адамның ұяты, ар-ожданы. Ұят, ар-ождан және сенімдер адамның мәдениеті тек қана заңға мойынсұну емес, заңды қорғау үшін тұрақты белсенді әрекетке қатысуға дайын тұру.

Қазіргі кезеңде қоғамның бірте-бірте демократиялық дамуы жалпы білім беретін орта мектептерде мектеп басшыларынан, мұғалімдерден құқықтық тәрбиені зор шеберлікпен, шығармашылықпен іске асыруды талап етеді.

Құқықтың тәрбиені заман талаптарына сай жүргізу үшін ең алдымен сынып жетекшілерінің және мектептердің озат тәжірибесін терең зерттеп, нәтижесін оқу және тәрбие жұмыстарында ұтымды, жинақты етіп пайдаланып, оңтайлы формалар, әдістер мен тәсілдерді іздестіру қажет. Құқықтық лекциялар, видеолар ұйымдастыру. Мақсаты -жеткіншектер мен жасөспірімдерді еліміздің заңдарына және халқына құрмет сезімін тәрбиелеу, құқықтық біліммен қаруландыру, оны насихаттау. Лекциялардың жоспары жасалып, онда лекциялар тақырыптары көрсетіледі. Видеолар – әр түрлі жастағы балалар үшін ұйымдастырылады. Оқушыларға жас ерекшеліктеріне байланысты түрлі көркемдік, хроникалық-құжаттық, ғылыми фильмдер, кино-фильмдер көрсетуге болады. Жасөспірімдердің заң тану мектептері. Мұндай мектептерді жастар сарайы, жалпы білім беретін орта мектептердің жанынан ұйымдастыруға болады. Негізгі мақсат – жас түлектерді құқық және еңбек, азаматтық және заңдары жайлы біліммен қаруландыру. Мектептердегі құқықтық тәрбиенің басқа формалары: құқықтық білім факультативтері, дәріс, баяндама, әңгіме, пікір-талас, олимпиада, кештер, сайыстар, т.б. [5].

Тәрбиенің жалпы әдістері негізінде құқықтың тәрбие әдістері үш топқа бөлінеді:

– Сөздік ақпараттық әдістері: дәріс, әңгіме, әңгімелесу, өнеге, түсіндіру, дәлелдеу, насихаттау, бекерге шығару. Бұл әдістің тиімділігі нақты материалды оқушыларға түсінікті тілде мазмұндай білуге байланысты.

– Ұқтыру, машықтандыру әдістері: үйрету, тапсырма, жаттықтыру, талап. Бұл әдістер оқушылардың іс-әрекеттері мотивтерінің қалыптасуына мүмкіндік туғызады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбенбаев С. «Тәрбие теориясы мен әдістемесі», Алматы – Дарын, 2004 ж.
2. Кукушин В.С. Теория и методика воспитательной работы: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Издательский центр - МарТ, 2002 ж.
3. Болдырев Н.И. Мектептегі тәрбие жұмысының методикасы. – Алматы: Мектеп, 1987 ж.
4. Әмірәлиева Ш. Аға үрпақ тәжірибесі жастарға. – Алматы, 1982 ж.
5. Айтмамбетова Б.Р. Тәрбие процесінің мәні және мазмұны. Тәрбие принциптері (5-лекция). – Алматы, 1991ж.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

Айдарбек Қ.Ж.
Терминология бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.д., доцент
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
E-mail: aidarkar_10@mail.ru

Досмаилова А.Н.
Терминология бөлімінің ғылыми қызметкері, ф.ғ.к
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
E-mail: dosmail. aigul@tilbilimi.kz

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯЛАРДЫҢ ЛОГИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Түйін. *Мақалада терминологиялық дефинициялардың логика-семантикалық құрылымдары, логикадағы нақты және атауыштық дефинициялардың өзара айырмашылықтары көрсетілді. Дефинициялардың ерекше түрі ретінде синтаксистік дефиниция қарастырылып, дефинициялардың жалпы типологиясы берілді.*

Түйін сөздер: *ғылыми мәтін, термин дефинициясы, логикалық дефиниция, семантикалы дефиниция, синтаксистік дефиниция.*

Резюме. *В данной статье анализируется логико-семантическая структура терминологической дефиниции, а также выявлены и рассмотрены особенности конкретных и номинативных дефиниций в логике. В статье в качестве особенного типа дефиниций избрана семантическая дефиниция и в целом составлена общая типология терминологических дефиниций.*

Ключевые слова: *научный текст, дефиниция термина, логическая дефиниция, семантическая дефиниция, синтаксическая дефиниция.*

Summary. *In this article the logical-semantic structure of the terminological definition is analyzed and features of specific and nominative definitions in logic are identified and considered. In the article the semantic definition was chosen as a specific type of definitions and in general, a general typology of terminological definitions was compiled.*

Key words: *scientific text, definition of a term, logical definition, semantic definition, syntactic definition.*

Термин және терминологиялық жүйесіз бірде-бір ғылымның, техникалық, кәсіби, өндірістік саланың дамуы мүмкін емес. Әрбір терминнің дефинициясы болады және күнделікті қолданылатын сөздерден ерекшелігі терминологиялық өрісінде бір мағыналы қасиетке ие болады. Ғалым Ш. Құрманбайұлы мынадай тұжырым жасайды: «Термин ұғым атауы болса, терминнің дефинициясы деген – сол ұғым атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Термин сөздің мағынасы оның дефинициясы арқылы анықталады» [1, 9 б.].

Дефиницияның логикалық негізі – сөз бен пайымдау арасындағы тепе- теңдік қатынастың орнатылуы болып табылады. Дефиниция мәтінге негізгі ұғымды енгізетін аксиома немесе мәтіннің негізгі тақырыбы болып табылатын қорытынды пайымдау болуы мүмкін. Дефиницияның мұндай түрлері құрылымы бойынша ғана емес, сонымен бірге мәтіндегі қызметіне орай әртүрлі болып келеді. Дефинициялар мазмұнына қарай ерекшеленіп, терминдердің мағыналарын беруде түрлі интерпретациялық әдістерді қолданады, сондықтан да олар әртүрлі болады. Логикада сілтемелі (остенсивті) және вербалды дефинияларды ажыратып көрсету дәстүрлі қалыптасқан. Сілтемелілердің қатарына кез келген вербалды емес жолмен жасалатын дефинициялар жатады. Мағынаны дефинитивтік емес әдістермен түсіндіру белгілі бір жағдаяттық сипатта өтеді, өйткені олар адресаттың прагматикалық компетенциясына сүйенеді және коммуникативтік қызметтің процесінде түрлендірудің вербальды емес жолымен іске асырылады, көбіне сөздерді түсіндіру және сипаттау әдістерімен қабысады. Вербалдық дефинияларды атауыштық және нақты деп екіге бөледі. Мысалы, «Жұмсалымдық грамматикада синтаксистік құрылымдар мағынадан жұмсалымға қарай талдау бағытында қарастырылады да, сөйлемнің сөйлеудегі (речь) кезі зерттеу нысаны етіп алынады. Яғни мұнда зерттеу нысаны болып бір оқиғаға, нақты бір сөйлеу жағдаятына құрылатын және соған қатысты туындайтын грамматикалық мағыналардан тұратын сөйленім қарастырылады» атауыштық дефинияға жатады (Қапалбеков Б, 77 б.). Мұнда атауыштық дефинияның көмегімен жаңа сөз еніп, жаңа термин немесе терминологиялық сөзді күрделі ой мен пайымдауларды қысқартуда қолданылып тұр.

Логикада нақты және атауыштық дефинициялардың өзара айырмашылықтары көрсетіледі. Атап айтқанда Д.П. Горский: «Анықтаманың атауыштық және нақты болып бөлінуі ең алдымен, термин мағынасы ма, әлде мәні ме деген мәселеге байланысты», – деп атап көрсетеді. Атауыштық анықтамалар терминнің мағыналық түсіндірілуі болып есептеледі, ал нақты анықтамалар Д.П. Горскийдің айтуы бойынша: «олардың көмегімен жіктелу мәселесі шешіліп, ұқсас заттар аумағындағы бізді қызықтырған объектінің бірыңғай ерекшеліктері туралы сұраққа жауап береді» [2, 10 б.]. Ағылшын тілін зерттеуші ғалымдар атауыштық және нақты анықтамалардың ара-жігін былай ажыратады: «Атауыштық дефинияларды тіл элементтері ретінде қарастыруға болады, ал нақты дефинициялар нақты заттардың қасиеттеріне байланысты түсіндіріледі» [2, 6 б.]. Кесте түрінде былай беруге болады

Ал нақты дефиниция – анықталатын заттың арнайы сипаттамасы тіркелетін, анықталушы (зат) және анықтаушы (аты) арасынадағы теп-теңдік белгіленетін анықтама. Мысалы, «Түлғалық грамматика (ТГ) тіл жүйесін «құралдық көрсеткіштен мағынаға» қарайғы бағытта зерттесе, жүмсалымды грамматика (ЖГ) «мағынадан құралдық көрсеткішке» қарайғы бағытта қарастырылады» (Қапалбеков Б. 74 б.). Бір метамәтінде екі терминнің дефициясында да термин мен анықталушы арасындағы тепе-теңдікті көруге болады.

Дефиниция түрлерінің жүктемесін жасауда логика айқын (эксплицитті) және айқын емес (имплицитті) дефинициялар қарастырылады. Атауыштық және нақты дефинияларға эксплицитті дефинициялар жатады, ал мәнмәтіндік дефинияларға имплицитті түрлері жатқызылады. Аталмыш критерийдің ғылыми терминді оның дефициясымен кез келген мәнмәтінде ауыстыруға болатындығын көрсетеді. Атауыштық және нақты дефинициялар кез келген мәнмәтінде алынып тасталынады немесе термин-ұғым мәтіннің мағынасында өзгертілмей ауыстырылып қолданылуы да мүмкін. Бірақ, бұл операция мәнмәтіндік дефинияда қолданылуға келмейді. Осылайша бөлу өте күрделі, себебі бірнеше мәнмәтіннің негізінде берілген ұғымға айқын дефиниция құруға болады. Ал айқын емес дефинияның қатарына аксиомалық ұғымның соңғы нысандарының бірнеше анықтамасы жатады, мысалы, нүкте, сан, қосу (нақты ғылымдарда), түр, тек, құбылыс, сала және т.б. (гуманитарлық салада).

Айқын (эксплицитті) дефинициялар арасында жіктемелік дефинициялар ерекше орын алады, олар ұғымды тек және түр, генетика арқылы анықтайды. Түр айырмашылығы ретінде ұғымға тән және басқа ұғымдарда жоқ, тек сол түрге ғана жататын белгі немесе белгі топтары қолданылады. Сонымен бірге логикада интенсионалды және экстенсионалды дефинияларды бөліп қарастырады. Экстенсионалды дефиниция берілген топ элементтерін құрауды санамалау әдістермен белгіленеді, ал интенсионалды тектік ұғым мен түрлік айырмашылықтан басталып, оларды туыстас ұғымдардан ажыратып тұрады.

Бұдан басқа, семантикалық және синтаксистік анықтамалар түрлері де болады. Семантикалық дефинияда анықтаушы белгілі бір аталым түрі болып табылады, айтылымның вербалды формасы бар термин, терминологиялық тіркес, ал анықталушы айтылыммен белгіленген белгісіз зат немесе құбылыс. Мысалы: «Сөзтудырым дегеніміз – сөйлеуші субъектінің белгілі бір ситуацияда орын алған белгілі бір жағдай, әрекет т.б. себептерге қатысты пайда болған ойын коммуникативтік ниетін білдіру үшін өзінің аялық және энциклопедиялық білімдерінің ішінен керекті ақпаратты тыңдаушыға дұрыс, дәл, нақты, етіп жеткізу үшін тілдік білімін, яғни тілдік құрылымын, тілдік дағдыны және норманы білуі нәтижесінде жүзеге асыратын аса күрделі психика – физиологиялық құбылыс» (З. Базарбаева, 482 б.). Автор «сөзтудырым» терминінің психика – физиологиялық құбылыс ретінде мағынасын барынша көрсетеді.

Синтаксистік дефиниция деп сөздің лексикалық мағынасын сипаттау жолымен емес, оны қолданылу мақсатына қарай айқындайтын анықтаманы айтамыз. Мысалы: «Паремия сөзі – грек тілінен аударғанда «нақыл сөз» деген мағынаны білдіреді. Ғалымдардың бір тобы паремиялогияны тілдегі мақал-мәтел, нақыл сөздер, жүмбақтар, яғни тілдегі күрделі формадағы ерекше сөз тіркестерін зерттейтін арнайы пән деп көрсетсе, ал екіншілері, «парамиялогия» терминінен бас тартып, «парамиологиялық единица» (ПЕ), яғни, «парамиологиялық бірлік» терминін енгізуді жөн санайды» (Е.Әбдірәсілов. 169 б.). Мұнда автор «паремия» терминінің қай тілден алынғанын, мағынасын нақтылай түсу үшін ғалымдардың түрлі зерттеу көзқарастарын саралай отырып, қолдану мақсатын айқындап береді.

Синтаксистік дефиниция терминді және оның анықтамасын синоним ретінде қарастырады, себебі олар бір мәнмәтінде бірін-бірі ауыстыра алады. Мұндай дефинияны логикада операциональды деп айтады.

Сонымен, барлық дефинициялар анықтайтын түрімен және анықтау әдісімен ерекшеленеді. Дефинияның кең тараған түрі ұғымды білдіретін терминге берілетін атауыштық дефиниция болып табылады. Олар анықтау тәсілі бойынша семантикалыққа жатады, яғни берілген ұғым сигнификатын ашады. Нақты дефинициялар семантикалық дефинияларға қарағанда сирек қолданылады олар шартты белгілері жоқ барлық анықтамаларды нақтылайды. Нақты дефинициялар және олардың ғылым жүйесіндегі анықтамаларына қатысты даулы сұрақтар бар, бұл ретте мәселе нақты ғылыми – ойлау мен ментальды – кәсіптік қызмет арасындағы жік туралы болып отыр. Жалпы ғылыми салалардың арасын белгілеу, сондай-ақ ғылыми ұғым жүйесі (нақты терминология) мен кәсіптік ұғым (профессионализм) арақатынасы қазіргі кезде пікірталасты мәселелер қатарына жатады.

Көрсетілген дефинициялардың түрлері орыс тіл біліміндегі зерттеулерде әртүрлі беріледі, мысалы, А.В. Суперанскаяның «Общая терминология» еңбегінде дефинияның мына түрлері көрсетіледі: нақты, айқын, айқын емес, атауыштық, интенсионалды, экстенсионалды, синтетикалық, аналитикалық [3, 115 б.]. С.Д. Шеловтың «Определение терминов и понятийная структура» еңбегінде: тектік-түрлік дефиниция, санамалы, мәнмәтінді дефинициялар, мономорфты, полиморфты анықтамалары берілген [4, 200 б.]. С.В. Гринев термин дефинициясының құрылымын зерттеу барысында ғылыми дефиниция, сөздік түсіндірме, сілтеме анықтама, мәнмәтіндік анықтама, энциклопедиялық анықтама деп бөледі. Бұдан басқа ғылыми еңбектерде дефинияның төменгідей түрлері де айқындалған:

– қайта қолданысқа түскен термин анықтамасын беретін немесе қолданыста бар анықтаманы дәлелдейтін синтетикалық дефиниция;

– термин мағынасын қорытындылайтын аналитикалық дефиниция;

– нысанның маңызды емес жақтарын көрсететін толық емес дефинициялар [5, 164 б.].

Сайып келгенде дефинициялардың жалпы типологиясын былайша жіктеп көрсетуге болады: айқын, атауыштық, мәнмәтіндік семантикалық, терминнің белгілі ұғым мағынасын ашатын дефинициялар; нақты емес, контекстуалды, толық емес, синтетикалық. Дефинициялардың ерекше түрі ретінде синтаксистік дефинияны атауға болады, олар ғылыми мәнмәтінде терминнің орнын ауыстыра алады.

Мәнмәтіндік анықтамалар міндетті түрде белгілі бір мәтінде ғана орын алып, олардың логикалық табиғаты аксиома ретінде қабылданады, өйткені ол ғылыми мәтіннің объективті модальділігінен туындайды. Мұндай дефинияларға қойылатын басты шарт – тілдік бірліктер құрамының толық айқындылығы, яғни анықтаушы қызметін атқарушы терминдердің мағынасы алдыңғы мәнмәтіндерде айқындалып отыруы тиіс. Осыған орай мәнмәтіндік анықтамалар эксплицитті және имплицитті түрлерге жіктеледі. Эксплицитті анықтамалар бір бүтін дискурста беріледі, ал имплицитті дефинициялар керісінше түрлі дискурстарда қолданылып, нысан жайлы бөлектелген бірнеше сөйленімдермен сипатталады. Ғылыми мәтіндердегі мәнмәтіндік дефинициялардың табиғаты жөнінде С.Д. Шелов былай деп жазады: «Мәнмәтіндік анықтамаларда терминделудің мәнмәтіндік артуының ерекше ережесі іске қосылады: неғұрлым мәнмәтін құрылымы көлемді болса, соғұрлым тілдік бірліктің терминделу дәрежесі жоғары болады» [4, 45 б.].

Сонымен, дефинициялардың логика-семантикалық құрылымдары олардың түрлеріне байланысты түрліше жүзеге асырылады. Айқын екі мүшелі және иерархиялық құрылымға тек семантикалық дефинициялардың тектік-түрлік типтері ғана көрсетіледі. Сонымен бірге аталған дефинияның түрі ең бір кең тараған және жиі қолданылатын құрылымдар қатарына жатқызылады. Көп жағдайда мұндай анықтамалар жеке, дербес, пропозициялар арқылы беріліп, қосымша локальдық атрибутивтер мен идентификациялаушы бөлімдерден тұрады. Бұл ретте идентификатор қызметін түрлік белгіні білдіретін элемент атқарады да жалпы тәуелді пропозиция немесе классификаторға қатысты тәуелді пропозиция болып табылады. Көп пропозициялы идентификатор негізінен гетерогенді болады, яғни нысанның түрі сипаттамаларын көрсетеді: сапалық, функционалдық, генетикалық. Идентификациялаушы бөлімнің логика-семантикалық құрылымы тікелей ұғымның тектік белгісіне байланысты болып келеді. (нысанның бір топ заттарға, процестерге, сапаға, қасиеттерге және т.б. қатыстылығы) немесе классификатор қызметін орындаушы (тектік және квазитектік) тілдік бірлікке тәуелді болады.

Ал синтаксистік және мәнмәтіндік дефинициялардың логика-семантикалық құрылымы семантикалық анықтамадағыдай айқын әрі анық емес. Мұндай дефинияларда анықталушы нысан аталмыш терминологиялық жүйенің басқа терминдер арқылы айқындалады.

Қорыта келгенде, ғылыми дефиниция ғылыми мәтіндердің негізгі бөлігі болып табылады. Оларда қоршаған орта туралы адамның білім жүйесі бекітіліп, белгілі білім жүйесінің ұғымдық ақпараты айқындалады. Дефинцияны зерттеу логикадағы ұғым, тіл біліміндегі мағына зерттелуімен тығыз байланысты, сондай-ақ терминологиялық жүйе, терминологиялық және семантикалық өріс теорияларымен де сабақтастықта қарастырылуды қажет етеді. Жалпы барлық ғылыми дефинцияларға қойылатын басты талап анықталушы мен анықтаушының тепе-теңдігі болып табылады. Ең маңыздысы дефинцияның ұғым және терминмен, терминологиялық жүйемен тығыз байланысы, өйткені ол белгілі бір білім саласының ұғымдар жиынтығы мен олардың мән-мағыналық қатынастарын айқындайтын негізгі вербалды құрылым.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
2. Гринев С.В. Введение в терминоведение. – М.: Наука, 1993. – 309 с.
3. Суперанская А.В. и др. Общая терминология: Вопросы теории / Под ред. Т.Л. Канделаки. АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1989. – С. 24-25.
4. Горский Д.П. Определение: Логико-методологические проблемы. – М.: Мысль, 1974. – 312 с.
5. Шелов С.Д. Определение терминов и понятийная структура терминологии. – СПб.: СПбГУ, 1998. – 233с.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР:

1. Әбдірәсілов Е. Терминологиялық сөздіктерлің құрылымдық элементтерін жоспарлау сатылары // Қазақ тілі ғасырлар тоғысында: теориясы, тарихы және қазіргі жайы: халықаралық ғылыми-теориялық конф. материалдары. – Алматы: Арыс, 2007. – 169-171 бб.
2. Базарбаева З. Интонация мен синтаксистің арақатынасы // Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: «Кие» лингвоелтану иновациялық орталығы, 2007. – 48-52 бб.
3. Қапалбеков Б.С. Көсемше бағыныңқылардың дамып қалыптасуы мен мағыналық түрлері. Автореферат. – Алматы, 2000. – 27 б.

Ахметова Б.З.
кандидат филол.наук, профессор
КГУ им.А.Байтурсынова
г.Костанай
E-mail: bigajsha@mail.ru

Калиев Б.Н.
докторант специальности: 6D020500-Филология
КГУ им.А.Байтурсынова
г.Костанай
E-mail: bolatico@mail.ru

О ЗВУКОВОЙ СТРУКТУРЕ ДИАЛЕКТНОГО СЛОВА НА ТЕРРИТОРИИ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме. *Субстратные явления тюркского происхождения в Костанайской области прослеживаются в особенностях местных нерусских языков, способствовавших возникновению и сохранению в русских говорах тех или иных диалектных черт.*

Түйін. *Костанай облысында түркі тектес субстрат құбылыстар орыс сөулеу дыбыстарында қандайда бір диалектілік белгілердің пайда болуына және сақталуына себеп болған.*

Summary. *Substrate phenomena of Turkic origin in Kostanay region can be traced in the features of local non-Russian languages, which contributed to the emergence and preservation of certain dialect features in Russian dialects.*

Взаимодействие между русскими говорами и тюркскими диалектами послужили причиной ряда явлений в фонетической системе говоров Костанайской области.

В ряде говоров исследуемой территории фонема /о/ между твердыми согласными (чаще в соседстве с губными или заднеязычными согласными) может приобретать более закрытый оттенок и выступать в разновидности о^{у}. Например, мо^{у}рок «пасмурная погода, мо^{у}креть «сырость, грязь, слякоть», ко^{у}ршын, ко^{у}фшынки, засо^{у}л, доро^{у}жной.

/о/ с усиленной лабиализацией (о) в старожильческих говорах Костанайской области могло быть унаследованным от переселенцев из Пермской и Вятской губерний: в пермских и вятских говорах также фиксируется описываемое явление, о «резком переходе /о/ в /у/… («вусемь» вм. «восемь», «уй – ты» вм. «ой – ты») в вятском говоре еще писал Г.Я.Маляревский. Смолякова Л.П. отмечает изменение /о/, выражающееся в усилении лабиализации и приобретении этим звуком более закрытого характера звучания в соседстве с губным или заднеязычным согласным, свойственное пермским говорам [1;15].

Однако закрепиться, удержаться (если не зародиться) описываемое явление в исследуемых говорах могло в связи с влиянием иноязычной среды. Дело в том, что в русской речи местного казахского населения очень часто на месте русского [о] выступает [у]: кулуби «голуби», палушына «положена», карува, прумысла «промысел», морусит «морозит». В письменной речи школьников – казахов начальной школы в д.Пресногорьковка наблюдается ошибочное написание «у» на месте «о»: слун, калхус (1 класс), на пулке, забутился (2 класс), свуй, скурый (3 класс), брунзовый, ветерук (4 класс). Подобное явление в русской речи у казахов старшего поколения также можно отметить: лутка «лодка», мушыт «может», бульнис «больница», нуски «носки», путпол «подвал» и под. Исследуя характер ученических ошибок на уроках русской диктовки в казахской школе № 24 г. Костаная, можно сказать, что по отношению к отдельным гласным наблюдаем тенденцию к обозначению ударяемого о посредством начертания у (избуш’ек «извозчик», глухуй, даругой, па гулму «по голому»…). Эта особенность письма отражает в значительной мере замену в казахском простонародном произношении гласных [о] и [у] русских слов. Переход [о] и [у] в русской речи казахов объясняется тем, что казахский звук [у] по долготе более близок к русскому [о], нежели казахское [о], которое произносится более кратко. Поэтому русский звук [о] и воспринимается в казахских диалектах как [у] «хотя по объективным причинам родной язык не может оказать влияние на язык более многочисленного народа, – замечает Л.Х.Даурова, – но речь аборигенов на втором языке, несомненно, испытывает большое влияние родного языка» [2;31].

Фонемы /ф/, /ф’/ усвоились казахстанскими говорами, они произносятся не только в слабой позиции, как результат оглушения (пудофка, напраф’ и под.), но и как самостоятельные фонемы: форточ’ку, фальшиву, фактура, форфорова, фасон и под. Однако еще нередко встречаются случаи, когда фонема, соответствующая общерусской фонеме /ф/, выступает в данных говорах в фонетически не обусловленных вариантах: /ф/ и /х/ или /п/. Например: проф’ет’ила (плат’е фс’о проф’ет’ила) – прор’ех’ет’ила, Варфалм’ейевка – у Вархалам’ейевны, фантана – ис хантана, фатографы – патографы (и патографы), фатограф’ейа – потограф’ейа, фан’ера – пан’ера, пан’ерой.

Причиной описываемого явления может быть, по-видимому, то, что в прошлом в изучаемых говорах отсутствовала фонема /ф/; но сохранение фонетически не обусловленных вариантов /х/ и /п/ в исследуемых говорах можно объяснить влиянием окружающих тюркских диалектов.

Система согласных костанайского диалекта казахского языка отличается от системы согласных казахского литературного языка полным отсутствием фонемы /ф/. Это явление отмечается и в татарском языке [см.2;89]. Согласный [ф] костанайского диалекта в арабских, персидских и русских заимствованиях заменяется согласным [п]: п’ерма «ферма», пурашка «фуражка», п’ит’ел «фитиль», спрапка «справка». Подобное явление, как указывает Д.Г.Тумашева, наблюдается и в тобольском диалекте татарского языка: мусапыр «гость», пакир «нищий» (из арабск.), тарап «сторона», «бык» и под. Заимствование из европейских языков слова типа «фабрика», «фонтан» и под. перешли в казахский литературный язык с сохранением /ф/, но в народном языке мы встречаем замену чуждого [ф] через [п], например, конфеты «кампит»…, фонарь – фонар, панар, ф’ит’ил’ – п’ил’т’е. Русское слово лавка (произн. лафка) «лапке» [3;32].

Языковые особенности местных тюркских диалектов не могли не способствовать продолжительному сохранению фонетически не обусловленных вариантов согласных фонем /ф – х/, /ф – п/. Произношение слов патографы, панера с [п] вместо [ф] в окающих старожильческих говорах может быть передачей казахского произношения этих слов; в костанайских диалектах казахского языка эти слова являются русскими заимствованиями и произносятся с согласным [п].

В целом ряде словоформ в старожильческих говорах Костанайской области отмечены фактически не обусловленные варианты /в/ – у̯ неслоговое – нуль звука: повушк’и – лоуушк’и – лоушк’и, буват – бууат – буат.

На сохранении и устойчивости фонетически не обусловленного варианта ў неслогового в положении перед гласными в исследуемых говорах, несомненно, сказалось тюркское влияние. Казахский согласный [в] отличается от соответствующего русского звука местом образования: «звук этот очень близок к южнорусскому билабиальному у̯» [4;56]. В заимствованиях из русского языка согласный [в] заменяется характерным для казахского ў неслоговым: куашн’а «квашня», уадакач’ка «водокачка», канау «канава». В костанайских диалектах казахского языка губно-зубной вариант фонемы /в/ еще не усвоен полностью. Поэтому даже в позднейших заимствованиях возможна замена губно-зубного [в] звуками [п], [б] и губно-губным [в] (у), причем условием изменения [в] в [б] является его положение между гласными или сонорными: с’ил’сов’ит // с’ил’сэб’ит «сельсовет», в’ич’ир // б’ич’ир // п’ич’ир «вечер» и под. Для старых заимствований такая замена является закономерностью: исп’ес’ «известь», ч’итауат «счетовод». Отмечены нами случаи смешения [в – б] в ряде словоформ (что было отмечено для иноязычных заимствований в речи казахов): навожано – набожано, на выходной – быходной. Ср. обратную мену [б – в]: боцман – восман (восман – от на пароходе ходил).

В русских говорах Костанайской области нам встретилось любопытное явление. В слове «километр» в речи носителей архаического слоя говоров наряду с [л] перед гласным [о] может выступать согласный [б]: к’илом’етра – к’ибом’етра, к’илом’етров – к’ибом’етроф. По-видимому, наличие [б] в этом слове было вызвано влиянием русской речи казахского населения. Слово «километр» было заимствовано костанайским диалектом казахского языка из русского местного говора, в котором известны к’иwом’етра – к’ивом’етра. В русской же речи казахов, как отмечалось, согласный [в] в позиции между гласными заменяется согласным [б]. Поэтому произношение словоформ кибометра, кибометроф с [б] вместо [л] в местных говорах можно считать передачей казахского произношения этих слов; в костанайском диалекте казахского языка это слово произносится обычно с [б]: к’ибам’итьр, к’ибам’итыран. К характерным ошибочным написаниям в русской речи учащихся – казахов относится написание типа «избушик» – «извозчик», так как в казахском языке встречается произношение [б] со столь слабым смыканием губ, что звук слышится средний между [б] и [в], то есть похожий на тот и

другой: сказыват – сказыуат, коровы – короуы – короы.

Соседство тюркского населения, близкие экономические и культурные связи не могли не поддерживать сходные для русского и казахского языков явления в речи носителей русских говоров Костанайской области. Часть тюркского населения на данной территории ассимилировались с русскими, и физиолого-акустические особенности тюркского произношения способствовали сохранению или развитию специфических особенностей гласных и согласных в костанайских диалектах русского языка. На этом языке отразятся те черты, которые привнесены в него ранее, на стадии двуязычия. Именно на стадии смешанного двуязычия казахи через говоренье на русском языке передавали складывающимся русским говорам указанного региона некоторые фонетические особенности своего родного языка.

В говорах Костанайской области в совершенно тождественных позициях встречаются /ц, ч', ш, с, с', з, з'/ и заменяющие их согласные, то есть говорам свойственны для этих фонем фонетически не обусловленные варианты.

1. Фонема /ц/ в данных говорах выступает в виде аффрикаты [ц] и в виде щелевого [с] (с утратой взрывного элемента). Оба варианта являются твердыми согласными: мод'н'ицы – вод'исы, пт'ицы – рукав'исы, по цыфрам – сыфрам, сп'ицы – мат'исы, м'ел'н'ицу – ул'ису (дд.Михайловка, Кособа); в бол'н'ицэ – в бол'н'исэ, процэнт – просэнт (дд.Барвиновка, Сорочинский); п'исм'ицо – пас'м'исо, окол'н'ицой – м'ет'ел'исой, л'ицо – л'исо (дд.Варваровка, Чехова, Б.Дубрава); с'ин'ица – ум'н'иса, гран'ица – кузн'иса (дд.Новопокровка, Варваровка); хл'епцом – столпсом, п'ифса, цэл'на – сэл'на, м'ис'ес, вдов'ец – хл'еб'ес (дд.Карамырза, Святогорка Карасуского района); как п'ишшу н'е изготов'иш хорошо / та н'е шыпко и кат'итса // ковда ч'иташ п'исм'исо йел'е / йел'е // с'ин'ицу в руках говор'ат // м'ет'ел'иса пойот // модн'иса кака нонч'е стала у нас сэл' на д'ен' так и с'ид'ит // ул'ису подм'ел'и бы // колхозн'исэй / дойаркой была в'ет' долго / труд'илас'а хорошо / ударн'исэй была / награды / похвалы им'ейутса // огурсы-то посол // в окнсэ пог'л'ан'-ко // с'ин'иса это // (Афова М.М., д.Западное); п'исм'ицо пр'ишло из г'ерман'ий / жыв'отца н'еплохо в'идат / об'еш'айуца пр'ийехат // ут'ужытца плохо // на хл'еб'ец помажэт // иш сп'иц вз'ал / укол'ица // умн'ица в'ед'// (Кабаева Н.А., д.Усаковка).

Ср. диалектные ошибки в письменной речи учащихся: «Сегодня репетисия» (Святогорка, 4 кл.), «птисы поют» (Карамырза, 3 кл.), «алеют светочки» (Ломоносовская, 3 кл.), разводят сыплят» (Павловский, 5 кл.), «птисы л'ет'ат» (д. Вишневое, 3 кл.), «светы светут» (д. Усаковка, 4 кл.), «просенты» (д. Балыкты, 4 кл.).

Более широко распространено употребление варианта [с] в говорах Карабалыкского района и части говоров Карасуского района. В говорах Узункольского района преобладает употребление аффрикаты [ц].

2.Фонема /ч'/ в изучаемых говорах выступает в следующих фонетически не обусловленных вариантах:

а) /ш'/ (с утратой взрывного элемента в аффрикате /ч'/): годоч'ик – л'есош'ик (д.Славянский), точ'ит – знаш'ит (д.Карамырза), уч'ила – полуш'ила (д.Новопавловка); куч'ер – куш'ер (д.Койбагор), получ'ал – каш'ал (д.Новопавловка); д'ефш'енк'и (дд.Убаганский, Ломоносовская); дак мы уш вздохнул'и н'емного / фс'у свойу жыс' йа знаш'ит роботала // с'еч'ас в'ит' мало поуч'айу / было хърошо пр'и сов'еч'кой влас'т'и / л'уд'м'и был'и и жыл'и н'иплохо / топ'ер'еч'ко-то жал' // ран'ч'е говорили роботай прытче и нарот теба не обидит / ну и фс'е старал'ис'а шыпч'е // (д.Койбагор Карасуского района).

б) /ц'/ (или ц": окуч'ил'и – окуц'ил'и (д.Новопавловка), тогоч'ут – гогоц'ут (д.Святогорка), оч'ер'ет – оц'ер'ет (дд.Сорочинский, Карасу), быч'ок – быц'ок (д.Карамырза), ч'ебак – ц'ебак (д.Убаганский);

в) /с'/: натос'иш (д.Славянский), с'ево (д.Первомайский), окуч'иват – окус'иват (дд.Михайловка, Смирновский), скач'ут – м'ес'ут (дд.Пешковский, Бурли), уч'оных – ус'оных (дд.Михайловка, Славянский), врач'а – врас'а (д.Белоглинка), ч'орт – с'орт (дд.Койбагор, Новопавловка, Искра), сып'ич'к'и – ов'ес'к'и (дд.Силантьевка, Большая Чураковка), //с – н'им'и д'евас'ка.. пр'ишлос' мн'е сватаца за н'ейо / // .. молоко ф кр'инос'ках д'оржал'и … ран'е с рус'кам'и кукшыны был'и // (Каденова М.П., д.Веселый Подол).

Нужно отметить, что соотношение вариантов /ч' – ш'/ (шеканье), в отличие от /ц – с/ (соканья), распространено в местных говорах не широко. В подавляющем же большинстве случаев употребляется /ч'/.

При объяснении явления упрощения аффрикат нужно, прежде всего, взять во внимание то, что среди ранних русских поселенцев было много выходцев с северо-востока Европейской России, где данное явление русским говорам было уже известно.

Воздействие же говоров обрусевших татар, казахов, которые в русской речи передавали [ч’] и [ц] фрикативными [ш’] и [с], послужило дальнейшему развитию данного явления. Как указывалось, очень тесные взаимоотношения русских с тюркским населением приводили к ассимиляции казахов, татар русскими. Так, предки многих стариков (в д. Белоглинке) были татарами. И.А.Забелин, 70 лет, житель д.Белоглинка, рассказывает, что его дед был татарином, а отец русским.

Кроме того, распространению шеканья и соканья способствовало двуязычие казахско-татарского населения. В языке костанайких татар фонемы /ч’/ нет, а заменявшая /ц/ (иць «пей», пыцяк «нож») упрощается в /с/ (сь) или произносится со слабо выраженным затвором. В речи казахов аффрикаты [ч] и [ц] имеют также слабо выраженный взрывной элемент. И при передаче ими родных слов слышится: пшак «нож» (повсеместно), шагында, шыккан, ашкан, ашыган, ашьган, шекты (повсеместно).

В русской речи казахского населения последовательно наблюдается утрата затвора в аффрикатах [ц] и [ч]: ш’илавек, шуваш; сыфра – с’ифра, кан’ес, уш’ител’н’иса, уш’ит, внушка, на п’еш’к’е, ш’етыр’е, ш’ерт; на ул’ис’е, пшан’иса, ат’ес, ш’ем’ина, шайку, ш’ибаны, ш’ипает, ш’итат, каш’ат, ш’айн’ик’и, уш’еба, с’елый, у сыпл’аток, на ш’ужых, кр’иш’ит, плаш’ит, на крыл’еш’к’е, с’иган’е, свойашн’иса (Молдабаева А.А., д.Карамырза); пшэн’исэй с’ейал’и, с’елым дн’ами, лопатошк’и, с п’еш’к’и, с’ерд’еш’ко (Сыздыкова К.Б., д.Чехова). Ср. также приводимые С.Аманжоловым казахские заимствования из русского языка: оф’исар «офицер», с’ифр «цифра», куп’ес «купец» и др. [4; 167].

О несомненном влиянии казахского диалекта свидетельствует и тот факт, что отдельные случаи распространения [ш’], [с] на месте [ч’], [ц] нами отмечены даже в говорах по нижнему течению реки Тобола, где, как известно, ко времени прихода русских других национальностей не было.

Употребление варианта [ц’] в части говоров по низовью Тобола наблюдается лишь в речи лиц старшего возраста и представляет, очевидно, следы явления цоканья. В этих говорах при наличии элементов мягкого цоканья и соканья появилось произношение [с’] на месте [ч’]: собас’ка (Туманова К.Р., д.Антоновка) – собац’ка (Сомова Н.Г., д.Покровка) – собач’ка (Свиридова Т.Н., д.Глебовка).

Наличие варианта [с’] на месте [ч’] в денисовских говорах можно объяснить, по-видимому, результатом взаимодействия соканья и цоканья.

Л.П.Смолякова подобное явление отмечает в говорах юго-западных районов Пермской области. «В шекающе-сокающих говорах, – пишет она, – поскольку последним свойственно упрощение аффрикат, единичные цокающие формы, подчиняясь общим законам местной фонетики, иногда также теряют взрывной элемент и дают секающие формы» [5;145].

В исследуемых говорах фонетически не обусловленный вариант /с’/ также наблюдается преимущественно в тех говорах, где отмечены следы мягкого цоканья. Наличие [ц”] (согласного, среднего между [ц’] и [ч’], приближающегося к [ч’]) и [ч”] (звука, близкого к [ч’]) в системе говоров Костанайской области свидетельствует о начавшемся процессе усвоения /ч’/ из литературного языка, причем этот процесс уже зашел достаточно глубоко: число случаев произношения фонемы /ч’/ во много раз превышает по количеству случаи с /ц’/ (ц”) и /с’/.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Блинова О.И. Народная речевая культура сквозь призму лексиграфического текста // Вестник Томс. гос.пед.университета.- Томск, 2005 г.
2. Высотский С.С. О звуковой структуре слова в русских говорах // Исследования по русской диалектологии. - М., 1993.
3. Демидова К.И. Теория об иерархии диалектного членения и ее использование при изучении лексики говоров территории позднего заселения // Фортунатовский сборник. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию Московской лингвистической школы 1879-1997гг.- М.: Эдиториал УРСС, 2000г.
4. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка: учебное пособие. - Алматы: «Санат», 2001. - 608 с.
5. Журавлева Е.А. Изучение русского языка в новом геополитическом контексте // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – Алматы, 2006. – № 8-9 (98-99). – С. 143-148

Жаңабекова А.Ә.,
ф.ғ.д., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: aiman_miras@mail.ru

Пірманова К.Қ.,
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2 курс магистранты,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: Kunsulu.Pirmanova@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ МӘТІНДЕР КОРПУСЫНДАҒЫ СӨЗЖАСАМДЫҚ БЕЛГІЛЕНІМДЕР ҚОЮ БАҒДАРЛАМАСЫ

Түйін. *Бұл мақалада біз қазақ тілінің сөзжасамына арналған корпусқа бағдарланған сөзжасамдық белгіленімдер туралы айтып, сонымен қатар корпустың пайдаланущыларына сөзжасамдық белгіленім арқылы қандай практикалық мүмкіндіктерді ұсына алатындығымызды айтқымыз келеді. Мұндай лингвистикалық анализатор жұмысын қамтамасыз ету үшін программаға әр белгіленім түрі бойынша лингвистикалық нұсқаулықтар, ягни лингвистикалық базалар дайындау қажет. Лингвистикалық анализатор жұмысын қамтамасыз ететін лингвистикалық базалар жасалып, қазіргі кезде туынды сөздердің негізгі түбірі мен сөзжасамдық бөлігін бөлшектей алатын әрі сөзжасамның қай тәсілі арқылы жасалып тұрганын сипаттайтын сөзжасамдық белгіленім бағдарламасы жұмыс істеп тұр.*

Түйін сөздер: *корпус, ұлттық корпус, белгіленім, сөзжасамдық белгіленім, негізгі түбір, туынды түбір.*

Жаңабекова А.А.,
д.ф.н., главный научный сотрудник института Языкознания им. А.Байтурсынова,
Алматы, Казахстан,
E-mail: aiman_miras@mail.ru

Пірманова К.Қ.,
магистрант 2 курса института Языкознания имени А.Байтурсынова,
Алматы, Казахстан,
E-mail: Kunsulu.Pirmanova@mail.ru

РАЗРАБОТКА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РАЗМЕТОК В КОРПУСЕ ТЕКСТОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Резюме. *В этой статье мы хотели бы рассказать об условно-ориентированных словообразовательных разметках казахского языка в корпусе, а также о том, какие практические возможности могут быть предоставлены пользователям корпуса с помощью слоовобразовательной разметки. Для обеспечения работы такого лингвистического анализатора необходимо подготовить лингвистические базы, то есть лингвистические основы, для каждого типа разметок. Разработана лингвистическая база данных для обеспечения работы лингвистического анализатора, и теперь работает текстовая программа, которая описывает, как слова могут использоваться для разрыва корневого и словообразования производных слов.*

Ключевые слова: *корпус, национальный корпус, разметка, словообразовательная разметка, основной корень, производный корень.*

Zhanabekova A.A.,
doctor of Philological sciences, chief researcher of A. Baitursynov
Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: aiman_miras@mail.ru

Pirmanova K.K.,
2nd course MA student of A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: Kunsulu.Pirmanova@mail.ru

THE DEVELOPMENT OF WORD-FORMATIVE MARKUPS IN THE CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE TEXTS

Summary. *In this article we would like to discuss conditionally oriented derivational markups of the Kazakh language corpus, as well as word-formative markups and their practical capabilities provided for corpus users. To ensure the operation of such a linguistic analyzer, it is necessary to prepare linguistic bases for each type of markup. A linguistic database has been developed to enable the linguistic analyzer to work. Now a text program that describes how words can be used to break the root and word-formation of derived words is being developed.*

Keywords: *corpus, national corpus, markup, derivational markup, main root, derived root.*

Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасауда оның көлемін ұлғайту ғана емес, лингвистикалық мүмкіндіктерін кеңейту де маңызды мәселе. Лингвистикалық мүмкіндіктер деп отырғанымыз тіл деңгейлеріне сәйкес әртүрлі тілдік талдаулар түрін көбейту деген сөз. Ұлттық корпус дегеніміздің өзі тілдердегі мәтіндердің көлемді электронды жинағы ғана емес, сонымен қатар мәтінге автоматты түрде лингвистикалық талдаулар жасайтын компьютерлік бағдарламамен жұмыс істейтін ең алдымен лингвист-тілші мамандардың, білім алушылардың, тіл үйренушілердің кәсіби қажеттіліктерін өтейтін кең ауқымды ақпараттық-анықтамалық жүйе болып табылады. Мәтіндерге автоматты түрде белгіленім қоятын компьютерлік бағдарламаны лингвистикалық анализатор деп атайды. Тілдік талдаулар түрлеріне қарай морфологиялық анализатор, синтаксистік анализатор, фонетикалық анализатор, сөзжасамдық анализатор, лексика-семантикалық анализатор т.б. деп бөлінеді. Ал осы бағдарлама жасайтын лингвистикалық талдауларды «белгіленім» (разметка) деп атайды. Қай тілде болмасын алғашқы корпустарын құрастыруда ең алдымен морфологиялық анализатор бағдарламасы жасалып, морфологиялық белгіленімдер алдымен корпусқа енгізілген. Өйткені сөздің сөзтүрленімдік бөлігін әсіресе түркі тілдерінде бөлшектеу оңайырақ. Себебі түркі тілдері жалғамалы тілге жатады. Қосымшалар түбірден кейін ретімен бірінің үстіне бірі жалғанады. Мұндайда программа түбір сөздер мен оған жалғанған сөзтүрлендіруші қосымшаларды тез табады. Ал сөздің мұндай құрылымын бөлшектеу флективті тілдерді қиынырақ. Солай бола тұра, орыс тілінің ұлттық корпусында сөздерге морфологиялық белгіленімдер қоятын программа жасалған.

Қазіргі кезде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінде жасалған корпуста морфологиялық, фонетикалық, лексика-семантикалық (біршама) және сөзжасамдық анализатор жасалды. Осы анализаторлар арқылы корпуста ізделген сөздің түбірі бөлініп көрсетіледі (лемматизация), сөзге жалғанған морфологиялық түрленімі бөлшектеліп, шартты белгілермен сипатталады; сөздер фонетикалық тұрғыдан да жуан және жіңішке әуезділігі, буын құрау бөліктері мен олардың түрлік сипаттамалары, жеке дыбыстардың талданымы көрсетіледі. Сонымен қатар туынды сөздердің негізгі түбірі мен сөзжасамдық бөлігін бөлшектей алатын әрі сөзжасамның қай тәсілі арқылы жасалып тұрғандығын сипаттайтын сөзжасамдық белгіленім бағдарламасы жұмыс істеп тұр. Мұндай лингвистикалық анализаторлар жұмысын қамтамасыз ету үшін программаға әр белгіленім түрі бойынша лингвистикалық нұсқаулықтар, яғни лингвистикалық базалар дайындау қажет. Морфологиялық анализатор бұдан бұрынғы жылдары жасалғандықтан, біз бұл жерде жаңадан жасалған белгіленім түрі – сөзжасамдық белгіленім енгізу бағдарламасы туралы баяндаймыз.

Қазақ тілінде түбір сөздер негізгі түбір және туынды түбір сөздер болып бөлінеді [1, 177]. Мұның қай түрі де лексикалық бірлік ретінде сөздіктерге реестр ретінде енеді, мысалы, негізгі мал сөзі де, туынды малшы сөзі де дербес лексикалық бірлік, сондықтан екеуі де реестрлік тізімге кіреді. Мал сөзі сияқты қазақ тіліндегі негізгі түбір сөздерді сөзжасамдық анализатор реестр тізімінен іздейді. Малшылық деген туынды сөз кездескенде оны реестрдегі тізімге қарап отырып, оның малшы сөзінен туып отырғандығын, ал малшы сөзінің реестрде тағы кездесіп тұрған мал сөзінен туып отырғандығын көрсетеді. Яғни сөздің соңынан бастап, реестр тізімінде бар сөздермен салыстыра отырып, сөздің түпкі

түбіріне дейін бөлшектеуі қажет. Демек, сөзжасамдық анализатор үшін де сол тілдегі түбір (реестр) сөздердің тізімін линвистикалық база ретінде беру қажет.

Қазақ тілінде сөздер жоғарыдағы малшы сөзіндегідей, тек қосымша жалғану арқылы ғана жасалмайды. Сондықтан сөзжасамдық белгіленім бағдарламасында, яғни сөзжасамдық анализаторға сөзжасамның басқа да тәсілдері туралы лингвистикалық нұсқаулық беру қажет.

Қазақ тілінде туынды сөздер үш түрлі тәсіл арқылы жасалды: 1) лексика-семантикалық тәсіл; 2) синтетикалық тәсіл; 3) аналитикалық тәсіл [2, 181].

Автоматты талдаулар үшін лексика-семантикалық тәсіл ескерілмейді, өйткені бұл тәсілмен жасалған сөздердің формальдық белгілері жоқ, сөз мағына кеңеюі арқылы жаңа мағыналарға ие болады. Корпус үшін сөзжасамдық белгіленім бағдарламасында синтетикалық және аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер негізге алынады. Мұның ішінде синтетикалық тәсіл бойынша жасалған сөздерді талдауда программа реестр тізімі мен сөзтудырушы қосымшалар тізіміне сүйенсе, аналитикалық тәсілде көбінесе біріккен сөздер мен қос сөздердің тізіміне негізделеді, яғни программаға осындай сөздердің тізімі лингвистикалық база ретінде беріледі.

Алдымен сөзжасамның аналитикалық тәсіліне тоқталайық. Тілдегі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерді күрделі сөздер дейміз. Мұндай күрделі сөздер: қос сөздер, біріккен сөздер, тіркесті түбір сөздер, қысқарған сөздер.

Программа бұл сөздерді формальді белгілері арқылы да табуына болады. Мысалы, қос сөздер дефис арқылы жасалады. Қос сөздер қайталама және қосарлама қос сөз болып бөлінеді. Бұл екі түрі де дефис арқылы жасалғанмен, қайталама қос сөздер түбірдің қайталанып келуі арқылы жасалады, ал қосарлама қос сөздерде екінші сыңары басқа сөз болып келеді. Егер қос сөз құрамында екінші сыңарда бірінші сыңардағы сөзді қайталанып қолданса, программа оны қайталама қос сөз ретінде тануы қажет және соған сәйкес «қайталама қос сөз» деп көрсетеді. Мысалы: қайта-қайта, әлсін-әлсін т.б.

Белгіленім моделі: туынды, күрделі, анал., қос сөз, қайталама.

Ал егер қос сөздің екінші сыңары бірінші сыңарынан мүлдем басқа сөз болса, яғни алдыңғы сыңарды қайталамаса, программа оны «қосарлама қос сөз» деп тануы қажет. Мысалы: әке-шеше, ата-ана, бала-шаға т.б.

Белгіленім моделі: туынды, күрделі, анал., қос сөз, қосарлама.

Біз жоғарыда қос сөздерді табудың бірінші жолын айтып отырмыз. Екінші жолы қайталама қос сөздер мен қосарлама қос сөздердің тізімін программаға лингвистикалық база ретінде беру. Мұндайда программа алдыңғы жолындай сөздердің екінші сыңарының қайталану/қайталанбай сипатына назар аудармайды, бұл жолы қос сөздің екі түрінің тізіміне ғана сүйеніп, мәтінде кездескен қос сөздерді ажыратады. Мұндай бағдарламада базаға берілген қос сөздердің тізіміне енбей қалған қос сөз белгісіз болып қалады, сөзжасадық белгіленім қойылмайды. Сондықтан қос сөздерді автоматты тануда осы аталған екі жолды да программаға енгізу қажет, яғни программа қос сөздерді осы екі жолмен де қатар іздеп көру керек.

Қос сөздерді формальді белгілері бойынша анықтағандай, компьютерлік бағдарлама біріккен сөздерді де тануына болар еді. Біріккен сөздер екі сөздің бірігуі арқылы жасалады. Рееестр сөздер тізіміне сүйене отырып, егер біріккен сөз құрамында екі дербес сөз қолданылып түрса, мұндай сөздерді біріккен сөздер ретінде көрсетеді. Мәселен, саңырауқұлақ, итмұрын, аққала т.б.

Модель: туынды, күрделі, анал., біріккен сөз. Ал кіріккен сөздерді бұл жолмен тану қиын, өйткені кіріккен сөздердің құрамы кірігіп, екі сөзге аражігі бөлінбейді, шегарасы көрінбейді, сондықтан кіріккен сөздерді программаға тек тізімдеп қана беру мүмкіндігі бар. Мысалы: бүгін, бүрсігүні, әнеугүні т.б. Қазақ тілінде мұндай кіріккен сөздер саны көп емес.

Модель: туынды, күрделі, анал., кіріккен сөз. Біріккен сөздерді автоматты танудың екінші жолы қос сөздердегідей олардың түрлеріне қатысты тізім жасау. Біріккен сөздерді кіріккен сөздерден басқа, өз ішінде жасалу тәсіліне қарап төл будан және кірме будан сөздер деп бөлуге болады. Төл будан сөздер дегеніміз – қазақ тілінің өз ішіндегі сөздердің бір-бірімен бірігіп, бір ұғымды білдіруі арқылы жасалған сөздер. Мысалы, аққала, ұзынқұлақ, көкқұтан т.б. Кірме будан дегеніміз – біріккен сөздің бір сыңарының басқа тілден енген сөз болып келуі арқылы жасалған сөздер. Мысалы: авиакасса, автотұрақ, совхоз, партком т.б.

Модель: туынды, күрделі, анал., төл будан/кірме будан.

Бұл аталған қос сөздер мен біріккен сөздерден басқа күрделі сөздердің ішіндегі қысқарған сөздер деген түрі де кездеседі. Қысқарған сөздерді танудың формальді белгісі бас әріптермен сөздің бастапқы әріптерінің

жазылуы немесе нүктемен сөздің толық берілмеуі. Енді сөзжасамның синтетикалық тәсіліне тоқталайық. Тілдегі синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерді дара туынды сөздер дейміз. Синтетикалық тәсілде негізгі түбір сөздерге сөзжасамдық жұрнақтар жалғанып жаңа туынды сөз жасалады.

Бұл тәсілмен жасалған туынды сөздерді сөзжасамдық анализатор реестр тізіміндегі сөздерді және сөзжасамдық қосымшалардың тізімі мен сипаттамасы берілген кестені пайдаланып таниды. Біріккен сөздерді анықтауда программа сөз құрамындағы бөліктерді реестрден іздеп тапса, қосымша жалғану арқылы жасалған сөздерде де осы іздеу тәсілін қолдануға болады, яғни сөз құрамында бір ғана толық мағыналы сөз түрса, толық мағыналы сөзден кейінгі жадғанып түрған реестрде жоқ бөлік қосымша болып шығады. Мысалы: малшы, малшылық, балалық, адамгершілік, абыройсыздық, балала, оюла, бірінші т.б. сөздерде мал, малшы, бала, адам, абырой, бала, ою, бір сөздері реестрде бар толық мағыналы сөздер. Ал осы сөздерге жалғанып түрған -шы, -лық, -гершілік, -сыздық, -ла, – інші бөліктері дербес сөздер емес, сондықтан программа оларды біріккен сөздер ретінде танымайды, екінші кезекте сөзжасамдық қосымшалар кестесінен осы қосымшаларды іздестіреді. Программа мұндай іздеуде әр сөз табының сөзжасамдық қосымшалар тізімі берілген кестеге сүйенеді. Қосымшалар кестесінен табылмаса, оларды тағы да қосымша бөліктеріне бөлшектеп көреді, мысалы: -сыздық қосымшасы кестеде жоқ, сол себепті анализатор оны -сыз және -дық деп тағы бөлшектеп, тағы да қосымшалар тізімінен іздестіреді. Әрі қарай іздестіру осылайша жалғаса береді.

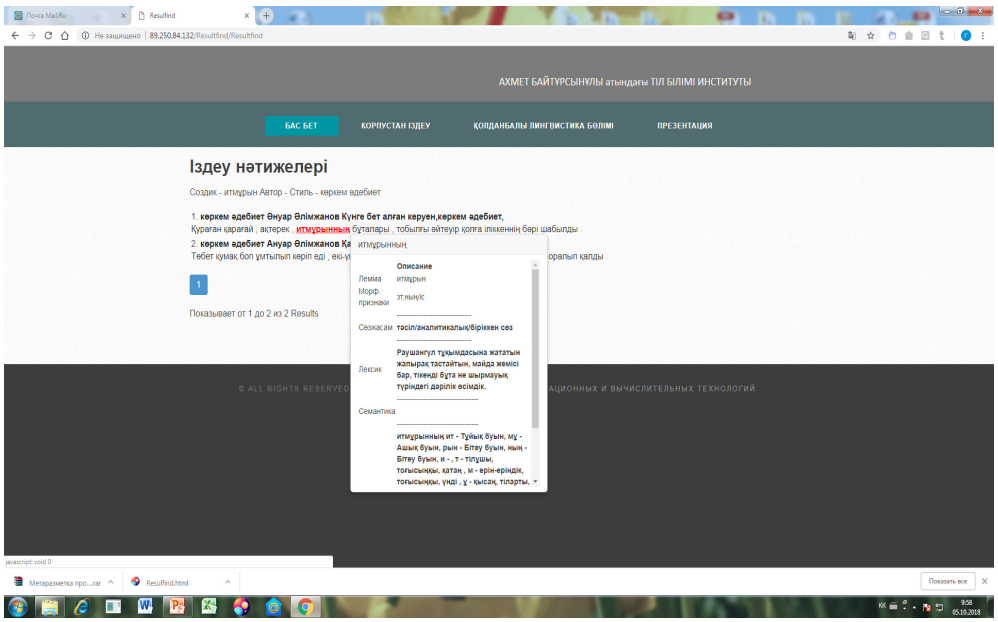
Модель: туынды, дара, синт. жұрнақ

Сөзжасамдық жұрнақтарды әр сөз табына қатысты қысқаша шартты белгілермен беруге де болады. Мысалы: етістіктен етістік тудыратын жұрнақтар – Ет.ет.туд.; есімдерден зат есім тудырушы жұрнақтар – Ес.зт.туд. т.б.

Сөзжасамдық белгінім қоюда туынды сөздермен қатар негізгі сөздерді түпкі түбір екендігін көрсетуге болады. Негізгі түбірлер реестр тізімінде түрған ешқандай қосымша жалғанбаған немесе ешқандай түбір сөз қосылып жазылмаған сөздің түпкі бөлігі. Мұндай негізгі түбірді – Т деп таңбалауға болады. Сөзжасамдық анализатор алдымен сөздердің осындай түпкі бөлігін іздеп тауып алуы қажет. Туынды сөз болмаса, ол негізгі түбірді бірден – Т (түбір) деп белгілеп, ал егер туынды сөз болса, оның негізгі түпкі түбірін бөліп алып, оған Т белгісін қойып, әрі қарай туынды сөзді жасаушы сөзжасамдық жұрнаққа қарай ығысады.

Енді біз төменде жоғарыдағы компьютерлік программаға берілетін лингвистикалық нұсқауларға сүйеніп жұмыс істейтін сөзжасамдық анализатордың нәтижесі – мәтіндер корпусындағы лингвистикалық терезе ұяшығында көрсетілетін сөзжасамдық белгіленімдерден кесінді береміз.

1-сурет

Сурет 1 – Корпус мәтініндегі сөзге қойылған сөзжасамдық белгіленім

Суретте сөзжасамдық анализатор итмұрын деген сөздің біріккен сөз екенін, аналитикалық тәсіл арқылы жасалғандығын сипаттап көрсетіп түр. Қорыта келгенде, корпус мәтігдеріндегі сөздерге автоматты түрде сөзжасамдық белгіленімдер қоятын программа жасау ұлттық корпус құрастыруда үлкен бір нәтижелі көрсеткіштердің біріне жатады. Бұл лингвистикалық зерттеулерде сөзжасам мәселелерін зерттеуде таптырмас ақпараттық-анықтамалық құрал болады. Бұл сөзжасамдық белгіленім қою программасын 100 пайыздық шындықты көрсетеді деп айта алмаймыз. Өйткені тілімізде әсіресе қосымшалар арқылы жасалған сөздерде омоним құбылысы өте жиі кездеседі. Сондықтан келешекте әркез түзету, жақсарту жұмыстарын үзбей жүргізіп отыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ грамматикасы. – Алматы, 2002.
2. Исаев С. Қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998.

Жұмай Н.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты,
E-mail: nurmiraali@mail.ru

О. БӨКЕЙ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ АУДАРМАТАНУДАҒЫ ОРНЫ

Түйін. *Аталған мақалада қазақтың кемеңгер жазушыларының бірі Оралхан Бөкей шығармаларының орыс және ағылшын тілдеріне аударылу жолдары, сонымен қатар шығармаларын аударған аудармашыларың өзіндік ерекшеліктері, аударма барысында туындаған тілдік мәселелер жайы сөз болады.*

Резюме. *В статье анализируется перевод творчества казахского писателья О. Бокея на русский и английский языки. При анализе особое внимание уделяется особенностям жанровой специфике и стилю переводчиков на русский и английские языки.*

Summary. *The article analyzes the translation works of a well-known Kazakh writer Oralkhan Bokey into Russian and English with the identification of linguistic units used by the translators. The author of the article classifies the translators of O. Bokey's stories and novels, assays to identify their own ways, styles of translation.*

Жазушы, драматург Оралхан Бөкей (1943-1993) – «Мұзтау», «Атау-кере», «Үркер ауып барады», «Қайдасың қасқа құлыным», «Өз отыңды өшірме» т.б. қазақ әдебиетінің классикалық үздік туындыларының қатарына қосылатын көптеген шығармалардың авторы. Алғашқы еңбегі дүниеге келісімен-ақ қалың оқырманын баурап алған бұл жазушының еңбектері ағылшын, неміс, араб, чех, болгар, венгер, араб және жапон тілдеріне аударылып, әдебиет сүйгіш әлем оқырманына жол тартқаны белгілі.

Жазушы О. Бөкейдің өзге тілдерге аударылған шығармаларына тоқталар болсақ, оның көптеген повесттері мен әңгімелерін түпнұсқадан орыс тіліне алдыңғы қатарлы үздік аудармашылар А. Ким, А. Кончиц, О. Мирошниченко, Б. Момышұлы, Р. Сейсенбаев, Ю. Домбровский, А. Орлов, В. Мироглов пен Арина Ким тәржімалады. Жазушының көзі тірісінде орыс тілді оқырман қауымның көзайымына айналып та үлгеріп еді. Мәселен, 1970 жылы «Камчигер», 1973 жылы «Где ты, жеребенок белолобый?», 1975 жылы «Ледниковые горы», 1978 жылы «След молнии» жинағы, 1980 жылы «Плеяды», 1981 жылы «Поющие барханы», 1984 жылы «Крик», 1985 жылы «Поезда проходят мимо», «Сказание о матери» және «Отголосок юных дней», 1986 жылы «Долгая, долгая зима», 1987 жылы «Человек – Олень» мен «Серый олень» атты шығармалары орыс тіліне аударылған еді.

Көріп отырғанымыздай, жазушы Оралхан Бөкейдің шығармалары жарыққа шыға салысымен аудармашылардың назарын аударып, көпшілігі бірден орыс тіліне аударылып отырған. Әсіресе, 1970-1987 жылдар аралығында жазушы қаламынан туған туындылар өз оқырмандарын баурап алып, небір қайталанбас дүниелермен таныстырып жатты. Жоғарыда аталған аудармашылар жазушының әр туындысына әртүрлі қырынан келіп, өзіндік стильмен аударуға тырысты. Осы тұрғыдан келгенде, А. Ким, А, Кончиц және О. Мирошниченко өз аудармаларын жолма-жол (подстрочный) аударма тәсілі арқылы жүзеге асырды.

Жазушы Оралхан Бөкей туындыларын алғашқылардың бірі болып орыс тіліне аударған жазушы, аудармашы Роллан Сейсенбаев болатын. Роллан Шакенұлы Сейсенбаев – қазіргі қазақ әдебиеті әлемінде жазушы, аудармашы, прозаик, драматург және пубицист ретінде танымал. Ол өз туындыларымен бірге, ұлы Абайдың, Жамбылдың, М. Әуезовтың шығармаларын орыс тіліне аударған. Өзі негізін қалаған «Аманат» журналы арқылы әлемдік туындыларды аударып, қалың көпшілікке танытып, аударма саласына басымдық беретін Р. Сейсенбаевтың шығармалары ағылшын, неміс, француз және басқа да Еуропа және Азия халықтарының тіліне аударылған. Жазушы Оралхан Бөкейдің тұңғыш кітабы – «Қамшыгер» деген атпен 1970 жылы жарық көрген болатын. Бұл жинаққа жазушының «Қамшыгер», «Бура» және «Терісаққан» секілді шығармалары енген еді және осы туындылары Оралхан Бөкейге үлкен жетістік, танымалдық сыйлады. Аудармашы ретінде Р. Сейсенбаев алғаш рет О. Бөкейдің осы жинаққа енген «Қамшыгер» атты туындысын орыс тілінде сөйлетіп, қалың оқырманның ізгі ықыласына ие болған. Осыдан кейін жазушы Р. Сейсенбаев Оралханды басқа аудармашылармен, атап айтқанда мәскеулік аудармашы Анатолий Киммен таныстырып, нәтижесінде олар О. Бөкейдің өзгеге ұқсамайтын ерекше қолтаңбасын, тақырыптық кеңдігін, жазушылық шеберлігін жоғары бағалап, оның туындыларына үлкен қызығушылық тудырып, өзге тілдерге аудара бастады.

Р. Сейсенбаевтың себепкерлігімен Анатолий Ким жазушы Оралхан Бөкеймен танысу мүмкіндігіне ие болды, әрі оның өмірдегі жақын досы, өнердегі әріптесіне айналды. Оралхан Бөкей шығармаларын орыс тіліне аудара отырып, өз кезеңінде аты шығып, аударма өнерінде толағай табыстарға кенелген Анатолий Ким жазушы Оралхан Бөкей шығармаларын жарыққа шығарғаннан кейін оған өтініштердің көптеп түскендігін айта келіп, өзгелермен Оралханша ойласа, ұғыса алмай бас тартқандығын айтады. Жазушы Оралхан Бөкей прозасын орыс тіліне шеберлікпен аудара отырып, оның көркем сөз әлемін норвег жазушысы Крут Гамсонға ұқсататын Анатолий Ким: «– О-о! Судьба подарила мне встречу с писателем совершенно родственным по своему романтическому восприятию мира. Оралхан умел видеть чудесные детали среди сложных и тяжелых обстоятельств человеческой жизни, это меня очень сблизило с ним, благодаря ему у меня впервые появился шанс подойти к переводу как к сотворчеству. А потом нас с Оралханом связала очень хорошая человеческая дружба. Каждый раз, приезжая в Казахстан, я ждал встречи с ним. Ох, какая большая печаль – был молодым, полным сил и творческих замыслов и… почему-то ушел. Я до сих пор не могу пережить его уход», – деп үлкен жылылықпен еске алады мәскеулік жазушы [1,5].

Еңбектері реализмге негізделген бұл екі жазушының проза жанрында мифтік сарын, анимистикалық сенім секілді ұқсастықтары бірқатар туындыларда бірлесе жұмыс істеуге себеп болды. Мәселен, Анатолий Ким орыс тілінен ағылшын тіліне аударылған жазушы Оралхан Бөкей шығармаларының топтамасына енген «Человек-олень», «Снежная девушка», «Олиара» сынды еңбектердің аудармасын жасады.

Аудармашы А. Ким, А. Кончиц және О. Мирошниченко өз аудармаларын жолма-жол аудару тәсілін қолдана отырып жүзеге асырды. Бұлармен бірге кейбір аудармашылардың әдеби қазақ тілін жетік меңгермеулерінің салдарынан көркем аудармаға қойылатын талаптар, шығарманың мағыналық стилі толық жүзеге асырылмай қалатын тұстары да кездесті. Әр тілдің өзіне тән семантикалық қатарлары болатындықтан, жолма-жол аударма барысында біршама семантикалық қатарлар арасында сәйкессіздік орын алып отырды. Бұл түрғыдан келгенде, аудармашы А. А. Ким өзінің соңғы сұхбаттарының бірінде «өз шығармашылық өмірінде көптеген туындыларды жолма-жол аудару тәсілі арқылы орыс тіліне аударғанын, тілді толық білмей түрып осындай аударма жасаудың «қылмыс» екендігін мойындайтынын жеткізген. Мұндай жағдайда тек аударылып отырған шығарма ғана жоғалмайды, сонымен бірге аударылып отырған орыс тілінің де қасиеті кемітіндігін» атап өтеді [2, 221].

Аудармашы, жазушы Виктор Федорович Мироглов қазақ жазушыларынан Ә. Тарази, Д. Досжанов, Ә. Нүршайықов, І. Есенберлин шығармаларымен бірге классик жазушы Оралхан Бөкейдің «Поезда идут мимо» атты повестісін А. Кончицпен бірлесе отырып, орыс тіліне аударған [3].

Жазушы, прозаик Анатолий Александрович Кончиц «Станица» баспасында аудармашы қызметін атқарып жүрген кезінде қазақ жазушыларынан С. Елубаевтың, Ә. Нүрпейісовтың, сонымен қатар біз қарастырып отырған жазушы Оралхан Бөкейдің «Осиротевший верблюжонок», «Поезда идут мимо» (В.Ф. Мирогловпен бірге), «Отголосок юных дней», «Сказание о матери Айпаре» секілді туындыларын орыс тіліне аударған.

Алайда бұл аудармалар көпшіліктің сынына ұшырады. Мәселен, Оралхан Бөкейдің «Жетім бота» («Осиротевший верблюжонок») атты повестісін А. Кончицаның ауаруымен «Аударма» баспасы 2011 жылы жарыққа шығарған еді. О. Бөкейдің өзіне тән аффирмацияға толы, мистикалық элементтері қолданыс тапқан, магиялық реализм сарынында жазылған бұл туындысы аударма барысында мүлдем басқа сипатқа ие болған. Бұл шығармада кездесетін архитектор Тас пен мистикалық кейіпкер Ақботаның кездесетін сәті шығарманың шиеленіскен шегі еді, өкінішке орай аудармашы аударма барысында осы сәтті түсіріп тастаған [4].

Дегенмен, осы аудармашының еңбегінің нәтижесінде жазушы Оралхан Бөкейдің «Осиротевший верблюжонок», «Отголосок юных дней», «Сказание о матери Айпаре» сынды туындылар орыс тілді оқырмандарымен қауышты.

Оралхан Бөкей шығармаларын орыс тіліне аударған жазушылардың бірі – Бақытжан Момышұлы. Шығармашылық жолын аударма ісінен бастаған Бақытжан Момышұлы Ш. Мұртазаның, Д. Досжанның, К. Тоқаевтың, Б. Бодаубаевтың, Қ. Найманбайдың және Оралхан Бөкейдің шығармаларын орыс тіліне аударған. Бақытжан Момышұлы Оралхан Бөкейдің «Бура» әңгімесін аударды. Бақытжан Момышұлының бұл аудармасын талдап, сараптама жасаған зерттеуші Е.С. Адаева түпнұсқа мен аударманы салыстыра отырып аудармашының әсіресе, туындыда жиі кездесетін табиғат бейнесін си-

паттайтын түстарын асқан шеберлікпен тәржімалағанын түсіндіреді. Аудармашы ретінде Бақытжан Момышұлы «қазақ сөзінің образдылығын сақтауға тырысып», шығармадағы суреттеулердің толық жетуіне барын салғандығы байқалады. Дегенмен, кейбір сөйлемдердің түсіп қалып, кейбіреулерінің қосылу арқылы аударылғанын байқаймыз. Сонымен қатар жазушы сөйлемдерінің синтаксистік құрылымы жағынан авторлық пафос та, баяндаудағы экспрессивті-эмоционалды бояу да, автор мен кейіпкерлердің дүниеге көзқарастары мен ішкі сезімдері де шығарманың синтаксистік құрылысы арқылы беріліп, түпнұсқамен түгелдей сәйкес тәржіма жасауға қиындық туғызғаны байқалады [5,120].

Жазушы Оралхан Бөкей шығармаларының ағылшын тілінде «сөйлеуі», әлем әдебиетінің мол қорына қосылып, ағылшын тілді қалың оқырманға таныстырылған «The Man-Deer and other stories» атты жинақтан бастау алады. Бұл жинақтың тұсаукесері 2018 жылы 23 ақпан күні Астана қаласында өтті. Бұл жинақ халықаралық қазақ ПЕН-клубының қолдауымен «Біз – қазақпыз» жобасы аясында жүзеге асырылып, қазақ классиктерінің, атап айтқанда, Мұхтар Әуезовтің «Қаралы сұлу», Мұқағали Мақатаевтың «Таңдамалысы», Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» туындысы, Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым – Қожа» повестері ағылшын тіліне аударылған еді. Жазушы Оралхан Бөкейдің «The Man-Deer and other stories» атты жинағына енген “The Man-Deer”, “The Scream”, “Oliara”, “The story of the Mother Aipara”, “The Lightning Trail”, “The Thaw”, “Bura”, “Ardak”, “The Rustler” шығармаларын белгілі аудармашылар Саймон Холлингсворт пен Саймон Гейган ағылшын тіліне аударған.

Жазушы Оралхан Бөкейдің «The Man-Deer and other stories» атты жинаққа енген шығармалары өзінің бай тілдік ерекшеліктері, сөз қолданыстарымен жоғары бағаланады. Жоғарыда атап өткендей, түпұсқадан орыс тіліне аударушылардың басым бөлігінің әдеби қазақ тілін жетік білмеулері жазушы Оралхан Бөкейдің осы жинағына енген туындыларының түпнұсқасы мен ағылшын тіліндегі аудармасы арасында біршама алшақтық бар екенін көрсетеді. Мәселен, «реалия» немесе «эквивалентсіз лексика» терминдерімен аталып жүрген, көркем әдебиетте жиі кездесетін, белгілі бір халықтың мәдениетімен үштасып жататын сөздердің аударылуына тоқталар болсақ, бұл сөздер аударма барысында үлкен қиындық тудыратын сөздер қатарына жатады. Нақты аудармасы болмайтындықтан, аудармашының әдетте өзінің фондық білімі мен мәдени-тарихи жағдаяттарды терең меңгеруіне, аударылып отырған тіл иесі халықтың тұрмысынан, қоғамдық-әлеуметтік салаларынан, болмысынан, таным-тіршілігінен жеткілікті хабардар болуы керек. Реалия сөздерді аудару барысында транслитерация мен транскрипция тәсілдері жиі қолданылады. Транслитерация тәсілі арқылы аударылатын тіл сөзінің графикалық түрі қолға алынады, ал транскрипция тәсілі арқылы оның тек дыбыстық түрі ғана берілетінін білеміз. Қалай болғанда да осы тәсілдер арқылы берілген сөздердің де мағыналарының дұрыс түсіндірілуі шет тілді оқырманның туындыға барынша терең бойлауына мүмкіндік береді. Дегенмен, транскрипцияның аударылу тәсілі ретінде қолданылу барысында оның ықшамдылық қасиеті назардан тыс қалмауы керек. Осындай жағдайда аударманың мағынаны жеткізе алу қызметіне басымдық бере отырып, транскрипцияланған сөздердің санына да шектеу қойған абзал. Өйткені, шығармадағы шектен тыс транскрипцияланған сөздер оқырманға түсініксіз болып, оның сол шығарманы толық оқып шығуына тосқауыл болуы мүмкін.

Осыған қарамастан транслитерация және транскрипция әдістері аудармалық бұрмалаушылықтан тосатын бірден-бір тәсіл екендігін айта кеткен жөн. Осының нәтижесінде аударылып отырған тілге жаңа сөздер еніп, бірте-бірте бұл сөздер сөздік қорға еніп, оны толықтыру үрдісіне қатысады.

Бұл шығармадағы реалиялар жинақтың соңында глоссарий түрінде беріліп, мағынасы түсіндірілген. Мысалы:

«Aqsaqal (Karasaqal): A village elder. A position that commands great respect in the aul and in the wider community» [6, 437];

Bii: A judge. A bii would consult rulers on matters pertaining to the common people, passing judgments on crimes (given the absence of written law in nomad societies) and negotiating with enemies (like a modern-day diplomat) [6, 438];

Kuruk: The traditional implement used by herdsmen to capture livestock, it is comprised of a long staff with a rope lasso noose on the end [6, 440].

Zhal-zhaya: A dish of thinly cut pieces of cooked neck fat (zhal) and fillet, rich with fat (zhaya). Considered the best parts of the horse [6, 441]. Осы аудармашылардың бір ерекшілігі аударылған еңбектерінің соңында осындай реалия сөздерден құралған глоссарий беріп отыруында болса керек.

1991 жылдан бері әртүрлі аудармаларды дүниеге әкелген аудармашы Саймон Холлингсворт жазушы Оралхан Бөкейдің осы шығармасын аудару үшін біраз еңбектенгенін айтады. Этнографиялық мәселелерге қатысты туындаған қиындықтарды бұл аудармашылар Қазақстандағы Пен-клуб мүшелері болып табылатын жазушылармен кеңесе отырып, жинақ соңынан глоссарий түрінде енгізгенін айтады. Ол ағылшын тілді оқырманға бұл атаулардың жақсы түсіндіріліп, қолданыс табуына септігін тигізеді дейді аудармашылар [7].

Жазушы Оралхан Бөкейдің әрбір туындысы түпнұсқа түрінде және аударма ретінде жеке-жеке, түбегейлі зерттеуді талап етеді. Аударма арқылы жазушы еңбегі өзге тілді оқырманымен қауышатыны сөзсіз. Алайда аударманың сапасы, түпнұсқамен барынша жақын келуі, жазушының ойын өзгертпей жеткізуі сияқты мәселелер тікелей аудармашының шеберлігіне, біліктілігі мен фондық біліміне қатысты жүзеге асырылатыны сөзсіз. Осы орайда классик жазушы Оралхан Бөкейдің осы жинаққа енген туындыларын түрлі зерттеулердің нысаны етіп, толыққанды зерттеу алдағы ізденістерімізге себеп болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шимырбаева Г. Тонкий и глубокий Оралхан. Казахстанская правда, 9 августа, 2013 г.
2. Ким А. Юбилейной комиссии Оралхана Бокеева // Ежеквартальный литературно-художественный и общественно-политический журнал «Аманат». № 3. 2003. Семипалатинск, 2003 г, С. 221-224.
3. Бокеев О. Поезда идут мимо. Перевод с каз.В. Мироглов, А.Кончиц. Алматы, Жазушы, 1985, 400с.
4. Байтукенов Т. Превед, мед-медь!. Общественно-политическая газета «Время», 16 января, 2014 г.
5. Адаева Е.С. О. Бөкейдің «Бура» әңгімесінің орыс тіліне аударылу сипаты. Вестник КазНУ им. Аль Фараби, 2012. – №5-6. – С. 119-123.
6. Ссылка: https://24.kz/ru/news/social/item/265145-v-kokshetau-prezentovali-povest-zamanai-and-amanai-sakena-zhunusova
7. O. Bokeev. The man-deer and other stories. – Almaty, 2017. – 441p.

Игиликова С.И.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының
бірлескен білім беру бағдарламаларының
2 курс докторанты
E-mail: igilikkyzy@mail.ru

Малбақов М.М.
ф.ғ.д., профессор,
А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері
Алматы қаласы
E-mail: myrzabergen@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ ТАРИХЫНДАҒЫ МАТА АТАУЛАРЫ ТУРАЛЫ

Түйіндеме. *Тілдің тарихи негіздері берік болған жағдайда оның болашақтағы даму жолы да жарқын болмақ. Осы тұрғылардан қазақ тілінің тарихи лексикасының құрамын зерделеу ісі – қазіргі таңдағы маңызды шаруалардың біріне айналып отыр. Тарихи лексика құрамында түркі текті төл сөздермен қатар, ежелгі түркі-моңғол тілдеріне ортақ, байырғы лексикалық қорға енетін атау сөздер құрамы кездеседі. Мақалада қазақ тілі тарихи лексикасының құрамына кіретін «мата» сөзінің мән-мағынасы лингвосемантикалық және этимологиялық тұрғыдан қарастырылды. Зерттеу жұмысы XIX-XXI ғасырлар аралығындағы этимологиялық және аударма сөздіктер арқылы аталған лексикалардың уәжділігін анықтау басты назарға алынды.*

Резюме. *Если исторический фон языка будет сильным, его будущий путь развития будет ярким. Изучение состава исторической лексики казахского языка из этих точек является одной из самых важных вещей в современном мире. В исторической лексике есть тюрко-монгольское общее тюркоязычное слово, включающее общие слова в древнем лексическом фонде. Суть слова «ткань», которая является частью исторической лексики казахского языка, рассматривается в терминах лингвосемантической и этимологической точки зрения. Исследование основывалось на этимологических и переводческих словарях XIX-XXI веков, чтобы определить мотивацию этих лексиконов.*

Summary. *If the historical background of the language is strong, its future path of development will be bright. Studying the composition of the historical vocabulary of the Kazakh language from these points is one of the most important things in the modern world. In the historical vocabulary there is a Türko-Mongolian common Türkic-speaking word, including common words in the ancient lexical fund. The essence of the word «fabric», which is part of the historical vocabulary of the Kazakh language, is considered in terms of linguistic and etymological point of view. The study was based on the etymological and translation dictionaries of the XIX-XXI centuries to determine the motivation of these lexicons.*

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі ескі сөздіктердегі қазақ тілінің тарихи лексикасына, әсіресе ескірген, сирек қолданылатын лексика тобына кіретін тілдік бірліктерді қарастырған кезде өзінің ерекше алуан түрлілігімен көзге түсетін сөздер – мата атаулары. Қазіргі кезеңдегі қолданымдағы маталардың атауларында кірмелілік басым. Яғни, олардың көбісі өзге тілдік аталымдармен аталып келді. Мата атауларының төл тарихымызда ұшырасатын дәстүрлі аталымдарын өзара салыстыра отырып, зерттеу жүргізу, сол арқылы олардың құндылығы анықтап алу, нәтижесінде құнды тарихи аталымдардың ішіндегі бүгінгі күн талабына қажеттілерін қайыра қолданымға ұсыну қажет болмақ. Себебі, бүгінгі таңда жаппай орысша қолданылып жүрген мата атауларының бұрынғы қалыбын қолдану, ол болмаса, дәл баламасын табу ісі – уақыт талабы. Қазіргі кездегі маталардың таза ұлттық атауларына қатысты материалдарға көз жүгіртер болсақ, алуан түрлі аталымдарға кезігеміз. Мәселен, «Қазақ халқының ұлттық киімдері: Мата түрлері» атты Б.Хинаят, А.Сужикова тарапынан құрастырылған еңбекте [1] мата атаулары туралы төмендегідей деректер келтіріледі:

«Мата атаулары мен түрлері:

Барқыт, берен, тұқаба, биқасап, бүлде, дүрия, қамқа, қойқын, қыжым, мақпал, мауыты, міндала, пайы, баршын, парша, пүліш, саң, тапта, үштап, тібек, шұға, мана, ләмбөк, дыраб, манат, масаты, борлат, бояқ, бүйдас, зипуын, дабы, сылаң, касапдар, қаламы, қымқап.

Жібек маталар: баршын, кініпас, кіріс, кіләңқор, күлдірі, қатипа, батсайы, сарпөңке, сіндіп, тапта, торғын, торқа, шәйі, қырмызы, атлас, кінауыз, маңлық, құлпы.

Жұқа маталар: зон, ақсүп, борлат, бомази, бояқ, дабы, сыңсыма, сұрып, сәтен, сиса, шағи, бітес, тек, зәріп, саржа, құмаш, орысқол, тайғақ

Арзанқол маталар: ләмбік; діке; үлдірік; ләстік; кенеп; шөжім; шыдаған; сүпы; шыт; бөз; тептік; ақзу; күн-түн; тібен; сәлдебөз; меткетон; тіке (С.Кенжеахметұлы жарияланымы бойынша).

Қазақтар арасында кең таралған жібек маталардың ішінен көбірек тарағаны:

– Қамқа – алтындатқан не күмістеткен зерделі жіптен тоқылған жібек мата.

– Қатипа – жол-жолы бар, жұқа жібек мата. Барқыт, шыт.

– Манат – барқыт тәрізді сырткиімдік бағалы шұға.

– Мауыт – оң жағы майда түкті келген қалың мата, шұға.

– Торқа – ең қымбакт жібек мата.

– Батсайы – қалың жібек кездеме.

– Биқасап – енсіз жібектен тоқылған жолақ мата.

– Дүрия – жылтырауық тығыз жібек мата.

– Баршын – жолақты жібек мата.

– Тібен – түрлі-түсті қалың мата.

– Торғын – қымбат бағалы жібек матаның бір түрі.

– Мақпал – тығыз тоқылған, жұмсақ, түкті барқыттың бір түрі.

Мақпалдың үш түрі бар:

– қара мақпал – қара барқыт;

– қой мақпал – түкті пүліш;

– қырмызы мақпал – қызыл күрең барқыт. Бірақ қазақтар мақпал деп көбінесе біртегіс, түгі тықыр қара барқытты атаған. «Мақпалдай қара, мақпалдай жұмсақ» дейтін теңеудің мәні осында. Мақпалдан қамзол, шалбар, қыз-келіншектердің киімі тігіледі, түскиіз жасалады, баскиім тысталады.

– Шағи – жұқа келген жұмсақ және таза мата.

– Қыжым – сапалы жүннен тоқылған түкті мата, плюш.

– Қойқын – жуан жіптен тоқылған қалың мата.

– Ләңке – сырткиімдік матаның бір түрі.

– Насар – жібек кездеме.

– Пай немесе пайы – жібек мата.

– Парша – алтын мен күмісті араластыра отырып тығыз тоқыған жылтырақ жібек мата және сол матадан тігілген қымбат бағалы киім.

– Үштап – ақ түсті тығыз мата.

– Іштік мата немесе ішкиім тігетін маталардың түрі мен атаулары да көп. Қазақтар маталарды сауда-саттықпен Ресей, Қытай, Бұқар, Парсы, Үндістан, Ыстанбұл т.б. жақтардан әкелген. Осыған байланысты түрліше атау қалыптасқан. Өкінішке орай сол атаулар таралған өңіріне қарай әрқалай аталса, оған қоса бір матаның түрлерін бір-бірімен шатастырса, ұқсата беретін үрдіс қазақтар арасында ертеден бері белең алған.

– Шөжім – ішкиімдік, арзанқолды жұқа мата.

– Саң – шыттан қалыңдау, ақ түсті мата.

– Шыт – түрмыста жиі қолданатын, жеңіл әрі арзанқол жұқа мата.

– Сарпөңке – астарлық жібек мата.

– Бояқ – кездеменің боялған түрі.

– Борлат – қызыл түсті жұқа мата.

– Дабы – жұқа ақ матаның бір түрі.

– Ләмбек – сырткиімдік судыраған жылтыр қара мата» (Алматы: «Алматыкітап», 2007. – 196-197 бб.).

Осы аталған мата атауларының біразын біз қазан төңкерісіне дейінгі мерзімде жарық көрген орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздіктерден кездестіреміз. Ескі сөздіктердегі мата атауларының берілісі алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Ол атаулардың да бүгінгі күн қажетіне жарауы әбден мүмкін. Себебі, қазіргі кезеңде жаппай орысша қолданылып жүрген мата атауларының бұрынғы қалыбын қолдану, ол болмаса, дәл баламасын табу ісі – уақыт талабы. Сонымен, 1897 жылғы қазақша-орысша

сөздікте кездесетін мата атаулары: ак сун (дұрысы ақ сүп болар деп ойлаймыз – М.М.) – крученый коленкор, берен – лучший бархат, бойак – бязь, борлат – низкий сорт коленкора, красный кумач; біз – бязь, жибек – шелк, камка (старинное слово) – шелковая материя, китайский шелк; кенеп – холст, холщевой; койкун – концевая китайка, койкун шыт – набивная китайка, біз койкун – московская бязь, макпал – плис, бархат; кара мақпал – черный плис, қой мақпал – красный плис низкого сорта, қырмызы мақпал – бархат вишневого цвета (самый любимый киргизами. Одежда из этого бархата считается у них необходимой принадлежностью достаточного человека, особенно порядочной девушки), мауут – высший сорт сукна, кастор; сиса – ситец, тептик – материя вроде гарпинки, торка – шелковая материя (старинная), ушуга – сукно высшего сорта, шигершин – вязь, шокума – парши не сплошные, а рассеянные; шыт – ситец [2].

1883 жылы шыққан Ешмұхамед Букиннің сөздігінде кездесетін мата атаулары: манат – красное сукно, сары жақыт – поташь [3]. Қазан төңкерісіне дейінгі мерзімде жарық көрген түркі сөздіктерінің ішіндегі ең көлемдісі – В.В.Радлов сөздігі [4]. Осы сөздіктегі қазақ тілі бойынша берілген материалдар ішінде мата атаулары да мол ұшырасады: өлгөі – китайская ямба (I, 1253), саңkой – даба, бумажный материал (IV, 1, 287); манат – красное сукно (IV,2, 2017), тептек (III, 1, 1114), koйkун (II, 1, 503), барша – (IV,2, 1488), kамka – (II, 1, 490), маут – (IV,2, 1993), далымбу – (III, 2), makпал – (IV,2, 1999), балkы / былkы – полушелк (IV,2, 1730), kaca – (II, 1,348), насар – (III, 1, 656), бойak – голубая бухарская даба (IV,2, 1657), шыт – (IV,1, 1058), мäулўм – (IV,2, 2072), бўлkўн – (IV,2, 1847), борлат – (IV,2, 1665), дімсä – какая-то шелковая материя (III, 2, 1781), kулпа – какая-то шелковая материя (II, 1, 990), торғун = торka (III, 1, 1185).

Бұл мата атауларының біразы көпшілікке белгілі. Мәселен, ақ сүп атауы, жергілікті сөз қатарына жатқанмен, кең таралған. Жібек, кенеп, мақпал, шыт, сиса, шұға атаулары да исі қазаққа танымал. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бояққа – «кездеменің боялған бір түрі», борлатқа – «қызыл түсті жұқа мата», қамқаға – «алтындатқан яки күмістеткен, зерлі жіптен тоқылған жібек мата», мауытыға – «оң жағы майда түкті келген қалың мата, шұға» тәрізді анықтамалар береді.

Ескі сөздіктер торқа сөзіне – «ең қымбат жібек мата», манат сөзіне «барқыт тәрізді сырт киімдік бағалы шұға» тәрізді анықтамалар ұсынады. Сөз болған мата атаулары қазіргі тілде бар. Тілімізде олардан да басқа атаулар жеткілікті. Мәселен, қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде: «Тептік» – 1. мақтадан не зығырдан тоқылған мата; 2. «жол-жол болып келген мата», құлпы – «кездеменің бір түрі» сияқты бұрынғы атаулардың қазіргі тілімізде шыңында да бар екендігін айғақтайтын мысалдар молшылық. Бұлардың көпшілігі «Қазақ тілінің аймақтық лексикасы» атты еңбекте [5] аталған (Сарыбаев, Нақысбеков, 1989, 54-55 бб.).

Бұл мата атауларының біразы көпшілікке белгілі. Мәселен, ақ сүп атауы, жергілікті сөз қатарына жатқанмен, кең таралған. «Жібек», «мақпал», «шыт», «сиса», «шұға» атаулары да исі қазаққа кеңінен танымал.

Енді осы жоғарыда келтірілген атаулардың қазақ тілінің үлкен түсіндірме сөздіктеріндегі берілісін көрелік. «Борлат» сөзі қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігінде (3-том, 488-б.): Қызыл түсті жұқа мата. Ақ үйдің оң жағында бәтеспен қаптап, манат, борлат, қызыл мақпалмен оймыштаған әсем отау түр (І.Жансүгіров, Шығ.). Құтты болсын отауың, Атын «қызыл» қойыпсың. Дөдегесін дүрдитіп, оған б о р л а т ойыпсың (І.Жанс. Шығ.). Борлаттай қызарып кетті...» – түрінде келтіріледі [6]. 1897 жылғы сөздікте «низкий сорт коленкора», «красный кумач» деген анықтамалар беріледі. Орыс әдеби тілінің 17 томдық түсіндірме сөздігінде: «Коленкор – хлопчатобумажная, сильно проклееная ткань одноцветной окраски, употребляемая преимущественно для книжных переплетов и подкладки у одежды. Коленкоровая рубаха. Коленкоровые кофты; Кумач – хлопчатобумажная ткань, обычно ярко-красного цвета: ситцы есть у нас богатые, есть миткаль, кумач и плис. Кумачные сарафаны. Красная кумачная рубаха [7]. Бұл матаның, әсіресе, Кеңес Одағының «қызыл империя» атанған большевиктік кезеңінде жиі қолданымда болғаны белгілі. «Қызыл отауда» қолданылғаны туралы жоғарыдағы мысалда айтылған. Түрлі энциклопедиялық сөздіктердің, соның ішінде «Брокгауз-Ефрон» сөздігінің мәліметі бойынша, аталмыш мата Ресейде көптеп шығарылған. Қазақстан Ресей құрамына енген соң бұл матаның елімізде қолданылуы еселеп артқан.

Өткен ғасырларда Орта Азия базарларында «бояқ» деп негізінен мата бояйтын бояуларды атағаны мәлім. Оны өзбек тілінің сөздіктерінен де байқаймыз: «Бўёқ – 1. Бўяш, ранг бериш учун ишлатиладиган модда; нарсаларга суртилган шундай модда қатлами» [8]. Алайда, қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме

сөздігі бояқ сөзіне: «түрлі-түсті кездеме. Бұл жібердім базардың бояғы менен бөзіне. Салса жылқы тоқтайды Арқаның бөрі көзіне (Қоб. батыр). Қаршыға бүй деп толғайды: Бөз өтпейді бояқтан, жылқы тұрмас саяқтан (Қыз Жібек). Көпкеңбек жасыл бояқтай... (3-том.517-б.) – түрінде түсіндірме береді. Демек, негізінен мақтадан алынып тоқылатын бөз матаның осындай боялған түрлері болған. Жоғарыда келтірілген мысалдар осыған меңзейді. Әуел бастағы бояудың атауы бірте-бірте боялған бөзге ауысқан. «Қобыланды батыр» жырында бояқ, яғни бояу мен мата атауы ретіндегі бөз қатар аталып отыр. Демек, бояу мен мата бөлек-бөлек сатылып алынып, кейін боялуға тиесілі мата боялатын болғандығы байқалады. «Қыз Жібек» жырында боялған бөздің боялмаған ақ-сарғыш түсті бөзге қарағанда бағалы болатындығы айтылып отыр. Ал енді «көпкеңбек жасыл бояқтай» деген жолдарда бөздің боялатын бояуларының арасында негізгі түстің көк түс болғандығын көреміз. В.В. Радлов сөздігінде қазақ сөзі ретінде келтірілген бояқ атауына «голубая бухарская даба» (IV, 2, 1657) деген анықтама берілген. Демек, бөз матаға қатысты бояудың негізінен көк түс болғандығы айқындалып отыр.

Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде: «Бөз 1. Мақтадан тоқылатын жұқа, арзан қолды ақ мата. «Ата даңқымен қыз өтеді, мата даңқымен бөз өтеді» деп, Байжан өзі тәуір болған соң, қол жетіп тұрған заманда бір бай жерден Жұманға жақсы қыз айттыруға ойы бар еді (М. Дулатов, Шығ.). 2.этн. Қайтыс болған адамға арналып тігілетін киім; кебін» (3-т. 532-б.). «Бөз» атауы – түркі тілдерінің көпшілігіне тән. Бұл сөз араб-парсы тілдерінен енген. Бұл сөз кейінірек мата атауы ретінде орыс тіліне де өткен. Орысша «бязь» деп аталады. Алайда, орыс тіліндегі «бязь» екі түрлі жолмен жасалады. Яғни екі түрлі сапалы матаның атауын білдіреді. Біріншісі – жоғарыда аталған, мақтадан жасалатын ортаазиялық мата (өткен ғасырларда қазақ елінде негізінен осы мата, мақта жіптен қол станогында тоқылатын, орта азиядан шыққан, көбінесе Самарқан, Бұқара жақта тоқылатын бөз пайдаланылып келген). Екіншісі – кендірден тоқылатын қатты мата. Бұл мата өндірістік жолмен Еуропа елдерінде, Ресейде орта ғасырлардан бері тоқылып келеді. Бөздің бұл түрі, әрине, сауда жолымен Ресейден алынып келген. Суретшілер бояумен сурет салу үшін пайдаланатын кенеп бөз – осы мата.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Берен – ир. 1. Қымбат, асыл мата. Байдың қызы жамылар масаты менен беренді (Батырлар жыры). Берен белбеу – қымбат, бағалы, асыл матадан жасалған белбеу. Көк мәуіті берен белбеулері аттарының тірсегіне шұбатылады (К.Әзірбаев, Аңыз)». 1897 жылғы қазақша-орысша сөздікте берен – мақпалдың (барқыттың) ең бағалы, қымбат түрі ретінде аталған. Түсіндірме сөздіктегі мысалдан береннің асыл тегі мауыт(ы) екені білініп тұр. 15 томдық түсіндірме сөздіктегі мауыт(ы) сөзінің берілісі төмендгідей: «Мауыт зат. Оң жағы майда түкті келген, бағалы саналатын қалың мата, шұға. Жасыл мауытпен жабылған үлкен столдың ар жағында... (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). // Мауыттан тігілген. Алтын зер салсам жарасар, қара мауыт жағаға Арғымақ жексем жарасар Күймелі күміс шанаға (Бес ғасыр жырлайды). Мауыт бешпет... Мауыт қалпақ... Жасыл мауыт шапан. Қызыл мауыты» (11-т. 105-б.). Жоғарыда «байдың қызы жамылар масаты менен беренді» деген мысалдағы «масаты» туралы айтар болсақ, қазақтардың түсінігінде, бұл сөздің мағынасы жұмсақ түкті барқыт, жібек матаға келеді. «Қазақ әйелдерінің үстінде масаты ма, жібек пе, шағи ма ...әйтеуір, бәрі жарық-жұрық етеді» (С.Шарипов, Шығ.). Бір сөздікте бұл сөздің төркінін араб тіліне апарып тірейді де, мағынасын – «түгі құбылып, түрған барқыт тәрізді мата» деп түсіндіріледі [9]. Бұл ретте біз К.К.Юдахин тарапынан түзілген «Қырғызша-орысша сөздікте» келтірілген деректерді қолдаймыз. Бұл туралы алғаш рет белгілі ғалым Ә.Нұрмағамбетов жазған болатын. Ғалымның айтуы бойынша К.К.Юдахин өз сөздігінде «машаты» сөзінің кірме сөз, иран сөзі екендігін белгілейді де, «килем» сөзін қарауды нұсқайды. Нұсқаған беттен «машаты килем» тіркесін көреміз де оның тұсындағы аудармасы – мешхедский ковер делінген [10]. Енді осындай ой елегінен өткізсек, біздің «масаты» түлғасында қолданылып жүргеніміз дыбыстық өзгерістерден өткен сөз, Иран жеріндегі Мешхед қаласының атауы болмақ. Демек сол қаладан жасалып шыққан кілем, маталардың алдында Мешхед сөзі қосылып, кейін келе біздің тілімізде «масат – масаты кілем» немесе «масаты» күйінде қалыптасып кеткен. Осы себептен де оның араб емес, парсы сөзі екендігіне күмән келтіре алмаймыз [11]. Мақпал жөнінде қазіргі қазақ тіліндегі және XIX ғасырдағы қазақ арасындағы атауларды өзара салыстырып көрелік. Қазіргі түсінік: «Мақпал – тығыз тоқылған, жұмсақ, түкті барқыттың бір түрі. Мақпалдың үш түрі бар: қара мақпал – қара барқыт; қой мақпал – түкті пүліш; қырмызы мақпал – қызыл күрең барқыт. Бірақ қазақтар мақпал деп көбінесе біртегіс, түгі тықыр қара барқытты атаған. «Мақпалдай қара, мақпалдай жұмсақ» дейтін теңеудің мәні осында. Мақпалдан қамзол, шалбар, қыз-келіншектердің киімі тігіледі, түскиіз жасалады, баскиім тысталады» [1]. Қазақ тілінің 15-томдық түсіндірме сөздігінде: «МАҚПАЛ

[пр. لم خم] 1. Тығыз тоқылған түкті әрі жұмсақ, қалың мата, барқыт. Пан барқыт – жібек жіп араласқан әртүрлі оюлы гүл төгілген барқыт. Пан барқыт көйлек киген. Плюш барқыт. Үзын түкті барқыт. Ешкінің кейбір тұқымдарының жүнінен плюш барқыт, т.б. әдемі киімдер істеледі (Тарту). Ши барқыт. [Кеңірдек барқыт]. Кеңірдек жүзігіне үқсас ши бедерлі барқыт» деген түсінік беріледі (11-том, 21-б.). Осы сөздіктің 2-томында: «БАРҚЫТ 1. Оң жағы тығыз түкті келген, жұмсақ, мақпал мата» анықтамасы беріледі. Бұл түсініктерден нені ұғуға болады? Шындығында, орыс тілінде мақпалды бархат деп атайды. Орыс тіліндегі осы сөз кейін барқыт түрінде қазақ тіліне де ауысқан. Мақпал атауымен қатар қолданылады. Синоним сөздер ретінде. Орыс әдеби тілінің 17 томдық сөздігінде барқыт сөзіне «оң беті қалың қысқа түкті жібек мата» деген анықтама беріледі. Барқытты маталар құрамына мақпал, пүліш, піліс жатқызылады (Орыс әдеби тілінің сөздігі, 1-том, М-Л., 1948, с.285-286.). «Барқыт» сөзінің орыс тілінен алынған кірме сөз екендігі ескеріліп, сөздік мақалада анық, айқын көрсетілуі керек. Қазақ тіліндегі мата атаулары санамаланған кезде барқыт сөзі мақпалмен қатар, жеке мата атауы ретінде қолданылып келеді. Бұл жалғыз қазақ тіліне тән жағдай емес, татар, қырғыз тілдерінде де осылай. Мақпалдың бір түрі ретіндегі шибарқыт сөзіне 15-томдық түсіндірме сөздіктің 15-томындағы 360-бетте: «Шибарқыт – бет жағы жол-жол болып келген барқыттың бедерлі түрі. Шалбарды барқыт, пүліш, шұға, тібен, трико, шешінше, шибарқыт, шегрен, қамқа, көк мауыты сияқты ширақы маталардан, қой-ешкі терілерінен тігеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері)» деген анықтама беріледі. Өзге түркі тілдеріндегі материалдарды салыстыра қарастырған кезде, бәрінде де шибарқыт сөзі орыс тіліндегі вельвет сөзінің баламасы ретінде ұсынылады. Негізінен, бұл матаның жол-жол болып қатар тоқылған шилерге үқсастырылып, шибарқыт аталуы өте дәл болған. Барқыт сөзінің орыс тілінен енгендігі анық, айқын көрсетіліп келеді. Алайда, бұл сөздің панбарқыт, шибарқыт тәрізді аталымдарға негіз болуы – оның тілдік жүйемізде ежелден бері орын алып отырғандығынан хабар береді. Сірәда, бұл сөз орыс тіліне түркі тілдерінен алынып, кейін түркі тілдеріне қайыра енген атаулардың бірі болуы ықтимал.

Жоғарыда, мақпал сөзіне қатысты қазақ әдеби тілінің 15-томдық сөздігінен келтірілген мысалда бұл сөздің қазақ тіліне парсы тілінен енген кірме сөз екендігі көрсетілген. Басқа түркі тілдеріне де енген. Татарша – макмал, қырғызша – макмал, өзбекше – бахмал. Өзбек тілінің түсіндірме сөздігінде (1-том, 85-б.) бұл сөздің өзбек тіліне фарси-тәжік тілдері арқылы енгендігі, арғы төркіні араб тіліндегі мухмал сөзі болып табылатындығы көрсетілген.

Жалпы мақпал текті маталардың түр-түрлері көп-ақ. Солардың ішінде ең негізгілері: шибарқыт (вельвет), пүліш (плюш), мауыты (велюр). Қой мақпал деген де осы мауытының өте нәзік ерекше майда түрі болу керек...

«Қамқа» атаулы матаға жоғарыда Б.Хинаят пен А.Сужикова құрастырған еңбекте «алтындатқан не күмістеткен зерделі жіптен тоқылған жібек мата» деген түсінік беріледі. 15-томдық түсіндірме сөздікте: «ҚАМҚА [ир. اخمک] Зерлі жіптен тоқылған жібек мата, қытай жібегі» (9-т. 183-б.) деген анықтама бар. «Қазақша-орысша сөздікті» құрастырушылар (Н.И.Ильминский, т.б.) қамқаның қазақ арасында ескіден бері қолданылып келе жатқан сөз екендігін, қытайдан шыққан, таза қытайы жібек матаның атауы екендігін айтады. Екі анықтаманы біріктірсек, «алтындатқан не күмістеткен зерлі жіптен тоқылған қытайы жібек мата» болады. Және де бұл матаның қазақ даласында ескі замандардан бері қолданылып келе жатқандығын, сауда жолымен, «ұлы жібек жолымен» келген қытайы жібек мата екендігін ескеру керек. Бұл өте маңызды ақпар. Жібектің әуел баста осы Қытай жерінде шығарыла бастағандығы, кейін Иран жерінде, жалпы Орта Азияда, түт ағашы өсетін басқа да жерлерде шығарыла бастағаны анық. Жоғарыда қамқа атауымен қытайы жібек матаның аталып отырғандығына басты назар аудару қажет. 1897 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Киргизско-русский словарь» атты еңбекте қойқын атауына қатысты «койкун – концевая китайка, койкун шыт – набивная китайка, біз койкун – московская бязь» деген деректер беріледі. Бұл жерде матаның негізінен екі елден алынып отырғандығы көрсетіліп отыр. Ежелден бері қытай елімен сауда-саттық жасап келген қазақтар (қойқын, қойқын шыт), кейінгі ғасырларда орыстармен сауда жасай бастаған (бөз қойқын).

Қазақ тіліндегі шыт сөзінің асыл негізі араб-парсы тілдері екендігі айқын. Б.Хинаят, А.Сужикова тарапынан құрастырылған «Қазақ халқының ұлттық киімдері: мата түрлері» атты еңбекте жібек маталар арасынан «қатипа» атауын кездестіреміз. Енді бір жерде бұл атау «барқыттың бір түрі» ретінде аталған. Бұл қандай атау? Матаның аты ретінде қалай қойылған? Қазақ тілінің 15-томдық түсіндірме сөздігінде де бұл атау бар екен: «Қатипа [ар.هفيطق] зат.этн. Барқыт сияқты жатық түсті тығыз тоқылған мата. Әйелдер ішігінің сыртын қаптайды. Төзімді, мықты мата. Қатипа тақия..» (3-том, 462-б.). Қазақ

тілінде сиса деген матаның атауы бар екендігі белгілі. Жаяу Мұсаның белгілі әндерінде «Ақ сиса, қызыл сиса, сиса, сиса, Қалмайды кімдер жаяу зорлық қылса? Шорманның Мұстафасы атымды алып, Атандым сол себептен Жаяу Мұса» тәрізді жолдар бар. Қазақ жерінің солтүстік көршімізбен тығыз сауда-саттық жасайтын өлкелерінде орыс тіліндегі «ситец» сөзі қазақша қолданыста әуелі «ситса» болып кейінірек «сиса» атауына айналып кеткен. Бұл айқын байқалып тұрады. Алайда, қазақ тілінің тарихи сөздіктерінде түп төркіні анық байқалмайтын атаулар да жетіп артылады. Мәселен, өлгөй, саңқой, далымбу, мәулім, насар, дімсә тәрізді қытай, парсы, араб тілдерінен бір мезет еніп, қатталып қалған атаулар бар. Жоғарыда келтірілген «Қазақ халқының ұлттық киімдері: мата түрлері» атты еңбектің өзінен қаншама алуан түрлі, түсіндірмені қажет ететін атауларды көреміз. Бұлар қай дәуірде, қай кезеңде кірді? Олардың сырын ашу қажет. Сондай-ақ «матаның бір түрі», «жібектің бір түрі», «барқыттың бір түрі» тәрізді анықтамаларды нақтылау қажет болмақ. Осылардың барлығын анықтап алған соң мата атауларының негізгі, канондық аталымдарын белгілеп, оларды заманауи графикамызға, латын графикасына негізделген жазуымызға көшіру – уақыт талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕРТ ТІЗІМІ:

1. Қазақ халқының ұлттық киімдері: мата түрлері. Құрастырған: Б.Хинаят, А.Сужикова. Алматы: «Алматыкітап», 2007. – 196-197 бб.
2. Киргизско-русский словарь. Оренбург, 1897. 342 с.
3. Киргизско-русский и русско-киргизский словарь. Ташкент, 1883.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречии. В четырех томах, 8-ми книгах. СПб, 1883-1906.
5. Сарыбаев Ш.Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. Алматы, 1989, 54-55 бб.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15-томдық. Алматы, 2011.
7. Современный словарь русского литературного языка. В 17-ти томах. М-Л., 1956, т.5 с.1145; с.1833-1834.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том. Ташкент, 2006. 396-б.
9. Арабско-русский словарь, 1-том, М.,1970, с.85.
10. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Фрунзе, 1965. С.386, 520.
11. Нұрмағанбетов Ә. Бес жүз бес сөз. А., 1994. 203 б.

Итемирова А.С.
аға оқытушы
тіл пәндері кафедрасы
Қазақстан-Ресей медициналық университеті
E-mail: akmaral.itemirova@mail.ru

Дәрменқұлова Р.Н.
ф.ғ.к., доцент
тілдік пәндер кафедрасы
Үлттық медицина университеті
E-mail: rainur70@mail.ru

Серікқалиева А.Қ.
оқытушы
тілдік пәндер кафедрасы
Үлттық медицина университеті
E-mail: aiman-serikkalieva@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМ МЕН ЕТІСТІКТЕН ҚҰРАЛҒАН СӨЗ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЖҰМСАЛУЫ

Түйін: *Мақалада сан есімдер мен етістіктердің тіркесуі арқылы жасалған сөз тіркестердің жұмсалуы (қолданылуы) қарастырылады. Сондай-ақ, сан есімдер мен етістіктердің тіркесуіне мысалдар келтіре отырып, олардың бір-бірімен мағыналық қатынастары айтылады.*

Резюме: *В статье рассматривается применение словосочетаний числительных с глаголом. Также на примерах данных словосочетаний рассматривается их смысловая связь друг с другом.*

Summary: *This article discusses the use of phrases created by a combination of numerals and verbs. They also connect together the meanings of numerals and verbs in combinations with examples.*

Біз қарастыратын грамматикалық категориялардың бірі – сөз тіркестерінің синтаксисі. Түркі тілдерін зерттеушілердің ішінде Н.К. Дмитриевтің, Н.А. Баскаковтың, әсіресе Е.И. Убрятова мен М.Б. Балақаевтың сөз тіркестері жайында жазғандары елеулі еңбек болып есептеледі.

М.Б.Балақаев сөздердің өзара тіркесу зандылығының қалыптасуына тарихи түрғыдан қарау керек екендігін көрсетеді. «Современная система словосочетания представляет собою результат длительного развития языка. Она создается в процессе исторического развития языка в связи с историей употребления слов. С обогащением лексического состава и усовершенствованием синтаксического строя языка расширяется и возможности сочетаемости слов. Чем больше слова выступают в контакт с другими словами, тем ярче выражается их социальная функция» – дейді.

Осы пікірдің дұрыстығын санды білдіретін сөздердің басқа сөздермен тіркесу қабілетінің артуынан да байқауға болады.

Сан есімдер заттарға қатысты болғандықтан, олар – зат есімдермен тіркесетін сөздер. Онда олар барлық зат есімдермен емес, санауға болатын заттармен тіркеседі де, санауға болмайтын абстракты зат есімдермен жапа тармағай тіркесе бермейтіні белгілі.

Сонда да сан есімнің көбінесе тіркесетін сөзді зат есім деп есептейміз. Өйткені сан есім мен зат есім тығыз мағыналық байланыста айтылады. Бірақ, жоғарыда айтылғандай, тіл дамуының нәтижесінде оның байланысы тек затпен шектелтіп қоймай, етістікпен де тіркесетін болған. Сонда сан есім пысықтауыштық қатынаста қимыл процесін сандық сапа түрғысынан пысықтайды.

Сан есімдер мен етістіктердің тіркесі тіл ғылымында бұрында айтылатын және ондай тіркес V-VII ғасырдың ескерткіштері Орхон-Енисей жазуларында және Махмуд Қашқарийдің «Девони Луғоит турк» сөздігінде кездеседі. Бірақ ол құбылыс түрік тілдерін зерттеушілердің арнайы зерттеуінің объектісі болған емес. Сондықтан бұл мәселе қазақ тіл білімінде өз шешуін таба алмай келеді. Қазақ тілі синтаксисі жөнінде кітаптар жазған Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, С. Жиенбаев сан есімдердің мүшелік қызметін тиіп-қашып айтқанымен, етістікпен тіркесу ерекшеліктерін ауызға алмайды.

Сан есімдермен етістіктердің тіркесуі туралы алғашқы мағлұматты М.Б. Балақаевтың «Основные типы словосочетаний в казахском языке» (1957) деген кітабынан алуға болады. Онда сан есімдер етістікті сөз тіркестерінің құрамында айтылып, оның бірқыдыру ерекшеліктері сөз болды және олар байланысу формасына қарай екіге бөліп қарастырылады.

1. Қабыса байланысқан етістікті сөз тіркестері.

2. Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері.

Мүндай сөз тіркестерінде сан есім оның бағыныңқы сыңары ретінде пысықтауыш, не толықтауыштық қатынаста жұмсалатыны көрсетіледі.

Сан есімдер етістіктермен меңгеріле байланысқанда, олар заттық мағынаға ие болады. Бірақ қанша заттық мағынаға ие болғанымен, олар өзінің сандық мағынасынан біржола ажырап қалмайды. Оларда әрі заттық, әрі сандық ұғым болады. Сан есім субстантивтенгенде, ол әдетте өзі тіркесетін заттың орнында жұмсалатын болады. Оның қандай зат екені сан есімнің лексикалық мағынасынан белгілі болып тұрады.

Шылаулар белгілі септік жалғауындағы сан есімді меңгеріп, біріншіден, оның грамматикалық мағынасын толықтыра, үстемелей түседі, екіншіден, сан есімді етістікпен мағыналық және тұлғалық байланыстырушылық қызмет атқарады. Шылаулар барлық септік жалғаулы сан есімдерге жалғана бермей, тек барыс, шығыс кейде жатыс септіктеріне ғана тіркеседі. Осыған байланысты олар мынадай топқа бөлінеді: 1. Дейін, шейін, тарта, жуық, таман т.б. шылаулар барыс жалғаулы сан есімді меңгереді. 2. Кейін, соң, бұрын, әрі, бері, гөрі, соң, аса т. б. шылаулар шығыс жалғаулы сан есімді керек етеді.

Шылаулар толық мағыналы сөздерге көмекші қызмет атқара отырып, жалғанған сөздеріне мезгілдік, кеңістік, бағыттық, мақсаттық, себептік, т.б. мағыналық реңктер береді. Осыған байланысты олар сөйлемде әрі толықтауыштық, әрі пысықтауыштық қатынаста қолданылады.

Сан есімдер етістікпен екі түрлі тәсіл арқылы байланысады: аналитикалық және синтетикалық.

Синтетикалық жолмен байланысқан сан есімді сөз тіркестерінде бірінші компонент екеу немесе одан да көп болған жағдайда олардың әрқайсысы басыңқы мүшемен тікелей байланысады. Байланыстың бұл түрін жарыспалы байланыс деуге болады. Мысалы: Ал, саған үшті беске айырбастағанша ойын жоқ, бар үйге (Ғ. Мұстафин, «Миллионер»). Осында жарыспалы байланысты мына үлгімен берсек былай болады:

Үшті айырбастау беске

Сонымен, қорыта айтқанда сан есімдер екі түрлі сөз тіркесінің құрамында айтылады. 1.Сан есімдердің зат есімдермен тіркесі. Бұл кезде сан есімдер заттың сандық жағын көрсетіп, онымен қабат тұрып, анықтап қабыса байланысады. 2.Сан есімдер етістікпен тіркеседі. Бұл кезде сан есімдер алшақ (меңгеріле байланысқанда), не қатар (әрі қабыса, әрі меңгеріле байланықанда) келе береді.

Енді сан есімдердің етістікпен байланысудағы мағыналарын қарастырайық.

І. Қабыса байланысу. Сан есімдердің етістіктермен қабыса байланысуы өте мол ұшырайды. Бұл кезде сан есім бағыныңқы, ал етістік басыңқылық қызмет атқарады. Сан есімдер етістікпен екі түрлі жолмен қабыса байланысады.

1) Сан есімдер етістікпен тікелей байланысады. Мысалы: екі алды, үш кесті. 2) сан есімдер түрлі қосарлы сөздер арқылы барып тіркеседі. Ондай сөздер мыналар: дүркін, мәртебе, қайтара, шамалы, қабат, есе, рет т. б.

Кез келген етістік барлық есімдерге бірдей басыңқылық қызмет атқара бермейді. Мысалы: кейбір жан-жануардың үндеуін білдіретін «шулау», «мөңіреу» т.б. етістіктері сан есімдермен тіркеспейді. Еш уақытта қазақ бес мөңіреді, он шулады деп айтпайды. Сол сияқты кісінің, заттың сындық құбылыс күйін білдіретін «ұзару», немесе кісінің көңіл күйін білдіретін «ыңқылдау» етістіктері де сан есімдермен тіркесе бермейді. Қазақша жалпы бес ұзарды демейді. Көбіне бес қарыс, бес сүйем ұзарды деп қана айтуы мүмкін. Жалпы бұл көрсетілген етістік мағыналарына қарап, жан-жануардың үндеуін, кісінің заттық, сындық құбылыс күйін немесе кісінің көңіл күйін білдіретін етістіктер сан есімдермен мүлдем тіркеспейді деген сөз шықпайды. Бұл жоғарыда көрсетілген етістік топтарының ішінде күлу, жылау, жоқтау т.б. сан есімдермен еркін тіркесе береді. Мысалы: Он күлді, он жылады, үш тоқтады, т.б. Бірақ мүндай жағдайлар қазақ тілінде некен-саяқ кездеседі. Сондықтан сан есімдер кісінің, заттың күйін білдіретін етістіктермен жалпы тіркеспейді деуге болады.

Сан есімдер мен етістіктердің тіркесу қабілетін айтумен бірге, олардың бір-бірімен мағыналық тобын да ашу керектігі айқын. Олар (сан есім мен етістіктер) бір-бірімен тіркескен кезде қимылдың

шегін, бөлшегін, мөлшерін және қимылдың қайталануын білдіруі мүмкін. Енді осыларды мысалдармен көрсетелік.

Батырлар сол бетімен он төрт қонып,
Қара Ертіс жағасына барды жетіп.
Осы жерде екі – үш күн тынығысып,
Қарауылдан қаламақты түрды күтіп.

(И. Байзақов)

Жималы төсегін үш бүктеді де, қабырғаға сүйей салып, далаға шықты.(С.Шәймерденов, Мінез). Біраз жер жүрген соң, сүрлеу екі айырылды. (XVIII-XIX ғасыр қазақ ақындарының шығармалары). Аздан соң аспанға бір қарады да, өзінің қауіпсіз жерге орналасқанына масаттанғандай бір жылмың етіп, таяу жатқан бір бұтақты тізесімен төрт бөліп, оттың үстіне тастай салды. (Ә. Әбішев, Тандамалы шығармалары). Қарға баласына: «Адам баласы біздің дүшпанымыз, сақ болындар, екі шоқып, бір қараңдар, бір шоқып екі қарағанда аштан өлеміз бе?» деген. (Қазақ ертегілері). Екі сүріндік. Екі сүрінудің керегі не? (Ғ. Мүстафин, Миллионер). Құлқын сәріден әкеліп байланған биені күніне он сауамын (М. Әуезов, Абай).

Бұл-дағы кәдімгіше ышқынады,
Жұлқынып әлдекімге күш қылады.
Шашақтан айырылған соң алжыған ба,
Үш күліп, минутына үш жылады.

(Х. Ерғалиев, Құрманғазы)

Молда өзін бір алдайды, өзгені екі алдайды. (Қазақтың мақал-мәтелдері). Абай үй-ішінің сүйсініп тындағанын байқап, әнін үш қайырып айтты (М. Әуезов, Абай).

Сан есімдердің түрлі қосарлы сөздер арқылы келген түрлерінің де өзара айырмашылықтары барлығы байқалады. Бұлар да етістікпен жапа-тармағай байланыса бермей, тек табиғи мағыналық жақындығы бар сан есімдер мен етістіктер ғана тіркеседі. Мұндай күрделі сан есімдердің бір өзгешелігі етістік тіркескенде әртүрлі алшақ және қабат түрып байланысуында. Әсіресе «рет» сөзімен келген сан есімдердің етістікпен тіркесуде аясы кең. Ал басқалары адамның, не басқа заттың қимыл әрекетіне байланысты хабарлауға, кейбір адамның көңіл күйіне байланысты етістіктермен ғана тіркесе алады. Жалпы олар әртүрлі мағынада жұмсалады.

1.Рет, дүркін, мәртебе, қайтара, қабат, сөздері сан есімдермен қосарласып келіп, етістікті сөз тіркесі құрамында қимылдың дүркінділігін білдіреді. Мысалы: – Тақсыр, менің өндірмесіме қойды ма? Жеті рет жыртып, жеті рет тырмалап, әбден есімді тандырды. (Қазақ ертегілері). Мен санап түрдым, бастық үш рет есінеді. (Ғ.Мүсірепов. Қазақ солдаты). Ақырында екінші дүркін сең де жүріп өтті. (С. Голубов. Үшқыннан жалын). Сайран мұндай сөзді басқалардан күніне мың қабат естісе де, елемеуші еді, дәл Олжайдан естігеніне қатты қорланып, түтігіп кетті. (Ә. Әбішев, Таңдамалы шығармалары).

Ал сан есімдер «есе» сөзімен қосарланып, етістікпен тіркескенде қимылдық сандық түрғыдан даму дәрежесін білдіреді. Мысалы: Түрқы ұзын, бойы биік, қара көк екі есе көркейген (М. Әуезов, Абай).

II.Меңгеріле байланысу. Сан есімдер етістікпен меңгеріле байланысқанда табыс, барыс, шығыс, жатыс және көмектес септіктерінің бірін қабылдайды.

1.Табыс жалғаулы сан есім. Табыс жалғаулы сан есімдер сабақты етістіктермен тығыз байланысты. Олар да мағыналарына қарай әрі толықтауыштық, әрі пысықтауыштық ыңғайда қолданылады.

Пысықтауыштық қатынастағы сан есімдерді кісінің қабылдау әрекетін білдіретін (күлу, қусыру), түрлі заттардың қимылын білдіретін етістіктер меңгереді. Ол кезде олар қимылдың аралық шамасын көрсетеді. Мысалы: – Ендеше, Шығанақ 60-ты құсырып тастады (Ғ.Мүстафин. Шығанақ). Қанша айтқанмен оның жасы сексенді алқымдаған шал емес пе? (Н.Баяндин. Ертістің арғы жағы, бергі жағы) Сағат таңертеңгі жетіні соқты. (С. Голубов, Үшқыннан жалын). Бұрын сағатына сексен –тоқсанды қойып айдайтын жеңіл машина, қазір көп жерде жиырма-отызды да айдай алмайды (С.Мұқанов. Тыңда туған байлық).

Сан есімдер толықтауыш мағынада қолданылғанда, кісінің қимыл-әрекетін, көңіл-күйін т.б. білдіретін етістіктерді меңгеріп қимылдың жиынтығын білдіреді. Мысалы: Басшысы бастай білсе, он кісі жүзді жеңеді. (Қазақтың мақал-мәтелдері). Бірді күлдіріп, бірді жұлдырып айтады десек те, табатынды таппаппыз да. (М. Әуезов, Абай жолы).

2. Барыс жалғаулы сан есім. Барыс жалғаулы сан есімдер әрі пысықтауыштық, әрі толықтауыштық қатынаста жүмсалады. Барыс жалғаулы сан есімдерді адамның қимыл-күйін, жуықтау, кейбір психикалық құбылысты білдіретін, айуанаттардың өсу қалпын, сол сияқты түрлі заттарға байланысты үміттену, талпыну, аяқтау, тұжырымдауды білдіретін т. б. көптеген етістіктер меңгере алады.

Ол кезде олар қимылдық бағытын, мақсатын, орнын біреуге арналуын, мезгілін, жылдамдығын т.б. айқындайды. Мысалы: Биыл Абайдың жасы он үшке толған еді (М.Әуезов. Абай). Нешедесің ол да келіншек? – Отызға шығамын (Ғ. Мүстафин. Шығанақ). Бұл үшеуі еншілерін бір-бірінен алып, бөлек тұрайын десе, жалғыз өгізді үшке бөле алмайды (Қазақ ертегілері).

Ханбибі сұлу қыз шаш тарап,
Ажарын бір өзінің мыңға балап

(Батырлар жыры)

Өйткені кегендіктер 1965 жылы қой басын үш жүз мыңға жеткіземіз деген міндеттеме алып отыр (С.Шаймерденов. Мінез). Бастауыш кластардағы 136 баладан оқу жылын 54 бала тек «5» пен «4» ке бітіріпті. («Қазақстан мұғалімі»). Он айдан бері артта келе жатқан участкені жүз елуге бір шығардым. (Ә.Әбішев. Таңдамалы шығармалары). Екі оқтан аман сақтаймын, үшіншіге келгенде сыртынан баққан бабаң бар. (Батырлар жыры).

Сол сияқты, жатыс жалғаулы сөздер кейде барыс жалғауы арқылы да беріле беретін жағдайлар бар. Мысалы: Жарғақ құлағымыз жастыққа тимей, таңғы сегізде тұрып, тоғызға қызметке кетіп, содан кешке мүзды аяқ болып бір-ақ оралып жүргенімді өзіңіз көрмедіңіз бе? (С.Шәймерденов, Мінез). Бұл жерде «тоғызға» барыс жалғаулы сан есімі негізінде жатыс жалғауындағы сөздің мағынасын білдіріп тұр.

3. Жатыс жалғаулы сан есімдер. Жатыс жалғаулы сан есімдер етістіктермен жай және тәуелді күйінде де келіп тіркеседі. Бұлар да мағыналарына қарай толықтауыштық және пысықтауыштық қызметте қолданылады.

Жатыс жалғаулы сан есімдерді қимыл әрекетке, кісінің көңіл күйіне, кездесуге, қабылдауға т.б. мағыналарға байланысты етістіктер меңгеріп, олар қимылдың басталу, аяқталу мезгілдерін, қимылдың мекенін т.б. мағыналарды білдіреді. Мысалдар: Түскі сағат екі де Тривандрумға жеттік. (М. Әуезов. Индия очерктері).

Не керек қайраты жоқ қолдан келер,
Қоңсылы күл секілді дөңгеленер.
Отызда ойнақтаған бозбала әні,
Дейтін жұрт күн бар ма екен өлім берер.

(И. Байзақов)

Тоғызымда толғанмын, ат секілді болғанмен (Батырлар жыры).

4. Шығыс жалғаулы сан есімдер. Шығыс жалғаулы сан есімдерді де сабақты етістіктер меңгереді. Олар қимылдың шыққан орнын, мөлшерін, үлес мөлшерін, көлемін, қимылдың басталу, аяқталу мерзімін, шегін т.б. қолданылады.

Шығыс жалғаулы сан есімді айуанаттарға байланысты иемдену, таныту, жан-жануардың үндеуін сол сияқты топтау, қабылдау, бірігу, даралау, қарау т.б. мағынадағы етістіктерді меңгереді. Мысалы: Көкек еліне, Тобықтының он бес кісі жуандары, түйе бастатқан тоғыз-тоғыздан айып тартады (М. Әуезов. Абай жолы). Үш мыңнан отырғызып кемеге екі, теңізбен «тәуекел» деп кетіп қалды («Рүстем-Дастан»).

Мен шолақ атқа мініп жалындадым,
Орысқа, қазақ түгіл, жалынбадым.
Мәстекті мен отыздан айдасам да,
Бір тиын ақша салып жарымадым.

(XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалары)

Өйткені биік кеуде түсында шоқпарланып жүз-жүзден үйілісіп өсіп түрған көкшіл, жылтыр жаңғақтары бар. (М.Әуезов. Индия очерктері). Сағат тоғыз болмаса да, айтулы сегізден асты. (Ә. Әбішев. Таңдамалы шығармалары). – Екі айтқанды ұнатпайтын едім, – деп Шығанақ жымыңдап қойды. Осы шіркін жүзден асып кеткен сияқты. (Ғ.Мұстафин. Шығанақ).

5.Көмектес жалғаулы сан есімдер тек салт етістікпен ғана тіркесіп қоймай, кейде сабақты етістіктермен де тіркесе береді. Мысалы: «алысу» етістігі тек салттық қызмет атқарса, «бітіру» етістігі әрі салттық, әрі сабақтық қызметті атқара береді. Сондықтан беспен бітірдім, бесті бітірдім болып қолдана береді. Жалпы көмектес жалғауындағы сан есімдер басқаларына қарағанда аз кездеседі. Олар көбіне бірлестік, құралдық т.б. мағыналарда қолданылады. Бұларды біріктіру, аяқтау сияқты кісінің қимыл әрекетіне байланысты етістіктер меңгереді. Мысалы:

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақпын оны да ойла,
Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма

(Абай).

«Батыр күны бір оқтық» бұрынғы айтқан,
Аянбай алпысымен салысалық
(Батырлар жыры).
Міне жеті жылдығыңыз саңлауы жоқ беспен бітірдім.
(Ғ. Мұстафин. «Қазақ солдаты»)

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Балақаев М.Б Структурные особенности словосочетания в тюркских языках, (Казахский Государственный Университет им. С.М.Кирова к сороколетию республики, Сб. статей, Алма-Ата, 1961, 407 стр.)
2. Сауранбаев. Н. Қазақ тілі. Педучилищеге арналған. Алматы, 1944 ж.
3. Аманжолов.С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы.Алматы, 194 0ж.
4. Жиенбаев. С. Синатаксис мәселелері. Алматы, 1939 ж.
5. Балақаев. М. Б. Қазақ тілі грамматикасы. 1949, 7-14 бб.
6. Аманжолов С., Әбілқаев А., Үйықбаев И. Қазақ тілі грамматикасы.2 бөлім, 1962 ж.

UDC 82-31

Ybyraikyzy G.
2nd year PhD student
Al-Farabi Kazakh National University

Ozarslan M.
professor of Turkish folklore Department
Hacettepe University,
Turkey

THEMATIC AND IDEOLOGICAL SIGNIFICANCE IN THE NOVEL BY ORALKHAN BOKEY «THE DEVIL'S BRIDGE»

Түйін. *Мақалада қазақ прозасына өзгеше жазу стилімен келген О. Бөкейдің «Сайтан көпір» повесінің тақырыптық-идеялық мәні, негізгі ұстанымдары айқындалды. Әлеуметтік-қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсетудегі ерекшеліктері, шығарма өзегін айқындаудағы дейктикалық элементті пайдалануы, жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық сияқты дуалистік дүниетаным ұғымдарын нысанға алғаны қарастырылды.*

Резюме. *В статье исследуется тематическое и идеологическое значение, а также определяются основные принципы повести О. Бокей «Чертов мост», пришедшей в казахскую прозу с необычным стилем. Описываются особенности социально-общественных явлений, рассматриваются использование автором дейктического элемента для раскрытия основы произведения, а также концепции дуалистического мировоззрения как добро и зло.*

Summary. *The article examines the thematic and ideological significance, as well as the basic principles of O. Bokey's novel "Devil's bridge", which came to the Kazakh prose with an unusual style. The features of social and social phenomena are described; the author considers the use of the deictic element to reveal the basis of the work, as well as the concept of the dualistic worldview as good and evil.*

In any literary work, the title of the text may affect the reader. Artistic meaning in the title of the text orients the reader to understand the inner content of the work, the secret colors, the author's thoughts. Therefore, between the reader and the author, recognized by the artistic world of the work, there is a dialogue communication.

The reader, when he perceives the connection between the inner content of the work and its name, evaluates it through the prism of his worldview. The author explains the name of the work, either from a real position, or in a conditional, abstract meaning. The choice of the artistic image of the author when choosing the name of the work gives more opportunities to learn the writer's horizons and this gives even more opportunities to better understand the work. In connection with the title of the work, the scientist T. Esembekov says: "The title of an artistic text is an indicator of the author's many-sided intent. He links the text with the coordinates of the artistic world, time and space. Therefore, the artist gives the initial information to the reader about what will be discussed in the text through the title of the text. "[1, 107]. In connection with this conclusion, we can confidently say that the title of any text is the informative code of the entire work.

Undoubtedly, the themes of such works of Oralkhan Bokei as "Kary Kyzy", "Atau kere", "Kamshyger", "Kaydasyk", Kaska Ulynym, "Saitan kaңpir", etc. significantly influence the reader's worldview

Many works and ideas that analyzes and evaluates the archival works of Oralkhan Bokey. A writer with "unusual style" intrudes boldly into the sphere of literature, and we are confident that his work requires a lot of explanation and research.

The main value of human life is to live it with dignity, this subject is also manifested in the work "Saitan kopir", since the main direction of the whole work of Oralkhan Bokey is as follows. If you ask yourself why the author named the works "Saitan kopir", that is, in translation "the bridge of Satan", satan, the devil is an evil that always steals a person from the right path, and the bridge is the path of a person, his life path. The writer wants to convey that a person should not be tempted by evil and pass this "bridge" in the right direction.

"In this world there are many people with the soul of Satan, but it's very difficult to notice them in a crowd. All this evil comes from them ... "[2, 71], says the author. A writer who loves honesty and rightness

literally curses the demonic acts of humanity. The author through such expressions as Echo, Scream, This one expresses the chaos that occurs at that time in evil society. Daixis Anau (this) brings with it a very deep, hidden meaning, which also serves as a tool connecting and developing the course of events of the work. Because during the Soviet era, many writers who could not express their point of view openly, used the method of hidden design, through hints. Deixis Anau uses allusion and associative meaning.

"I have known such people as Anau for a long time. I never told anyone that he was a real villain, with the soul of the devil, the enemy of humanity. Not only I know these, all the people know about them, but they are silent. No one will say – you are this! There is probably no one who did not hear the heartbreaking cry. All knowing the truth that the owner of Aihai Anau, no one will help, even if you ask who? – nodding answer, – "you know, Anau." [2, 50]. The writer describes in detail "Anau", hinting who he is Anau, the pressure that comes from Anau replaces with metaphors Aihai. The concept of Anau fits into the concept of pressure, Creek gives a description of the chaos in society that arose from the pressure of Anau is the damage from chaos, the concept of sound is a manifestation of human cry.

The artistic significance of the story is learned through the manifestations of the high spirit of the horse breeder Aspan, who fights such as Aihai and Anau, while the writer wants to note that the true purpose of humanity is that in any situation he must remain an Aspan man who never did evil in his life, is exposed violence such as Aihai and Anau, which leads to rubbing his legs, in spite of all this, he shows a good example of one that preserves honor and humanity always. Aspan during horse migrations from Alatay wintering remains under an avalanche and as a result loses a leg.

He experienced during the avalanche, how difficult it is to say goodbye to this world, without knowing its taste, it was a discovery for him that he wanted to share the whole world. Now he understood the value of life and will not deprive himself of life. He felt that nothing would scare him, that his heart began to beat faster. If it were not for this cold that permeates through the bones, he would lie here forever, he would endure ... A wonderful image is seen before my eyes. This is a way of life. " The author in this passage to show the drama of life and death goes to a kind of artistic techniques. At this moment, when Aspan is in oneeric states, he creates a struggle between black and white, that is, good and evil. All the secret that was on the soul pours out and goes out, the stones on the bottom reel. He recalls the words of his father: "As far as you show good in this world, so much it will radiate in that world, also with evil, son." He is about his only son Haman, in the heart Aspan lights the light of mercy.

"How many times and how have I sinned ?"he thought, but couldn't remember. For the first time in his life, he wondered what would happen to those who constantly harmed others, who lied and cheated. "The death of these sinners will probably come from the suffocation of the evil deeds they have done" [2, 58]. The struggle in the soul of the hero in understanding the essence of this life and conveys the main idea of the author. The reader feels that the author put a lot of effort to show the purity of spiritual and physical.

O. Bokey, to expand the philosophical idea of living life remaining always human, uses the mythical legend "Old Snitch". "Long ago, in the village of Enbek lived a woman who was nicknamed "old snitch". Difficult periods came, men in the village were sent to war, and in the village there was no one to protect the property and constantly there were thefts. They stole everything from the threads to the yogurt and milk. The people in the village cursed Hitler in the first place and that woman. Wanted to lock it, but they had no hard evidence proving her guilt, on the other hand a lonely woman in jail was not the truth. After the war, in peacetime, this woman happens to be something horrible, something hard to believe. As soon as the sun sets and the evening comes, she heard a constant knock that goes underground, it stops only with the onset of dawn. Knock that nainaetsya only sackton sun hears only she, the woman, the snitch, the rest of the guests to her home can not hear anything and as soon as the knocking begins, a woman zakryv ears with hands and repeating lies "here we go again," She called the police and they looked under the floor, even changed the floor and the house at the end, but still the sound is not usaual from her, no one could understand what is this secret. The woman was so frightened that in the end she rushed to the river Bukhtyrma, from that moment in this village the legend about the "Old Snitch» [2, 48-49].

In this story, you can pay attention to the plexus of realistic and romantic phenomenon and all this can be understood through the legend "Old Snitch" and all its magical power that "you can not dig a hole to another, not whether he himself will get". "Pit and dungeon – in ancient Kazakh tales and epics, it is equal to another name of hell." The mythical significance of the prison, in the modern Kazakh "prison cell, the place of serving punishment" is the place the semblance of hell, narrow, dark, damp" [3, 135]. In the work, you can also

understand that “do not dig a hole to another, you will get yourself”, that is, clarified by the fact that all the evil that you do to others will return to you as a boomerang.

«On earth lives about four million people and everyone has their difficult moments, its disaster, only those who already died, they silent. If the miracle of God had happened and all the dead were resurrected, maybe they would have taught the living to be content with what they have, to be more merciful to each other and live happily, who knows... if we returned... would reveal the essence of many terrible acts of this world, WE would be burned with shame... the truth is, they’ll never come back.

So let’s SCREAM so loud that the whole world will hear, because WITHOUT SCREAMING you do not live and like a dead man» [2, 3]. here the author wants to express his opinion that we should not be silent if we see the drawback of society, we must respect ourselves, constantly grow spiritually and give a good example to the growing generation. In the work there is a CRY that expresses the bitter truth of an unjust society and there is a CRY that generates evil and danger.

ANAU, who is a descendant of an old Squealer – he is the owner of AIHAI, who constantly swears during the meeting Aspan. Anau’s deeds done in secret, not revealing their true face. Because of Anau, people like Aspan, Eric and Aman do not scream, but wisely, quietly solve the whole problem.

Aspan is a character who has experienced many difficulties in his life. He has a strong spirit. In him we can see such traits as loyalty, restraint and honesty, which is characteristic of the national character. “Son, do not raise your voice, in this world shouting at all people will not achieve anything” – this commandment to son by Aspan, here we can see a good example of national education between father and son. Aman got a decent education father first, he learned to be honest and human. Aman being the village chief, goes with Eric to the Alatai region, he feels how dangerous it is and without risking other people’s destinies, he goes and at the same time shows his courage and honest.

The writer before Aman passes the devil’s bridge describes the moment where he sees his ten-year-old image, this clearly proves the purity of Aman’s spiritual state. Little Aman said to him then: “..if it were not for your pure heart, pure mind, which is needed today, this world would be filled with the CRIES of the villains and the world would turn into chaos. Then we – the souls of young children would have died” [2, 100] – the writer wanted to show that without good deeds of good people the world society would be filled with dishonor.

The image of Eric in the story is also a symbol of the spiritual cry of society. His worldview about society, about people is characterized by huge philosophical reflections. “We live in lies, smile, speak falsely, come to a false conclusion” [2, 90]. The loss of such qualities as honesty, loyalty, spiritual image, human weaknesses strongly affect Eric and affect the prerequisites for a substantial existence. Erik – child of the period Akyl. Therefore.« ..the past is the whole, the future is clear, we have everything, we have everything, only one we do not have, true friends and good people. Leaving a place in the “red book” for good people” [2, 90] – we hear a huge social response that tell us that in this world there are no good people and good deeds that even the author asks for a place to leave in the “red book”.

In the work, Oralkhan Bokey expresses his opinion on social and spiritual problems through a metaphorically hidden idea. “Satan’s bridge” – means the bridge of Sirat in another world, where the actions of people are checked and report on their actions. Every person in this world has his own destiny, his own road. “Everyone has a ‘devil’s bridge’ that they can’t cross. Only the fearless go to the other side and achieve their goal” [2, 71]. The basic principle in the work of the writer – to determine the essence of life lived respecting human qualities also instill the eternity of the human spirit

REFERENCES:

1. Esembekov T. Theory of literary text. – Almaty: Kazakh university, 2015. – 186 p.
2. Bokey O. Works. Story. – Almaty: Chronicle of the country, 2013. – 3-p. – 384 p.
3. Kondybay S. Introduction to Kazakh mythology. – Almaty: Arys, 2008. – 1-p. – 376 p.

УДК 159.9:37.013

Маралбаева С.М.,
кандидат филологических наук

Турсунова Т.Ж.,
магистр педагогики, старший преподаватель кафедры
иностранной филологии
Международного университета SILKWAY
E-mail: tyrna_29@mail.ru

Махмут Г.
преподаватель кафедры английского языка ЮКГУ

НАУЧНЫЙ СТИЛЬ РЕЧИ НА ЯЗЫКОВЫХ ЗАНЯТИЯХ В ВУЗЕ: ПУТИ ОСВОЕНИЯ

Аннотация. *Статья посвящена лингводидактической проблеме – исследованию путей формирования у студентов навыков обращения к научному стилю речи. В ее основе – анализ стилистических и методических трудов, определяющих траекторию формирования коммуникативной компетентности бакалавров, организация статорных и курсорных наблюдений, опора на собственный опыт преподавания. Определяя важность коммуникативной компетентности, авторы обращаются к методике, ставшей традиционной, – коммуникативной. Приемы коммуникативной деятельности оправдали себя в вузовской аудитории применительно к работе по развитию речи. В связи с тем, что формирование навыков обращения к научному стилю речи – более сложный аспект освоения языков, возникает необходимость в обновлении познавательной деятельности студентов современными дидактическими приемами, призванными способствовать становлению современного специалиста. О путях такого обновления идет речь в предлагаемой статье.*

Ключевые слова: *научный стиль, лингвистическая подготовка, стилистика, коммуникативный метод, навыки и умения.*

Annotation. *The article deals with the linguo-didactic problem such as the study of the ways of development students' skills in addressing the scientific style of speech. It is based on the analysis of stylistic and methodological work, which determine the trajectory of the formation of the communicative competence of bachelors, the organization of statorial and cursor observations, and reliance on their own teaching experience. Defining the importance of communicative competence, the authors refer to the method that has become traditional – communicative. Receptions of communicative activity justified themselves in the university audience in relation to the work on the development of speech. Due to the fact that the formation of skills for addressing the scientific style of speech is one of the most complex aspects of language acquisition. There is a need to update the cognitive activity of students' with modern didactic techniques designed to facilitate the development of a modern specialist. Such ways are considered in the article.*

Key words: *scientific style, linguistic training, stylistics, communicative method, skills.*

Аннотация. *Мақалада студенттердің сөйлеу қабілетінің ғылыми стилін шешудегі дағдыларын дамыту жолдарын зерттеу арқылы лингводидактикалық мәселелер қарастырылады. Ол студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру траекториясын, страциялық және курсорлық бақылауды ұйымдастыруды және өздерінің педагогикалық тәжірибелеріне сүйенуін анықтайтын стилистикалық және әдістемелік жұмыстарды талдауға негізделген. Авторлар коммуникативтік құзыреттілік маңыздылығын анықтайтын дәстүрлі – коммуникативтік әдіске сілтеме жасады. Коммуникативтік әрекеттерді қолданып аудиторияда сөйлеуді дамыту дағдыларымен жұмыс жасау өзін ақтады. Сөйлеудің ғылыми стилін шешу дағдыларын қалыптастыру – тілдерді меңгерудің күрделі аспектісі. Сол себепті қазіргі заманғы маманның дамуына көмектесетін заманауи дидактикалық әдістермен студенттердің танымдық белсенділігін жаңарту қажеттілігі туындайды. Ұсынылған мақалада осындай жаңару тәсілдері талқыланады.*

Түйінді сөздер: *ғылыми стиль, лингвистикалық оқыту, стилистика, коммуникативтік әдіс, дағдылар.*

Повышение требований к языковой подготовке студентов высших учебных заведений обусловлено ориентиром на гуманизацию общества, в котором коммуникативная компетенция характеризуется как обязательное условие становления специалиста. Особое значение приобретает работа над усвоением языковых и речевых закономерностей употребления научного стиля – той лингвистической

базы, которая необходима для формирования навыков грамотной профессиональной деятельности. Обоснование необходимости формирования у студентов навыков и умений лингвистической (языковой, речевой, коммуникативной) направленности определяет важность лингводидактического подхода к усвоению научного стиля речи. Целесообразность и практическая направленность в работе по обучению студентов чтению и обработке научной информации определяется значимостью принципов перспективности и рациональности.

В работе по обучению студентов структурированию связных высказываний на научную тему найдут широкое применение приемы, относящиеся к коммуникативному методу: создание речевых ситуаций, проведение бесед, организация экскурсий в НИИ, встреч с учеными, наблюдений, т.е. таких видов деятельности, которые призваны рождать потребность в научных высказываниях. Использование коммуникативного метода оказывает позитивное влияние на: понимание темы предстоящего высказывания; определение его основной мысли; отбор языкового материала; систематизацию сведений, содержащихся в информации; совершенствование создаваемого текста.

В коммуникативном методе заложены возможности для творчества: при высоком уровне мотивации структурирование текста перестает быть просто тренировочным упражнением. Потребность в выражении собственной точки зрения, собственной позиции предполагает активность обучаемых, а дидактически правильно подобранная тематика способствует реализации познавательных и воспитательных задач. Данный метод предполагает осознание и самостоятельное образование единиц общения – предложений или связных текстов, для чего используется пересказ, конструирование, написание изложений, сочинений, рецензий, рефератов. Коммуникативный метод может быть востребован при организации на занятиях дебатов и заседаний круглого стола, при проведении семинаров и форумов, ситуативных ролевых игр и др. Внеаудиторные формы работы полилингвальной направленности (встречи с учеными, проведение тематических Декад, участие в научных конференциях семинарах) также способствуют формированию прочных навыков использования научного стиля речи.

Современная система освоения языков характеризуется тем, что практическое владение ими становится насущной потребностью. Примечательно, что усиление внимания к речи приводит к заметным положительным результатам в практическом овладении языками. Осуществление коммуникативной направленности обучения делает актуальным вопрос о работе над восприятием и порождением высказывания. Предметом пристального внимания вузовских лингвистических курсов является использование текстов-образцов, анализ которых призван стать первым шагом в качественном овладении родным и неродными языками. В современной лингвистике наблюдается повышенный интерес к исследованию не только значения и структуры языковых явлений, но и закономерностей их функционирования, употребления в речи [1, с.83].

Исключительную важность приобретает не просто ознакомление, а практическое овладение научным стилем речи, его основополагающими элементами и такими доступными для студентов жанрами, как реферат, статья, обзор. Важное место отводится работе с научно-учебным подстилем: восприятие и осмысление текстов вузовских учебников и учебных пособий способствует формированию представлений о значимости и специфике научного стиля речи. Приобщение к собственно научному и научно-техническому подстилям научного стиля предполагает работу по осмыслению терминологической лексики.

Приемы, методы и формы работы определяются указанными выше задачами и содержательным наполнением занятия. Возрастает роль разнообразных видов самостоятельной работы: составление плана, тезисов, конспекта, подготовка реферата, доклада, написание аннотации, рецензий. Даются задания на самостоятельный анализ текста, целенаправленные выписки, аналитическое сообщение на основе самостоятельного изучения текста (по плану, предложенному преподавателем, а затем по собственному плану), творческие работы в жанре эссе, очерка, рассказа и т.д. Организуются наблюдения за речью окружающих, сбор соответствующего языкового материала с последующим его использованием по заданию преподавателя.

Изучение научного стиля речи строится таким образом, что студенты постоянно обращаются к общелингвистическим понятиям, категориям: лексическим, словообразовательным, синтаксическим. Процесс вхождения в научный стиль речи дает возможность студенту на новом уровне повторить лексику и грамматику. Это способствует более обстоятельному овладению разновидностями научного стиля речи, интенсивно развивает лингвистическое мышление обучаемых, их способность видеть за

частными (частно стилистическими) проявлениями общие закономерности языка, его функциональность.

Изучение студентами текста, относящегося к научному стилю речи, происходит в процессе чтения, которое в данном случае понимается как один из видов речевой деятельности обучаемых. Тренировочное чтение на языковых занятиях имеет два основных назначения. Оно призвано обеспечить: 1) отработку техники чтения (правильность, беглость и т.д.) и 2) понимание, осознание студентами читаемого текста. Вторая задача является основной, поскольку сам процесс чтения служит средством, позволяющим осознать читаемое. Решение этих задач достигается при чтении вслух и про себя. Роль чтения про себя в формировании навыков правильного, беглого и выразительного чтения мала уже потому, что такое чтение не позволяет преподавателю контролировать речевые действия студентов. Однако для понимания и осознания того, о чем повествуется в тексте, чтение про себя очень важно. Оно дает возможность сосредоточить внимание на смысловом ядре каждого предложения и избежать избыточности в чтении слов, которые мало значат для понимания смысла. Такое чтение позволяет: 1) находить и осознавать главную мысль текста, 2)глубоко вникать в ключевые фразы текста, 3) быстро пробегать глазами фразы, содержащие второстепенные подробности.

Затруднения в понимании текста во время чтения вслух в основном связаны с тем, что техника чтения занимает большую часть внимания читающих, особенно если они плохо владеют техникой чтения на неродном языке. Повышенное внимание к отработке техники неизбежно пойдет во вред работе по осознанию, анализу и воспроизведению текста. Следовательно, на занятиях, наряду с чтением вслух, займет должное месточтение про себя. Широко распространено одновременное восприятие студентами текста на слух (ознакомительное чтение учителя) и зрительно (чтение про себя). Зрительный анализатор, подключаемый во время чтения про себя к слуховому, хорошо помогает студентам в осмыслении содержания текста.

Работа над содержанием текста предполагает следующие речевые действия:

1) осмысление текста (ответы на вопросы, пояснения и т.д.);

2) полное или частичное воспроизведение текста (ответы на вопросы, пересказ, изложение);

3) выражение своего отношения к тому, о чем повествуется в тексте;

4) собственные высказывания, прямо или косвенно связанные с материалом текста [2, с.7].

Многие вопросы и задания по содержанию текста можно считать одновременно и аналитическими, и репродуктивными. Репродуктивные вопросы типа «Расскажите, как…? и Расскажите, о чем…?» требуют относительно объемных речевых реакций студентов. Однако сама форма вопроса допускает однофразовые и однословные ответы. В таких случаях вопросы заменяют или уточняют: «Расскажите подробнее, как…»

Основное назначение репродуктивных вопросов по связному тексту – стимулировать выборочный пересказ текста. Для этого выбираются те части, которые наиболее информативны и значимы для понимания смысла текста. Умение самостоятельно выделять в каждом отрывке наиболее существенные суждения особенно эффективно вырабатывается в процессе краткого пересказа содержания. Студентам предлагается разделить текст на части и найти в каждой наиболее важную информацию. Большую помощь могут оказать краткие планы пересказа, отражающие в обобщенной форме основные моменты содержания.

Собственно аналитические вопросы направлены на различные рассуждения. Типология и методика активизации таких высказываний разработаны, вот наиболее распространенные группы вопросов, активизирующих рассуждения обучаемых в связи с анализом содержания текстов; они отобраны нами из методического источника и адаптированы к работе по освоению научного стиля речи [3, с.51].

1. Вопросы, направленные на раскрытие понятий или выявление понимания тех или иных выражений:

– Как было сделано открытие?

– Как вы понимаете выражение …? Объясните выражение…

2.Вопросы, направленные на объяснение поступков людей, явлений, событий, на определение причин, следствий, целей и т.д.:

– Чем можно объяснить …?

– Для чего было сделано…? Объясните…

3.Вопросы, направленные на обоснование, аргументацию, доказательство:

– Как можно доказать, что…?

– Что нам показывает, что…?

– Чем вы можете подтвердить, что…?

4.Вопросы, характеризующие явления:

– Как можно охарактеризовать…?

Что вы можете сказать о характере научного открытия?

Даются задания составить характеристику, охарактеризовать, выявить особенности, отношение к чему-либо и т.д.

5.Вопросы, направленные на оценку информации, на выражение своего отношения к ней:

– Как вы относитесь к такому-то явлению?

– Согласны ли вы с …? Объясните почему.

Вопросы первых четырех групп направлены на осмысление текста студентами, а вопросы пятой группы носят оценочный характер. В то же время эти вопросы часто переплетаются друг с другом. Они одновременно активизируют объяснения и доказательства, характеристику и оценку, выявление причин и отношение к предмету повествования. Поэтому к ним применимы общие методические рекомендации.

Для того чтобы не допускать односложных ответов и активизировать рассуждения студентов по тексту, необходимы следующие приемы:

1. Замена вопросов повествовательными или побудительными конструкциями. Уточнение ситуации с помощью дополнительных вопросов и заданий. Иногда основные вопросы являются только ориентировочными, а непосредственным стимулятором рассуждений служат уточняющие конструкции.

2. Предварение вопросов ориентировочными заданиями по воспроизведению материала, который служит источником рассуждений. Для организации и активизации более объемных и законченных высказываний даются специальные задания. Они предполагают:

– продолжение повествования, начатого в тексте;

– соотнесение того, о чем повествуется, с современной действительностью;

– составление монологических высказываний или диалогов по ситуациям текста;

– сочинение по теме или эссе и др.

Как уже говорилось, главной особенностью коммуникативно-обусловленных уроков является преобладание анализа и воспроизведение связного текста. Отсюда понятен большой объем той словарной работы, которая проводится на базе текста. При этом связь лексических упражнений с работой над текстом проявляется двояко.

1. Отработка навыков употребления словарных единиц проводится без специальных заданий в процессе анализа и воспроизведения текста. Для этого очень важно обеспечить насыщенность текста словами, предназначенными для усвоения. Для достижения этой цели нередко приходится подвергать тексты легкой лексической обработке: заменять, не искажая смысла высказывания и тем более всего текста в целом, отдельные слова или словосочетания синонимами, которые должны в соответствии с лексическим минимумом вводиться в речь обучаемых. Например, использовать в тексте глаголы: беседовать– вместо разговаривать, вернуться – вместо – возвратиться, встать – вместо– подняться, извинить – вместо – простить и т.д.

2. По тексту даются дополнительные словарные задания, которые направлены на синонимические замены, определение различных значений многозначных слов и т.д. Синонимические замены не должны приводить к искажению смысла высказываний автора текста; определяемые при выполнении задания значения многозначного слова должны быть известны студентам по предшествующим занятиям.

Овладение учебно-научной речью требует умения действовать в следующих ситуациях: определение предмета речи; введение терминов; принадлежность предмета классу; строение (структура) предмета; место в системе (классификация) и т.д. Принципиально внимание не только к языковым особенностям научного стиля, но и к мыслительным моделям и законам выражения мысли в научном тексте [4;5].

Актуальна работа по обучению разновидностям учебного сообщения, в основе которого анализ / обобщение / группировка; рассуждение по методу дедукции или индукции. При оценке качества текстов, создаваемых студентами в жанрах научного стиля, необходимо учитывать наличие теоретического положения (тезиса, определения, правила), доказательной части в виде примеров и их пояснения. Сказанное выше определяет и характер упражнений, направленных на овладение научным стилем речи.

В процессе работы над текстом происходит обогащение словарного запаса, развивается грамотная речь и умение связно излагать свои мысли, развивается орфографическая зоркость, происходит овладение нормами литературного языка. У студентов совершенствуется грамотное и свободное владение устной и письменной речью. Умение писать научные тексты и статьи – важный навык, необходимый специалисту. А знание основ научного стиля и изучение готовых научных текстов позволит его развить и трансформировать в умение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Лобанова Л.П. О языке науки в условиях глобализации // Филологические науки. – 2007, №2, – С. 82-91.
2. Литневская Е.И., Багрянцева В.А. Методика преподавания русского языка в средней школе / Под ред. Е.И. Литневской. – М., 2006
3. Капинос В.И., Сергеева Н.Н., Соловейчик М.С. Развитие речи: теория и практика обучения. – М., 2001.
4. Быстрова Е.А., Львова С.И., Капинос В.И. и др. Обучение русскому языку в школе // Под ред. Е.А. Быстровой. – М., 2004.
5. Ладыженская Т.А., Зельманова Л.М. Практическая методика русского языка. – М.: Просвещение, 1992.

Moldassanova A.
PhD., assistant professor
Department of General Linguistics and European Languages
Al-Farabi Kazakh National University
E-mail: d.moldassanova@gmail.com

Yesmanova N.
Master student of «Linguistics» specialty
E-mail: Nesmanova@inbox.ru

LINGUACULTURAL SEMANTICS OF THE ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS (ON THE BASE J.K. ROWLING'S ART OF WORK)

Summary. *In the article the phraseology used by J.K. Rowling in her Harry Potter books are studied. The phraseology are studied as exponents of the sociocultural phenomenon of corporeality. The work is focused on some theoretical issues, such as the concept of the cultural linguistics code and the metaphor, as seen by modern cultural linguistics scientists. Basic properties of these theoretical notions are singled out. During the analysis, two basic types of nominations forming the core of this semantic field of corporeality are determined and examples of their use in Rowling's books are adduced. Instances of phraseological units containing somatisms are adduced. Their use in Rowling's books is analyzed and explained. The results of the research are presented in the form of a chart citing the frequency of each type of phraseological units in the books by J. K. Rowling.*

Keywords: *cultural linguistics,* phraseology, *concept, phraseological units, semantics.*

Резюме. *В статье изучается фразеология, используемая Дж. К. Роулинг в ее книгах о Гарри Поттере. Фразеологию изучают как экспоненты социокультурного феномена телесности. Работа сосредоточена на некоторых теоретических вопросах, таких как концепция кодекса культурной лингвистики и метафоры, как считают современные ученые-лингвисты. Выделены основные свойства этих теоретических представлений. Во время анализа определяются два основных типа номинаций, составляющих ядро этой семантической области телесности, и приводятся примеры их использования в книгах Роулинг. Приведены примеры фразеологических единиц, содержащих соматизмы. Их использование в книгах Роулинг анализируется и объясняется. Результаты исследования представлены в виде диаграммы с указанием частоты каждого типа фразеологических единиц в книгах Дж. К. Роулинг.*

Ключевые слова: *лингвокультурология, фразеология, концепт, фразеологизмы, семантика.*

Түйін. *Мақалада Дж. К. Роулингтің Гарри Поттер кітаптарында пайдаланатын фразеология қарастырылған. Фразеология физикалық мәдениеттің әлеуметтік-мәдени құбылысы ретінде зерттеледі. Жұмыста қазіргі заманғы лингвисттердің пікірінше, мәдениеттану және метафоралардың коды түсінігі сияқты кейбір теориялық мәселелерге баса назар аударылады. Осы теориялық тұжырымдамалардың негізгі қасиеттері айқындалады. Талдау осы семантикалық физикалық доменнің негізін құрайтын номинациялардың екі негізгі түрін анықтайды және оларды Дж. К. Роулинг кітаптарында пайдаланудың мысалдарын ұсынады. Соматизмдерді қамтитын фразеологизмдердің мысалдары келтірілген. Роулинг кітаптарында оларды қолдану талданады және түсіндіріледі. Зерттеу нәтижелері Дж. К. Роулинг кітаптарындағы фразеологиялық бірліктердің әр түрінің жиілігін көрсететін диаграмма түрінде ұсынылған.*

Түйінді сөздер: *мәдени лингвистика, фразеология, тұжырымдамасы, фразеологизмдер, семантикасы.*

Cultural linguistics – the complex area of scientific knowledge of interrelation and interference of language and culture which evolved from research works of phraseological school B.H. Thalia, V.V. Vorobyov, V.G. Kostomarov, V.A. Maslova's publications, works of other linguists [1, 21].

The cultural linguistics is the science which arose on a joint of linguistics and cultural science and investigating manifestations of culture of the people which were reflected and fixed in language. Cultural linguistics – the humanitarian discipline studying the material and spiritual culture embodied in living national language and shown in language processes. She allows to establish and explain how one of fundamental functions of language is carried out – to be the tool of creation, development, storage and broadcast of culture. Its purpose – studying of ways which language embodies in the units stores and broadcasts culture [2, 78].

At all difference in the existing directions a subject of modern cultural linguistics is studying of cultural semantics of language signs which is formed in interaction of two different codes – language and culture as

each language personality at the same time is also a cultural personality. Therefore language signs are capable to perform function of "language" of culture that is expressed in ability of language to display cultural-national mentality of its carriers. In this regard it is possible to speak about "a cultural barrier" which can arise even on condition of respect for all language norms.

The analysis of language units in the context of culture led to statement of a number of problems, new to linguistics. The cultural linguistics as the independent industry of knowledge has to solve the specific problems and at the same time answer, first of all, a number of questions which in the most general view can be formulated so:

1) as culture participates in formation of language concepts;

2) to what part of value of the language sign "cultural meanings" are attached;

3) whether these meanings speaking and listening and as they influence speech strategy are realized;

4) whether there is in reality a cultural and language competence of the native speaker on the basis of which are embodied in texts and cultural meanings are distinguished by native speakers;

5) what sphere of concepts (set of the main concepts of this culture) and also culture discourses focused on representation by carriers of one culture, a set of cultures (versatile person); cultural semantics of these language signs which is formed on the basis of interaction of two different subject domains – language and culture;

6) how to systematize the basic concepts of this science, i.e. to create a conceptual framework which not only would allow to analyze a problem of interaction of language and culture in dynamics, but would provide mutual understanding within this scientific paradigm – anthropological, or anthropocentric [3, 14].

Object of research of this science are language units which gained symbolical, reference, figurative and metaphorical value in culture and which generalize results of actually human consciousness – archetypic and prototypical, recorded in myths, legends, rituals, ceremonies, folklore and religious discourses, poetic and prosaic art texts, phraseological units and metaphors, symbols and paremias (proverbs and sayings), etc.

Against the background of an object of a research it is possible to allocate several its objects, each of which also consists of separate cultural linguistics units. We allocated many such objects, but their quantity can be still increased. First of all, it is the following:

1) a regional geography linguistics subject – without equivalent lexicon and lacunas and as the regional geography linguistics is a cultural linguistics component, they become also its subject;

2) the mythologized language units: the archetypes and mythemes, ceremonies and beliefs, rituals and customs fixed in language;

3) paremiological fund of language;

4) phraseological fund of language;

5) standards, stereotypes, symbols;

6) metaphors and images of language;

7) stylistic way of languages;

8) speech behavior;

9) field of speech etiquette [3, 58].

Values of phraseological units are result of reconsideration of surrounding reality. Unlike the metaphors formed within art communication where the choice of the image which is been the basis for the nomination depends on the author, FU represent recorded by dictionaries, recognized by a large number speaking, certain stereotypic, but, nevertheless, very bright representations or characteristics of phraseologically of objest concept.

Within the research we were guided by classification of V.V. Vinogradov who was marking out the motivated "phraseological unities" and "phraseological unions" which lost motivation.

As images are, as a rule, the basis for phraseological designations (metaphorical, metonymycal, hyperbolic) and estimated reconsideration of the components forming them, phraseological means, object a concept, are of great interest to emotiolog.

Phraseological units are the picturesque and often used means of the description of emotional human life, certain abnormal situations, in particular feelings states, especially fear. They describe "limit points" of manifestation of emotion.

Besides, phraseological units represent special type of signs of language having ability of "replacement" [4, 208], they help out where "it is impossible to find exact definitions, and the short phraseological unit can give much more capacious characteristic of the person and his actions, than the long, verbose description" [5, 108].

The speech is the main way of interaction of people. To make the speech is brighter, to convey meaning of the topic of conversation, to transfer mood, the relation to these or those circumstances appropriate quotes in a concrete situation, proverbs, sayings and phraseological units help. Use of tropes when studying language gives the chance to fill up a lexicon, to seize skills of operating by idiomatic designs. Correctly to express and treat the words of the interlocutor it is necessary to know the English phraseological units.

Phraseological unit call a special turn of speech, an invariable phrase which is not perceived in literal sense and not always has literal translation. To a type of the fact that some phraseological units cannot be translated literally often there are difficulties of the translation and understanding. On the other side of an idiom give to language bright emotional coloring.

The phraseology of English is not simple, but is very interesting. There are several categories of phraseological units: phraseological unities (idioms), phraseological combinations, phraseological expressions. Now we will treat each category apart.

Let's pass for example from the book

"You've just eaten half a box of Chocolate Cauldrons, haven't you?"

"It's not that," Ron sighed again. "You . . . you wouldn't understand".

"Fair enough," said Harry" [6, 391].

Fair enough – (informal, especially British English) used to say that an idea or suggestion seems reasonable [7, 528].

Harry and Ron participate in a communicative situation. Ron strange behaves then he admits that he cannot stop thinking about it. In a fragment the author uses a phraseological unit of fair enough. This phraseological unit means the instruction on the certain person performing this operation. Thus, Harry points to the fact that he agrees that Rhone will not be able to understand.

Example from the book

"Fudge pulled out his wand, conjured two large glasses full of amber liquid out of thin air, pushed one of them into the Prime Minister's hand, and drew up a chair" [6, 16].

Out of thin air – from nowhere or nothing, as if by magic [7, 1551].

The minister of magic and the prime minister of muggles participate in the speech act. The prime minister was a little discouraged by the fact that in his own office he is invited to sit down, and treat him with own whisky. While the minister of magic created directly from air two glasses with golden liquid. The phraseological unit of out of thin air means emergence of a subject from nowhere.

"Er" , said the Prime Minister, "listen… It's not a very good time for me... I'm waiting for a telephone call, you see… from the President of -"

"That can be rearranged", – said the portrait at once" [6, 9].

At once – immediately, without delay [7, 1025].

Participants of the studied communicative event are the man represented on a portrait and the prime minister of muggles. The studied fragment belongs to the man who told the message to the prime minister of muggles that the minister of magic wishes to meet it immediately. However at the prime minister important telephone conversation was appointed. The man instantly answered it that he can be transferred. The phraseological unit of at once realizes instantaneousness of performance of action – immediately, is momentary.

"Harry imitated Mr. Weasley and peered through the window; his heart leapt. There were no Aurors waiting outside the inn, but instead the gigantic, black-bearded form of Rubeus Hagrid, the Hogwarts gamekeeper, wearing a long beaverskin coat, beaming at the sight of Harry's face and oblivious to the startled stares of passing Muggles" [6, 133].

Somebody's heart leaps – used to say that somebody has a sudden feeling of happiness or excitement [7, 695].

The author uses phraseological unit of somebody's heart leaps. The communicative situation occurs between Harry and Mr. Weasley. Harry notices on Rubeus Hagrid Street whom he is very glad to see. Harry Potter's emotions are directed to joy of a meeting with the old friend. The emotion of extreme happiness is connected with cognitive assessment of the situation in general. The phraseological unit of somebody's heart leaps bears in itself emotional assessment that will accompany them Hagrid, the close friend Harry.

Keep someone at bay – to prevent someone from moving closer [7, 354].

Phraseological unit of keep someone at bay is used by the author of the book and the screenwriter, however, in different situations.

In the text of the work the phraseological unit of keep someone at bay is used by the author in a fragment when Harry remembers a meeting with Dambldr and events which happened to it, words that it is necessary to fight to keep the evil.

The vast majority of phraseological somatism belong to the personal sphere of the person and interpersonal contacts which are conceptually characterized through the sign code of a human body. Treat them:

1) emotional state, feelings of the person: to grit your teeth – to accept a difficult situation and deal with it in a determined way [8, 385];

"Harry – we've just got to grit our teeth and do it", – said Ron on Friday morning, in a tone that suggested they were planning the storming of an impregnable fortress [9, 364].

2) ability (to make a physical fortune that – l): to keep a serious look – to manage to prevent himself to smile or to laugh [8, 562];

"His finest hour", said Fred, unable to keep a straight face. 'Let the scar on Goyle's finger stand as a lasting tribute to his memory [9, 425].

3) speech cogitative processes: cross one's mind – if an idea crosses your mind, you think about it for a short time [8, 604];

Unbidden, the image of the beast in the shadows of Magnolia Crescent crossed his mind [10, 481].

4) interpersonal relations and moral values: to see eye to eye with somebody – if two people see eye to eye, they agree with each other [8, 561];

It was clear that as far as he was concerned, any man who could look at Harry and say "excellent" was a man with whom he could never see eye to eye [11, 651].

5) change of physical position in space (movement): to turn on one's heel – to leave quickly and suddenly [8, 564];

He turned on his heel and stormed out of the library, earning himself a reproving glare from Madam Pince, who was polishing the gilded cover of a large spellbook [12, 118].

Thus, the analysis of practical material shows that the research of corporal semantics represents the most valuable material for a cultural linguistics as this semantics can act as the obvious or hidden carrier (spokesman), for example, moral values (as in works by Rowling), and many cultural linguistics believe that moral and valuable aspect of semantics serves as a key to understanding of culture of this or that LCS and helps to prevent cultural shock.

REFERENCES:

1. Alimzhanova G.M. Comparative cultural linguistics: national cultural values// Bulletin KazNU. Philological series. – 2007. – № 3. – P. 18-21. (In Russian)
2. Beskova I.A. Problem of a ratio of mentality and culture//Cognitive evolution and creativity. – M.: RAS, 1995. – P. 76-100. (In Russian)
3. Karasik I.V. Language circle: personality, concept, discourse. – M, 2004. – 187 p. (In Russian)
4. Shamne L.N. Current problems of cross-cultural communication: Manual. – Volgograd: Volg publishing house. un-that, 1999. – 208 p. (In Russian)
5. Shmelyov D.N. Modern Russian. Lexicon. – M.: Science, 1977. – 127 p. (In Russian)
6. J. K. Rowling. Harry Potter and the Half-Blood Prince. – Bloomsbury, 2010. – 768 p.
7. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, A S Hornby. – Oxford University Press, 2012. – 1874 p.
8. Cambridge International Dictionary of Idioms, Elizabeth Walter. – Cambridge University Press, 1998. – 604 p.
9. Harry Potter and the Goblet of Fire: London, Bloomsbury, 2000. – 640 p.
10. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban: London, Bloomsbury, 1999. – 592 p.
11. Harry Potter and the Half-Blood Prince: London, Bloomsbury, 2005. – 831 p.
12. Harry Potter and the Chamber of Secrets: London, Bloomsbury, 1998. – 341 p.

ХҒТАР 27.25.19

Ниязова Ғ.М.
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: bereke55@mail.ru

Әбдіқалық А.Б
филология мамандығының II-курс студенті,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан
E-mail: aqmaral_abdiqalyq@mail.ru

Т.АХТАНОВТЫҢ «АНТ» ДРАМАСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР

Аңдатпа: *Мақалада жазушы-драматург Т. Ахтановтың «Ант» драмасындағы фольклоризм элементтерінің берілу ерекшелігі талданады. Қаламгердің аталмыш туындысындағы халық ауыз әдебиетімізде ежелден келе жатқан салт-дәстүрлер, ұлттық ойындар, мақал-мәтелдер мен шешендік сөздерге тән белгілердің алатын орны мен олардың мән-мағынасы, қолданылу ерекшеліктерінің маңызы туралы айтылады. Т. Ахтанов – үлкен суреткер, шеберліктің шыңына шыққан жазушы. Кеңестік идеологиясының «цензуралық жүйесіне» қарамастан, жазушының авторлық ой-көзқарастарының айтылу тәсілдерінде ұлттық идеяны сәйкестендіруі мен шығарма кейіпкерінің ішкі жан-дүниесіндегі ұлттық мінез-құлықтарының ашылу ерекшелігін көрсетуі және оның жалғасының болғанын анықтау мақаланың басты мақсаты болып табылады. Зерттеу әдісі ретінде көркем творчествоны тарихи, теориялық тұрғыдан зерттеуде көп қолданылатын объективті-аналитикалық және салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылады. Мақалада Тахауи Ахтановтың батыл суреткер және көркем сөз шебері екендігі, оның «Ант» драмасы арқылы дәуір тынысын жеткізе білгендігі теориялық тұжырымдарға сүйене отырып дәлелденеді.*

Кілт сөздер: *ұлттық драматургия, эпостық дәстүр, лирикалық толғаныс, сюжет, драма, фольклорлық элемент.*

Niyazova G.M.
Candidate of Philological sciences,
Associate Professor of the Kazakh Literature Department,
K.Zhubanov Aktobe Regional State University,
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: bereke55@mail.ru

Abdykalyk A.B
2nd year student of Philology faculty,
K.Zhubanov Aktobe Regional State University,
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: aqmaral_abdiqalyq@mail.ru

FOLKLORE MOTIFS IN THE DRAMA “ANT” BY T. AKHTANOV

Annotation: *The article analyzes the features of the folk elements in the drama “Ant” by the writer and playwright T. Akhtanov. The article shows the peculiarities of the tradition of oral generous creativity, national games, proverbs and sayings, apt words and expressions that have important historical significance. T.Akhtanov – a great artist, writer, master of his word. Despite the “censorship” of the Soviet ideology, the main purpose of the article is to reveal the national idea, the ways of expressing the author’s ideas, the inner world of the character in all its diversity is also shown. Objective-*

analytical and comparative methods used in the historical, theoretical study of artistic creativity were used as a research method. He was able to prove and transmit the impulse through the drama "Ant", based on theoretical conclusions. Takhaui Akhtanov is a brilliant artist and speaker.

Keywords: *national dramaturgy, traditions of the epos, lyricism, plot, drama, folk elements.*

Ниязова Г.М.
кандидат филологических наук,
доцент кафедры казахской литературы,
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова,
Актобе, Казахстан
E-mail:bereke55@mail.ru

Абдыкалык А.Б.
студентка второго курса филологического факультета,
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова,
Актобе, Казахстан
E-mail: aqmaral_abdiqalyq@mail.ru

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В ДРАМЕ «АНТ» Т.АХТАНОВА

Аннотация: *В статье анализируются особенности фольклорных элементов в драме «Ант» писателя и драматурга Т. Ахтанова. В статье показаны особенности традиции устного народного творчества, национальные игры, пословицы и поговорки, меткие слова и выражения, которые имеют важное историческое значение. Т. Ахтанов – великий художник, писатель, мастер своего слова. Несмотря на «цензуру» советской идеологии, основной целью статьи является выявление национальной идеи, способы выражения авторских идей, также показан внутренний мир персонажа во всем его многообразии. В качестве метода исследования использовались объективно-аналитические и сравнительные методы, используемые в историческом, теоретическом исследовании художественного творчества. Он смог доказать и передать импульс через драму «Ант», основываясь на теоретических выводах. Тахауи Ахтанов является блестящим художником и оратором.*

Ключевые слова: *национальная драматургия, традиции эпоса, лиризм, сюжет, драма, элементы фольклора.*

Суреткер таланты оның әдебиетте салған соны соқпағымен анықталады. Қайталамайтын және қайталанбайтын туынды мәңгілік болмақ. Әдебиеттің табиғатының өзі қайталауды қаламайды. Жазушы өзгенің шындық туралы ойына қанағаттанбай түрып-ақ, өзі таныған ақиқат өмірдің бейнесін жасайды. Бұл бейне неғұрлым шынайы болған сайын, соғұрлым тереңге бойлайды. Осылайша, оның әдебиеттің терең тамырын дөп баса отырып, халықтығының көзі ашыла түспек. Суреткер шығармашылығының халықтығы туралы сұрақ оның фольклормен байланысын талдамай шешілмейді. Фольклор – көне дүниенің тамырымен тығыз байланысқан ортақ шығармашылық. Қазіргі қаламгерлер баяндаудың түрмыстық сипатын айқындай түсу үшін фольклорлық сарындарды жиі қолданады. Фольклор мен әдебиет екеуі де тілдің ұлттық байлығының негізінде қалыптасып, дамиды, олардың тақырыптары халқымыздың тарихи және әлеуметтік өмірімен, түрмысымен, еңбегімен байланысты.

Кезінде әйгілі Мұхтар Әуезов бір ой сабақтапты: «Қазақ театр өнері біздің заманымызда басталғанына біз қуаныштымыз. Бірақ сол қуанышпен бірге, біз ірі өнердің келешегі үшін жауапты екендігімізді де ұмытпауымыз керек»[1]. Ұлы жазушының осы аманатына адалдық танытқан Тахауи Ахтанов ұлттық драматургияның жанрлық сипатының қанат жаюына аса пейілді болып, әлемдік сахна туындыларының заңдылығына жауап бере алатындай дүниелер жазды. Әрине, бұл ретте біз Т.Ахтановтың ұлттық драматургиямыздың негізін қалаушылардың көш басында түрған осы Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Бейімбет Майлин, Ғабит Мүсірепов сынды алыптар шоғырының заңды жалғасы екенін үнемі ескеріп отырамыз.

Жалпы, Т. Ахтанов қаламынан туған дүниелердің барлығына да биіктік пен тереңдік тән екенін айтар едік. Ол өмір-өнерге әкелген жүздеген кейіпкерлер, алуан бейнелер бұл күнде ұлтымыздың асыл қазынасына айналды. Т. Ахтанов есімі бүгінгі үрпақ үшін әдебиеттегі шыншылдық пен әділдіктің

синонимі іспеттес. Тахауи Ахтановтың драматургиядағы алғашқы қадамы өткен ғасырдың алпысыншы жылдарымен түспа-түс келді. Бұл кезең – сталиндік тоталитаризмнің солақай саясатының қатаң сынға алынып жатқан жылдары болатын-ды. Сонда да болса, сол кезде де, кейін де кеңестік өнер саласы кеңестік уақыттың идеологиясымен һәм саясатымен тығыз қарым-қатынасын еш үзген жоқ. Өйткені өз уысынан еш нәрсені шығармау, әр нәрсені «цензуралық» көзбен жіті бақылау идеологияның басты үстанымы еді.

Алайда қайсар қаламгер Т. Ахтанов өз шығармаларында сол кеңестік идеология айтқызбаған дүниелерді астарлап жеткізді. Оның драмаларында ұлттық құндылықтар мен елдік рухқа қатысты толғамдар ерекше көрініс тапты. Тахауи Ахтанов – шебер драматург. Т.Ахтановтың драматург ретіндегі қарым-қабілеті мен суреткерлік эстетикасын айрықша танытқан сахналық шығармалары ұлттық театрымызды көркемдік пен әлеуметшілдіктің жаңа биіктеріне жеткізді.

Бұл ретте «Ант» атты трагедиясының алатын орны ерекше. Ол ұлттық тарихымыздың әлеуметтік мән-маңызын тереңдей зерделеудің өнегесін көрсетіп берді. «Ант» драмалық дастаны – Т. Ахтановтың кәсіби драматург ретіндегі ең шоқтығы биік сахналық шығармасы.

Пьеса кеңестік идеология кезінде қойылғанда ұсынушылар Әбілқайыр ханды алға шығарып, «Ресейге өз еркіммен қосыламын» деген әрекетін қойылымның ең басты арқауы етіп, оны идеал қаһарманға айналдырып жіберетін. Ал еліміз тәуелсіздігін алып, дербес мемлекет ретінде тарихи ақтаңдақтарды ашқан кезде, пьеса идеясы бұрын айтқыздырмаған, жаңа қырынан ашылды. Бұл Ресей империясына өз еркімен қосылудан гөрі, елдің тұтастығы мен бірлігін ойлаудан туған ұлы мұраттар мен ұлттық мүддені баяндау еді.

Шығарма тарихи кезең шындығын тартыс үстінде ашуға жасалған батыл қадам, іргелі ізденіс болды. Осыған орай, сыншы Т.Тоқбергенов «Шынында «Ана дауысындағы» драмалық сарын мынау «Антта» анық ауыр трагедияға соғады. Сөз саптау, тілдік ізденіс жөнінен де, тақырып тереңдігі мен кейіпкердің кесек ірілігімен де бұл пьеса өміршең туындылар қатарына жатады», – десе [2, 133 б], жазушы, сыншы Р.Нұрғалиев «Драматург үшін қиын мақсаттың бірі – салған жерден әрекет арқылы, мінез ерекшелігімен көрінетін кейіпкерді сахнаға шығару», – деп жазды [2, 169 б]. «Дағдарған елді тар қиядан алып шығар ұл бар ма? Қайдасың, азамат...» деп аяқталатын трагедияның айтар ойы, меңзер түсы әріде. Қазақ елі XVIII ғасырдың басында бодандыққа қандай жағдайда келді? Ата-бабаларымыздың жеке мықты мемлекет болып қалыптасуына ықпал болған қандай жайлар? Міне, осы тәрізді уақыт шындығын ашуға үмтылыс- «Анттың» негізі. Халықтық бірлік- шығарманың басты ой қазығы. Мұнда ынтымағы жетпеген елдің ауыр қайғысы, жеке мемлекет бола алмау қасіреті бар. Бұл өткеннің бүгінге сабағы. Әсіресе, тәуелсіз мемлекет боламыз деген қазіргі кезеңге тарих тағылымы болса керек. Шығармаға уақыттың, қоғамның қатыстылығы туралы кейін жазушы «Егемен Қазақстан» газетіндегі сұхбатында былай дейді: «Мен «Антты» жазғанда оны бір мерекеге арнағаным жоқ. Баяғыдан көңілімде, іште пісіп жүретін 1956-1957 жылдары болу керек бір кітаптарда Әбілқайыр Ресейге қосылып, той жасады дегенді оқығанда Әбілқайырдың кешке қарай төбе басына шығып, осының арты не болар екен деп жалғыз ойланып қалған бейнесі көз алдыма келеді. Бұл «апырай, сонда не ойлады екен?» деген образ болатын. Жазушының көркем туынды жазғанда өз ойы, ұсынған түп қазығы болады. Бұл ойды айтып жеткізуді мұрат тұтпай, қолға қалам алмайды. Ал тарихи туындының жөні бөлек. Әбілқайырды алғанда қазақ баласының бірлігі үшін бір ауыз сөз айтқым келеді. Ол кезде атын атап түрып ұлттық бірлікке шақырсаң, ұлтшыл атануың қиын емес. Сол пікірді мен Әбілқайыр, оның ар жағында түрған халық арқылы айтсам керек. Бұл өзі жай пьеса емес, трагедия ғой. Трагедия деуге болмаған соң драмалық пьеса деп айдар тағуға мәжбүр болдым. Егер уақытында байқай алған, терең мән берген адам болса трагедияның түп қазығы-Төле бидің монологы, толғанысы» [3, 6-б.].

Үш бөлімнен түратын драма-дастанда (автор осылай атаған) «Түнгі сыр», «Бопай қыз», «Ақтабан шұбырынды», «Сардар сайлау», «Аңырақай», «Ыдырау», «Арпалыс», «Ант» тақырыптарына бөлініп пьесаның композициясы айқындалған. Шығарма нақтылы бір жұмыр сюжетке құрылмағандықтан автор уақыт пен оқиғаны кең қамту ниетінде осындай тәсілге барған. Бұл әдіс жалпы драматургияда жат болмағанымен, қазақта тың. Әр тақырып тарихи жайға жанасып, драманың түпкі идеясына саяды және негізгі қаһарман Әбілқайыр ісінен ажырамай, оның характерін толыстыруға септігі тиеді.

Т. Ахтановтың «Ант» драмасындағы фольклорлық сарындарды саралау барысында, алдымен, көркем әдебиеттің үш тегінен тарап, өзектесіп жатқандығын байқаймыз. Әдебиеттің эпос, лирика, драма-сынды үш тегіне тән дәстүрлер драманың өн бойында да түнып түр. «Эпостық дәстүр – эпикалық

шығармалардың басты өзегі. Оларда өмір шындығы көркем түлғалардың бойына жинақталып, солардың басында болатын қым-қуыт оқиғалар толқыны арқылы ашылады» [4,18-б.].

Драматург тарихи оқиғаны басты желі етіп ала отырып, фольклорлық сарынының бірегейі эпостық баянның өзіндік үлгісін жасайды. Жырдың драмалық шешім табуында Сауран сұлтан сияқты образдардың енгізілуі де жазушының ескі әдебиетіміздің түнық бұлағын қана ішіп, жақсы дәстүрлерін игере білгендігі. Халқымыздың бүкіл арман-тілегіне негіз болған қиял дүниесі небір ертек, аңыз, жырларды дүниеге әкелген ғой. Сол кең ойлылық драматург қаламын кең тыныс беріп, эпостық сарынның жаңа түрге ие болуына мол мүмкіндік жасаған.

Қазақ елі «Аңырақай» аталған зор майданда жоңғардың бетін қайтарып, қайрат жасады. Үш жүздің ел болып бас қосып Әбілқайырды қол басы сайлады. Бұл бірігу де оңайға түспей талас- тартыспен шешілген еді. Қайып хан, Сәмеке хан, Барақ сұлтандар Әбілқайырдың бағын арттырып, дәрежесін көтергісі келмеді. Ел қамын ойлаудан гөрі әрқайсысы өз мәртебесінің биік болуына тырысты. Елдің бірігіп жоңғар бетін қайтаруына мұрындық болғандар халықтан шыққан батырлар мен билер еді. Драманың бастан-аяқ сюжеті фольклордағы эпикалық баяндау тәсілімен өрілген.

Ал лирикалық толғаныс фольклордағы басты сарындардың бірі десек, «Ант» драмасында бұл–басы ашық түрған мәселе. «Лирика –нәзік сезімнің, жан-дүниеде болып жатқан көңіл-күй тебіреністердің көрінісі болғандықтан, кейіпкердің рухани әлемін барлауға, оның ішкі дүниесін танытуға мол мүмкіндік беретін жанр» [4,19-б.]. Сол сияқты аталған драмада екі жастың бір-біріне деген ынтық сезімі, олардың алғаш аттарын естіген, одан кейін кездескен, тіпті мәңгілік ажырасқанға дейінгі барлық сәттері – түнып түрған лиризм.

Драмадағы ақ өлеңмен төгілген үзінділерге назар аударсақ, Сауран сұлтан мен Бопай қыздың, Әбілқайыр мен Бопай ханымның махаббат атты аңсардың қай түстарынан көрініп түрғаны, олардың сол құдіретке жеткені бар, жетіспей жүргені бар, жетіп айрылғаны бар, әлі дәмеленіп жүргені бар, әлі өкініп жүргені бар, өкінбей жүргені бар екендігі көркем берілген.

Мәселен, Сауран сұлтан мен Бопай қыз арасындағы жас құрақша тербетілген махаббатқа, соның жастық уыз салтанатына, ертегілердегі ғашықтықтың өміріндегі шынайы көрініске сұқтанбайтын жан жоқ. Тіпті, керек десеңіз екеуінің өздері де, сірә, жамандыққа көрінер, елден ерек сұқтанатынын қайтерсің.

Бәтима:

Егер жақсы болмаса
Осынша есім кетер ме?!
Исі қазақтан озып туған жан ғой ол,
Құдай тағала есіңді алғаны.
Қиын болады екен, қыздар – ау
«Бопайжаным» деп сұқтанған
Жалғыз ауыз сөзіне
Құрбандық болғым келеді.

немесе:

Дұғалап алған басымды
Не сиқыр бар еді,
Мына Сауран сұлтанның?!
Сауран... сұлтан... сұлтаным.
Сұлтаным келеді асығып,
Апта көрмесем айға татиды,
Жұма көрмесем жылдан артық зарығам.
Ел аузына іліккен
Қайда кетті қайратың
Батыр қыз атанған Бәтима?

Сауран:

Бопайжан...
Өзіңе аян саған деген көңілім
Бұл жалғанда сенен артық жар құшам деп
Арман еткен кезім жоқ.

немесе:

Бәтимә... Бопайым...
Ер азаматтан артық серігім [3,344-б.].

Осы сияқты лирикалық толғаныс сезімдер, кейіпкерлердің жан-дүниесіндегі тебіреністер драманың барлық оқиғалар желісінде үзілмей кең өріс алып жатады. Әсіресе, Қозы мен Баянның ыстық сүйіспеншілігімен өрілетін нәзік сезім иірімдері...

Ал жамандық атаулының аты да, заты да ешкімге опа бермейтіні қандай аян болса, жүзеге асқан түсында да сондай сорақы болатыны бар. Міне, кенеттен Сауран сұлтан мен Бопай қыздың арасындағы әзиз махаббат бір сәтте күрт сынады. Найзағай ойнап, жасын түскен махаббаттың ойраны шығады. Сонда осындай сорақылыққа, осындай опасыздыққа, осындай сатқындыққа Сауран сұлтан неліктен өз еркімен барды? Сонда көздегені ел бірлігі ме, әлде өзінің сұлтандық бар болмысы осы ғана ма? Немесе бәз-біреулердің торына түсіп, өзіне-өзі ор қазғаны ма? Астар да көп. Күрмеуі де көп. Ал Бопай қыздың не кінәсі, не жазығы бар еді. Жаратылысынан сұлу болған тән сымбаты мен тәрбиесі озық көргенді де ибалы, тал шыбықтай батыр қыз болмысы кінәлі ме, жазықты ма? Әлде, заты әлімсақтан бері төмен етектіге саналып, соның қорлық қамытына бәрібір жегілуге жаралған ба? Астар көп, қыртыс та көп. Күрмеуі көп... [3,366-б.]. Осылайша, Сауран сұлтан мен Бопай қыз арасындағы құштарлық пен қимастық тарихи әлеуметтік драмаға романтикалық сарын қосып жылы леп әкеп түр. Біздің мақсатымыз драманың идеялық-тақырыптық негізіне талдау жасау емес, ондағы фольклорлық сарындардың көрінісіне талдау жасау болғандықтан, біз бұл жерде жазушы қолданысындағы лирикалық қолданыстың берілу ерекшелігіне мысал келтірдік. Мұндай лиризм фольклордың төл туыныларына тән. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», тіпті эпикалық жырлардың өзінде жатар арасындағы сүйіспеншілік түнық лиризмен өрілгенін білеміз. Ендеше, лирикалық толғаныс – сол фольклордан желі тартып келе жатқан дәстүр деп есептейміз.

Мұндай мысалдар драманың тереңіне бойлап, түнық та көркем тіліне қанығa түскен сайын көз сүріндіреді. Қарапайым, жадағай бір сөз жоқ. Әр сөзі үлкен ойға, терең сезімге құрылған. Оқырманның түгел ойы мен жан-дүниесін баурап алатын күшті лиризм драмадағы фольклорлық дәстүрлердің соңы емес. «Көркем шығарманың мәңгілік ғұмыры, оның оқырман көңілінен нық орын табуы ондағы өмір шындығынан туындайтын терең тартысқа байланысты болса керек. Тартыс – драмадағы ең шешуші нәрсе. Онсыз қимыл-әрекет жоқ. Әрекет болмағасын драмалық шығарма да жоқ. Осы тартыспен өзектесіп жататын драмалық дәстүр – сөз тартысы ретінде аталған драмада тамаша көрінеді» [4,21-б.]. Драмалық тартыстың барлық кезеңдері (басталуы, дамуы, шиеленісуі, шешімі) Ахтанов туындысында композициялық жағынан шебер қиюластырылып, оқиғаны өрбіту тәртібі де қатаң сақталған. Драманың өзіндік заңдарын орынды пайдалануы фольклордағы драмалық дәстүрді тамаша игергенінің көрінісі. Тартыс дегенде, ең алдымен, сөз тартысын өзек етіп аламыз. Сөз құдіреті қазақ халқы үшін ерекше қастерлі. Сөз қадірін өз қадірім деп түсінген халқымыздың көркем тарихында сөз культінің орны бөлек. Драмада жойқын қимыл-әрекетсіз-ақ сөздің күші арқылы оқырманның айызын қандыратын суреттер өте көп. Пьесаның өн бойында өрбіп отыратын тартыс Әбілхайыр хан мен Барақ сұлтан, Бопай ханым мен Сауран сұлтан, Әбілхайыр мен Сауран, Қайып хан мен Әблхайыр т.б. араларындағы қарым-қатынастар жігі арқылы өрістеп отырады.

Пьеса өз шешімін «Арпалыс», «Ант» аталатын үшінші бөлімінде табады. «Ақтабан шұбырындыдан» алты-жеті жыл кейін Әбілқайыр басшылығымен иісі қазақ бас қосып «Аңырақай» соғысында жау бетін қайырған соң, халық біріксе не боларына көздері жеткен батыр, би, намысты ерлер ел бірлігін көксейді. Бірақ ол болмады. Әр хан өз дегеніне кетті. Айтысып, араздасып қарауындағы қазақтарын бөліп алып Жәдіге мен Өскеден тараған төрелер өз білгенін істеді. Осымен Әбілқайыр бастаған Сауран сұлтан, Бөкенбай батыр және басқалардың еңбегі еш болып, үміті үзілді.

Әбілқайыр хан:

Ойратты жеңген бір мастығымыз
Мың қайғыны ұмыттырғаны ма?

Бөкенбай:

Үш арыстың баласы
Қазақ деген теректің
Үш бұтағы емес пе?
Үш бұтақты қақыратып үшеуің
Үш қияға тартасың.

Семеке хан:

Өз ұлысың енді саған олқы боп,
Бізге қарап сұқтандың.

Қайып хан:

Қисая тартқан жағушы еді өзіме,
Құдайым сол қыңырлықтан жазбасын.

Әбілқайыр хан:

Бұл халықтың өз ішінде аңдысып,
Тас қамалға шықпастай боп бекінген.
Ойраттан бетер жауы бар.
Шапсам қылышым өтпейді,
Атсам оғым жетпейді.
Жігерімді құм қылып,
Діңкемді әбден құрытты [3,358-б.].

Міне, бар бітім-береке осымен тамамданады да, қазақ тағдыры тағы да тығырыққа тірелді. Өмірдің ендігі тартары не болмақ, түсер жолы, барар беті қайсы, өмір бойы айналасымен аңдысып, жағаласып өтпек пе, әлде бір толас болар ма? Осы сұрақ Әбілқайыр жанын әлдеқашаннан мазалаған. Одан да бұрынғыларды аз ойландырмаушы еді, тек шешімін таптырмайтын. Осы тарихи факт пьесаның түйінді жеріне кеп түскен. Осы үзіндіден драманың басты өзегі драмалық тартыс айқын көрінеді.

Жалпы, драмалық шығармалар бастан-аяқ кейіпкерлер сөзінен тұратыны белгілі. Драмадағы бүкіл қимыл-әрекет, тартыс тікелей кейіпкерлердің диалогы, монологы арқылы көрінеді. Сондықтан сөздің қызметі сол драманың бүкіл идеясын ашуда орасан. Сол заңдылық, сол дәстүр Ахтанов драмаларында шеберлікпен сақталған. Осылайша драманың өн бойында тұтас өріліп жатқан тартыс, сөз тартысы аяғына дейін еш толастамайды. Сонымен, эпостық баяндау, лирикалық толғаныс, драмалық тартыс сияқты фольклор мен әдебиеттің үш тегінің сарыны Ахтанов драмасындағы фольклорлық дәстүрлердің негізгі өзегі.

Фольклордан үлгі алмаған, тамыр тартпаған шығарма жоқ. Миф, ертегі, аңыз, мақал-мәтел кез келген классикалық романдарда кездесе береді. Фольклордың үлгілерін бейнелеу құралдарының бағалы түрі ретінде әрқашан бойына сіңіре беретіндігін жазба әдебиет туындылары батыл дәлелдеп келеді.

Жалпы, ескісіз жаңа болмайтыны сияқты, қай қаламгер де өз шығармаларында фольклорлық дәстүрлерді пайдалануда ұтыс табатыны белгілі. Тіпті әлем әдебиетіндегі классиктердің қай-қайсысы да фольклор мұраларын өз шығармаларына арқау ете отырып, одан үйренген., жаңа әдебиеттің жалғасын тапқан, оған арқа сүйеген. Бұл туралы М.Жұмабаев: « ... Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Негізі берік өз еліміздің әдебиеті боламын десе, өзіміздің ауыз әдебиетімізге қайтуға міндетті» [5,4-б.] , – дейді. Сол сияқты Т.Ахтанов та туындыларында фольклорлық жанрларды да, фольклорлық сюжеттерді де, фольклор поэтикасын да зор шеберлікпен молынан пайдаланған. Алдымен драмадағы мақал-мәтелдердің қолданылу шеберлігіне тоқталайық. Фольклордың басқа жанрлары сияқты мақал-мәтелдердің де кейіпкерлердің әдеби бейнелерін ашуда, образ жасауда рөлі зор. Олар көркем туындының кестесіне толып жатқан өрнек төрінде етене жақындасып, ғажап әдемі айшықтар

жасауға көмектеседі.

...«Жақыныңды жаттай сыйла
Жат жанынан түңілсін».
Хан сыйлауды қазаққа
Үйретейік те өзіміз...(Сауран сұлтан)

***

Осының ғой, бездіретін, бауырым,
Жібекті түте білмес жүн қылады.
Сен біреу емессің,
Сен көпсің, Барақ.
Сенің осы пиғылың
Елімді бордай тоздырған.
«Ауылыңды жау шапса,
Бірге шап» деген мақалды
Шығарған да сендерсің.
Бірге шауып Жоңғармен,
Қазақ деген еліңді
Хан талапайға салмақсың...

деген мысалдарда ауыз әдебиетінен келе жатқан мақал-мәтелдер өзгеріссіз қолданылған және кейіпкердің сөзін түздықтап, өз ойын шегелеп айтып, жеткізуде одан сайын нақтылай түсуге ықпал еткен. Мұндай мысалдар драманың өн бойында өте көп. Аталған шығармада драматургтің тіл байлығы, сөз қолдану шеберлігін айғақтайтын адамгершілікке, туған жер, ерлік, салт-дәстүрге, сөз өнерін бағалауға, туыстық қатынасқа, байлық пен кедейлікке, ерлі-зайыптыларға, еңбекке т.б. байланысты мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Олар жазушының қаламгерлік зертханасынан өтіп, шығармада әрқайсысы өз орнын таба білген. Кей тұстарда олар халық тіліндегі түпнұсқамен берілсе, енді бірде шығарманың құрылымына, сөйлем мен сөйлеушіге байланысты икемделіп, жазушының өз стильдік қолданысына түседі, басқаша айтқанда халық тіліндегі мақалдардың инварианттары беріледі.

Мысалы, драмадағы Бәтима ханымның: «Жау жағадан алғанда// Шабыса алмаймын, дейді, өзара» деген сөзіндегі алғашқы жолдан халық аузындағы «Жау жағадан алғанда, бөрі етектен тартады» деген мәтел еске түседі. Жазушы сол мәтелдің алғашқы жолын алады да, фольклордағы мақалдың жалғасына қарама-қарсы ойды беру үшін кейіпкерінің аузына салады. Алайда әрбір қазақтың дәл осы үзіндіні оқу барысында есіне фольклордағы жалғасы түсетіні хақ. Яғни жадыдағы жаңғырық – фольклорлық жады іске қосылады. Бұл да – фольклорлық сарынның көрінісі. Фольклорлық сарын деп отырғанымыздың өзі сонда белгілі нәрсені айна-қатесіз қолдану емес, құлаққа сіңісті, көңілге туғаныңдай болып тоқылған түйсіктен туындап жататын білім, түсінік қазығы дейміз. Халықтың жадында сақталған жалпыға белгілі нәрселер жазба әдебиеттің қазанында қайнаған уақытта еріксіз шеберлік жібімен өріле түсіп, шығарманың фольклорлық айшықтарын таныта түседі де, жазушының суреткерлік қолтаңбасындағы ерекшелікті молайта түседі.

Т. Ахтанов көркем шығармаларында өте жиі кездесетін фольклорлық жанрлардың бірі – шешендік сөздер. Анығырақ айтсақ, шешендік сөздер сарыны. Т.Ахтанов – көркем сөздің аса зор білгірі, зергері. Әрбір сөзін «мидың мың градустық домнасында қайнатып, пісіріп алып барып» шығаратын жазушының әр сөзі мірдің оғындай, өз нысанасына дөп тиеді. Жазушының көркем тілі ондағы шешендік сөз айшықтарымен астасып, осы заманның би-шешеніндей әсер қалдырады. Драматург көркем шығарманың тіліне өте биік талап қойған. Өзі де сол талабы өресінен шыға білген.

Шешендік сөз дәстүріндегі ең басты ерекшеліктердің бірі сендіріп сөйлеу, бұлтартпайтын дәлелмен нығыздай сөйлеу десек, драматург осы дәстүрді тамаша пайдаланған.

Мысалы, Сауран сұлтан:

Айтысып кеттің екі аға,
Інім бар ед деп артымда
Есіңе неге алмайсың. . .

Кіші жүздің де санатқа
Кірер күні болар ма?
Егер ондай күн болса
Келіп түр дәл осы жолы орайы.
Мен қамшы тастап толғайын
Дау қуған адам емеспін,
Ақ найзаны қолға алып
Жау қуған адаммын.
Анайы айтсам айып етпегін
Қол кімдікі болса –
Жол да сонікі емес не?!
Немесе Төле би:
Кісі ішімі кіршіл,
Кісі, аты тершіл-ді,
Кісі қолымен киіп-жарып, еңсеріп
Кете алар ма екенсің?!
Барақ сұлтан:
Қамал соғып, қала-сап,
Жер шұқыған елемес,
Қонарымды сай білсін,
Көшерімді жел білсін деп
Босып жүрген халықты
Қай қазыққа байлайсың?
Қазақ деген ағын су –
Оны қалай бөгейсің?
Қазақ деген соққан жел –
Оны қалай қармайсың.

***

Сақ, етер тисе санына
Сақсыры толса қанына
Сабырын сарықпас сабаз ол.
Жабыдан туғаныңды қайтейін –
Түлпар болсаң.
Құладыннан туғаныңды қайтейін – Құмай болсаң.
Тәуекел ет те бағыңды сына.

Ал түспалдап сөйлеу – халқымыздың сөз құдіретінің, ой даралығының бірден-бір көрінісі. Осы екі дәстүрді драматург шебер байланыстырған. Мысалы, Сауран сұлтанның:

Атып алмаған аюдың
Бөліске салмай терісін
Қоя түрсаң қайтеді, Барақ аға?...

деген сөзінде қазақтың түспалдап сөйлеу дәстүрі анық байқалады.

Қорыта айтқанда, фольклор қазынасын Ахтановтың пайдалануы түрліше сипатта көрінеді. Кейде түрлендіріп, жаңғыртып, фольклор ұғымының мәнін тереңдете, кеңейтіп алса, кейде бастапқы мағынасының аясында шектеледі. Бұл ретте мына пікір ойымызды түғырлай түседі: «Фольклорлық элемент қашан да болсын ақынның шығармашылық мақсатына лайық алынады. Егер автор фольклорлық материалды, фольклорлық форманы шығармашылық електен өткізіп, жаңа шығармасының бойына біте қайнастырып пайдаланбаса, шығарма биік, идеялық көркемдік дәрежеге жете алмайды» [6,80]. Расымен де, фольклорлық элементтер ақын-жазушылар шығармасымен біте қайнасып, бір жүйеден табылып жатпаса, оның көркемдігі кемшін болар еді. Тахауи Ахтановтың «Ант» драмасы да осындай фольклорлық элементтерге толы және олар драманың көркемдігін одан сайын толыстырып түрғанына куә боламыз

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ақиқаттың алдаспаны//Ақтөбе газеті. http://www.aktobegazeti.kz/?p=23376 (22.08.2013)
2. Арыстан жалды заңғар жазушы. – Алматы: «Білім» баспасы, 2013. – 592 б.
3. Ахтанов Т. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы:Жазушы, 1984 – 3-т.: Пьесалар. – 448 б.
4. Молдаханов Ә. Мұхтар Әуезовтің көркем шығармаларындағы фольклорлық дәстүрлер. Оқу құралы. – Ақтөбе, 1999. – 128 б.
5. Ахтанов Т. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы:Жазушы, 1984 – 3-т.: Пьесалар. – 448 б.
6. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы:Жазушы, 1989. – 448 б.
7. Әуесбаева П. Қазақ фольклорындағы әңгіме жанры. – Алматы: Ғылым, 2001. – 127 б.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вершина истины//Актюбинская газета. http://www.aktobegazeti.kz/?p=23376 (22.08.2013)
2. Писатель с львиной натурой. – Алматы: издательство «Білім», 2013. – 592 с.
3. Ахтанов Т. Пятитомный сборник сочинений. – Алматы: Жазушы, 1984 – 3-т: пьесы. – 448 с.
4. Молдаханов А. Фольклорные традиции в художественных произведениях Мухтара Ауэзова. Учебное пособие. – Актобе, 1999. – 128 с.
5. Ахтанов Т. Пятитомный сборник сочинений.– Алматы: Жазушы, 1984 – 3-т: пьесы. – 448 с.
6. Жумабаев М. Произведения. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 с.
7. Ауесбаева П. Жанр рассказов в казахском фольклоре. – Алматы: Гылым, 2001. – 127 с.

REFERENCES:

1. Vershina istiny//Aktyubinskaya gazeta. [The peak of truth // Aktobe newspaper]. http://www.aktobegazeti.kz/?p=23376 (22.08.2013)
2. Pisatel’ s l’vinoy naturoy [A writer with a lion kind] Almaty: izdatel’stvo “Bílím”, 2013. – 592 s.
3. Akhtanov T. Pyatitomnyy sbornik sochineniy [Five-volume collected works] Almaty: Zhazushy, 1984 – 3-t: p’yesy. – 448 s.
4. Moldakhanov A. Fol’klornyye traditsii v khudozhestvennykh proizvedeniyakh Mukhtara Auezova [Folklore traditions in works of art by Mukhtar Auezov] Uchebnoye posobiye. – Aktobe, 1999. – 128 s.
5. Akhtanov T. Pyatitomnyy sbornik sochineniy [Five-volume collected works] Almaty: Zhazushy, 1984 – 3-t: p’yesy. – 448 s.
6. Zhumabayev M. Proizvedeniya [Works] Almaty: Zhazushy, 1989. – 448 s.
7. Auyesbayeva P. Zhanr rasskazov v kazakhskom fol’klore [Genre of stories in Kazakh folklore] Almaty: Gylym, 2001. – 127 s.

Сейтжанов З.Н.
филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: aknur.ospanova@mail.ru

Мекебаева Л.А.
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: mekebaevaleyla@gmail.com

Оспанова А.А.
философия докторы (PhD), аға оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: ospanova0306@gmail.com

ЕКІ ДАСТАН

Түйін. *Т. Жолдыұлы көптеген дастан жазған эпик ақын. Абақтының азабын жеті жыл тартқан ақынның бұл екі дастаны түрме түнегінде отырғанда жазылған. Алғашқы дастаны «Абақты» деп аталады. Абақтыда отырғанда көрген қорлық-зорлылығын, Гоминдаң өкіметінің озбырлығын діпке тізгендей етіп шығарманың арқауына айналдырған. Абақты азабын осындай білгірлікпен суреттеген шығарма бұрын-соңды жазылмаған. Қазақ халқының басынан қандай қорлық өткеніне осы шығарманы зерттеу, талдау барысында көз жеткізе түсеміз.*

Дастанда қинау мен қысымның қандай түрлерін қолданғанын оқығанда сондай қатыгездік пен айуандықтыққа төзген ақынның жігер-қайратына таң қаласың. Адамдарды тағылықпен жазалап отыру түрме басшыларының күнделікті әдетіне айналған. Ақыл жүрек сыздатар ащы шындықты ашып айтады. А.Т. Жолдыұлының бұл туындысы ашу-ызаға, қайнаған кекке толы. Автор өз кезіндегі шындықты, халық басынан өткен қасірет-қайғыны шежіре куәліктей етіп өлеңмен өрнектей білген.

Ақынның екінші дастаны «Нүнтебектің асы» деп аталады. Нүнтебек өмірде болған адам. Әрі бай, кедей-кепшікке қайыы көп, халыққа сыйлы адам болғандықтан сол өңірдің халқы түгел шақырылады. Абыройлы адамға берілген үлкен ас болғандықтан қазақтың ұлттық ойындары (ат бәйгесі, палуан күрес, дар ойыны, т.б.) қоса өткізіледі. Асқақ келген халыққа қалтқысыз қызмет көрсетіледі.

Шығарма Т. Ә. Жолдыұлының ақындық шеберлігін танытатын тартымды туынды болып табылады.

Тірек сөздер: *эпик, жыр, халық, образ, фольклор.*

Резюме. *А.Т. Жолдыулы – эпический поэт, автор многих дастанов. В течении семи лет находясь в заключении акын написал два дастана. В тюрьме он продалжал работать над своими произведениями. Первый дастан называется «Абакты». Основным лейтмотивом призведения становится тяжелая жизнь в тюрьме, узурпаторство правительства Гоминда, проблема веры и безверия. Ранее не встречались произведения столь точно передающие суровую атмосферу и жизнь тюрьмы. Анализируя данное произведение, мы понимаем насколько казахский народ был подвергнут невыносимому давлению и унижениям.*

Читая дастан мы видим душевные переживания автора, его состояние в тот момент, когда он находился в тюремных стенах, восхищаемся мужеству и силе духа поэта, перенесшего пытки и жестокость. Основной задачей начальников тюрьмы является наказание людей. Автор в произведении рассказывает правду о жизни заключенных. Произведение А.Т.Жолдыулы полна негодования и гнева. В своих поэмах автор с горечью размышляет о печальной участи и тяжелой судьбе своего народа.

Вторая поэма называется «Нүнтебектін асы». Нүнтебек – реальный персонаж. Нунтебек был влиятельным и заботящимся о своем народе человеком. На его поминки были приглашены как богатые так и бедные люди региона. В дастане описываются различные казахские национальные игры, такие как скачки, борьба и многое другое. Гостям оказывали величайшие почести и внимание.

В исследовании проанализированы историко-этнографические особенности дастана. «Абакты» и «Нүнтебектін асы» являются свидетельством поэтического мастерства поэта Т.А.Жолдыулы.

Ключевые слова: *эпик, поэзия, народ, образ, фольклор.*

Summary. *A.T. Zholdyuly is an epic poet and the author of many dastans. For seven years while in detention, the akyn wrote two dastans. In prison, he continued to work on his works. The first dastan is called "Abakty." The main theme of the artwork is the hard life in prison, the usurping of the government of the Guomind, the problem of faith and lack*

of faith. Previously, the works have not met so accurately convey the harsh atmosphere and life of the prison. Analyzing this work, we understand how the Kazakh people were subjected to unbearable pressure and humiliation. Reading the dastan, we see the author's emotional experiences, his state at that moment when he was in prison walls, we admire the courage and strength of spirit of the poet who had endured torture and cruelty. The main task of the warden is to punish people. The author in the work tells the truth about the life of prisoners. The work of A.T. Zholdyuly is full of indignation and anger. In his poems, the author with bitterness reflects on the sad fate and hard fate of his people. The second poem is called "Nyntebektin asy". Nyntebek – a real character. Nuntebek was an influential and caring person. Both rich and poor people of the region were invited to his wake. The dastan describes various Kazakh national games, such as horse racing, wrestling and much more. Guests were given the greatest honors and attention. The study analyzed the historical and ethnographic features of the dastan. "Abakty" and "Nyntebektin asy" are evidence of the poetry of the poet T.A. Zholdyuly.

Key words: *epic, poetry, people, image, folklore.*

Таңжарық Жолдыұлының абақтының қараңғы қапасында отырып жазған «Абақты» (1942) дастаны «Түрме тарихы», «Түрмедегі хал», «Кілтшіге» деп аталатын үш бөлімнен тұрады. Әр бөліміндегі түрлі оқиғаларды бір-бірімен үштастыра жырлай отырып, тұтастық тапқан бір сюжеттік желі тартады.

Шығармада кездесетін жер-су аттары тура аталып, оқиға лирикалық кейіпкердің атынан баяндалады. Дастанда өткен ғасырдың 30 жылдарының соңын ала «Жиһангерлерге сатылғандарды тазалау» деген атпен жүргізілген қаралы жылдардың қанды қырғыны мен қатал шындығы терең ашылады.

Лирикалық кейіпкер абақтыдағы азапты өз басынан кешкен, азаттық үшін алысқан ерлердің бірі. Ол өзінің қалай тұтқындалуынан бастап абақтыдан шыққанға дейінгі көрген қысым-қиянаттарын баяндау арқылы сол тұстағы қоғамдық сипат алған зобаланды батылдықпен суреттейді. Лирикалық кейіпкердің өзі – жинақталған тип, ол халық өкілі (1) екекенін ескерсек, лирикалық кейіпкердің басынан өткен қиындықтары арқылы ақын қуғын-сүргін жылдарының қасіретін қалтқысыз аңғартады.

1933 жылы өкімет басына келген Шыңшысай алдымен өзінің «алты саясатын» жариялап халықты алдауға кіріседі. Алғашқы кезде Шыңдубанның бұл саясатына өлкедегі аз ұлттың бәрі де үмітпен қарайды. Өйткені ұлттар теңдігі сақталып, еліміз көркейеді деп сенеді.

Бірақ күткен үміт ақталмады. Көп уақыт өтпей-ақ Шыңдубан әртүрлі айла-шарғы қолдана бастайды. Барлық аймақтарда жаппай тұтқындау басталады. Алдымен оқыған,беделді адамдарды қамауға ала бастайды.

Ұқтырды Қожанияз шатылды деп,
Жапонға алтын алып сатылды деп, –

Қожаниязға тағылған кінә – осы. «Жапонға сатылған,сондықтан тұтқындадық» – деп өздерінің қанқұйлы әрекеттерін бүркемек болады. Қожанияз, Қажым секілді белгілі адамдарды тұтқындағаннан кейін халықта күдік көбейеді. «Қажымның құйыршығы» деген сылтаумен бір түні елу адамды қолға алса, келесі түні тағы да көп адамдарды ұстап әкетеді. Бұрын-соңды мұндай қиянатты көп көре қоймаған халықты үрей билейді. Не үшін тұтқындалып жатқанын түсінбеген елдің түн ұйқысы төрт бөлінеді.

Халықты күдік кеулеп, үрей басты,
Біле алмай неғыларын қатты састы.

Шындығына келгенде бұл халыққа үлкен қасірет әкеліп, мыңдаған адамдардың түбіне жеткен аты шулы 1937-1939 жылдардағы репрессияның Шыңжаңдағы жалғасы болатын. Басы осылай басталған нәубет біртіндеп қарқын ала бастайды. Енді бірді-екілі адамды қойып, топ-тобымен жаппай ұстау басталады.

Ең алдымен қазақстаннан бас сауғалып барған Райымжан Мәрсеков, Зият Шәкәрімұлы, Ғазез Қалбанов бастаған біршоғыр қазақ зиялылары ұсталып, із-түссіз жоқ болады. Олардың соңынан әр аймақтың білікті адамдарына қармақ салады.

Ауыр кезеңнің осындай зұлматы шығармада шынайы бейнеленген. Шыңжың қазақтарының басынан өткен қаралы жылдардың қасіреті дәлелді де дәйекті көрініс тапқан. Тәуелсіздігі, еркіндігі жоқ елдің тартар тауқыметі де көп екен.

Қылығы, міне жүртым,бізге қылған,
Қосылып қанды қайғы күнде тыңнан.
Осында алты жылда өлген адам,
Асыпты орта есеппен алпыс мыңнан-,

деген жолдар тарихи шежіредей естіледі.

Алғашында түтқындаған адамдарын жасырын-жабық құртып отырса, келе-келе қынадай қыруға ашық, құлышына кіріседі. Халықтан қан соқта жасайды. Адамның арманы мен арын аяққа басқан жауыздықтан түршіге түңілеміз. Ақын сөзінде ешқандай жалғандық жоқ. Оның ызалы кек үшқындаған жолдарда қоғамның көлеңкелі көрінісінің бар зұлымдығы шыншыл айтылған әрі келер ұрпақтарға арналған ақтық аманаттай естіледі.

Сонымен, дастанның бірінші бөлімінде «Жиһангерлерге сатылған» деген атпен жүргізілген қанды нәубеттің қалай басталып, қаншама адамдардың өмірін қиғанын хабардар етеді. Бодандықтың зіл-зобалаңы мен қисыны жоқ қысастығын көрген халықтың бастан кешірген қайғы-мұңы айқын көрінеді.

Дастанның екінші бөлімінде гоминдаң жендеттерінің абақтының қараңғы қапасында жатқан адамдарға көрсеткен қорлық пен қорлауы барынша шындық түрғыдан әшкереленеді. Түтқындардың басынан тауқыметке толы күндер өтіп жатады. Жаза басып, жапа шексе өкінбес еді. Алайда ақ-қарасын ажыратпай-ақ аса қаталдықпен қинаудың неше алуан түрін қолданады. Алдымен ес-түсынан танып құлағанша үрғызады. Күндіз тамақ татырмай, түнде үйықтатпай әбден әлсіретеді.

Қанды балақ жендеттер жауап алудың тәсілін сан құбылтып отырады. Айуандықпен үрып-соққан соң қараңғы қапасқа тығып бірнеше тәулік үйықтатпу арқылы түтқындардың жігер-қайратын жасытады.

Ауасы лас, қапырық камерада кенезесі әбден кепкен сәтте қайта сұраққа алады. Енді қинау-қысымның басқа бір түрін қолданады.

Қаптаған темірменен кереует бар,
Жіңішке ортасы ой, жан-жағы тар.
Жатқызып оған таңып сабағында
Еңіреп даусы шығып жылайды зар.

Адамгершілік, ізгілік орнына адамдарды қатыгездікпен жәбірлеу, тағылықпен жазалап отыру абақты төңірегіндегілердің үйреншікті ісі болады. «Қара су, қатқан нанды мүжып», жазықсыз жапа шеккендерге адам ретінде қарап бір ауыз жылы сөз айтатын пенде болмайды. Қатесін қағидаға айналдырған қаныпезерлерге обал-сауап, көзжасы ешқашан әсер етпейді. Қайдағы бір ойлап тапқан өтірік пен жаланы мойындауды талап етеді.

Ал жазалаудың енді бір түрі шегенің үшын жоғары қаратып қаққан қалың тақтайға отырғызады.

Абақтыда отырғандардың көрген күні – осы. Осылайша қинап отыру олардың күнделікті әдетіне айналған. Бұл аз болғандай гоминдаң жендеттері жантүршігерлік азапты үдете түседі. Шығарманы оқыған сайын қаралы жылдардың қайғылы сәттері соншалықты айқын елестеп, санаға салмақ түсіреді.

Адамның жаны кетіп денесінен,
Құйрықты алсаң темір шегесінен.
Тәңірге даусың жетіп күйзелесің
Тырнақтың ине сұқса көбесінен.

Енді бірде басыңды төмен салақтатып асып қояды. Қинау мен қысымның неше түрін қолданады. Қысқасы абақты азабын тартып жатқандар тірі өлік күн кешеді.

Әрине, түтқындардың ешбірі Жапонияға сатылған қылмыскер емес, керісінше жазықсыз жандар еді. Өлгені өлсін, өлмегені қалсын деген принцип ұстана отырып, ұлттың рухын өшіруді мақсат еткен. Әділдік аяққа басылып, арсыздық алға озады.

Сыртыңа екі көзің ойнап шығар
Салғанда басқа келіп құрсау темір.

Басты құрсау темірмен қысудан артық қорлық бола ма? Бұдан басқа да жазалаудың небір сұмдықтарын (адам ағзасына ши жүгірту, бұрау салып қысу, аузы-мұрынға тотияйын, бұрыш езіп құю т.б.) қолданған. Бұл сияқты адамның аза бойы қаза болатын азаптау фашистік қорлаудан аспаса, одан кем түспейтіні аян. Тамұқ тіршіліктегі мұндай азапқа біреулер төзсе, біреулер жан тәсілім еткен. Бірақ ешқандай рақым-қайыр болмаған.

Тұтқындарды өлтірудің де сан түрлі айла-амалы болған. Бірде нәр татырмай аштан өлтірсе, енді бірде екі есігі бар үйге «сұраққа» деп әкеліп осы арада балтамен басын шабады, не найзамен шабақтап өлтірген. Қысқасы адам өлтіретін арнаулы орын болған.

Оңаша екі ауызды екі-ақ есік,
Жері бар айқасатын түбі тесік.
Кірерде сол тесіктен тосып тұрып
Шабады айбалтамен басты кесіп.

Осындай жолдарды оқығанда жүрегің қан жылайды. Сұрқия зұлымдықпен адам өлтірудің сан алуан түрін ойлап тапқанына көзіміз жетеді. Жан-жүрегіңді баурап алатын шынайылық шығарманы шырайландыра түседі.

Сабан төсеп, сасық камерада жатқандарды қызыл қырғын жасап қинап өлтірсе, жүріп-тұруға шамасы барларды таң сәріден түрғызып ауыр жұмысқа салған. Қол-аяқтары ойылып, күн сайын күш-қуаттары кеми береді. Қатқан нанды талшық етіп, денелерін ісік басқан тұтқындар әбден әлсіреп титықтайды. Мұндай озбырлыққа көп адамдар шыдай алмайды. Өлім-жітім көбейеді.

Ақын ақиқатты айтуға ден қояды. Жүрек сыздатар ащы шындықты ашып айтады. Қазақ халқын қынадай қырған жалалы жылдар зұлматын нақтылы таңбалайды. «Бір тарының қауызына сыйған» қауқары жоқ халқына аяушылық білдіреді. Абақтының апанында отырған ақынға ақиқатты айту оңай емес еді. Бірақ Таңжарық қылпылдаған қылыштың жүзінде түрып-ақ қаралы жылдардың қасіретін батыл айта білген.

Шығарманың «Кілтшіге» бөлімінде лирикалық кейіпкер:

Сөз-сойыл жауыздарды үр түмсыққа
Жалақтап қанға апарып матыр демей:-

деп шындықты жеткізуге белді бекем буғанын айтады.

Басқаша айтқанда абақтының кілтін ұстаған Жұмақанды «сөз-сойылмен» соғуды мақсат етеді. Гоминдан өкіметінің жандайшабына айналған оның сұмдық сұрқия ісінен жиренеді. Халқы үшін қаһармандық көрсете алмаса да, бірақ оның сорына айналмауды талап етеді. Зұлымдықтың ғұмыры қысқа боларын біл деп өршілдік көрсетеді. «Ит тойған жеріне» дейтін халық даналығын көлденең тарта отырып, ақын Жұмақан қандасына қапаланады. Жұмақан арқылы Гоминдан өкіметіне қызмет еткендердің азғындығын айыптайды (2, 89 б.).

Жауға жағымпаздану – жан бағу емес, сатқындық деп біледі. Әділдік үшін айқаспа, бірақ сенің орның бұл жер емес деп ашу-арлануын ашық білдіреді. Адамның адамгершілік болмысына қатысты мағыналы ой айтады. Бұл бөлімді Жұмақанға қойған сұрақ түрінде жазғанымен, сауалдың жауабы бірден аңғарылып түрады. Жұмақан «азғындап арын сатып жүргендердің» жиынтық бейнесі. Ақын:

Күнәсіз өлім жаза шеккендер кім,
Оларды өліп жатқан тепкендер кім? –

деп ашына сөйлейді.

Қожасының қолжаулығы болған кілтшіге зығырданы қайнап, опасыздыққа қарсы батыл үн көтереді. Елдің адал азаматтарына жасалған қиянатқа қарсылық білдіреді. Бостандық, әділдікті табанға басып, халыққа қаралы күн тудырған өкіметтің отарлық саясатын айыптай отырып, олардың қол шоқпарына айналған Жұмақанға кектене түседі. Оған айтқан әр сөзі мірдің оғындай өткір, ашына ширыққан ызаға толы болып келеді.

«Өз қолымен өз көзін шұқып жүрген» санасыздығын, намыссыздығын бетіне басады. Отарлаушылардың қазақты қазаққа айдап салған арам пиғылынын түсінбеген кешелігіне күйінеді. Өз

қандастарының хас жауына айналып, халық қарғысына қалма деп ескертеді. Адамдарды бір-біріне жау көрсетіп қарсы қойған залымдықтың сырын ашып, қара ниетке қара таңба басады.

Ақынның түпкі ойы сынап-мінеу ғана емес, өз халқына оқ атқан ант ұрғандарды дұрыс жолға салу. Олардың қиянатын жәмиғатқа жария етіп, қараңғы қапастағы бейкүнә адамдарға жасалған өрескел жазаға қарсы батыл үн көтеріп, әділдікті алға тартады.

Халық қаһарына ұшырамай тұрғанда өз жолын табуды есіне салады. «Қанды қолмен мұртыңды сипағанша» өз халқыңның мұрат-мүддесін ойлауды ұмытпа деп азаматтық арын оятады, шындықты шыжғырып бетіне басады.

Ақын бұл тұста нағыз күрескер тұлғаға айналады. Ел ішін жайлаған жолсыздыққа, Гоминдан жендеттерінің айуандығына және олардың шашпауын көтерген екіжүзді опасыздардың аярлығына қарсы күреседі.

Таңжарық Жолдыұлының бұл шығармасы қайнаған ашу-ызаға, ымыраға келмес кекке толы. Ақын асқан шыншылдықпен өз кезіндегі қан құйлы зұлымдықты талдап-таңбалайды. Шынжаң қазақтарының басынан өткен ауыр азабын, қасірет-ақайғысын көркем куәліктей етіп өлеңмен өрнектеп береді.

Таңжарық Жолдыұлы – өз заманының бар шындығын көркем-ой, кестелі тілмен өрнектеп кеткен талантты ақын. «Абақтының» сүреңсіз, ауыр түрмысына тізе бүкпей төзе отырып абақты өмірін, құпиясын гоминдаң өкіметінің әділетсіздігін, жауыздығын түрме түбінде кісендеулі отырып, сорғалаған қанмен қағазға жазып кеткен. Таңжарықтай жаужүрек ақын жоқ шығар, сірә (3,121 б.).

Дастан халықтың жасымайтын жігерлі қуатын танытып, жауға бас имейтін өр рухының ұранындай естіледі. Қаһармандық пен қажырлыққа үндейтін мұндай шығармалардың тәрбиелік мәні үлкен. Таңжарықтың екінші дастаны «Нүптебектің асы» деп аталады. Қазақ халқы торқалы той, топырақты өлімге ерекше мән берген. Бірі қуаныш, бірі қайғы. Дүниеге сәби келсе үлкен қуаныш көріп той-тамаша өтеді. Адам қайтыс болса оған да құрмет көрсетіліп жол-жоралығы орындалады. Ақ жауып, арулап жөнелтеді, артын күтеді. Қуаныш болсын, қайғы болсын ғұрыптық шығармалардың кейбір жанрлық түрлері орындалады.

Талантты ақын Т.Жолдыұлының «Нүптебектің асы» дастанында Іле өңірінде өмір сүрген атақты бай, Нүптебекке берілген ас суреттеледі. Алдымен ақын Нүптебектің ата-тегі, «Елден асқан» байлығын қысқаша таныстырып өтеді.

Нүптебек елден асқан бай болыпты,
Кемтіксіз төрт-түлігі сай болыпты.

Шығармада оның байлығын суреттеуге мол орын берілген. Қаптаған төрт-түлік малын, салған зауатын, ашқан дүкендерін, алтын күміспен аптаған дүние-мүлік, сән-салтанатына дейін қабаттастыра бейнелейді. Сондай-ақ Нүптебек қатардағы сасық байдың бірі емес, саналы, ақылды, адам ретінде жоқ-жітікке ғарыптарға қол ұшын беріп отырады.

Сасан болыстың баласы Нүптебек 1921 жылы Бестөбе деген жерде ауырып қайтыс болады. Сүйекке әр рудан отыз адам түседі. Дәлірек айтқанда отыз адамға «жол» (сиыт) беріледі. Підияға берілуге тиіс малдың қарасы біршама. Мәселен,

Елу жылқы, елу сиыр,екі жүз қой,
Беруге підияға қойды қамап (4, 570 б.)

Марқұмның жетісі берілген күні келер жылы Күнесте ас берілетіні хабарланады. Онда үлкен аламан жарыс болады. Жиырма бес атқа бәйге беріледі. Бірінші келген атқа жүз жылқы,жүз қой, жүз былғары берілетінін жария етеді. Іле өңіріндегі халыққа үйсін, албан-суан, қызай, қырғыз, үйғыр, дүнген, қытай, қалмақтардың – бәріне сауын айтылып, хат жолданады. Сонымен, Күнестің басы шапқы жайлауында шілденің жиырма бесі күні ас берілетін болады.

Асқа үлкен дайындық жасалады. Үш жүз үй тігіліп, үш жүз бие байланады. Шақырылған адамдардың барлығы келеді. Оларға жылпос, пысық жігіттер қалтқысыз қызмет көрсетеді. Ойын-сауық басталады. Жорға жарыс, құнан жарыс, церк(дар) ойыны, әскери ойын т.б. рет-ретімен өтіп жатады. Бір кезде балуандар күресі басталады. Қазыққа байланған қалмақ балуанын былайша таныстырады.

Басы үлкен қазандай,
Ақыруы азандай.
Екі қолы шынжырлы
Сөзі астам ажалдай.

Мұндай адаммен күресуге екінің бірінің жүрегі дауаламасы анық. Бірден суырылып ешкім шыға қоймайды. Осындай қиын сәтте қазақтар жағы ақылдасып үлкендер Әбділдаға бата береді. Әбділда ақбоз ат мінген Мақсұттың артына мінгесіп белдесуге шығады. Қалмақ балуанын екі адам жетелеп ортаға әкеледі. Айқас басталады.

Бірде жұлқыласып, бірде тіресіп, бірде жұдырық салысады. Түрлі әдіс-айла қолданып, екеуі көп алысады. Бір сәтте өте жылдам қимылдаған Әбділда қарсыласының мойнын бұрап жіберіп есін жиғызбай көтеріп алып ұрады. Ешкімді көзге ілмей, астамсынған қалмақ балуанын:

Өліктей жатты созылып,
Бетінен ары төгіліп.

деп суреттейді.

Балуандары жығылған қалмақтар ойын соңына қарамай атқа қонады. Қазақтар жағы қуанышқа бөленеді, мерейі артады. Келесі кезекте Түрпаннан келген дар ойынын тамашалайды. Астың екінші күні кезек ат жарысына келеді. Бәйгеге мыңға жуық ат қосылады. Бір кезде ел асыға күткен жүйріктердің де қарасы көрінеді. Көмбеге жақындағанда кейбір адамдар ұран салып аттарды көтермелейді.

Бөлініп келе жатыр бір топ қараң,
Келеді топтан озып жалғыз баран.

Бұл дара келе жатқан Еркінбектің Ақтабаны екен. Халық иу-қиу болып лап қояды. Сасан әулетінің балуаны жеңіп, аттары бәйгеден келіп, көңілдері тасиды. Мұндай аламан бәйге шығынсыз да болмайды. Сексен ат зорығып өлсе, талай ат бұрлығып жолда қалады.

Қызыры бұл Сасанның оңай емес
Бақ-дәулет қонғаннан соң басқа келіп,-

деген жолдардан сасан әулетіне бақ қонған, дәулеті шалқыған нағыз бай-бардам адам болғандарын мойындағандай болады. Ас көрінісі, Сасан әулетінің атақ-абыройы тарихи шындыққа сәйкес суреттелген.

Астың соңында ала халықтың арыдан келе жатқан салты орындалады. Қаралы үйдегі ақ торғын, қара шашақ найза түсіріледі, ақ жалау алынады. Қаралы жүк бұзылады. Мұның бәрі азалы күннің біткенін көрсетеді.

Ақ жалау әсемденген ақ боз үйден
Жабықтан түл жиылды төрт бұрышты. (3,590б.), -

деп сипаттайды. Қазақтың көне ғұрып-салты шығармада нанымды көрініс тауып отырады. Ең соңында Нүптебек маркұмның қыз-келіндері дауыс (жоқтау) айтады:

...Асылым әкем, ақылым
Күйінді алыс-жақының.
Дәулет бітіп жасыңда
Даңқыңды жұрттан асырдың, –

дейді.

Қырық жеті жасында қайтыс болғанына өкініш білдіреді. Бақ-дәулетін тілге тиек етеді. Аяулы әкелерін айдын көлге, асқар тауға балайды. Ағайынға қамқор, халыққа сыйлы азамат болғанын айтады. Ендігі заманымыз қандай болар екен деп өздерінің мүң-қайғыларын жеткізеді. Бұл – Нүптебекке арналған соңғы дауыс болып есептеледі. Бір жыл бойы аза тұтқан қаралы уақыт осымен аяқталады.

Оқырман, жалған емес осы сөзім,
Сол кезде он сегізде менің өзім.

дейді. Бұған қарағанда ас Таңжарықтың 18 жаста кезінде болған. Автор оқиғаны көзімен көрген, сол асқа өзі де қатысқан. Дастан кейіпкерлері-өмірде болған адамдар. Бұлардың қоныс-мекендері де қаз-қалпында айтылып отырады. Ал ақын бұл шығармасын 1944 жылы Үрімжі қаласының абақтысында отырғанда жазған (5, 39 б.).

Ақынның бұл туындысы – тарихи-этнографиялық шығарма. Дастанда ас көріністеріне көп орын берілген. Осы арқылы халықтың түрмыс-тіршілігі, этнографиялық салт-дәстүрі шынайы көрініс тапқан. Басқаша айтқанда, белгілі дәстүрдің сыр-сипатына қанығ түсеміз. Бұрынғы кезде белгілі, беделді адамдардың асы ойын-сауықсыз, бәйгесіз, балуансыз өтпейтіні белгілі. Нүптебектің асында да осындай жол-жоралғылар орындалады. Марқұмға қызмет көрсетіледі. Сондықтан ақынның бұл шығармасының танымдық та, тәрбиелік те мәні зор.

Бір айта кетер жай, Таңжарық Жолдыұлы көптеген эпикалық шығармалар жазған. Шығыс желісіне құрылған қаншама қисса-дастандары бар. Бірақ осы эпикалық туындыларының бірен-сараны болмаса, дерліктей бәрін абақтының тар есік, тас босаға, қараңғы қапасында отырып жазған. Ақын қандай қиын қыспақ көрсе де мұқалмас қаламына, төзімді жігеріне қайран қаласың. Жүрегінің оты бар ақын жасуды білмеді, күш-қайратын жоғалтпады, түрме түнегі кедергі бола алмады. Қайта отты өлең-жырларын маздата түсті. Өмірдің шынайы ақиқатын арқау еткен жыр-ескерткіш асыл мұрасын қалдырды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1967. – 3-т. –202 б.
2. Жолдыұлы Т. Шығармалары. – Алматы, 1992. – 256 б.
3. Ысқақұлы С., Сейтжанұлы З., Шортанбаев Ш. Қытайдағы қазақ әдебиеті дамуының алғашқы кезеңі. – Алматы, 2015. – 250 б.
4. Жолдыұлы Т. Таңжарықтың шығармалары. – 2 томдық.,Үрімжі 2012. – 2-т. – 525 б.
5. Егеубаев О. Таңжарық туралы ақиқат // Жұлдыз, 2001 – №4.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА
ART SCIENCE

Журбин Р.А.
магистрант Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова

Бегалинова Г.А.
кандидат искусствоведения,
профессор Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова
E-mail: begalinova@mail.ru

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СРЕДСТВ МУЗЫКАЛЬНОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ДЖАЗЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ СЛУШАТЕЛЯ

Резюме: *В статье рассмотрено взаимодействие средств музыкальной выразительности на примере свинга, а также их влияние на эмоциональное восприятие слушателя. В результате анализа выявлено, что в джазовой инструментальной музыке выразительные средства образуют сложноорганизованную систему, которая определяет звучание данного стиля и его эмоционально-смысловое наполнение.*

Түйін: *Мақалада свинг мысалында музыкалық мәнерлілік құралдарының өзара әрекеттесуі, сондай-ақ олардың тыңдаушының эмоционалдық қабылдауына әсері қарастырылған. Талдау нәтижесінде джаз аспаптық музыкасында мәнерлі құралдар осы стильдің дыбысталуын және оның эмоциялық-магыналық толуын анықтайтын күрделі үйымдастырылған жүйені құратыны анықталды.*

Summary: *The article discusses the interaction of elements of musical expressiveness on the example of swing, as well as their influence on the listener's emotional perception. As a result of the analysis, it was revealed that expressive elements form a complexly organized system in jazz instrumental music and that determines the sound of this style and its emotional and semantic content.*

Восприятие музыки, согласно теории Б.Асафьева, является ведущим, доступным каждому человеку видом деятельности [1]. В целом идея о музыке, как об эффективном и действенном средстве эмоциональной коммуникации не нова. Помимо Б. Асафьева на тему восприятия музыки высказывали свои идеи многие музыковеды, исполнители, педагоги, психологи и другие учёные. Так, Б.М. Теплов утверждал, что переживание музыки является эмоциональным переживанием и выступает как разновидность невербального знания, как единство «аффекта и интеллекта» [2]. Он рассматривает музыку как средство познания мира, но познания эмоционального: «Внеэмоциональным путем нельзя постигнуть содержание музыки... Музыкальное переживание есть переживание эмоциональное и познавательное одновременно» [2, с. 186]. А. Н. Сохор при классификации процессов восприятия в отдельную категорию выделил стадию понимания и переживания музыкального произведения [3, с. 275]. Из более поздних работ по музыковедению следует отнести работу А.Г. Костюка, посвящённую проблемам музыкального вкуса и восприятия, где центральным вопросом является отношение эмоций к содержанию произведения, а также специфика музыкально-эстетического отклика слушателя на музыку» [4]. Интересно высказывание автора, о том, что эмоции, возникающие у слушателя в процессе восприятия, благодаря четкой композиционной структуре произведения сами становятся «логичными», «упорядоченными», приобретают рельефные тенденции развития, становятся «интонируемыми» [4, с 274].

Американские учёные Слобода и О'нейл [5, с 415] установили, что люди слушают музыку в целях получения удовольствия, расслабления, выражения эмоций. По мнению М.Кокишевой, степень ожидаемости от музыкального произведения зависит от подготовленности слушателя: "Диалектичность музыкального восприятия предполагает наличие стабильных слуховых ориентиров, а также ориентиров, обновляющих слуховое восприятие. К стабильным ориентирам мы отнесем ожидаемые звуковые комплексы, к обновляющимся – новое, непривычное слуху звучание. Отсутствие одного из этих составляющих обуславливает потерю интереса к сочинению. Слушатель получает удовольствие от того, что слышит в звучащем произведении знакомые и привычные музыкальные элементы, но еще более его удивляют неожиданные, порой экзотические для его слуха звучания" [6, с. 150]. Последние зарубежные научные изыскания [7] показывают, что музыка способна влиять как на эмоции человека, так и на его настроение, кроме того, слушатели очень точно определяют эмоции, заложенные в музыкальном произведении [8,9]. Балквилл и Томпсон [9] провели исследование с целью определения способности слушателей (непрофессиональных музыкантов) идентифицировать предполагае-

мую эмоцию в музыке из незнакомой тональной системы (то есть из другой музыкальной культуры). Ученые стремились определить психофизические сигналы как главные при восприятии музыкального материала. Психофизические сигналы были определены как «свойство звука, которое может восприниматься независимо от умственного опыта, знания или инкультурации» [9]. Эти психофизические сигналы включали темп, тембр, диапазон тональности, сложность мелодии и ритм. Проводя эксперимент Балквилл и Томпсон предлагали испытуемым прослушать незнакомый музыкальный материал, отмечая при этом как слушатель наблюдал за психофизическими признаками, присущими музыке. Они утверждают, что если суждения и ассоциации сделаны на основе анализа психофизических сигналов, слушатели должны тогда теоретически уметь распознавать заложенные эмоции в музыке из незнакомой тональной системы. Бальквилл и Томпсон выбрали классическую тональную систему хиндустани для эксперимента. Центральное место в классической музыке Хиндустани занимает рага - сложная многоуровневая система, "специфика которой обусловлена принадлежностью к профессиональной музыке устно-письменной традиции" [10, с.18]. Слушатели, незнакомые с тональной системой Хиндустани, правильно определяли эмоции в рагах, а также была зафиксирована значительная корреляция восприятия психофизических элементов музыки с её эмоциональной оценкой. Авторы полагают, что чувствительность слушателей к эмоциям в музыке, возможно, является следствием восприятия психофизических сигналов слуховой среды.

В российском музыкознании есть своя альтернатива термину «психофизические сигналы» - средства музыкальной выразительности. Так, в статье Р.В. Сладкопевеца проанализированы средства музыкальной выразительности как элемент художественно результативной стороны исполнительского процесса [11].

Какие именно средства в большей степени оказывают влияние на эмоциональное восприятие музыкального материала? Так Мэрилин Мур [12] в 2013 году провели эксперимент, субъектами которого стали 41 человек в возрасте от 22 лет до 81 года, каждый из них присутствовал на одной часовой сессии прослушивания музыкального материала. Специально для эксперимента автор сочинил восемь композиций для воссоздания определённых эмоций. В дальнейшем данные сочинения были сыграны при исключении какого-либо средства музыкальной выразительности (к примеру, произведение воспроизводилось без ритмической составляющей). При подведении итогов исследования, выяснилось, что такие музыкальные средства, как ритм и гармония в большей степени влияют на вынесение слушателем эмоциональной оценки музыкальному произведению.

Недавнее исследование нейропсихолога Марины Корсаковой-Крейн (США) поддерживает идею важности гармонии в эмоциональном восприятии музыки, по ее мнению «восприятие музыки – это считывание рисунка слышимой информации» [13]. Для корректного создания любого осмысленного образа при восприятии какой-либо информации необходима подходящая система отсчета В тональной системе отсчета тоника служит центром притяжения, в результате чего получается, что музыка организована как некое гравитационное поле. Марина Корсакова-Крейн считает, что «у музыки есть удивительная способность кодировать чувственную жизнь людей в самых тончайших деталях. Следуя за потоком тонов, звучащих во времени, человеческий разум распознает чувства и общие идеи в звучащей ткани музыки. Эта ткань состоит из тональных расстояний между отдельными звуками и аккордами, организованными вдоль стрелы времени» [13]. Проведено исследование реакции слушателей на все возможные расстояния в тональном пространстве и во всех ладовых условиях: было написано 12 коротких музыкальных фраз, затем каждая из 12 фраз была преобразована так, чтобы получить все начальные и конечные ладовые условия для переориентации (модуляции в 12 других тональностей хроматического звукоряда). Согласно эксперименту, модуляции из одного тонального центра в другой могут быть в четырех ладовых вариантах: из мажора в минор и из минора в мажор, а также из мажора в мажор и из минора в минор. В итоге было установлено, что слушатели уловили разные расстояния в тональном пространстве, причем с такой точностью, как если бы они знали и ясно понимали законы музыкальной теории, участники опыта распознали популярные и необычные развороты в тональном поле. Интересным является следующее заключение автора исследования: «Полученные нами данные говорят о том, что для слушателей музыки переход в дальнюю тональность чувствуется как более холодный и темный по сравнению с путешествиями в близкие тональности. Самое же главное, мимолетные ощущения тепла и света оказались неразделимы с ощущением напряжения - самого главного признака тонального силового поля. Результаты нашего опыта свидетельствуют о том, что … чем даль-

ше конечный тональный центр от начального, тем больше воспринимаемое напряжение и тем темнее и холоднее наши ощущения от перехода в далекую тональность» [13]. В целом в настоящее время прослеживается тренд среди зарубежного музыкального сообщества в выделении гармонии как системообразующего элемента в музыкальном восприятии.

Мы солидарны с мнением таких ученых, как Е.Назайкинский, В.Медушевский, О.Цветкова, А.Лушина и других, подчеркивающих важность комплекса средств музыкальной выразительности. Рассматривая проблему восприятия джазовой инструментальной музыки, в частности «свинга» (30-40 годы XX века), отметим, что не следует каждое их средств музыкальной выразительности анализировать дискретно, так как при этом нарушается целостность музыкального материала – джазового стандарта. Для полного понимания данного вопроса приведём анализ джазовых стандартов «Fly Me the Moon» [14] и «Autumn Leaves» [15]. При детальном рассмотрении выясняется насколько тесно между собой взаимодействуют, гармония, мелодия, лад, ритм и т.д. В частности, в каждом джазовом стандарте можно встретить серию из отклонений (временный переход в другую тональность) и модуляций (смена тональности). Следует отметить, что отклонения/модуляции происходят посредством применения гармонической последовательности IIm7-V7-Imaj7, V7-Imaj7 в мажоре (например, Dm7 – G7 – Cmaj7) либо IIm7b5 – V7 – Im7, V7-Im7 в миноре (например, Dm7b5 – G7 – Cm7), где аккорд от второй ступени относится к субдоминантовому семейству (S) аккордов, аккорд V – к доминантовому (D), а аккорд I - к тоническому (T).

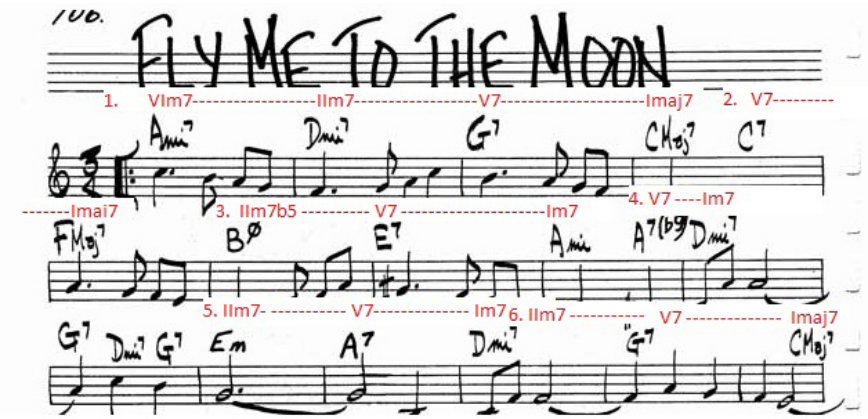

Рис. 1. Анализ стандарта «Fly Me to the Moon»

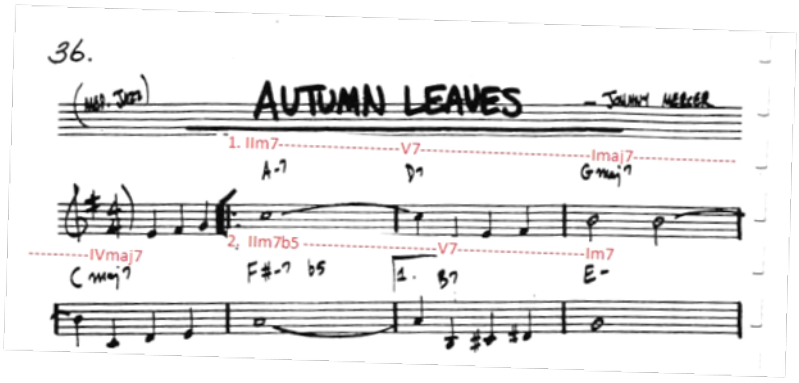

Рис. 2. Анализ стандарта «Autumn Leaves»

Как мы видим, из анализа стандартов (рис. 1, 2) в джазовой музыке встречается очень много отклонений в другие тональности, по сути, весь гармонический язык строится на таких отклонениях со смещением тонального центра и музыкального лада. Мы предполагаем, что инструментальная джазовая музыка потому и интересна, так как в каждом джазовом стандарте происходит постоянная смена

эмоционального состояния посредством отклонения в другие тональности, и как мы выяснили из исследования М. Корсаковой-Крейн, простой слушатель очень точно улавливает и воспринимает данные тональные смещения.

Теперь проанализируем как работает мелодия джазовой композиции совместно с гармонией. Здесь стоит отметить, что каждый аккорд в джазовом стандарте представляет из себя полноценную функциональную единицу, и каждый импровизатор вправе рассматривать данный аккорд как отдельный тональный центр (например аккорд Dm7 в Dm7-G7-Cmaj7, можно рассматривать как часть данной прогрессии, а можно - как отдельную функциональную единицу, т.е. тональный центр нота Ре, дорийский лад и т.д.). Таким образом, каждый аккорд обладает своим характерным музыкальным окрасом, который подчёркивается мелодией посредством выделения «guide tones» (характерные аккордовые тона). В джазовой музыке характерными тонами аккорда является 3 и 7 ступени. Если брать в качестве рассмотрения строение септаккордов (maj7, m7, m7b5, dom7), то получим следующее:

maj7 - 1;3;5;7 (тоника, большая терция, чистая квинта, большая септима)

m7 - 1;b3;5;b7 (тоника, малая терция, чистая квинта, малая септима)

m7b5 - 1;b3;b5;b7 (тоника, малая терция, уменьшенная квинта, малая септима)

dom7 - 1;3;5;b7 (тоника, большая терция, чистая квинта, малая септима)

Как мы видим, 5 ступень остаётся неизменной (за исключением полууменьшенного септаккорда), а первую ступень аккорда, как правило, играет контрабасист. Тем самым, остаются две ступени, которые и характеризуют звучание каждого аккорда.

Мелодия в джазовом стандарте на сильную долю (смена аккорда) в подавляющем большинстве случаев приходится на третью или седьмую ступень аккорда, тем самым подчёркивая его характер, более того обеспечивается плавное голосоведение.

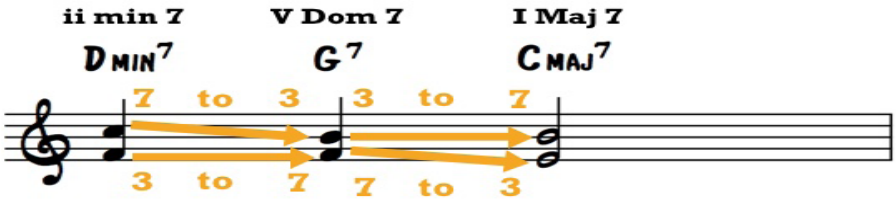

Рис. 3. Пример плавного голосоведение в прогрессии II-V-I посредством использования «характерных тонов» аккорда

Следующие средства музыкальной выразительности, которые тесно связаны с мелодией и гармонией в джазе, а также являются одними из главных характеризующих элементов данного стиля музыки это – ритм, темп и пульсация. По мнению многих великих джазовых музыкантов (Херби Хэнкок, Чик Кориа и др.) ритм является системообразующим элементом этой музыки. Так Луи Армстронг говорил: «Если вы, слушая эту музыку, не притоптываете ногой, вам никогда не понять, что такое джаз» [16]. Отличительной чертой джаза является разнообразная синкопированная ритмика. «Ощущение джаза достигается присутствием свинга, ритмической импульсивности, рождающей напряжение в момент исполнения джазовых произведений» [16]. «Свинг» (англ. «swing» - качание, вращение) - присущая только джазу полиритмия, характеризующаяся триольной пульсацией – две восьмые ноты по времени играются как триольная четверть и триольная восьмая: ♫=♩♪ .

Однако следует отметить, что исполнение только триолей не даёт полного чувства свинга, а именно акцентировка, перемещение акцента с сильной доли на слабую долю обеспечивает данное ощущение.

Рассматривая лад, как средство музыкальной выразительности, ярко характеризующее джазовую музыку «свинг», приведем пример стандарта «So What?» величайшего трубача и новатора Майлза Дэвиса, который переосмыслил подход к использованию лада в музыке. Этот стандарт считается поистине революционном из-за своей интересной структуры. Так, первые шестнадцать тактов (две части А по 8 тактов) звучит только один аккорд Dm7, следующие 8 тактов (часть В «бридж») – аккорд

Ebm7, далее повторяется первая часть А. По задумке автора часть А представляет из себя дорийский лад в тональности ре, что всячески подчёркивается мелодией (а именно секция духовых инструментов играет трезвучие Gmaj и Fmaj, где часть трезвучия Gmaj является нота В – шестая повышенная ступень минорного звукоряда – характерная ступень дорийского лада), а часть В – дорийский лад, только уже в только в тональности ми бемоль. Столь незамысловатая гармония даёт огромный простор для солиста во время его импровизации.

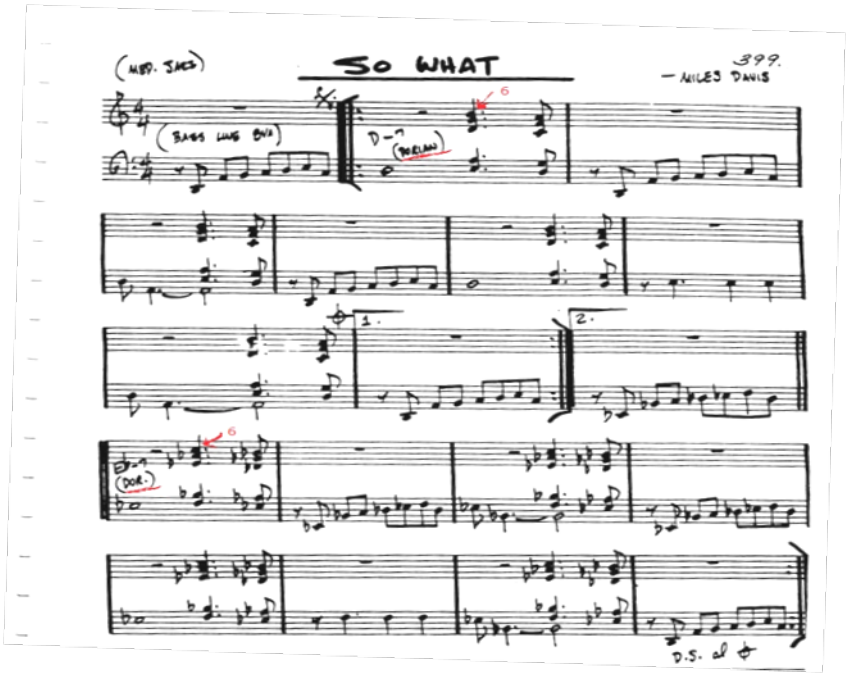

Рис. 4. Джазовый стандарт «So What»

В последнее время западными музыковедами гармония выделяется как главный системообразующий элемент в музыке - популярный концепт «отрицательной гармонии» (Negative Harmony) является тому подтверждением [17, 18]. Мы считаем, что данный взгляд является однобоким при анализе средств музыкальной выразительности, а также ведёт к неправильной «эмоциональной подаче» музыкального материала слушателю – композиторы и исполнители, придерживающиеся данной точки зрения, не имеют возможности донести до слушателя всю эмоционально-смысловую палитру, так как излишне сфокусированы на гармоническом аспекте музыки.

На наш взгляд, уровень взаимодействия средств музыкальной выразительности в джазе находится на более высоком уровне и их совокупность создает то самое, неповторимое звучание свинга 1930-1940-х годов. Изменение или исключение хотя бы одного из элементов приводит к кардинальной смене эмоционального настроения музыкального произведения. Увеличение темпа джазовых композиций вкупе с усложнением мелодической линии привело к созданию бибопа, переосмысление ладовой концепции послужило толчком к развитию модального джаза, дальнейший отход от концепции тональной музыки стал основой возникновения атонального джаза, эксперименты известного американского пианиста и композитора Хэрби Хэнкока с пульсацией и музыкальным грувом стали истоками рождения хип-хопа.

Каждый джазовый музыкант-исполнитель должен проводить комплексный анализ музыкального произведения посредством изучения всех средств музыкальной выразительности, понять его «эмоциональную суть», прежде чем браться за его исполнение. Неполноценное восприятие исполнителем музыкального материала приводит к неправильной трактовке, что в конечном итоге сказывается на слушателе, который не может адекватно оценить всю эмоционально-смысловую палитру произведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс. - М.- Л.: Музгиз, 1947. - 163 с.
2. Теплов Б. Психология музыкальных способностей. - М.: Наука, 2003, 379с.
3. Сохор А. Социология и музыкальная культура. М, 1975, с. 275.
4. Костюк А. Восприятие музыки и художественная культура слушателя.- Л, 1971.
5. Sloboda, J., O'Neill, S. (2001). Emotions in everyday listening to music. In P.Juslin & J.Sloboda (eds). Music and emotion: Theory and research (pp.415-429). Oxford, England: Oxford University Press.
6. Кокишева М. Симфонический кюй в творчестве современных композиторов Казахстана: генезис жанра, типология и развитие. Дисс. доктора философии (PhD). - Алматы, 2016.
7. Gabrielsson Alf, Juslin P.N. Emotional Expression in Music Performance: Between the Performer's Intention and the Listener's Experience/SAGE Jornal //https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0305735696241007
8. Blood, A. J., Zatorre, R. J. (2001). Intensely Pleasurable Responses to Music Correlate with Activity in Brain Regions Implicated in Reward and Emotion. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 98, 11818-11823// https://www.scirp.org/(S(i43dyn45teexjx455qlt3d2q))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1640746
9. Balkwill, L., Thompson, W.F. (1999). A Cross-Cultural Investigation of the Perception of Emotion in Music: Psychophysical and Cultural Cues. Music Perception: An Interdisciplinary Journal, 17(1), pp. 43-64
10. Савина Н. Рага в североиндийской традиции кхаяль :к проблеме текста: автореф. дис... канд.иск.- Владивосток, 2008.
11. Сладкопевцев Р. Средства музыкальной выразительности как элемент художественно-результативной стороны исполнительского процесса/ Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. - М. 2014, №5(61), с.314-319.
12. Marilyn M. Moore (2013) Comparison of the Strength of Harmony, Melodic Line, Rhythmic Variation, and Expressive Elements in Influencing Emotional Judgment in Music. Master's Theses Pubilcation
13. Корсакова-Крейн М. Эмоции в музыке: восприятие расстояний в тональном поле/ Электронный ресурс//https://postnauka.ru/longreads/38133
14. Ссылка: https://www.youtube.com/watch?v=mQR0bXO_yI8
15. Ссылка: https://www.youtube.com/watch?v=KZbI2VZF9K8
16. Ритм в джазе// электронный ресурс http://www.musicexplore.ru/muexs-273-1.html
17. Levy E. A Theory of Harmony. State University of New York Press. 1985.
18. Ссылка: https://medium.com/cuepoint/rockit-revisited-how-herbie-hancock-crafted-a-hip-hop-classic-12cd-19406ca5

Тоқжанов Т.
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
E-mail:torakhmet@list.ru

ДОМБЫРА ТІЛІ

Түйін. *Мақалада күй құдіреті, оның әр ұлт рухындағы төл көрінісі, қазақтың халық аспаптары құрылысы, атаулары, маңыздылығы мен қасиеттері сипатталған. Қазақтың күй өнері біздің заманымызға дейін-ақ өз алдына жанр болып қалыптасқанға ұқсайды. Бұған ежелгі замандардан бүгінгі күнге жеткен күйлеріміз куә дей отырып, Т.Мергалиевтың "Қазақ күйлерінің тарихы" еңбегінен дәлел келтіреді. Қазақтың күйлері орындалатын аспаптың жасалуының қарапайымдылығы мен күйінің құлаққа қонымды, қазақы үнге тән қасиеттілігін айта келіп, оны бір сарынды дейтіндерді сынайды. Бір қарағанға барынша қарапайым көрінетін домбыраның ондаған түрлері мен аттарын (балдырған, қалақша, тамшы, алтай, гүн, туран, саз, абыз, адай т.б.) тізеді, әр өңірдің аз ғана ерекшеліктерін атамағанда, құлақ күйлері мен пернелердің атаулары жалпы жобасы бірдей аталады. Не бары екі шекті домбыраның құлақ күйі бірнеше түрге келтірілетінін және сол келтірілген құлақ күйлерінде де ондаған күйлер шертіледі. Мәселен, "Тел бұрау"-ол қазіргі музыка тілімен айтқанда унисон, "Шалыс бұрау"-секунда, "Қалыс бұрау"-терция, "Оң бұрау"-кварта, "Теріс бұрау"-квинта т.б. бұраулар да бар және осы аталған бұрауларда көптеген күйлер орындалады. Ол күйлер бүгінгі күні сирек те болса орындалатыны, нота жазбаларының сақталғандығы туралы айтылады.*

Тірек сөздер: *күй тарихы, қазақ музыкасы, домбыраның түрлері, домбыраның бұраулары.*

Токжанов Т.
Казахская национальная консерватория имени Курмангазы
E-mail:torakhmet@list.ru

ЯЗЫК ДОМБРЫ

Аннотация. *В статье описывается сила воздействия кюя, его проявление в национальном сознаний, конструкция казахских народных инструментов, их названия, значение и свойства. Искусство казахского кюия до нашего времени представляло собой особый жанр. Об этом свидетельствуют кюи, дошедшие до наших дней с древних времён, которое приводит Т.Мергалиев в совём труде "История казахских кюев". Говоря о свойственной казахскому звуку сакральности, его мелодичности исследуется простота изготовления инструментов для исполнения казахских кюев и благозвучность их для слухового восприятия. Сушествуют десятки разновидностей и названий домбры (балдырган, калакша, тамшы, алтай, гун, туран, саз, абыз, адай и др.), с небольшими региональными отличиями в форме которых, строй и названия ладов практически идентичны. Строй двухструнной домбры, как и кюи, исполняемые в той или мной настройке, сводятся к нескольким видам. К примеру, существуют настройки "Тель бурау"-в современной терминологий унисон, "Шалыс бурау"-секунда, "Калыс бурау"-терция, "Он бурау"-кварта, "Терс бурау"-квинта и другие, и в этих настройках исполняются многие кюи. Сегодня эти кюи исполняются довольно редко. Однако их нотаций и записи о них сохраняются.*

Ключевые слова: *история кюя, казахкая музыка, виды домбры, настройка домбры.*

Tokzhanov T.
Kurmangazy Kazakh National Conservatory
E-mail:torakhmet@list.ru

THE LANGUAGE OF DOMBRA

Abstract. *The article describes the power of kuy impact, its manifestation in the national consciousness, the design of Kazakh folk instruments, their names, meaning and properties. The art of the Kazakh kuy was a special genre until now. This is evidenced by the kuys, which have survived to our days since ancient times, which T.Mergaliev cites in his work "The History of the Kazakh kuy". Speaking about the inherent Kazakh sound of sacredness, its melodiousness, the simplicity of making instruments for the performance of Kazakh kuys and their euphony for auditory perception are explored.*

There are dozens of varieties and names of dombra (baldyrgan, kalaksha, tamshy, altai, gun, turan, saz, abyz, aday etc.), with small regional differences in the form of which the order and names of frets are almost identical. The temperation of a two-stringed dombra, among the kuys performed in one or another tuning, is reduced to several types. For example, there are such tuning as "Tel buray"-unison in modern terminology, "Shalys buray"-second, "Kalys buray"-third, "On buray"-fourth, "Teris buray"-fifth and others, and these tuning are used in many kuys. Today, these kuys are rarely performed. However, their notations and notes about them remain.

Key words: *history of kuy, Kazakh music, types of dombra, tuning od dombra.*

Музыкасыз әлемде үлт жоқ. Музыка адамзатқа ортақ. Әр үлттың үлттық рухы музыкасында сақталған. Ежелгі қытай ойшылы Конфуций;(шамамен б.д.д.551-479 жж.) "Егер бір елді басқарудың жай-жапсарын білгің келсе, сол елдің тәртіп-тағылымын танымақ болсаң, онда музыкасына құлақ түр [1,116]"-депті. Ең әсерлі сиқырлы сұлу сөз де адам сезіміне музыкадай әсер ете алмайды. Д.Шостакович; "...если бы музыка могла выражать только то, что выражает человеческая речь, музыка была бы не нужна [2,3]" дейді. Шынында да музыканың берер әсерін тілмен, сөзбен айтып жеткізуге болатын болса онда музыканың қажеті болмас еді.

О баста әлем халықтарының барлығында дерлік музыка, поэзия, би бірге, ара-жігі ашылмай біртұтас синкреттік қалыпта дамыған. Мәселен, ежелгі грек философы Платон;"Приминение отдельно взятой игры на флейте и на кифаре заключает в себе в высокой степени безвкусное и достойное лишь фокусника [3,6]" деген. Музыканың синкреттік қалыпта өрілуі, дамуы күні бүгінде бірнеше халықтар мен үлттарда сақталған. Кавказ халықтарында, татарларда, өзбектерде де музыка , ән, би барлығы біртұтас күйде бірге жүреді. Өнер дамып, жетіліп, кемелденгенде синкреттік қалыптан салаланып бөлініп шығады[4,30]. Демек, қазақтың күй өнері біздің заманымызға дейін-ақ өз алдына жанр болып қалыптасқанға ұқсайды. Бұған ежелгі замандардан бүгінгі күнге жеткен күйлеріміз куә. Тымат Мерғалиевтың "Қазақ күйлерінің тарихы" еңбегінде; "Біздің жыл санауымызға дейінгі VII-IV ғасырларда Орта Азияны Сақ тайпалары мекендеген. Сақ дәуірінде дүниеге келген сарын-саздардың мол бұлағы біздің заманға жетіп отыр. Халық күйшілері сүйіп тартатын көне күйлердің ішінде "Шыңырау", "Аққу" т.б. күйлердің әуен-ырғағы, аңызы Сақ дәуіріне жатады. Біздің жыл санауымызға дейінгі III-II ғасырларда Ғұндар әлемдегі ең күшті мемлекет болып дәуірлеп түрған. Ғұн дәуірінен біздің заманға жеткен байырғы саз-сарындар "Кеңес", "Сары өзен", "Шұбар ат" сияқты ескі күйлердің әуен-ырғағы ғұн дәуірінен бастау алатыны байқалады [5,79]". Мінеки, байқап отырғанымыздай, біздің заманымызға дейінгі VII-IV, III-II ғасырлардан, сақ, ғұндардан жеткен күйлеріміз бар екен, демек күй өнері ертеде-ақ қалыптасқан деуге толық негіз бар.

Қазақ музыкасының тамыры тым тереңде. "Археологиялық олжалардың ішінде,-деп жазады академик В.Виноградов, кем дегенде осыдан екі мың жыл бұрын тұтынылған қос ішекті аспаптың бейнесі айрықша назар аудартады. ...Бұған бүгінгі күні ең тектес, ең жақын аспап ретінде қазақтың домбырасын жатқызуға болады [6,111]". Мүндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Демек, бүгінгі күнгі домбырамыздың пішіні сол кездің өзінде бір қалыпқа түсіп қалыптасып болған. Музыкалық аспап жетіліп, әбден қалыптасып, үлыс пен үлттарға, "сіңісті" болмай, музыкалық шығарманыңда өркен жайып, кең етек алып тарап кете қойюы неғайбыл.

Қобыз да, домбыра да-екі шекті аспап. Осынау бірнеше мыңжылдық даму тарихы бар музыкалық аспаптар біздің заманымызға дейін еш өзгеріссіз жетіп отыр. Тәңірге табынған түркілердің ұғымында бір нәрсе анық болатын; аспан-жер, күн-түн, өмір-өлім, от-су, ақ-қара, шындық-өтірік, жақсылық-жамандық т.с.с. Міне, осындай философиялық ұғымнан қобыз да, домбыра да қос ішекті болып туған болуы керек. Домбыра - қазақ халқына кең тараған ең танымал аспаптардың бірі. Адам дауысына барынша жақын қоңыр үнді домбыра, тыңдармандарын бей-жәй қалдырмайтын "сиқырлы "қасиетке ие. Табиғаттағы кез-келген дыбыстарды домбыра шектерімен ешқандай қиындықсыз салуға болады. Әсіресе аң-құстардың шығаратын үнін. Домбыра аспабы өзінің қарапайымдылығына қарамастан кез-келген тыңдаушыға түсінікті әрі жағымды әсер ететінін әр-түрлі үлт өкілдерінің ғалымдары, музыка мамандары және домбыраны көріп, тыңдап естіген қарпайым халықтарда өз ойлары мен лебіздерін қағаз беттерінде қалдырған. Домбыраның қарапайымдылығы яғни ешқандай темір, мыс немесе механика пайдаланбай, күнделікті түрмыс-тіршілікте қолданылатын ағаш, желім, және малдың терісі, шегінен жасалатын технологиясының күні бүгінде көп өзгеріске түсе қоймағаны белгілі. Қазақтар, домбыра аспабын жасағанда тұтас, бүтін ағаштан шауып, ойып жасаған. Қазақ халқы тұтынған тәңірлік наным-сенім бойынша тек бүтін ағаштың бойында ғана сол ағаштың жаны яғни қасиеті сақталады деп

түсінген. Басқаша тәсіл, басқаша амалмен (құрау, желімдеу, жинау) музыкалық аспаптар жасамаған. Мұндай аспаптар қатарына қыл қобыз да жатады. Ал, қыл-қобыз аспабының күні бүгінге дейін бүтін ағаштан ойылып жасалатыны белгілі.

Бір қарағанға барынша қарапайым көрінетін домбыраның ондаған түрлерімен аттары бар (балдырған, қалақша, тамшы, алтай, ғұн, түран, саз, абыз, адай т.б.) ал құлақ күйлері мен пернелердің атаулары әр өңірдің аз ғана ерекшеліктерін атамағанда жалпы жобасы бірдей аталады. Өзге ұлттар, әсіресе орыстар; "Қазақтар домбырасын келтіруді білмейді, қалай жатса солай алып, не болса соны тарта берген" деген әңгімелерді де талай есітіп ренжігеніміз бар. Алайда өсе келе ондай әңгімелердің шындықтан алыс емес екенін байқап, "ұлы" ата-бабаларымызға өте риза болғандығымызды жасыра алмаймын. Не бары екі шекті домбыраның құлақ күйі бірнеше түрге келтірілетінін, және сол келтірілген құлақ күйлерінде де ондаған күйлер шертілетінін өзге ұлттар қайдан ұқсын. Мәселен, "Тел бұрау"-ол қазіргі музыка тілімен айтқанда унисон, "Шалыс бұрау"-секунда, "Қалыс бұрау"-терция, "Оң бұрау"-кварта, "Теріс бұрау"-квинта т.б. бұраулар да бар және осы аталған бұрауларда көптеген күйлер орындалған. Ол күйлер бүгінгі күні де сиректе болса орындалады, ноталары мен записьтері де сақталған. Мінеки, осындай көп бұраудағы әр түрлі күйлерді тыңдаған өзге ұлттарға шынында да домбырадағы күйлер қалай болса солай орындала беретіндей көрінетін болса керек. Әрине, шын мәнінде талай маман музыканттар біздің домбырамызбен жақынырақ танысқанда таң қалып таңырқағандарын жасыра алмайтындықтарын да айта кеткен жөн.

Домбырадағы пернелердің атауларын жаттау, аспапты жаңа үйреніп жүрген үйренушілерге қолайлы, бүгінгі күннің нотасына бара-бар болған.

Есте жоқ ескі замандарда жыр, терме, әндеріміз қобыз, домбыра т.б. көптеген музыкалық аспаптардың сүйемелдеуімен орындалған. Ал аспаптық музыкамыздың қай ғасырда қалыптасқанын дөп басып айту қиын. Профессор Т.Қоңыратбаев, күй сөзінің семантикасын тарихи негізде былайша жүйелейді; "1.Сарын. Ол V-VI ғасырлардағы бақсылық сарынына арқау болған музыкалық ладтық жүйе[7.263]" десе, профессор А.Сейдімбеков көне кезең күйлерін біздің заманымызға дейінгі VIII ғасырға тірейді [8.119]. Бақсылар сарыны негіз болған аспапты музыкамыздың сараланауына ұлы жыраулардың үлесі ерекше болған. Қорқыт күйлері, "Ақсақ құлан", "Ел айырылған", "Сағыныш" күйлерінің авторлары Кетбұғы, Асанқайғы, Қазтуғандар ел бастаған көсем, сөз бастаған шешен, қол бастаған батыр бола тұра, тарих бетінде ұлы жыраулар болып жазылды, соған қарамастан олардың күйлері аспаптық музыкамыздың яғни күй жанрының "шаңырағын" нығайтқаны айтпасада түсінікті.

Күй ән-жырдай емес, оның сөзі, тілі жоқ. "Қандай бір зарлы саз-сарынға салсаң да, аспапты музыка қай балаңның өлгенін немесе қай жаудың шапқанын, ол жаудың қай ауылды нешесі күні шапқанын айтып бере алмайды [9.30]". Әрине, аспаптың адамша сөйлеуі мүмкін емес екені баршаға белгілі ғой. Бірақ адам дауысын, тембірін тауып, дыбыс пен ырғақтың үйлесімімен сөз интонациясын келтірген күйшілеріміз тарихта аз болмаған. Мысалы, Құрманғазының "Аман бол шешем, аман бол" немесе "Бұқтым-бұқтым" күйлері, тілін жақсы білетін қазақтың бәріне түсінікті емес пе? Күй қазаққа ортақ болғанымен оны түсіну бақытына кез келген қазақ ие бола бермейтіні өкініштi-ақ.

Халқымызбен біте қайнасып кеткен қобыз бен домбыра-қазақтардың рухани байлығы. Қыл қобыздың қылына, домбыраның шегіне "жан" бітірген ұлы жыраулар мен күйшілер аң-құстар, жан-жануарлармен де саз тілінде сөйлесе алатынын әр кез дәлелдеп отырған. "Ақсақ құлан", "Нар идірген", "Тел қоңыр", "Аққу" т.б. көптеген күйлеріміз сөзімізге дәлел бола алады.

Қазақ халқының мінез-қылығын, психологиясын дәл көрсете алатын бірден-бір жанр оның музыкасы, күй өнері, күй тілі. Жерінің кеңдігін, әсем табиғатын, түрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін және әр адамның жеке басының мұң-мұқтажын, қуанышы мен қайғысын, арманы мен сағынышын аспап арқылы баяндайтын қазақ халқы тіпті күнделікті әзіл-қалжыңын да аспапқа айнытпай сала алатын болған.

Қазақ жерінің кеңдігі сияқты музыкасының да ауқымы өте үлкен әрі күрделі. Жыр күйлерден циклді күйлерге дейінгі, шертпе күйден төкпе күйге дейінгі аралықтағы мазмұндылығы аспан мен жер арасын, о дүние мен тірілер әлемін, он сегіз мың ғаламда ұшқан құс, жүгірген аң, жыбырлаған жәндікке дейін қазақ күйшілерінің назарынан тыс қалмаған. Күйді түсіне алмаған, сіңіре алмаған тыңдаушыға (әсіресе басқа ұлт өкілдеріне) күй біркелкі (монотонный, однообразный) болып естілуі ғажап емес, оған таңдануға болмас. Бір қарағанға қарапайым ғана болып көрінетін аспаптардан шығатын осынау музыка, тыңдағанға жұпынылау болып естілуі мүмкін. Қоңыр үнді қобыз бен домбыра, қазақтың

ұлттық колоритін, қазақтың өз үнін, өз дауысын ғана салуға лайықталған, бейімделген. Сондықтан күйді түсіну үшін, түйсіну үшін қазақ тілін өте жақсы білу заңдылық деп білемін. Жоғары дәрежеде дамыған қазақ музыкасы терең мазмұндылығымен, ритмикалық байлығымен және үнемі дамып, жетіліп тұратындығымен құнды.

Қазан төңкерісімен бірге қазақ өмірі де өзгергені белгілі. Жаңа заманмен сахна келді. Таяқтың екі ұшы болатыны секілді сахнаның да пайдасы мен зияны болды. Әсіресе, аспапты музыкамызда күйдің қасиетін, мазмұн-мағынасын, қағыс ерекшеліктерін түсінуге бірден-бір себепші күйдің шығу тарихы, күй аңызы ұмыт бола бастады. Өзін қоршаған ортаға күй аңызымен күйдің шығу тарихын айта отырып күй тартатын күйші, енді тек "Құрманғазының күйі Төремұрат, орындайтын Бекболат"-пен ғана шектелді. Қазақ күйлерінің тектен тек шықпағаны, бәрінің де аңызы, шығу себебі болатыны белгілі. Міне, күймен қатар жүретін, қосарлана айтылатын күй аңызы, күй тарихы өмірден осылай шеттеп, сахна сыртында қала берді. М.Өтеуов пен Ш.Төлегенұлы "Ғасырдан-ғасырға" естелік кітаптарында; "...1917 жылғы октябрь көтерілісінің прогрессивтік маңызынан гөрі кертартпалық сипаты басым болды. Жұртымыз қазақы мәдениеттен аластатылып, діни жолдан біржолата бездірілді. Міне, осы фактордың көрер көзге бұзылуынан дербес ел болған 1991 жылдан, күні бүгінге дейін көне соқпаққа түсе алмай келеміз. Көне соқпақ деп, халқымыздың салт-дәстүріндегі адамгершілік қағидасын айтып отырмыз [10.57]" дейді.

XIX ғасырды қазақ музыкасының "Алтын ғасыры" деп атайды, ал одан кейінгі XX ғасыр да тума таланттардан кенде болмағаны баршамызға белгілі. Бүгінгі таңда да күй көшінің керуені бұзыла қойған жоқ. Қаршыға, Айтқали, Секен есімдерін атасақта жеткілікті емес пе? Әр түрлі тақырыпта туған туындыларынан қазақтың "иісі" мен заманының самалы есіп тұрады, демек мұндай туындылар қазақтың күй өнерінен ойып түрып орын алатынына күмәніміз жоқ.

"Күй тез орындалатын болып кетті, пернелер көбейіп кетті, күй шұлдірлеп кетті" деген әңгімелерді құлағымыз шалатыны жасырын емес. Кешегі Рысбай, Қаршыға ағаларымыз тірі кезінде мұндай сөздерді ешкімнің айтуға батылы жете қоймайтын еді, қазір кім болса сол аузына келгенін айта беретін заман болды ғой. Меніңше, күйді жылдам орындай алмайтын ортаң қол домбырашылар ғана осындай әңгімелерге жел беріп, өрбітетін сияқты болады да тұрады. Әйткенмен көпке топырақ шашудан әсте аулақпын.

Қаншама мыңжылдықты артқа тастап, қазақтың қазынасына айналып, рухани байлығымыз болған күй өнерінің тілі әлі мұқала қойған жоқ. Құрманғазы, Дәулеткерей, Динаны дүниеге әкелген қазақ халқы әлі талай тарланбоз күйшілерді дүниеге келтіретініне кәміл сенемін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сейдімбеков А. Сонар. Алматы. 1989 ж., 116-б.
2. Шостакович Д. Знать и любить музыку. Москва, 1958 ж., 3-б.
3. Ливанова Т. История западно-европейской музыки до 1789 года, Москва, 1983ж., 6-б.
4. Тоқжанов Т. Сырлы сарын. Алматы, 2002 ж., 30-б.
5. Мерғалиев Т. Қазақ күйлерінің тарихы. Алматы, 2003 ж., 238 б.
6. Сейдімбеков А. Сонар. Алматы, 1989 ж., 111-б.
7. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. Алматы, 1991 ж., 263-б.
8. Сейдімбеков А. Сонар. Алматы, 1989 ж., 119-б.
9. Тарақты Ақселеу. Күй шежіре. 1992 ж., 30-б.
10. Өтеуов М. Төлегенұлы Ш. Ғасырдан-ғасырға. Алматы, 2000 ж., 57-б.

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ
ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА
HISTORY SCIENCE

Алимпиева Т.Г.
к.и.н., PhD, доцент
факультет экономики и права
Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
E-mail: alimpiyeva@mail.ru

АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ОБ ОТРАЖЕНИИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ НАСЕЛЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ ГОСУДАРСТВА в 20-30-х гг. XX века

Түйін: *Мақалада мұрағаттың шынайы және толық құжаттары негізінде 20-ғасырдың 20-30 жылдардағы драмалық оқиғалар бұл – репрезентативтілік ахуалды мәселелердің бірі болып саналды. Құпия түрде сақталған мұрағат құжаттары халықтың саяси психологиялық санасын оятты. 20-30 жылдары Кеңес өкіметінің идеологиялық ұстанымдарын және бұқаралық науқандарды өткізу үшін әлеуметтік базаның негізі тұжырымдалды. 20 ғасырдың 20-30 жылдары шаруалардың саяси санасында таптық күрес идеясы болған жоқ.*

Резюме: *В статье рассматривается проблема репрезентативности, полноты и достоверности архивных источников изучения драматических событий 20-30-х гг. XX века. На основе рассекреченных архивных материалов раскрыто содержание политической психологии населения. Обосновано утверждение о том, что социальной базой для проведения массовых кампаний и идеологических установок советской власти в 20-30-х гг. XX века являлся мощный бюрократический и карательный аппарат; в политическом сознании крестьянства не привилась идея классовой борьбы.*

Summary: *The article deals with the problem of representativeness, completeness and reliability of archival sources for studying the dramatic events of the 1920s and 1930s. The content of the political psychology of the population is disclosed on the basis of declassified archival materials. It substantiates the assertion that the social base for conducting mass campaigns and ideological attitudes of Soviet power in the 1920s and 1930s was a powerful bureaucratic and punitive apparatus; in the political consciousness of the peasantry did not embrace the idea of class struggle.*

Современной историко-правовой наукой недостаточно изучено отношение населения к массовым кампаниям советской власти 20-30-х гг. XX в.: национальная политика, займы, налогообложение, коллективизация, раскулачивание, лишение избирательных прав, огосударствление кооперативных объединений, выселение «вредителей» и «врагов народа» и т.д. До сих пор нет объективных ответов на вопросы: на какие слои общества опирался аппарат государства при их проведении; какие нормативные правовые акты регулировали данные процессы (например, с грифом «совершенно секретно»); какова была подлинная цель вышеназванных массовых кампаний? В этот период, – как отмечает С.Е. Кенжебаева. – была уничтожена практически вся досоветская казахская интеллигенция и началось формирование интеллигенции советского образца, и именно в этот период в казахском обществе происходили крупнейшие политические, социально-экономические и культурные трансформации [1].

С.Е. Кенжебаева видит приоритетную задачу казахстанских историков XXI в. в необходимости системного анализа всех имеющихся данных и источников, создания научно объективных и методологически современных исторических трудов, а также «расширение источниковой базы за счет ранее закрытых фондов, документов и материалов [1]. По мнению Н.А. Абдурахманова **«о**собого изучения требует принудительный труд на строительстве и эксплуатации индустриальных отраслей экономики» [2].

Доктор юридических наук, профессор Калауша Бегалиев обратил внимание на то, что «время и динамика перемен отчуждают от адекватного восприятия того, что было нашей действительной реальностью и новейшей по меркам мировой истории. Когда говорят о пройденном, то чаще приводят количественные признаки успехов, что и правильно, так как они более точно характеризуют и отражают реальный объем перемен. Вместе с тем, следует учитывать и немаловажный человеческий фактор, то есть участников и субъектов этих перемен» [3, с.11].

В связи с этим возрастает актуальность объективной характеристики политического сознания населения, подлежащего экспроприации в 20-30-е гг. XX в. – физическому уничтожению как класса, чуждого аппарату советского государства, что позволит, по нашему мнению, уточнить и развить утверждение об отсутствии перелома в сознании основных народных масс в пользу государственной политики и опровергнуть тезис о том, что государство опиралось при этом на массовую поддержку беднейших слоев сельского и городского населения.

Источниковой базой для исследования данной проблемы являются архивные материалы, сосредоточенные в фондах советских, партийных и административных органов, органов государственного политического управления – ОГПУ. Сложность разрешения поставленной задачи обусловлена детерминированностью объективных и субъективных факторов в истории, влияющих на подлинное толкование исторических событий и юридических фактов.

По мнению Татьяны Горяевой, «относительная достоверность источников, а иногда и явные фальшивки приводят к появлению исторических мифов, кочующих из одного исследования в другое, из одного поколения в другое. Примеров здесь можно было бы привести огромное множество» [4].

В 1991 году, как отмечает Никита Петров, «Указами Президента России Б.Н. Ельцина партийные архивы были взяты под контроль государственного архивного ведомства, а архивы КГБ (ОГПУ, НКВД) были частично опечатаны и предполагалась их дальнейшая передача на государственное хранение», «Разумеется, рассуждает далее Н. Петров, эти указы были направлены не только на сохранение архивов КПСС и КГБ от возможного уничтожения (курсив А.Т.), но в дальнейшем предполагалось научное изучение и использование этих материалов, чрезвычайно важных для понимания подлинной истории нашей страны» [5].

Н. Петров обратил внимание на еще одну проблему изучения подлинной истории России: «Вообще архив бывшего КГБ заслуживает отдельного разговора. До сих пор у научной общественности нет четкого представления ни о структуре этого архива, ни о составе его фондов. Да и сам общий объем сохранившихся документов в точности неизвестен (курсив А.Т.)». Стоит напомнить, пишет Н. Петров, что архивы бывшего КГБ подверглись серьезной чистке в середине 50-х годов. О масштабах уничтожения документов госбезопасности в 1954-1955 гг. и в последующий период (курсив А.Т.), когда номенклатура дел постоянного хранения была заметно сужена, и «чистка» архивов приняла регулярный характер (курсив А.Т.), можно судить по количеству архивных дел бывшего КГБ, уцелевших к августу 1991 г.» [5].

Изученные Н. Петровым репрезентативные источники, позволили ему обратить внимание на парадоксы рассекречивания: Первый документ, регламентирующий доступ исследователей к архивной информации, был принят 29 мая 1992 г. Тогда коллегия Роскомархива приняла временное положение «О порядке доступа к архивным документам и правила их использования». Согласно положению был введен 30-летний срок давности для секретных документов и 75-летний для документов, затрагивающих права личности. Следующим важнейшим шагом в деле открытия архивной информации стал Указ Президента Российской Федерации от 23 июня 1992 года «О снятии ограничительных грифов с законодательных и иных актов, служивших основанием для массовых репрессий и посягательств на права человека». Однако, до сих пор многие документы, регламентировавшие проведение репрессий и описывающие их ход, остаются на секретном хранении по сей день» [5].

Т. Горяева и Н. Петров указали на изобретенный архивными чиновниками в1995-м году новый «способ» ограничения доступа к ранее полностью рассекреченным делам: «Теперь все чаще стали ссылаться на наличие в тех или иных архивных делах «тайны личной жизни». Под таким предлогом в архиве могут не выдать в читальный зал затребованное дело. И сегодня это происходит сплошь и рядом» [4, 5].

Изучая материалы Центра документации новейшей истории Челябинской области о деятельности окружных ОГПУ, автор данной статьи столкнулся с другой проблемой: архивные работники предоставили персональные дела из заинтересовавшего нас фонда, однако во всех папках внутри оказался только один лист со штампом «уничтожено в связи с отсутствием исторической ценности. Основание: Указ Б.Н. Ельцина» [6].

В контексте данного факта, по нашему мнению, дискуссия историков архивного дела о содержании объема понятия «личная тайна» бессмысленна, так как сущность этой тайны заключается в том, что выдавать исследователям нечего. Больший интерес у исследователей должны вызывать другие вопросы: на основании каких критериев Б.Н. Ельцин определил присутствие или отсутствие исторической ценности архивного материала? В каком архивном фонде покоится этот секретный Указ? Есть ли акты уничтожения архивных материалов?

Автор данной статьи, работая в Государственном архиве Челябинской области, стал свидетелем неединичных случаев отказа в выдаче справок ранее репрессированным гражданам, надеющихся на компенсацию в соответствии с законом Российской Федерации «О реабилитации жертв политических

репрессий»: в одних случаях, когда дело есть, а в нем указана фамилия без имени, в других – дело имеет лишь титульный лист и вкладыш со штампом об его уничтожении «в связи с отсутствием исторической ценности».

Современными историками и правоведами неоднозначно оценивается отношение населения к массовым кампаниям советской власти, то есть политичесая психология (политические настроения). По нашему мнению дискуссионным является утверждение С.Е. Кенжебаевой о том, что «Страна в течение всего периода существования Советской власти постепенно погружается в атмосферу страха. Конформизм, рабская психология становятся нормой жизни многих граждан [1].

Мы разделяем противоположное этому суждению мнение А.С. Жанбосиновой о том, что «насильственная коллективизация сельского хозяйства и ликвидация индивидуалистического крестьянского мышления привели к противостоянию деревни и государства, что в конечном итоге выльется в крестьянские восстания по всей территории Казахстана». Данный вывод основан на изучении А.С. Жанбосиновой следственных дел, репрессированных лиц Архива ДКНБ Республики Кахзахстан по ВКО [7].

По чудом сохранившимся архивным материалам Центра документации новейшей истории Челябинской области, таким как протоколы собраний населения, донесения секретных информаторов, отчеты рабоче-крестьянских инспекций (РКИ), ОГПУ и т.д. можно судить о том, что в действительности «конформизм, рабская психология» не являлись нормой жизни многих граждан. У партийных и административных органов, например, особую тревогу вызывали политические настроения таких социальных слоев, как казачество и немецкие «колонисты». Каждые пять дней специальные уполномоченные и секретные информаторы окружных ОГПУ отправляли сообщения с грифом «С/С» - «совершенно секретно» о положении в местах проживания этих групп населения, предназначенные лично ответственным секретарям Обкомов ВКП(б) или спецотделу ЦК ВКП(б). В циркулярных письмах ОГПУ отмечалось, что «некоторые учреждения при посылке в аппарат ЦК ВКП (б) секретной и несекретной корреспонденции зачастую указывают на пакетах название той или иной комиссии ЦК, Политбюро и т. д., само существование коих иногда является секретным, и тем самым расконспирируют работу ЦК ВКП (б), что может привести к крайне нежелательным последствиям» [6].

Одно из того рода посланий в ЦК ВКП (б) было отправлено в марте 1928 г. Троицким окружным Комитетом ВКП(б) с целью обоснования «перегибов» при проведении хлебозаготовок, обложения населения дополнительными налогами и т.д.: «Троицкий округ, имеющий основным населением в деревне казаков, представляет для антисоветской агитации и деятельности чуждых элементов благоприятную почву. Здесь бывшие казачьи авторитеты (атаманы станиц, поселков, бывшие белые казачьи офицеры) в подавляющем большинстве кулаки, до сих пор, несомненно, в силу сохранившихся казачьих традиций, имеют влияние на общую казачью массу» [8].

Кампания по борьбе с «перегибами», развернувшаяся после выхода 14 марта 1930 года Постановления ЦК ВКП(б) «О борьбе с искривлениями партлинии в колхозном движении», не изменила методов проведения партийных мероприятий. Уполномоченные ОК ВКП (б) и сотрудники ОГПУ оправдывали свои действия тем, что в казачьих районах «имели место такие явления, что целые поселки раньше были белыми и у них много грязного прошлого, а сейчас они стараются замазать действительную сущность кулака… привлекать приходиться и не- лишенцев, и неиндивидуалов, и некулаков, и бывших красных партизан, и партийных» [8].

Действительная сущность «кулака» была трудовой. В. П. Данилов, при изучении данных выборочной переписи 1927 года, установил прямую и прочную связь между численностью населения двора и его хозяйственной мощностью. Количество едоков в семье, в условиях уравнительного землепользования, оказывало прямое влияние на размеры земельного надела [9].

Советской властью в разряд кулаков были записаны многолюдные казачьи семьи (как правило, восемь – девять работоспособных членов: отец, мать и взрослые дети с собственными семьями), а бедняков – семьи, где работоспособными являлись только мать и отец или не имеющие кормильца.

При решении вопросов, касающихся экономических интересов «кулаков», «середняки» и «бедняки» на общих собраниях, сельских сходах и т. п. поддерживали и защищали их. Типичный случай был зафиксирован уполномоченным РИКа в поселке Магнитном Уйского района Троицкого округа: «При обсуждении вопроса о принятии «самообложения» своих доходов дополнительными налогами присутствующим стало известно, что кулаку Тюрину придется очень много платить, и они проголо-

совали против этого решения РИКа. Бедняк-казак Арефьев сказал присутствующим уполномоченным, что Тюрин деньги не кует… бедняк-казак Швецов заявил, что они будут его защищать, потому что он им вперед сгодится, так как когда настигнет нужда они пойдут к нему, а не к Советской власти, и кроме него им никто не поможет» [10].

Информаторы ОГПУ и уполномоченные РИКов сообщали, что принятые ими меры для проведения самообложения доходов крестьян недостаточны (лишение избирательных прав, объявление бойкота, конфискация имущества и т. д.), поэтому повсеместно бедняцкие собрания голосуют против принятия дополнительных налогов, так как боятся остаться с одной лошадью и коровой, и без посева. В связи с этим УралОбком ВКП (б) рекомендовал, учитывая особенности казачьих районов, всем райкомам и отделам ОГПУ быстро и решительно пресекать всякие контрреволюционные и кулацкие действия путем отдачи этих лиц под суд. Всенародные судьи обязывались рассматривать в течение трех суток с момента возникновения в органах дознания, следствия и суда все материалы и дела о злостной контрреволюционной агитации по п.10 ст. 58 УК РФ, о нанесении оскорблений представителям власти по ст.76 УК РФ, по ст.107 УК РФ [10].

Недоимки по налогам в целом по Троицкому округу росли с каждым годом: на 1 января 1929 г. они составляли 188 943 руб., на 1 января 1930 г. – 421 533 руб., на 1 февраля 1930 г. – 1 138 282 руб., а в марте 1930 г. эта сумма выросла до 1 362 073 руб., причем из общей суммы «недоимок» только 321 283 руб. было обеспечено скотом, имуществом и домами [11].

Уполномоченные ОК ВКП (б) и РИКов все неудачи в проведении массовых кампаний связывали с крайне незначительным процентом партийной массы в районах с казачьим населением и «нацменьшинствами», сращиванием партийцев с кулаками [11].

Так в марте 1928 года от заведующего информационным отделом Троицкого ОК ВКП (б) Белингера поступил целый ряд донесений: «В поселке Янгельском Магнитного района бывший красный партизан и бывший член ВКП (б) Сергеев, пользующийся среди населения влиянием, заявлял, что их сильно обдирают, садят за неплатеж в тюрьму, озлобляют народ. Стоит только Дутову бросить клич, все пошли бы за ним… В поселке Демарино казак-бедняк Туманов на собрании бедноты заявил, что они готовы пойти за Дутовым… В поселке Велико-Петровском на собрании выкрикивали «грабят, обдирают», что подхватывалось не только отдельными членами партии, но и всей партячейкой в целом, в том числе ее секретарем. Так же в Беловском, Качневском и др. [11].

В феврале 1930 г. информатор Мелков сообщил в ОК ВКП (б), что для всех казачьих районов характерным стало положение: партячейка есть, а темп работы по выявлению классово чуждых элементов ниже чем в других, поддержки проводимой политики партии в деревне нет. Комиссия РК ВКП (б) установила, что в ячейке очень глубок правый уклон…» [11].

Ухудшение политических настроений населения напрямую зависело от его благосостояния. В 1926 – 1928 гг. в южных районах Уральской области свирепствовала засуха, произошло резкое сокращение продажи товарного хлеба. Потребительская кооперация прекратила натуральный обмен хлеба на товары ширпотреба. Продавать хлеб государству за бесценок крестьяне отказывались. Заготовки хлеба продотрядами они расценивали, как государственную спекуляцию: крестьян заставляли продавать хлеб по 80 копеек, а покупать в кооперативах по 1 рублю 30 копеек. [12].

Беднота на собраниях отказывалась голосовать за принятие твердых норм сдачи хлеба, заявляя: «где же ваша помощь, обещанная зимой, советская власть разорила всех крестьян, видно хочет посадить на паек или совсем заморить, судят, будто ты и не хозяин своему хлебу». Зажиточные бесплатно раздавали хлеб бедноте, помогавшей прятать его у себя во время обыска. Продотряды стали изымать у населения семенные запасы, производя повальные обыски, иногда под видом борьбы с самогоноварением. Так, работающий в Уйском районе уполномоченный ОкрИК Сухов произвел 40 повальных обысков, но ничего не нашел, за что арестовал всех лишенных избирательных прав. В Степном районе уполномоченный Антропов заготовил от 10 до 40 пудов хлеба в результате 53-х обысков [12].

Методы заготовки хлеба в конце 20-х годов вызвали волну массовых выступлений крестьянства – «бабьи голодные бунты». Повторилась история 1920-1921 гг., когда казачество организовывалось в небольшие вооруженные отряды («зеленые банды»). Поселок Кидыш, например, был полностью сожжен за эти действия красногвардейцами. Для подавления сопротивления населения советская власть применила проверенную тактику «выжженной земли» [13].

14 мая 1928 г. управляющий делами ОК ОГПУ Троицкого округа Волков запросил областное управление ОГПУ и полномочного представителя ОГПУ по Уралу т. Матсона «дать указания в связи

с массовыми беспорядками в поселке Наваринском, Средне-Уральском Магнитного района, Уйском, Степном районах, Кочкарских золотых приисках и т. д. и направить сюда помощь для произведения арестов (органы ОГПУ и армейские подразделения), так как ликвидировать их с помощью увещеваний и уговоров не удалось. Толпа бедноты отбила семь арестованных и круглосуточно бьет в набат, охраняет амбары с хлебом». В казачьи районы были командированы сотрудники ОГПУ во главе с окружным прокурором Романенко и солдаты из Челябинска и Троицка. В начале февраля 1930 года органы ОГПУ приняли участие в погашении 8 массовых волнений, а с 1 мая по 15 июня – 9 [13].

А.С. Жанбосинова, изучая хлебозаготовительнЫЕ кампания Проводимая в районах Восточного Казахстана не могла не вызвать протест со стороны местного населения. В спецсводках ОГПУ отмечалось, что В Самарском районе в селе Мариногорск, при попытке сельского совета изъять хлеб толпа, вооружившись палками, не допустила изъятия, кулаки, организовавшие выступление, арестованы» [7].

Коллективизацию крестьянство казачьих районов восприняло как неизбежное зло и, поэтому, основным его требованием было принимать в колхоз всех, без социальных различий. Массовый характер в этот период приобрело восстановление местными Советами в избирательных правах казаков, подлежащих выселению. В июне 1930 года начальник Троицкого ОкрОГПУ Ермолаев в донесении зафиксировал, что бедняцкое собрание заявило «не дадим составлять акты, довольно потаскали по одному, теперь этого не допустим, держитесь друг за друга, иначе всех пересажают, если будут еще выселять, то пойдем с вилами и топорами, будем бороться до последней капли крови» [14].

В информационных сводках ОГПУ отмечалось, что в связи с коллективизацией в районах проживания немцев (Яланско-Катайский, Чудиновский, Кочердыкский, Челябинский, Каракульский районы, поселок Надеждинск Киркрая и т.д.) началось эмиграционное движение, аналогичное событиям 1919 года: «немцы чрезвычайно религиозны, что и задерживает их вступление в колхозы, а в районах, примыкающих к Башкирии, наблюдается антагонизм между немцами и татарами» [14].

Пример типичного отношения населения к политике советской власти содержится в протоколах и резолюции первой беспартийной крестьянской конференции немецких колонистов Каракульского района Троицкого округа, проходившей с 22 по 23 февраля 1930 года. Участие в ее работе приняло 48 делегатов с решающим голосом и 7 представителей от обкома ВКП (б), райкома, райисполкома, армии и женсовета. Открыто против коллективизации и создания немецких сельских Советов проголосовало 38 делегатов, против выселения кулаков и ликвидации кулачества – 44, против одобрения национальной политики – 25, за немедленную эмиграцию - 38 человек. В протоколе содержатся высказывания делегата Киндлея: «почему крестьян с доходом в 600 руб. называют кулаком, а служащих, получающих 2000 руб. в год и пользующихся наемным трудом, - нет»; делегата Клеммера: «мы все кулаки, всех нас можете выселять»; делегатов Генриха Отто и Берты Краус: «немецкие сельсоветы хуже русских, имеются факты из сельсоветов Киркрая, где немцев больше в тюрьмах сидит, чем у нас»; делегатов Щан Антона, Вильгаевых Иоанна и Фридриха, Багинбаура , Бильмера, Эрнста: «у нас отняли нашу веру, а говорили, что вера свободна, священников лишаете права голоса, а говорили все равны; нам не нужен сельсовет ни немецкий, ни русский, мы немецкое население, пропитанное немецким духом, нам надо скорее уехать в Америку; говорили, что коллективизация добровольная, а сами принуждаете, зачем нам она, если мы потеряем жизнь» [15].

В резолюции конференции по требованию представителя от УралОбкома ВКП(б) Блюммера было зафиксировано следующее решение: «поведение делегатов конференции является подкулачничеством и все голосующие против объявляются подкулачниками и контрреволюционерами. Просьба к местной власти - ликвидировать их как классовых врагов, чтобы мы могли спокойно строить свою коллективизацию и ускорить социалистическое строительство» [15].

По подсчетам А.С. Жанбосиновой в восточном Казахстане начиная с января месяца 1930 года, динамика арестов категории единоличников лишь возрастает, по обвинению в антисоветской агитации, в контрреволюционных деяниях, в саботаже мероприятий правительства, хлебозаготовок, в участии в бандах осуждаются целые заимки и села…Кампания по раскулачиванию, проводимая правительством, напоминала десантированный налет ОГПУ на деревню, это было законодательно оформленный грабеж, мародерство и силовое психологическое насилие [7].

По нашему мнению, в дополнение к проведенному анализу материалов архивов Челябинской области и восточного Казахстана, необходимо исследовать архивные фонды и других областей Республики Казахстан и России, раскрывающих отношение населения к массовым кампаниям советского

государства в 20-30-х гг. XX века, то есть отражение в политической психологии населения политической идеологии государства. Это позволит укрепить выводы о том, что социальной базой для проведения массовых кампаний и идеологических установок советской власти в 20-30-х гг. XX века являлся мощный бюрократический и карательный аппарат; в политическом сознании крестьянства не привилась идея классовой борьбы и ненависти к «кулакам-мироедам»; деление населения в массовом масштабе на кулаков, середняков, бедняков имело политическое (идеологизированное) обоснование, а не экономическое.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кенжебаева С.Е. Идейно-политическая борьба в области культуры и образования в Казахстане в 20-30-е годы XX в. [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ideyno-politicheskaya-borba-v-oblasti kultury-i-obrazovaniya-v-kazahstane-v-20-30-gody-hh-veka (дата обращения: 18.12.2018)
2. Абдурахманов Н.А. Социалистическая индустриализация 20-30-х годов XX века как составляющая силовой модернизации в Казахстане // Вестник КазНУ. – 2013. [Электронный ресурс]. URL: https://articlekz.com/article/11714 (дата обращения: 18.12.2018).
3. Бегалиев К. Воспоминания об освоении целинных изалежных земель в Казахстане // Заң және Заман. Закон и время. – 2017. - октябрь. - № 10 (202). – С. 9-11.
4. Горяева Т. Архивная политика в развивающейся России. 1991-2001 гг. [Электронный ресурс]. Журнал Индекс/Досье на цензуру. 14/2001. URL: www//http://index.org.ru/journal/14/petrov1401.html (дата обращения 18 февраля 2018 г.).
5. Петров Н. Десятилетие архивных реформ в России [Электронный ресурс]. Журнал Индекс/Досье на цензуру. 14/2001. URL: www//http://index.org.ru/journal/14/petrov1401.html (дата обращения 18 февраля 2018 г.).
6. Центр документации новейшей истории Челябинской области (ЦДНИЧО). Р-170.О.1.Д.673.Л.41.
7. Жанбосинова А.С. Насильственная коллективизация и хлебозаготовительные кампании 20-30-х годов XX века в восточном Казахстане // Вестник КазНПУ. – 2012. [Электронный ресурс]. URL: https://articlekz.com/article/10873 (дата обращения: 18.12.2018).
8. ЦДНИЧО. Р-170.О.1.Д.673.Л.300.
9. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня. Социальная структура, социальные отношения. – М., 1979.
10. ЦДНИЧО. Р-170.О.1.Д.673.Л.21.
11. ЦДНИЧО. Р-170.О.1.Д.740.Л.Л.18-51.
12. ЦДНИЧО. Р-170.О.1.Д.673.Л.356.
13. Государственный архив Челябинской области (ГАЧО). Р-421.О.4.Д.38.Л.85; Д.39.Л.85; Д.43.ЛЛ.2-56; Д.48.Л.7; Д.50; Д.51.
14. ЦДНИЧО. Р-170.О.1.Д.670.Л.46; Д.673.Л.352.
15. ЦДНИЧО. Р-170.О.1. Д.740.Л.Л.15, 15 об., 16, 16 об, 17, 17 об.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫ
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА
ECONOMIC SCIENCE

УДК 657.471

Абитова А.К.
«НАРХОЗ» Университеті АҚ
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: ainur.abitova@narxoz.kz

Жантаева А.А.
«НАРХОЗ» Университеті АҚ,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: aigui.zhantaeva@narxoz.kz

ҰЙЫМНЫҢ ҚОРЫТЫНДЫ ПАЙДА ЕСЕБІ

Аннотация. *Для определения итогового финансового результата дохода или убытка и нераспределенного дохода (убытка) предназначен счет 5710 «Итоговая прибыль (итоговый убыток) отчетного года», который определяет сумму чистого дохода (убытка)за отчетный период. На этот счет в течение отчетного периода списывают финансовый результат от обычных видов деятельности, а также от операционных и внереализационных доходов и расходов. Кроме того, на счете 5710 «Итоговая прибыль (итоговый убыток) отчетного года» собирают чрезвычайные доходы и расходы.*

Финансовый результат деятельности предприятия за отчетный период отражается в финансовом отчете предприятия о доходах и расходах, который составляется на основании данных, отраженных на счетах разделов 6 «Доходы» и 7 «Расходы» рабочего плана счетов.

Ключевые слова. *Финансовый результат, предприятия, итоговая прибыль, отчетный период, доход, расход, счет.*

Summary. *To determine the final financial result of income or loss and retained earnings (loss), account 5710 "Total Profit (Total Loss) of the Reporting Year" is intended, which determines the amount of net income (loss) for the reporting period. During this reporting period, the financial result is written off on this account from ordinary activities, as well as from operating and non-operating income and expenses. In addition, on account 5710 "Total Profit (Total Loss) of the Reporting Year", extraordinary incomes and expenses are collected.*

The financial result of the company for the reporting period is reflected in the financial report of the company on income and expenses, which is compiled based on the data reflected in the accounts of sections 6 "Income" and 7 "Expenses" of the working plan of accounts.

Keywords. *Financial result, enterprises, total profit, reporting period, income, expense, account.*

Түйіндеме. *Қаржылық есептілікті есептеуде кірістер мен шығыстарды анықтаған кезде 5710 «Қорытынды пайда» шоты қолданылады. Бұл шотта есепті кезең бойы қаржылық нәтиже бойынша қызмет түрлері, сонымен бірге операциялық, операциялық емес кірістер, және шығыстар есептеледі. Одан басқа бұл шотта төтенше қызметтер бойынша кірістер мен шығыстар жинақталады.*

Кәсіпорынның 6 «Кірістер» және 7 «Шығыстар» шоттарындағы деректер негізінде ұйымның есептік кезеңдегі қаржылық нәтижесі кірістер мен шығыстар туралы есептілігінде көрсетіледі.

Түйін сөздер. *Қаржылық нәтиже, кәсіпорын, қорытынды пайда, есептік кезең, кіріс, шығыс, шот.*

Кірістердің немесе шығындардың және бөлінбеген кірістердің (залалдардың) соңғы қаржылық нәтижесін анықтау үшін 5610 «Есепті жылдың бөлінбеген пайдасы (есептен шығарылмаған шығыны)» шоттары тағайындалған, бұл шотта есепті жылдың пайдасы мен шығыны, есепті кезеңнің қаржы нәтижелері жайлы ақпарат жинақталатын 5700 бөлімінің 5710 «Жалпы пайда (залал)» шоты бейнеленеді. Осыған байланысты есепті кезеңде қарапайым қызметтен, сондай-ақ операциялық және басқа да кірістер мен шығыстардан алынатын қаржылық нәтиже есептен шығарылады. Бұдан басқа, 5600 «Есепті жылдың қорытынды пайдасы (соңғы шығын)» есебінен төтенше кірістер мен шығыстар жиналады. Мұнда корпоративтік табыс салығы бойынша бюджетке қарыздар, сондай-ақ салықтық құқық бұзушылықтар үшін айыппұлдар көрсетіледі.

Есептік кезеңдегі таза табыс сериктестіктің резервтік капиталындағы табыстың бір бөлігін шегеруіне байланысты бөлу алдында азайтылуы мүмкін. Бұл рәсім есепте Стандартты шот карточкалары бойынша мына шоттардың сәйкес келуі арқылы көрсетіледі: Дебет 5710 «Есепті жылдың соңғы пайдасы (түпкілікті шығысы)» Кредит 5510 «Құрылтай құжаттарымен белгіленген резервтік капитал».

Халықаралық стандарттарға сәйкес, егер пайда немесе залалға қатысты кірістер мен шығыстардың мөлшері, сипаты немесе пайдасы немесе шығыны әдеттегі қызметтен түскен болса, олардың ашылуы компания қызметінің кезең ішіндегі қызметінің нәтижелерін түсіндіру үшін маңызы бар болса, онда мұндай мақалалардың сипаты мен шамасы бөлек көрсетілуі керек. Нысанды реттеу бұған рұқсат бермейді, бірақ қажет болып саналады. Мұндай ақпарат есеп беру түрінде, алдымен, есеп саясатында, нәтижелер бойынша түсіндірме жазбада ұсынылуы керек [1].

Нарықтық экономикада кәсіпорын тиімділігінің негізгі көрсеткіші нәтижелілік болып табылады. Нәтижелілік түжырымдамасы кәсіпорынның қаржы-шаруашылық қызметінің бірнеше маңызды компоненттерінен тұрады.

Егер баланс компанияның қаржылық құрылымының бейнесі болса, пайда мен залал туралы есеп ширек немесе тіпті бір жыл бойы компанияның операциялық қызметінің динамикасын көрсетеді. Бухгалтерлік баланс компанияның қаржылық тұрғыдан қаншалықты дұрыс екендігін көрсете алады. Пайда мен залал туралы мәлімдеме «Компания қанша ақша табады?» деген сұраққа жауап бере алады, ал одан да маңыздысы болашақ пайданы болжау үшін негіз болады.

Пайда мен залал туралы есеп есеп берудің негізгі нысандарының бірі болып табылады, ол міндетті түрде мерзімді есептерде қатысады. Осы есеп есепті кезеңде кәсіпорынның қаржылық жағдайын, сондай-ақ оның қаржылық нәтижелерін көрсетеді.

Бөлінбеген табыс - барлық салықтарды және міндетті төлемдерді төлегеннен кейін ұйымның кірісі. Ол бухгалтерлік есеп стандарттарымен анықталған кірістер мен шығыстар арасындағы айырма ретінде есептеледі.

Субъектінің негізгі және бейінді емес қызметтен түскен барлық табыстары есепті кезеңде есепке алу үшін стандартты шот карточкасы бөлімінің 6 бөлімінің кредитіне есепке алынады және жыл соңында олар 5710 «Қорытынды пайда (зиян)» шотына дебеттеледі.

Қаржы жылы аяқталғаннан кейін, кәсіпорын есепті жылдағы кірісті анықтап, серіктестікке қатысушылар арасында табысты бөлу мүмкіндігін қарастырады. Таза табыстың құнын айқындау және оны серіктестің мүшелері арасында бөлу оның құрылтай құжаттарында көзделген тәртіппен жүзеге асырылады.

Қызметтің нәтижесінде алынған табыс ұйымның тиімді экономикалық қызметін сипаттайды. Бұл нәтиже өзін-өзі қаржыландыру және қаржы базасын қалыптастырудың алғышарттарын қамтамасыз етеді.

Бизнес-қауымдастықтар үшін, акционерлік қоғамдарға қарағанда, қатысушылар арасында кірісті үлестірудің жеңілдетілген ережелері бар. Осылайша, «Шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестік туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес таза кірістің болуы табысты бөлу үшін жеткілікті. Табыстарды бөлу барлық жарғылық капиталды толық төлемеген жағдайда ғана жол берілмейді. Басқа жағдайларда, табысты бөлу туралы барлық шешімдерді қатысушылар жиналысы (егер ол серіктестіктің жалғыз құрылтайшысы болса) қатысушысының шешімі бойынша қабылданады[2].

Қатысушылармен есеп айырысулар келесі тәртіппен жүзеге асырылады:

– серіктестіктің таза табысын бөлу;

– тәркілеу жағдайында заңды тұлға мүлкінің қатысушыларына таратылуы;

– серіктестің меншігіндегі үлесін қатысушының иеліктен шығаруы;

– қатысушының үлесін сату.

Қатысушылармен есеп айырысулар олардың әрқайсысының жарғылық капиталға қосқан жеке үлесін ескере отырып жүргізіледі.

Көрсетілген жағдайлар және серіктестікке қатысушылармен есеп айырысу тәртібі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде және «Шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестік туралы» Қазақстан Республикасының Заңында белгіленеді. Заңнама қатысушыларға серіктестіктің құрылтай құжаттарында, осы сипаттамалар қолданыстағы нормаларға қайшы келмейтін жағдайда, таза табысты бөлудің ерекшеліктерін қамтамасыз етуге құқық береді.

Қаржы жылының аяқталуы Шоттардың типтік жоспарының 6 «Кірістер» және 7 «Шығыстар» бөлімінің жабылуымен қоса жүреді. Осы шоттардың қалдықтары 5710 «Есепті жылдың соңғы пайдасы (түпкілікті шығысы)» шотына аударылады:

6 «Кірістер» бөлімі шоттарының топтары бойынша дебет - шоттар топтарының кредиті 5710 «Есепті жылдың қорытынды пайдасы (түпкілікті шығын)» - алынған кірістер сомасына.

5710 шотының қалдығы кейіннен 5620 «Өткен жылдардағы бөлінбеген пайда (өтелмеген шығын)» тобы шоттарының дебетіне немесе кредитке аударылады [3].

Таза табысты бөлу тәртібі серіктестіктің қауымдастық туралы меморандумында болуы керек. Серіктестіктің таза табысын бөлу туралы шешім қабылдаған кезде қатысушылар қоғамның жарғылық капиталындағы үлесіне сәйкес келетін таза табыстың бір бөлігін алуға құқығы бар. Табыстарды төлеу таза табысты бөлу туралы шешімнің жалпы жиналысы қабылдаған күннен бастап бір ай ішінде жүргізілуі тиіс.

Заңнамада көрсетілгендей, ұйымның қатысушыларының арасында таза табысты бөлу тиісті жылдағы жеке компания қызметінің нәтижелерін бекіту туралы қатысушылардың кезекті жалпы жиналысының шешіміне сәйкес жүзеге асырылады. Осылайша, осы баптың талаптарын есепке ала отырып, ұйымның қатысушыларының кірістерді бөлуге құқығы шектеулі ұйымның жыл мерзімінен басқа жағдайларды қоспағанда, басқа мерзімдерге арналған қызметінің нәтижесі бойынша бөлуге жол берілмейді. Ұйымның қатысушыларына табысты төлеу ұйымға таза табысты бөлу туралы шешім қабылданған күннен бастап бір ай ішінде ақшалай түрде жасалуы тиіс.

Заңнамада төлемнің ақшалай нысаны нақты анықталғанын ескеру қажет, сондықтан ұйымның табысын бөлу және таза табыстың бір бөлігін қандай да бір нысанда (тауар немесе басқа мүлік) қатысушыларға беруіне жол берілмейді.

Стандартты Есеп жоспарына сәйкес, дивидендтер мен серіктестіктердің қатысушыларына кірістерді есептеуге бағытталған есепті жылдың пайдасы 5710 «Есепті жылдың соңғы пайдасы (жалпы шығыны)» шотында және 3030 «Дивиденттер бойынша қысқа мерзімді берешек және қатысушылардың кірістері» шотының дебетінде көрінеді. Бухгалтерлік есепке алу кезінде жеке тұлғаларға төленетін дивидендтер мөлшеріне салықты есептеу 3030 «Дивидендтер бойынша қысқа мерзімді кредиторлық берешек және қатысушылардың кірістері» және 3140 «Акциз» шотының дебетінде көрсетіледі.

Ұйымның өзінің жарғысында резервтік капиталға жіберілген сомаларды анықтау, дивидендтер төлеу тәртібін дербес айқындайды.

Мысалы, кәсіпорын қатысушылары жиналысының шешімі бойынша, өткен жылдардағы шығындарды өтеу үшін кірістердің бір бөлігін, ал қалған бөлігі резерв жасау немесе дивидендтер төлеуге жіберуі мүмкін.

Осылайша, осы тарауда кәсіпорынның меншікті капиталын есепке алудың қазіргі тәжірибесі зерттелді.

Меншікті капиталдың құрылымында меншікті капиталдың мынадай түрлері бар: жарғылық капитал, резервтік капитал, бөлінбеген кіріс.

Қайта бағалауға бағытталған резервтік капиталы бар операцияларды зерттеу барысында, меншікті капиталдың осы нысаны кәсіпорынның активтерін қайта бағалау нәтижесін талдау кезеңінде пайда болғаны анықталды. Қайта бағалау резерві 5500 «резервтер» шоттар тобында есептеледі [4].

Резервті, қосымша төленбеген капитал және бөлінбеген кірісті талдамалық есепке алу дұрыс жүргізіледі. 5000 «Жарғылық капитал», 5500 «Резервтер», 5600 «Бөлінбеген пайда (жабылмаған шығындар)» шоттарының кредиттері бойынша операцияларды көрсету үшін №13 тапсырыс журналы жасалды. Стандартты есептік жоспарын қолдану бойынша Әдістемелік ұсынымдарда контрпассивті шоттың келесі анықтамасы берілген. Контрпассивті шот (КП) бухгалтерлік есеп болып табылады, оның қалдығы қаржы есептілігінде есепке алу үшін пассивті шотқа байланысты қалдықтан шегеріледі.

Ұйымда 5110 «Төленбеген капитал» шотына байланысты пассивті шот - 5030 «Салымдар мен пайлар». Осылайша, ұйым есеп бухгалтерлік балансында ЖШС шығарылған капиталы 5030 «Салымдар мен пайлар» шотының қалдық кредиті 5110 «Төленбеген капитал» шотының дебеті бойынша шегерілген сома ретінде көрсетіледі. АҚ-да 5110 «Төленбеген капитал» шотына жатқызылған пассивті шоттар - бұл 5010 «Жай акциялар» және 5020 «Артықшылықты акциялар» шоттары. Осылайша, ұйымның балансында ұйым шығарылған капиталы 5010 «Жай акциялар» және 5020 «Артықшылықты акциялар» шоттарының кредиттік қалдықтарынан 5110 «Төленбеген капитал» (тиісті бөлігінде) шотының дебеттік балансын шегеру арқылы алынған сомалар жиынтығы ретінде көрсетіледі. Халықаралық қаржы есептілігінің стандарттарына сәйкес қаржы есептілігін дайындайтын ұйымдар үшін шоттардың жұмыс сызбасын әзірлеу жөніндегі Нұсқаулыққа (негізге) қосымшада берілген шоттардың жұмыс сызбасының синтетикалық шоттарының топтарының тізіміне сәйкес, 5000 «Шығарылған капитал» шоты екі топтан тұрады:

– 5010 «Жарияланған капитал»;

– 5110 «Төленбеген капитал».

Бұдан шығатыны, «Жарияланған капитал» және «Төленбеген капитал» «Шығарылған капиталдың» құрамдас бөліктері болып табылады, «Шығарылған капитал» «Жарияланған капитал» сомасынан «Төленбеген капитал» сомасын есептеу арқылы анықталады, яғни «Шығарылған капитал» «Жарияланған капиталдың» төленген бөлігі деп есептеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Толпаков Ж.С. Бухгалтерлік есеп. – Қарағанды.: Карағанды Полиграфия, 2009. – 567 б.
2. Проскурина В.П. Бухгалтерский учет. – Алматы.: LEM, 2017. – 320 б.
3. Бухгалтерский учет в организациях. Нурсейтов Э. О., Нурсейтов Д.Э. – Алматы.: LEM, 2015. – 432 б.
4. Экономикалық талдау: Канабекова А.К., Абитова А.К., Андыбаева Г.Т. – Алматы.: Экономика, 2016. – 296 б.

УДК 657.1, 657.6

Китапова К.,
«НАРХОЗ» Университет АҚ,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: kulzira.kitapova@narxoz.kz

Шаримхан А.,
«НАРХОЗ» Университет АҚ,
Алматы, Қазақстан
E-mail: Anarbek.sharimkhan@narxoz.kz

Тлеубергенова Ж.
"НАРХОЗ" Университет АҚ,
Алматы, Қазақстан
E-mail: zhadira.tleubergenova@narxoz.kz

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ПЕН АУДИТ АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫС

Аннотация. *Бұл мақалада бухгалтерлік есеп пен аудиттің өзара байланысын зерттейді. Содан соң ол аудитке негізделген маңызды болжамдар жасайды және аудиттің сұранысын, сонымен қатар қаржылық есептілік аудитінің шектеулерін және экономикалық тиімділікті қарасырады.*

Түйінді сөздер: *Бухгалтерлік есеп, аудит, Басқару шешім, Қаржылық есептілік аудиті, аудиторлық қорытынды есеп.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И АУДИТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме. *Резюме. В этой статье рассматривается взаимосвязь между бухгалтерским учетом и аудитом, а также определяются существенные предположения, связанные с аудитом.Раскрыто ограничения и экономическая эффективность аудита финансовой отчетности.*

Ключевые слова: *Бухгалтерский учет, аудит, управленческие решения, аудит финансовой отчетности, аудиторское заключение.*

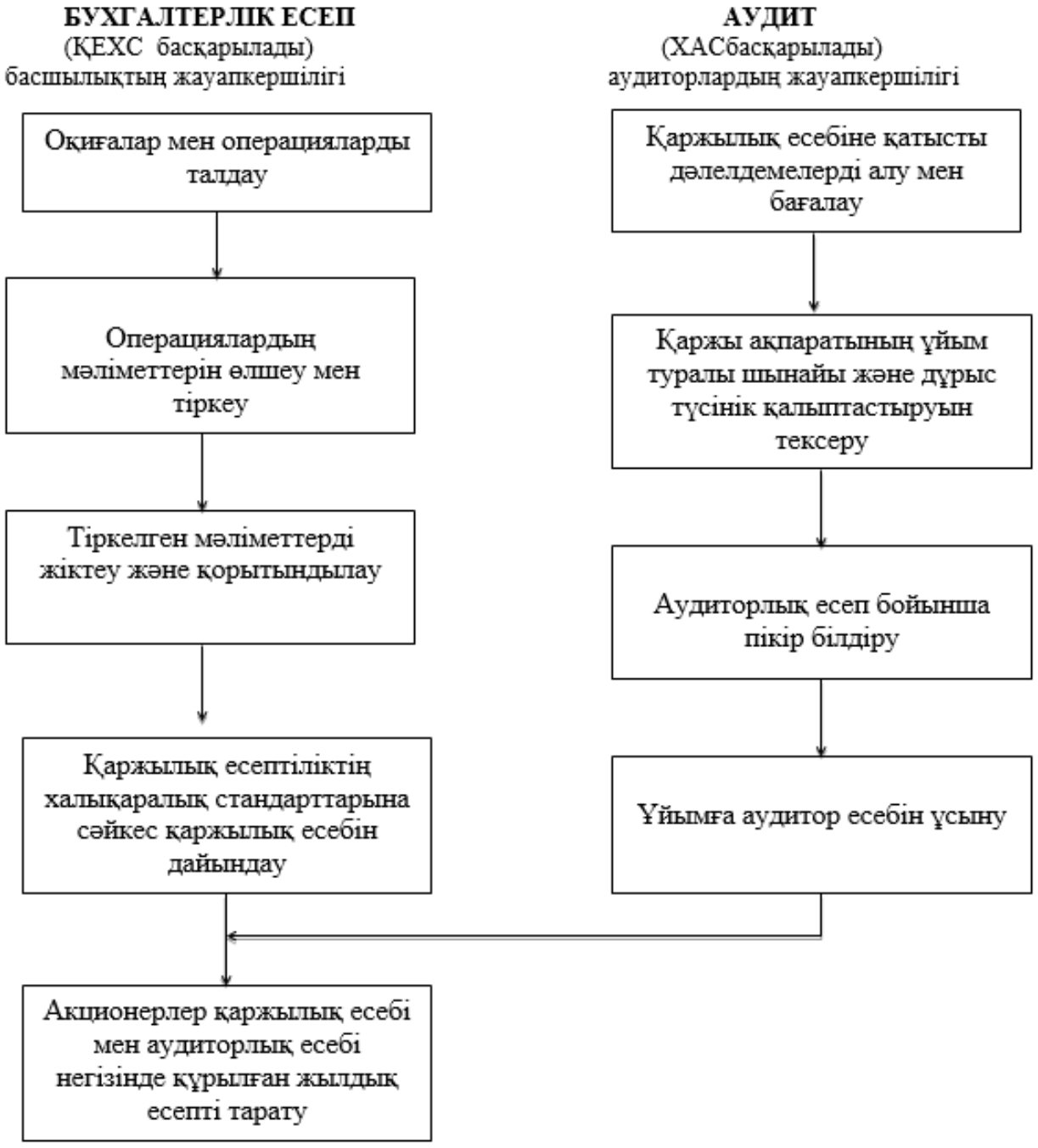
THE RELATIONSHIP OF ACCOUNTING AND AUDITING IN MODERN CONDITIONS

Summary. *Summary. This article discusses the relationship between accounting and auditing, and identifies significant assumptions related to auditing.The limitations and economic efficiency of the audit of financial statements are disclosed.*

Keywords: *Accounting, audit, management decisions, audit of financial statements, audit report.*

Бухгалтерлік есептің процесі мен аудит процесінің арасында елеулі айырмашылық болады. Әрбір процестің өзіне тән мақсаттары мен әдістері және олардың әрқайсысына жауапты тараптары болады. Бухгалтерлік есептің әдістері ұйымға әсер ететін тиісті оқиғалар мен операциялардан тұрады. Содан кейін анықталған элементтерді бухгалтерлік кітапта өлшеді, тіркейді, жіктейді және қорытындылайды. Қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары (ҚЕХС) мен нормативтік талаптарға сәйкес қаржылық есептілікті дайындау мен тарату осы процестің нәтижесі болып табылады. Басқару мен шешімдер қабылдау үшін пайдалы болатын тиісті және сенімді қаржы ақпаратын хабарлау бухгалтерлік есеп процесіне қатысады және қаржылық есептілік үшін толық жауапкершілік директорлардың мойнына жүктеледі. Қаржылық есептілік аудиті бекітілген қаржылық есептіліктің дәлелдемелерін алу мен бағалаудан тұрады. Аудит аудитордың қаржы ақпаратының шынай және әділ екендігін дәлелдейтін аудиторлық есепті дайындаумен аяқталады.

Жаңа ақпарат жинаудың орнына, аудит басшылықтың жасаған қаржы есебіне үлкен сенім артады. Қаржылық есептілік процесіндегі бухгалтерлік есеп пен аудит арасындағы өзара байланыс 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. Бухгалтерлік есеп пен аудит арасындағы өзара байланыс

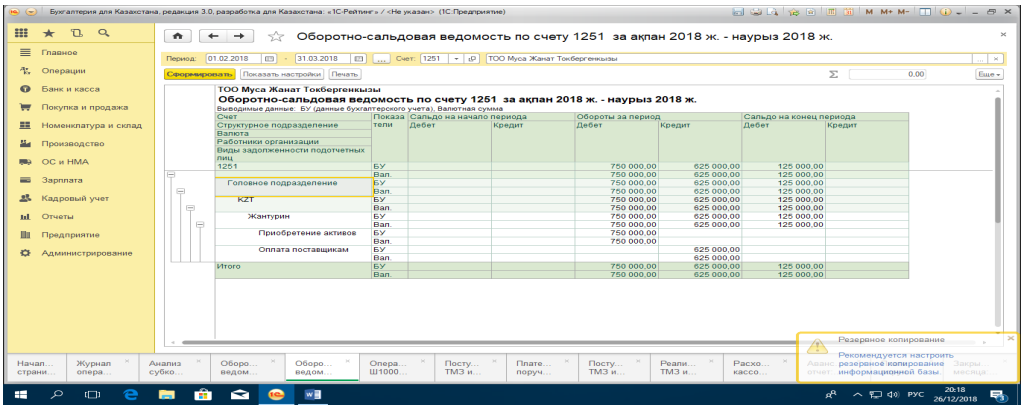
Ұлыбритания мен Ирландияда аудиторлар аудиторлардың қорытындылары жазылған аудиторлық есепті шығарумен қатар, дәлелдемелерді жинақтау мен бағалауда (Ұлыбритания мен Ирландия үшін АССҚХК бейімделіп шығарылған АХС) қолданылатын аудит стандарттарының сақталуына да жауапты болады. Бұл қорытынды қаржылық ақпараттар туралы пікір түрінде көрсетіледі.

Аудит қаржылық мәліметтерге тексеріс жүргізу деген болжамға негізделген. Егер бір-бірінен тәуелсіз екі немесе одан да көп аудиторлардың тексерген мәліметтерінің қорытындысы бірдей болса, онда мәліметтер қайта тексерілуге жіберіледі.

Тексеру бірінші кезекте, қарастырылатын мәліметтердің сенмділігін растайтын дәлелдемелердің бар болуымен байланысты болады. Егер тексерушілер мәліметтердің шын немесе жалған, дұрыс және дұрыс емес екенін шүбәсіз дәлелдей алса, онда мәліметтер тексерілген болып есептеледі және оның бухгалтерлік есеп пен аудитке ешқандай қатысы болмайды. Аудиторлар қаржы есебінің шынайылығы мен әділдігі туралы пікірлерін білдіру үшін тек жүйелі негіз іздейді. Аудиторлар тексеріс жүргізу кезінде бухгалтерлік есептің операциялары мен шоттар қалдығының дұрыс және заңды екеніне көз жеткізу үшін дәлелдемелер жинайды. Қазіргі кездегі бухгалтерлік есепті жүргізудің соңғы версия бойынша келесі кесте ұсынылады.

1-кесте

Айналым – қалдық ведомостының құрылымы (1с бухгалтерия 8.3)

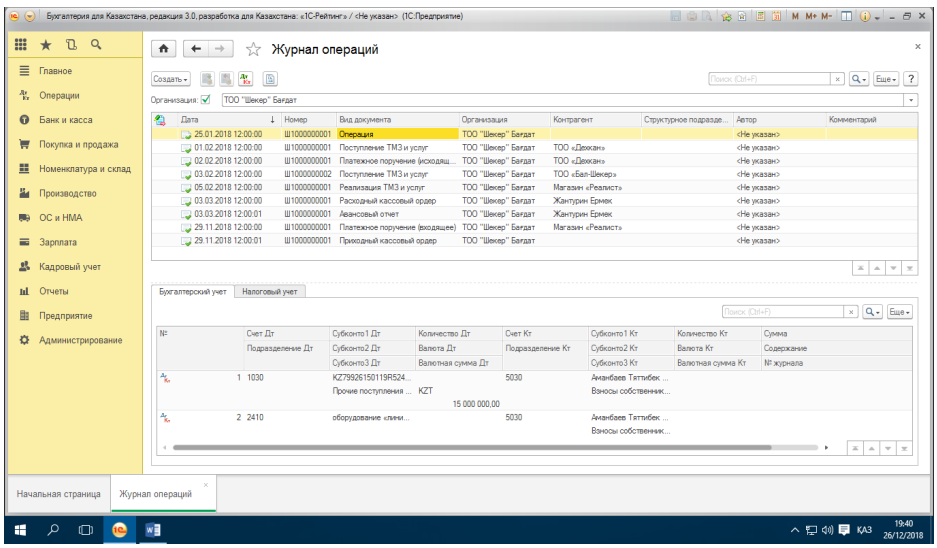
1с бухгалтерия 8.3 версия бойынша мысалы келтіріп отырмын, барлық шоттардың қалдықтарын айналым ведомостьдан көре аласыз.

Осы берілген контексте заңдылық сенімділік пен негізділікті, ал дұрыстық белгіленген ережелер мен дәстүрлердің сәйкестігін білдіреді. Қаржылық есептілік бекітілген көптеген жеке баптардан тұрады. Мысалы, басшылық қолда бар қорлардың есеп беретін компанияға тиесілі екендігін және 2 -ші халықаралық қаржылық есептілік стандарттына сәйкес ең төменгі өзіндік құн мен сатудың таза құны бойынша тиісті негізде есептелгенін растайды.

Аудиторлар қаржы есебінің аудиті кезінде қолда бар дәлелдемелер бойынша жекелеген бекітулердің аудиттелетініне және есепті құрайтын есептік жазбаларды тексеру арқылы есептің сенімділігі мен әділдігі туралы қорытынды жасалатынына сенеді. Осы қаржылық есепті журнал операциядан көре аласыз.

2-кесте

Журнал операцияның құрылымы (1с бухгалтерия 8.3)

Журнал операциядан орындалған шаруашылық операцияны көре аламыз.

Аудиттелген қаржылық есептіліктің маңыздылығы мен қолданылуы тексеру туралы болжамның дұрыс екенін растайды[1].

Бухгалтерлік есеп стандарттарының кеңесі шығарған қаржылық есептіліктің принциптері туралы мәлімдемеде реттілік пен сенімділік шешімдер қабылдауда есептік ақпаратты пайдалы ететін негізгі сапалық көрсеткіш болып табылады деп көрсетілген (Халықаралық деңгейде ҚЕХС қаржылық есептілікті дайындау мен ұсынудың негіздері тұжырымдамалық тәсілге ұқсас болады). Қаржылық есептіліктің пайдаланушылары осы және басқа да сапалы сипаттамалар мен негіз қалаушы болжамдар көрсетілген тәуелсіз аудитордың есебіне сенім артады. Қаржылық есептіліктің қажеттілігі төменде көрсетілген төрт шартпен түсіндіріледі: (i) мүдделер арасындағы қайшылық, (ii) салдары, (iii) күрделілігі және (iv) қашықтық. Мониторинг механизмі болмаған жағдайда осы төрт шарттың жиынтығы қаржы ақпараты дәл емес, толымсыз және қате болуы мүмкін деген ақпараттық тәуекелге ықпал етеді. Осылайша аудит ақпараттық тәуекелді төмендете отырып, қаржылық есептіліктің сенімділігін арттырады.

Қаржылық есебінің көптеген пайдаланушылары компания басшылары мен өздерінің арасындағы нақты және әлуетті қайшылықтарға алаңдайды. Мұндай алаңдаушылық пайдаланушылардың арасында басшылықтың ұсынған қаржы есебі және оған тіркелген мәліметтер әдейі алдын-ала ойластырылып басшылықтың пайдасын көздеуі мүмкін деген үрей тудырады. Мүдделер арасындағы қайшылық акционерлер мен несие берушілер сияқты қаржы есебін пайдаланушылардың әртүрлі топтары арасында да болуы мүмкін. Осылайша пайдаланушылар тәуелсіз аудиторлардан басшылық ұсынған ақпараттың жалған еместігін (i), пайдаланушылардың түрлі топтарына қатысты бейтарап еместігін (ii) растауын сұрайды; олар ақпараттың бір топтың мүдделерін басқа топтың мүдделерінеен жоғары қою үшін ұсынылмағанын мақұлдауды талап етеді.

Бухгалтерлік есеп секілді қаржылық есептілікті құру процесі де өте күрделі процесс болып табылады. Қаржы құралдары есебінің әдістеріне, жалдау келісімшарттарына, зейнетақылар мен акцияға есептелегн табыстарға қатысты туындаған дебаттар мен проблемалар қаржылық есептілікті дайындаушыларға, пайдаланушыларға және аудиторларға кездескен қиындықтардың мысалы болып табылады. Зерттеу пәні өте күрделі болғандықтан дұрыс түсіндірмеудің және кездейсоқ қателесудің үлкен тәуекелі болып болады. Сондықтан пайдаланушыларға қаржылық есептіліктің сапасын бағалау өте күрделі болып табылады. Осыған байланысты олар қаржылық есептілікте ұсынылатын ақпараттардың сапасын бағалауда тәуелсіз аудиторлардың тәжірибесі мен пікірлеріне жүгінеді.

Қаржылық есептілік берудің мақсаты экономикалық шешім қабылдау кезінде пайдаланушылардың кең көлеміне қаржылық жағдай, қызмет нәтижелері туралы ақпаратты ұсыну болып табылады. Сондықтан аудиттің мақсаты іргелі тұжырымдамаларға негізделеді:

– Маңыздылық;

– Аудиторлық тәуекелдік;

– Қаржылық есептілік беруді басшылықтың бекітуі ретінде қарау.

Аудитор өз пікірін білдіретін қаржылық есептілік беруді кәсіпорын басшылығы, оның құрамдас элементтерін шын ұсыну негізінде құрайды. Бұл кезде, басшылық, қаржылық есеп беру белгілі бір категорияларға сай келеді деп дәлелдейді. Аудитор тексеруді жүргізудің жалпы жолдарын дайындау кезінде қаржылық есептілік беру әділдігін анықтау үшін пайдалануға болады:

– Сәйкестігін тексеру;

– Ішкі бақылау, тест жүргізу;

– Мән бойынша бақылау;

– Талдамалық реттемелер[2].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ыскакова К.С., Мырзаева У.А. «Қазіргі заманға аудит» Ағылшын тілінен аударғандар оқулық/ Грэм Коссерат және Неил Родда.-Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2017.-408б.
2. Шарипов А.Қ. Адамов А.А. «Қаржылық есептілік: құрастырылуы, бағалануы және аудиті»/ оқу құралы/ 2012.508б.

Кудайбергенов Н.А.,
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ доценті, э.ғ.к.
E-mail: kanur1312@mail.ru

Казбекова Ж.Ш.,
Нархоз университетінің аға оқытушысы, э.ғ.м.
E-mail: zhanar.kazbekova@narxoz.kz

Шаримхан А.,
Нархоз университетінің аға оқытушысы, э.ғ.м.
E-mail: anarbek.sharimkhan@narxoz.kz

Мауленова А.С.
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ аға оқытушысы, э.ғ.м.
E-mail: maral.71@bk.ru

АУДИТОРЛЫҚ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ АЛУ ӘДІСТЕРІН РЕТТЕЙТІН АУДИТТІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫ

Аннотация. *Қазақстандық АДСЕ «Аудиторлық дәлелдемелерде» «қаржылық есептіліктің дайындығы алғышарттары» түсінігі келтірілмеген. Және қазақ оқулықтарында қазақ тіліне аударылғанда алғышарттар «санат», «түсінік», «бекіту», «пайымдау» ретінде белгіленген. Алайда, қаржылық есептіліктің дайындығы алғышарттарының мәтіндері барлық халықаралық стандарттарда құрастырылған. Сондықтан осы маңызды түсінік қазақстандық аудиттеде де жалпы қолданылатын сипат алды.*

Түйін сөздер: *аудиттің халықаралық стандарты, аудиторлық дәлелдемелер, бақылау, қадағалау, құндық бағa.*

Кудайбергенов Н.А.
доцент, к.э.н.
КазУМОиМЯ им.Абылай хана
E-mail: kanur1312@mail.ru

Казбекова Ж.Ш.
старший преподаватель, м.э.н.
Университет Нархоз
E-mail: zhanar.kazbekova@narxoz.kz

Шаримхан А.
старший преподаватель, м.э.н.
Университет Нархоз
Email: anarbek.sharimkhan@narxoz.kz

Мауленова А.С.
старший преподаватель, м.э.н.
КазУМОиМЯ им.Абылай хана
E-mail: maral.71@bk.ru

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ АУДИТА РЕГУЛИРУЮЩИЕ МЕТОДЫ ПОЛУЧЕНИЯ АУДИТОРСКИХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ

Аннотация. *Казахстанская ADSE «Аудиторские доказательства» не разъясняет понятие «предварительные условия финансовой отчетности». А когда казахские учебники переведены на казахский язык, предпо-*

сылки помечаются как «категория», «объяснение», «утверждение», «рассуждение». Однако предварительные условия для подготовки финансовой отчетности были составлены в соответствии со всеми международными стандартами. Поэтому это важное понятие широко используется в казахстанском аудите.

Ключевые слова: *международные стандарты аудита, аудиторские доказательство, контроль, надзор, ценовая стоимость.*

Kudaibergenov N.A.,
JSC, candidate of Economic Sciences
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
E-mail: kanur1312@mail.ru

Kazbekova Zh.Sh.,
Master of Economic Sciences
NARXOZ University
E-mail: zhanar.kazbekova@narxoz.kz

A. Sharimkhan,
Master of Economic Sciences
NARXOZ University
E-mail: anarbek.sharimkhan@narxoz.kz

Maulenova A.S.
JSC, master of Economic Sciences
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
E-mail: maral.71@bk.ru

Abstract. *Kazakhstan ADSE "Audit evidence" does not clarify the concept of "preconditions for financial statements". And when the Kazakh textbooks are translated into the Kazakh language, the prerequisites are marked as "category", "explanation", "approval", "reasoning". However, the preconditions for the preparation of financial statements were drawn up in accordance with all international standards. Therefore, this important concept is widely used in Kazakhstan audit.*

Key words: *international auditing standards, audit evidence, control, supervision, price value.*

Аудиторлық фирмалардың кейбір клиенттері арасында таратылған аудитордың жұмысы бухгалтерлік құжаттаманы зерттеуге және ондағы қателерді іздеуге алып келмейді деген шатастырулары бар. Негізінен, аудитор жұмысты жоспарлау мен оның нәтижелері бойынша қорытындыны дайындау аралығында – аудиторлық дәлелдемелерді жинаумен айналысады. Аудитор қаржылық есептіліктің нақтылығы туралы оның пікіріне негізделген тиянақты пайымдауларды қалыптастыру мақсатында тиісті және жеткілікті аудиторлық дәлелдемелер алуы тиіс.

Аудиторлық дәлелдемелер алумен байланысты мәселелер халықаралық стандарттардың «Аудиторлық дәлелдемелер» (№500-599 стандарттар) арнайы рубрикаларында ашылып көрсетіледі.

Аудиттің халықаралық стандарты 500 «Аудиторлық дәлелдемелерде» «аудиторлық дәлелдемелер (АД)» түсінігі, олардың түрлері, сондай-ақ қаржылық есептілік аудитін жүргізуде аудиторға алуы қажет АД саны мен сапасына қатысты басшылық мазмұндалады [1].

АХС 500-ге сәйкес, аудиторлық дәлелдемелер – бұл аудитордың пікіріне негізделген, пайымдауларды қалыптастырудағы аудитор алатын ақпарат.

Аудиторлық дәлелдемелерге жататыны:

– бастапқы құжаттар;

– бухгалтерлік жазбалар;

– басқа да негіздерден алынатын ақпараттар.

Аудиторлық дәлелдемелердің екі негізгі түрі бар:

– бақылау құралдарының тестілері;

– нақтылық бойынша тексеру тәртіптемелері.

Бақылау құралдарының тестілері – бұл ішкі бақылау мен бухгалтерлік есеп жүйесінің тиімділігі мен тиісті ұйымдастырылуында аудиторлық дәлел-демелер алу мақсатында жүргізілетін тестілер.

Осындай тестілер мен талаптардың жүргізілу ерекшеліктері, оларға қойылатын талаптар АХС 400 «Тәуекелді бағалау мен ішкі бақылауда» суреттелген.

Аудиторды бақылау құралдарын тестілеуде нақтылы қателер мен бұрмалауларды іздестіруден гөрі, сондай қателердің туындауына қалай кедергі келтіруіне болатыны, өз уақытында оларды қалай айқындау мүмкіндігі мен түзетуге болатыны бақылау мен есеп жүйесінің қаншалықты айқындап беретіні (яғни, құжат айналымы тәртібі, ішкі тексерулер мен салыстырулар, қайта есептеулер, операциялар және т.б. жасауға рұқсат) қызықтырады.

Аудитор бақылау құралдарын тестілендіру нәтижесінде алған үміттен-діретін нәтижелер неғұрлым көбірек болған сайын, нақтылық бойынша орындалатын көлем де әлсіздеу болуы мүмкін.

Нақтылық бойынша тексеру тәртіптемелері – бұл қаржылық есептілік аудиторлық дәлелдемелер алу мақсатында нақтылы бұрмалауларды табу үшін орындалатын тестілер.

Нақтылық бойынша тексеру тәртіптемелері екі түрлі болады:

– шаруашылық операциялары мен есепшот сальдоларының бөлшектік тестілері;

– талдамалық тәртіптемелер.

Аудитордың бастапқы құжаттарды ресімдеудің, бастапқы құжатта және регистрлік есептерде сандық көрсеткіштердің сенімділігі мен ақиқатталығына тексеру ретінде осындай әрекеттері сальдо мен есепшоттар бойынша айналымдардың дұрыстығын бекіту есепшоттарда қаржылардың қалдығын және шаруашылық операцияларын бейнелеудің дұрыстығын бағалайтын бөлшектік тестілендіру деп аталады.

Талдамалық тәртіптемелер – бұл да нақтылық бойынша тексеру тәртіптемелерінің әр түрлерінің бірі. Бөлшектік тестілендіруден тексеру тәртіптемелерінің ерекшелігі сандық көрсеткіштер талдауының сипатында болып келеді: заңдылықтар мен бетбұрыстарды зерттеу, жекеленген көлемдер арасындағы, сондай-ақ күтілмеген ауытқулардың бетбұрыстары мен заңдылықтары арақатынасын қарастыру. Талдамалы тәртіптемелер мен оларға қойылатын талаптардың неғұрлым айқын ерекшелігі аудиттің халықаралық стандарты 520 «Талдамалы тәртіптемелерде» (Қазақстандық стандарттар жүйесінде осы аттас ҚХАДС №20 «Талдамалық тәртіптемелер» сәйкес келеді) суреттелген.

Аудиторлық дәлелдемелер аудитордың пікірін бекітетін негізделген пайымдауларды қалыптастыру мақсатында алынған жеткілікті және орынды болуы тиіс.

Жеткілікті аудитордың пайымдауларын бекіту үшін аз немесе көп жиналған дәлелдемелерді сипаттайтын аудиторлық дәлелдемелердің алынған сандық шамасын ұсынады.

Орынды (немесе тиісті сипаты) аудиторлық дәлелдемелердің сапалы сипаттамасы болып табылады, яғни қаржылық есептілікке дайын кейбір алғышарттарын бекітуге осы дәлелдемелердің қатынасы барлығын, бейнеленуі болып табылатынын (толықтығын, нақтылығын, есептілікте шынайы сол немесе есептің басқа баптарының ашылғандығын) көрсетеді.

«Жеткілікті» және «Орындылық» түсініктері нақтылық бойынша тексеру тәртіптемесі мен бақылау тестілерінің нәтижесінде алынған аудиторлық дәлелдемелерге қолданылмалы және өзара тығыз байланысты болып келеді.

Нақтылық бойынша аудиторлық тәртіптемелерді пайдаланумен аудиторлық дәлелдемелердің жиынтығын алудың негізгі мақсаты және ішкі бақылау құралдары тестілерінің қолданудың нәтижесі есептілікті дайындаудың алғышартын бекітумен қорытындыланады.

Қаржылық есептіліктің дайындығы алғышарты – бұл қаржылық есепте кірістірілген ашық немесе ашық емес нысанда оларға жасалатын клиент басшылығының алғышарты деп аталады.

Бұндай алғышарттар жеті санатқа бөлінеді:

– бар болуы: актив немесе міндеттеме міндетті түрде анықталған уақытта болады;

– құқықтары мен міндеттері: актив немесе міндеттемелер анықталған уақыт жағдайы бойынша субъектіге жатады;

– пайда болуы: шаруашылық операциясы немесе оқиғалар субъектіге жатады және есептік кезең ағымында өткен;

– толықтығы: тіркелмеген активтер, міндеттемелер, шаруашылық операциялары немесе есептің ашылмаған баптары не оқиғалар болмайды:

– құндық баға: баланстық құнға тиістілігі бойынша бейнеленетін актив немесе міндеттеме;

– өлшеу: шаруашалық өмірдің фактісі немесе шаруашалық операция дұрыс сомада бейнеленеді, ал уақыт кезеңіне сәйкесетін шығын немесе табыс соған сәйкестенеді;

– ұсыну және ашу: баптар ашылады, жіктеледі және қаржылық есептілікті дайындаудың негізгі түжырымдарына сәйкес бейнеленеді.

Міне, осы жағдайда экономикалық субъект басшылары мен оның бухгалтериясының қызметкерлері айқын есептілікті дайындағанда (бухгалтерлік есепті жүргізу тәртібін немесе есептілікті құрастыруды реттейтін басқа да құжаттарды немесе стандарттарды басшылыққа алады) және айқын емес (логикасы мен саналық ойды басшылыққа алады) қажетті ақпараттарды ашу, есептілікті ақиқатты шынайы ұсыну, көрсеткіштердің дұрыс құндық бағасы, есептілік мәліметтердің толық болуы талап етіледі.

«Қаржылық есептіліктің дайындығы алғышарттары» (ағыл. Asertion) термині АХС 500-ге және Қазақстан Республикасы ережелеріне (стандарттарына) сәйкес пайда болады. Ескі Қазақстандық АДСЕ «Аудиторлық дәлелдемелерде» «қаржылық есептіліктің дайындығы алғышарттары» түсінігі келтірілмеген. Және қазақ оқулықтарында қазақ тіліне аударылғанда алғышарттар «санат», «түсінік», «бекіту», «пайымдау» ретінде белгіленген. Алайда, қаржылық есептіліктің дайындығы алғышарттарының мәтіндері барлық халықаралық стандарттарда құрастырылған. Сондықтан осы маңызды түсінік қазақстандық аудиттеде де жалпы қолданылатын сипат алды.

Қазақстандық аудиторлардың қаржылық есептіліктің дайындығы алғышарттары түжырымдамасын түсіну қиындығы кездейсоқ емес. Бұл есеп жүргізуде және есептілікті құрастыруда БЕС 1/98 «Ұйымның есептік саясатына» сәйкес (мүліктік ерекшелікке, үздіксіз қызметке, есеп саясатын қолданудың жалғастығына, шаруашылық қызметінің фактілерін уақытша анықтауға, сондай-ақ толықтылық, өз уақтылық, қадағалаушылық, нысана алдындағы мазмұнының басмдылығына, қарама-қарсылығының жоқтығына және тиімділігіне жол беру) жоғарыда аталған жеті алғышартпен сәйкес келе бермейтіндігіне негізделген [2].

Қаржылық есептіліктің дайындық алғышарттарын сақтауды тексеру мысалы:

– тауарлы-материалды қорлардың (ТМҚ) болуы алғышартына жататын аудиторлық дәлелдемелер – аудитордың осы объектіні түгендеу кезінде қатынасуы;

– осы ТМҚ құндық бағасын алғышартына жататын аудиторлық дәлелдемелер – олардың сатып алудағы нақтылық құнын бекітетін құжаттарды немесе тәуелсіз бағалаушылар дайындаған осы тауарлы-материалдық қорлардың қайта бағалануы бойынша құжаттар және т.б.

Қолданбалы қаржылық есептіліктің дайындық алғышарттарына аудиторлық дәлелдемелерді жинау аудиторлық тәртіптемелерді неғұрлым тиімді және сенімді жүзеге асыруға, аудиторлық тексерулерді логикалық құрылымдауға мүмкіндік береді. Аудит бағдарламасын «алғышарттар бойынша» – тексеру тәртіптемесін мына тізімдеме бойынша құрастыру: «болуы», «құқықтар мен міндеттемелер», «толықтық», «құндық баға» және т.б. мақсатқа сай әзірленеді.

Аудиторлық дәлелдемелер негіздері бойынша алынғандарға бөлінеді:

– аудиттелетін тұлғадан – ішкі;

– басқа да көздерден – сыртқы.

Сипаты бойынша аудиторлық дәлелдемелерді былай бөледі:

– көзбен шолу – қадағалаудың, байқаудың нәтижелері;

– құжаттық – қағаздар, электронды және басқа да жеткізушілер арқылы алынған ақпараттар;

– ауызша – қызметкерлерге сауалнама арқылы немесе басшыларға өтініш нысанында алынған.

Егер әр түрлі көздерден алынған дәлелдемелер бір-біріне қарама-қайшы келсе, аудитор шынайы істің жағдайын айқындау мақсатында қосымша тәртіптемелер жүргізуі тиіс.

АХС 500 дәлелдемелер алудың мынадай тәртіптемелерін бекітеді:

– бақылау – материалдық активтерді немесе жазбаларды, құжаттарды тексеру.

Бақылау кезінде олардың сипаты мен негіздеріне қарай әр түрлі сенімділік дәрежесіндегі аудиторлық құжаттық дәлелдемелерді алуға болады:

– үшінші тарапта және оларда барларда құрастырылған;

– үшінші тараптарда бірақ субъектіде бар құрастырулар;

– субъектіде және оларда бар құрастырулар.

«Бақылау» термині ҚЕАДС №5 «Аудиторлық дәлелдемелерде» (Аудиттің халықаралық стандарты 500 терминологиясына сәйкес) пайдаланылады және қосымшаларға қазақстандық аудиттің нормативтік құжаттарында алғаш рет ресми бекітіледі [1]. Отандық практикада дәстүрлі жазу және құжаттар тексеріледі, ал материалдық объектілер – қадағаланады және түгенделінеді. Сондықтан

осы терминді «тексеру» деп аударуға болады. Алайда осы соңғысы әр түрлі (тексеру – осы клиенттің тұтастай және тексеру аудиті – аудит әрекеті кезінде есептілік пен есептің әр тарауы үшін аудиторлық дәлелдемелер жинау) мәні бар.

Қадағалау – басқа тұлғалардың орындаған үдерістері мен тәртіптемелерін зерттеу. Мысал ретінде аудитордың аудиттелетін тұлға қызметкерлері жүзеге асырған материалдық қорлардың қайта есептелуін қадағалауын жатқызуға болады. Аудитор түгендеуге қатыса отырып өзі де түгендемелік тізідемелердің дұрыс толтырылуын (тауарлы-материалдық бағалықтарды бақылаумен), не жауапты қызметкерлердің бір құжаттан (өткен жылғы) басқасына мәліметтерді жай көшіре салынуын бақылайды.

Екінші бір мысал – аудит үшін құжаттық куәліктердің қалмағаны бойынша ішкі бақылау тәртіптемелерінің орындалуын қадағалау. Мысалы, тексеретін тұлға аудиторды басшы шығыс кассалық ордерді онымен ақша беруден бұрын қол қоятынына сендіреді, кассалық кітаптың беттері тұрақты және күнделікті жұмыс күнінің аяғында, ал кейінгі сандармен емес, қол қойылатынына сендіреді. Аудитор айтылғанға сене отырып, аудит кезінде назарын басқа жаққа аудармай осылай ма немесе бұлай емес екендігін өзі отырып қадағалайды.

Сұраныс және бекіту – мәліметтендірілген тұлғалардың субъект шегінде немесе шектен тыс ақпараттарды іздеуі және алуы. Сұраныстар жазбаша және ауызша болуы мүмкін. Бұл жерде ауызша сұраныстар мен жауаптарды конспектілеуге ұсыныстар жасалады, өйткені аудиторлық файлға осы ақпараттардың бәрі тігіледі және аудиторлық дәлелдемелер ретінде пайдаланылады [3].

Бекітулер бухгалтерлік жазбаларда мазмұндалған ақпараттар туралы сұрауларға жауаптарды ұсынады. Мысалы, аудитор әдетте дебиторлардан тікелей дебиторлық берешегін бекітуді сұрайды, өйткені олар аудиторға келешекте осы немесе басқа да аудиттелген тұлға қойған есепшотты төлеу қажет деп есептейтінін, осы есепшотты толық көлемде төлейтінін хабарлауы тиіс. Осы тақырыптың маңыздылығы сыртқы негіздерді бекітуде АХС 505 «Сыртқы бекітулерде» бөлшектеліп ашып көрсетіледі.

Есептеулер – арифметикалық есептеулердің нақтылығын тексереді. Бухгалтерлік есептік техниканы және электронды калькуляторларды қолдану арифметикалық қателердің болуы ықтималдығын төмендетеді. Соған қарамастан осы тексерудің көрнекті тәсілі есепшоттардан есептеулерді алып тастауға болмайды.

Талдаулық тәртіптемелер – мәнді көрсеткіштер мен үрдістерді талдау. Талдау үдерістері жұмысында аудитордың пайдалану тәртібі АХС 520 «Талдаулық тәртіптемелерде» көрсетілген.

Қорытындыда Аудиттің халықаралық стандарттары 500 «Аудиторлық дәлелдемелер» Қазақстан Республикасының аудиторлық қызметтің ережесі (стандарттар) №5 сәйкес келеді, кейбір редакциялық сәттерін шығарып тастаймыз.

«Аудиторлық дәлелдемелер – ерекше баптарды қосымша қарастыру» 501 Халықаралық стандартта қаржылық есептіліктің кейбір баптары үшін аудиторлық дәлелдемелерді алу тәртібі неғұрлым айқынырақ суреттелуі келтірілген.

АХС 501-де мынадай мәселелер жарықтандырылады:

– тауарлы-материалдық қорларды түгендеу кезінде қатынасу;

– сот істері мен талаптар туралы сұраныстар;

– құндық баға және ұзақ мерзімді инвестициялар туралы ақпараттарды ашу;

– сигменттер туралы ақпарат.

Тауарлы-материалды қорларды түгендеу кезінде қатынасу

Тауарлы-материалдық қорларды (ТМҚ) түгендеу кезінде аудитор есептілік үшін олардың көлемінің қаншалықты нақты екендігін білу үшін қатынасады. Бұл жерде аудитор ТМҚ жағдайы мен нақтылығына қатысты тиісті аудиторлық дәлелдемелердің және жеткілікті алуы тиіс.

Аудитордың осындай қатынасуы ТМҚ бақылауды, есептеу нәтижелерін бақылау мен есепті бейнелеу бойынша басшы бекіткен тәртіпті қадағалауға, сондай-ақ басшының сенімділік тәртіптемелері дәлелдемелерін алуға мүмкіндік береді.

Егер қорлардың сипаты мен орналасқан орны аудиторға жоғарыда бейнеленген тәртіптемелерде қатысуға мүмкіндік бермесе, онда ол баламалы тәсілдермен дәлелдемелер алуы тиіс (мысалы, жеткізушілерден есеп айырысу сомалары немесе материалдар шығыны көлемі бойынша клиенттерге түскен қорлардың мүмкін сандарын есептеу). Аудитор жүргізілген тәртіптемелер нәтижесіне бай-

ланысты аудит көлемі шектеулеріне байланысты ескертулерін келтіру қажеттілігі туралы шешімін қабылдайды.

ТМҚ түгендеу кезінде қатынасуды жоспарлау немесе баламалы тәртіптемелерді орындауда аудитор мыналарды анықтауы тиіс:

– тауарлы-материалдық қорларға (ТМҚ) қатысты қолданылатын бухгалтерлік есеп жүйесі (БЕЖ) мен ішкі бақылау жүйесі (ІБЖ) сипаты;

– бөлінбейтін тәуекел, бақылау құралдары тәуекелі және табылмау тәуекелі, сондай-ақ тауарлы-материалдық қорлар қатынасындағы нақтылық үстанымы;

– түгендеу жүргізу бойынша нұсқаулар және соншалықты баламалы бекітілген тәртіп;

– түгендеу есептеулерін жүргізудің уақытша шеңберлері;

– тауалы-материалдық қорларды сақтау орындары;

– сарапшылардың көмегі талап етіледі.

Аудиторға клиенттің басшылығы саясатымен танысу қажет:

а) бақылау тәртіптемесін қолдану, мысалы, ТМҚ қозғалысы есебі толтырылған тізімдемелерін жинауда, есептеуде және қорларды қайталама есептеуде;

ә) аяқталмаған өндірістің аяқтау сатысын айқындау тәртібі; жүрмейтін және ескірген немесе зақымдалған өнімдерді, сондай-ақ үшінші тарапқа жататын ТМҚ-ны анықтау (мысалы, комиссия келісімшарты бойынша жеткізілген тауарлар);

б) қорлардың ішкі және сыртқы қозғалысын есептік кезеңге дейін және кейін реттейтін көрсетілімдердің болуы.

Басшылық әзірлеген тәртіптемелердің қаншалықты тиісті дәрежеде орындалатынына көз жеткізу үшін аудиторға қызметкерлер орындайтын тәртіптемелерді, сондай-ақ бақылау есептерін жүргізуге қадағалау өткізуі тиіс. Аудитор есептеу кезінде есептеулер жазбаларының нақтылығын және толықтығын іріктелген жазбаларды салыстыру жолымен және сәйкесті тауарлы-материалдық қорлардың нақтылай болуын, сондай-ақ тізімдемелік есептеулердің және түгендеу тізімдемелеріндегі жазбалардың сәйкес келуін тексеруі тиіс. Аудитор осындай жазбалардың көшірмелерінің келесі тексерулер мен салыстырулар үшін есептеулерде қажет болатындығы туралы мәселені қарастырады.

Егер ТМҚ сақтауда және үшінші тараптың бақылауында болса, онда аудитор үшінші тараптан кейін субъектінің тапсырмасы бойынша сақталатын осы қорлардың жағдайы мен санына қатысты бекітулерді алуы тиіс. Тауарлы-материалдық қорлардың нақтылығы көлемі мен құндылығына байланысты аудитор мынандай кезеңдерді қарастыруы тиіс:

– үшінші тарап тәртіптілігі және тәуелсіздігі;

– ТМҚ түгендеуін қадағалау үшін басқа аудитордың тағайындалуын немесе жеке бақылаудың мақсатқа сай келуі;

– үшінші тараптың ішкі бақылау жүйесі мен бухгалтерлік есеп жүйесі жағдайына қатысты басқа аудитордың есебін алудың мақсатқа сай келуі;

– ТМҚ бойынша үшінші тарапта бар құжаттамаларды бақылаудың (тексеру) мақсатқа сай келуі, мысалы, қоймалық қолхаттар [4].

Қызмет үрдісін басқарудың тиімділігін арттыру мақсатында қаржылық есептіліктің дұрыстығына көз жеткізудегі аудиторлық дәлелдемелерді жинақтау үшін аудиторлар әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қолдана білулері қажет екені айқын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Международные стандарты аудита в Казахстане: www.audit.kz
2. Сұлтанова Б.Б., Алтаев Б,Ш., Арыстамбаева А.З. Аудит: Оқу құралы / Алматы: Казақ университеті, 2017. – 178 б.
3. Грэм К., Неил Р. Қазіргі заманғы аудит: Оқулық. / Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2017. – 408 б.
4. Байболтаева Н.Ә. А 34 Аудит: Электронды оқу құралы – Алматы: 2011.

Кудайбергенов Н.А.
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ доценті, э.ғ.к.
E-mail: kanur1312@mail.ru
Казбекова Ж.Ш.
Нархоз университетінің
аға оқытушысы, э.ғ.м.
E-mail: zhanar.kazbekova@narxoz.kz

Адилова А.М.
Абылай хан атындағы
ҚазХҚ және ӘТУ доценті, PhD
E-mail: aleidar@mail.ru

ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫН ҚҰРЫЛЫС ҰЙЫМДАРЫНДА ҚОЛДАНУ

Аннотация. *Қазақстандық құрылыс ұйымдарының қаржылық есептіліктеріхалықаралық стандарттарға сай құрастырылуы, біздің ойымызша шетел инвесторларымен қарым-қатынасты жеңілдете түседі. Айта кететін жайт, есептілік жүйесін халықаралық деңгейде стандарттау тек қазақстандық мәселе (проблема) ғана емес, бүган тереңірек қарау керек.*

Түйін сөздер: *Қаржылық есептіліктің халықаралық стандарты, нарық, құрылыс ұйымдары, үйлестіру.*

Кудайбергенов Н.А.,
доцент, к.э.н.
КазУМОиМЯ им.Абылай хана
E-mail: kanur1312@mail.ru

Казбекова Ж.Ш.,
старший преподаватель, м.э.н.
Университет Нархоз
E-mail: zhanar.kazbekova@narxoz.kz

Адилова А.М.
доцент, PhD
КазУМОиМЯ им.Абылай хана
E-mail: aleidar@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ДЛЯ СТРОИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. *Разработка финансовой отчетности казахстанских строительных компаний в соответствии с международными стандартами, на наш взгляд, способствует сотрудничеству с иностранными инвесторами. Следует отметить, что стандартизацию системы отчетности на международном уровне следует рассматривать не только как вопрос Казахстана, но и более внимательно.*

Ключевые слова: *Международные стандарты финансовой отчетности, рынок, строительные организации, гармонизация.*

Kudaibergenov N.A.,
JSC, candidate of Economic Sciences
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
E-mail: kanur1312@mail.ru

Kazbekova Zh.Sh.,
Master of Economic Sciences
NARXOZ University
E-mail: zhanar.kazbekova@narxoz.kz

Adilova A.M.
JSC, PhD
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
E-mail: aleidar@mail.ru

APPLICATION OF INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS FOR CONSTRUCTION ORGANIZATIONS

Abstract. *The design of Kazakhstani construction companies' financial statements in line with international standards, in our view, facilitates cooperation with foreign investors. It should be noted that the standardization of the reporting system at the international level should be considered not only as a matter of Kazakhstan, but also more closely.*
Key words: *International Financial Reporting Standards, Market, Building Organizations, Coordination.*

Соңғы жылдары құрылыс бизнесін дамуыту үшін еліміздегі құрылыс саласының ұйымдары өздерінің бухгалтерлік есебін қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарына сәйкес жүргізуді қолға алуда жәнеде оған айырықша мән беруде. Біздің еліміздегі кәсіпорындардың мұндай қадамға баруының басты себебі Қазақстан Республикасының 28.02.2007-жылғы №234-III «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» заңының 1-тарау, 2-бап, 4-тармағында «Ірі кәсіпкерлік субъектілері мен жария мүдделі ұйымдар қаржылық есептілікті халықаралық стандарттарға сәйкес жасауға міндетті» -деп көрсетілгендігі болып табылады[1].

Халықаралық нарыққа енген құрылыс ұйымдары, осы нарықтың толық мүшесі болу үшін және өздерінің атқаратын істері мен мүліктік жағдайын айқын көрсетуі үшін, бухгалтерлік есепке халықаралық стандарттарға сай түзетулер жүргізу қажет. Шетел инвесторлары мен кредиторлары бұл ұйымдардың экономикалық және қаржылық жағдайларына тек негізгі ақпараттық мәліметтерін, құжаттарын оқу арқылы көз жеткізе алады. Еліміздегі отандық құрылыс ұйымдарының бүндай бухгалтерлік есеп құжаттары халықаралық нарықтың талаптарына сай болмағандықтан, яғни қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарына сәйкес жүргізілмесе шетелдік инвесторлар мен кредиторларына беймәлім болатындығы сөссіз.

Бүгінгі таңда, біздің еліміздегі ірі кәсіпорындар өздерінің қаржылық есептілігін қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарына сәйкес құрастыруды жүзеге асырып жатыр. Дегенменде бұл түрғыда әлдеде болса шешімін таппаған сұрақтар көптеп кездеседі. Сондықтан осы мәселе бойынша экономикасы дамыған шет елдерінің стандарттарына ерекше көңіл бөлуді жөн санадық. Жалпы бұл сұрақтар бойынша жауаптар М.А. Вахрушинаның, С.А. Николаеваның, О.В. Рожнованың, С.В. Савинаның, А.В. Суворовтың, Я.В. Соколовтың және т.б. еңбектерінде көптеп қарастырылған [2,3,4,5,6,7].

Көптеген батыстық сарапшыларда, шетел инвесторлары бұрынғы кеңес одағынан тараған елдерге, соның ішінде Қазақстанның да нарығына корпоративтік ашықтылық, айқындылық (корпоративная прозрачность) орнамағанша бармайды деген ой қалыптасқан. Қазақстандық құрылыс ұйымдарының қаржылық есептіліктері халықаралық стандарттарға сай құрастырылуы, біздің ойымызша шетел инвесторларымен қарым-қатынасты жеңілдете түседі. Айта кететін жайт, есептілік жүйесін халықаралық деңгейде стандарттау тек қазақстандық мәселе (проблема) ғана емес, бұған тереңірек қарау керек.

Жәнеде қаржылық есептіліктің халыкаралық стандартына өтудің өзіндік мақсаты болмауы қажет. Шын мәнінде, ешбір дамыған өндірістік мемлекет ҚЕХС-ті түгелімен ұлттық стандарттар ретінде қолданбайды. ҚЕХС-ның принциптері Ұлттық есептіліктің принциптерімен ұқсас болып келеді, алайда бұл жүйелерде маңызды айырмашылықтар бар. Сондықтан ҚЕХС-ын ұлттық мүмкіншіліктерді жоймайтындай, халықаралық бейімделуден өтуі үшін ұлттық спецификаға сәйкес қарастыру қажет. Біздің ойымызша, ұлттық ережелерді түгелімен ауыстыру ешқайда алып келмейді. Себебі, белгілі бір

экономикалық ситуацияның түбінде бухгалтерлік есептің кейбір жерлерін аттап өту орын алады. (игнорирование системы бух.учета).

Соңғы жылдарда, қаржылық-шаруашылықпен айналысатын құрылыс ұйымдарының істәжірибесіне ҚЕХС енгізуде, елдің экономикалық дамуында әртүрлі ойлар қалыптасты. Ресей елінің белгілі ғалымы Я.В. Соколовтың айтуынша, Халықаралық стандарттардың пайда болуына сәйкес, 15 ғасырдағы әйгілі математик Лука Пачолидің (1445-1517) «Трактат о счетах и записях» деген еңбегі жарыққа келгендегідей, жағдай орын алып отыр. Бұл жердегі басты өзгеріс тек есептіліктің жаңа әдістемесінің пайда болуы ғана емес бизнеспен айналысатын адамдар мен есептілік жүйесіндегі жұмыскерлердің психологиясының да өзгеруі болып отыр. Жоғарыда айтып кеткен сол ортағасырларда адамдар жай есептіліктен екі жақты бухгалтерияға өткен болатын. Ол кәсіпорынның жыл бойы атқарған қызметі мен орындаған жұмысына толық түгендеу жүргізбей-ақ қаржылық қорытындыны есептеп шығаруға мүмкіндік береді. Жаңа көзқарастың мүмкіншіліктері зор болғаны анық болса да, екі жақты жазудың тиімділігі адамдарға жеткенше бір емес, бірнеше ғасырлар өтті. Бірақ мұны жоғарыдан зорлықпен енгізген жоқ, ол адамдардың өміріне қажетті болғандықтан біртіндеп ене бастады. Я.В.Соколов «Қазіргі кезде де осындай жағдай орын алып отыр, бірақ жоғары жақтың әсер етіп отырғандығын жоққа шығаруға болмайды»- деп есептейді[6. 57 б.].

XX ғасырдың 80-ші жылдары, Кеңес Одағында халықаралық стандарттар жайлы сөз қозғалғанда, оларды тек шетел инвесторларын тарту үшін ғана қажет деп есептеді. Сол кезден бері іскерлік ортада осындай ойдың, көзқарастың бар болуы мүмкін. Халықаралық стандарттар халықаралық нарыққа шығудың өзіндік бір кілті екендігі сөзсіз, алайда ҚЕХС-на көшу бізге бухгалтерлік есептегі, бухгалтерлік істің және қаржылық есептіліктегі прогресті қамтамасыз ететіндей болып көрінеді. Біз бухгалтерлік есептілікке осындай өзгертулер жасаудың, оны жаңадан қалыптастырудың уақыты келді деп есептейміз. Сондықтанда біздің ойымызша қаржылық есептіліктің болжамдылық қызметін (прогностичекую функциию) күшейту қажет. ҚЕХС алдағы кезең элементтері бар ақпараттарды беру тәсілі. Халықаралық стандарттар экономикалық негіздегі басқару шешімдерін қабылдауға мүмкіндік береді. ҚЕХС-ті осылай түсіну, оның бір компанияларға керек, басқаларына қажет емес деп түсінуді жоққа шығарады.

Белгілі бір себептерге байланысты еліміздегі кейбір компаниялар бұдан сәл бұрынырақ (жетісегіз жыл бұрын) Қаржылық есептіліктерін Халықаралық стандарттарға (International Accounting Standards, IAS) көшіруге бел буды. Олардың ең басты мақсаты компанияның өзіне қажетті сыртқы қаржыландыруды, яғни шетел инвесторлары мен кредиторларын тарту болатын.

Осы жайлы ресейлік ғалым Л.Н. Гостева: «экономикада ақша қаражаттары ағымының жеткіліксіздігіне байланысты, акцияларды сыртқа шығару арқылы, қаржылық реурстардың жоқтығынан және де қаржылық институттардың сенімсіз болғандығынан, компаниялар шетелден қаржыландыруға жүгінеді. Сонда олар шетел кредиторлары талап ететін қаржылық ақпараттарының үлкен ауқымымен кездеседі»,- деп жазды[8, 5 б.].

А.Г. Радуцкийдің пікірінше – «компаниялар мен ұйымдарда, банктерде қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарын қолданудың дамуы олардың пайда әкелетіндігін түсінген кезде жоғарылай түседі, ол үшін шетел инвесторлары мен кредиторлары осы ұйымдарға қаржы салу үшін сенім артып тиісті шешімдер қабылдауы қажет» [9, 14 б.].

Біздің елімізде ірі компаниялар мен ұйымдардар үкіметтің талабы бойынша, яғни Қазақстан Республикасының 28.02.2007-жылғы №234-III «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» заңының 1-тарау, 2-бап, 4-тармағында «Ірі кәсіпкерлік субъектілері мен жария мүдделі ұйымдар қаржылық есептілікті халықаралық стандарттарға сәйкес жасауға міндетті» -деп көрсетілгеніне сәйкес қаржылық есептіліктерін халықаралық стандарттарға (IAS) сәйкес жүргізсе[1], ресейлік құрылыс ұйымдары Қаржылық есептіліктерін Халықаралық стандарттарға (IAS) сәйкес дайындау үшін шетел инвесторлары мен кредиторларына мынадай талап қойып отыр:

– шетелдік клиенттер ұзақ мерзімге келісім жасауды көздесе;

– Халықаралық институттардың субконтракт жасауға ұсыныстары болса;

– Стратегиялық инвесторлардың бірлескен ұйымдар құруға қызығушылығы болғанда;

– Батыс компаниялары осы ұйымдармен және қарастырылған компаниялармен бірігіп ұйым құрғылары келсе;

– Бағалы қағаздар Халықаралық нарыққа бағытталған болса.

Отандық құрылыс үйымдарының қаржы-шаруашылық қызметтерінде ҚЕХС қолданудың мүмкіндіктері мен перспективаларын талдай отырып, біздің зерттеуіміздің мәнін тереңірек қарастырайық. Сонымен қатар материалдық қорлардың есебін үйымдастырудағы ҚЕХС мен ҚЕҮС салыстырып бағалайық.

Кәсіпорындарда бухгалтерлік есепті үйымдастыруда материалдық қорлар №2 (IAS) «Қорлар» - деп аталатын Қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттартына (ҚЕХС 2) және №2 Қазақстан Республикасының Үлттық қаржылық есептілік стандартына (ҚЕҮС) сәйкес жүргізіледі. Бұл екі стандарт барлық жағынан ұқсас [11, 10].

Зерттеулер көрсеткендей, көптеген құрылыс үйымдарында сатып алынатын материалдарды орташа күн әдісі бойынша бағалайды.

Материалдық ресурстардың нақты өзіндік құндарын анықтаудың қоймаға бірінші болып түскен тауарлар құнымен (ФИФО); және соңғы келіп түскен тауарлар құнымен (ЛИФО). ЛИФО әдісі 1995-жылдан бері қолданылудан алынып тасталынды. Бұған дейін құрылыстағы материалдар жоспарлы есеп бойынша бағаланып келген.

Қазіргі кезде ҚЕХС 2 «Қорлар» бойынша ЛИФО әдісі қолданылмайды, ол 01.01.2005 жылы қолданыстан алынып тасталынды.

Бухгалтерлік есептегі ЛИФО әдісі, құрылыс компанияларына аса пайдалы емес. Себебі, бағалардың үнемі жоғарылаған кезінде, бұл әдіс үйымға қаржысының азаюына алып келеді. Ал бұл үйым үшін жақсы емес: қаржылық жағдайы мен балансының өтімділігі тым жоғары болғаннан, соғұрлым шетел инвесторларының қызығушылықтары арта түспек. Сондай-ақ ЛИФО әдісі бағалардың үнемі төмендеуі кезінде ғана тиімді.

Сонымен қатар, ЛИФО әдісін қолданғанда, құрылыс үйымының өзіндік құн жайлы беретін ақпараты шындыққа сай болмайды. Осы себептен бұл әдіс ҚЕХС-нан алынып тасталған деп есептейміз.

Айта кететін жайт, бұл өзгертулер бухгалтерлік есеп жүйесінің нормативтерін реттейтін салықтық заңдылықтарда қарастырылмаған. Басқаша айтқанда, салық төлеушінің ЛИФО әдісін қолдануы салық органдарымен тексеріледі.

Қолданылып жүрген заңда қорларды бағалаудың әр түрлі әдістерін қолдануға тыйым салынбаған. Бұл жағдайда бухгалтерлік есептіліктің «салық бойынша есептілік және пайда есебі» тарауында қарастырылған. Сондықтан қазіргі уақытта материалдық қорларды бухгалтерлік есепте сәйкестендіріп бағалауды қарастырады.

Егерде материалдық-өндірістік қорларды салық салу мақсатында бағаласа, бухгалтерлік есеп пен салықтық есеп арасында айырмашылықтар орын алмайтын еді. Ауытқулардың түрлерін анықтауда: егерде бухгалтерлік есепте шығыстар сомасы салықтық есептегі сомадан жоғары болса, ол – кейінге қалдырылған салықтық активтер болып табылады, ал егерде керісінше болса – кейінге қалдырылған салықтық міндеттемелер болып табылады.

ҚЕХС пен ҚЕҮС жағдайының салыстырмалы бағалауын жүйелейік.

Материалдық-өндірістік қорлардың қозғалысының есебін іс-тәжірибеде зерттей келе, №2 «Қорлар» ҚЕХС қолданудың қажет екендігін атап айтуға болады. Соған сәйкес құрылыс үйымдарына ҚЕХС бойынша қаржылық ақпаратты беруде этапты жолын таңдауды ұсынамыз.

Осы айтылғандарды ескере отырып бухгалтерлік есеп пен есептілікті үйымдастыруды жетілдірудің қазіргі таңдағы негізгі бағыттары қаржылық есептілікті дайындауда халықаралық стандарттарды басшылыққа алу қажет екендігі болып табылады.

ҚЕХС есептік тіркеу (учетной регистраций) мәселесі қарастырылмағандықтан, бұл сұраққа классикалық есептілік жауап береді. Жазуларды компаниялар өздері жүргізеді, бұл қаржылық есеп пен басқару есебінің арасын одан әрі ажырата түспек. Шығындар есебі мен қаржылық есептен басқа регистрларды толтыру тәрібіне де өзгертулер енуде. Қаржылық және басқару есептерін өзара бөлу, есеп пен есептіліктің де арасын аша түспек. Соңғысы бухгалтерлерден кәсіпкер адамдарға өтуде, олар қаржылық аналитиктер. Біздің ойымызша, «Бухгалтерлік есептің халықаралық стандарттарының» (IAS) дүниежүзі мойындаған «Қаржылық есептіліктің Халықаралық стандарттарына» ауысуы бекер емес. ҚЕХС тек қана есептіліктің жаңа ережелерін қалыптастырмай, сонымен қоса бухгалтер мамандығының деңгейін көтере түспек.

Қорыта айтатын болсақ, шаруашылық шешім қабылдауда қаржылық ақпарат маңызды қаржылық құрал болып табылады. Отандық құрылыс үйымдары өздерін сыртқы нарықтарда толыққанды мүшесі

ретінде сезінеді деген үміттеміз және халықаралық нарық капиталы ұсынған мүмкіншіліктерді пайдаланады деп ойлаймыз.

Бухгалтерлік есептің халықаралық стандарттарына көшуі, құрылыс ұйымдарына сыртқы нарықтарда сапалы да жаңа жағдайлар жасайды деп есептейміз. Сонымен қатар құрылыс өндірісінің ауқымы мен мүмкіндіктерін кеңейте түседі деп ойлаймыз.

Сонымен құрылыс ұйымдарындағы өндірістік-материалдық қорлардың бухгалтерлік есебін жетілдіру үшін ҚЕХС құрылыс ұйымдарында қолдану барысын зерттеудің нәтижелері бойынша, келесідей қорытындылар (нәтижелер) жасауға болады:

– материалдық ресурстардың қозғалысы мен олардың тиімді жұмсалынуын бақылау үшін және де есептіліктің ақпараттарын өңдейтін технологияларды автоматтандыруда, құжат айналымында, дұрыс және сенімді есептілік жүйесін құрса, келіп түскен, кіріске алынған материалдарды сақтауды дұрыс жолға қойса;

– ұйымның есептілік үдерісіне, құрылыс ұйымдарының бухгалтерлік есебінің ақпараттық технологиясын жетілдірсе;

– құрылыс ұйымдарының есептік үдерісін автоматтандырса, осы ұйымдардың материалдық-өндірістік қорларының спецификасын максималды түрде жоғарылатса;

– құжат айналымының электронды моделі ұсынылса, ол материалдық-өндірістік қорлардың қозғалысын ұйым ерекшеліктеріне сай тіркеп отырса;

– құрылыс бизнесін талдаудың негізінде, барлық ресурстарды басқарудың жүйесін қолдану автоматтандырылса.

Бұл ұсыныстар құрылыс ұйымдарында қолданылатын болса оң нәтиже берері анық. Өйткені жоғарыда аталған ұсыныстар өндіріс үдерісіне енгізілген жағдайда кәсіпорындағы еңбек өнімділігі артып, экономикалық жағынан тиімді болып және уақытты үнемдеуге көп себебін тигізеді. Дегенменде зерттеуде қарастырылған қаржылық есептіліктің халықаралық стандартын құрылыс ұйымдарында қолдану бойынша біз ұсынған ұсыныстар бухгалтерлік есептің барлық мәселелерін (проблемаларын), яғни құрылыс ұйымдарының материалдық-өндірістік есебіндегі сұрақтарды толық шешпеуі мүмкін. Алайда біз атап өткен ұсыныстар құрылыс ұйымдарының бухгалтерлік есебі мен есептілік жүйесін жаңа экономикалық сипатқа сай, сапалы деңгейге өтуіне көмектесері анық.

Осыларды ескере отырып біз қаржылық есептіліктің халықаралық стандартын құрылыс ұйымдарында қолдануды тиімді деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының 28.02.2007-жылғы №234-III «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» заңы.
2. Вахрушина М.А., Мельникова Л.А., Пласкова Н.С. Международные стандарты финансовой отчетности: учеб. пособие для вузов / под ред. М.А. Вахрушиной. – М.: Омега-Л, 2006. – 567 с.
3. Международные и российские стандарты бухгалтерского учета: Сравнительный анализ, принципы трансформации, направления реформирования / под ред. С.А. Николаевой. Изд. 2-е перераб. и доп. – М.: Аналитика-Пресс, 2001. – 672 с.
4. Рожнова О.В. Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности: учебное пособие. – 3-е изд., перераб. и доп. О.В.Рожнова. – М.: Изд-во. Экзамен, 2005. – 320 с.
5. Савина С.В. Отечественный и международный стандарты учета строительной деятельности // Бухгалтерский учет. – 2007. - №3 – С. 68-70.
6. Соколов Я.В. МСФО в России: их настоящиее и будущее //Бухгалтерский учет. – 2007. – №8 – С. 57-60.
7. Суворов А.В. Бухгалтерский учет и МСФО. Внедрение Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) в кредитной организации // Бухгалтерский учет. – 2006. – №3 – С. 18-23.
8. Гостева Л.Н. Международные стандарты финансовой отчетности: учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 79 с.
9. Радуцкий А.Г. Применение междунароных стандартов финансовой отчетности // Бухгалтерский учет. – 2001. – №15 – С. 12-16.
10. Национальный стандарт финансовой отчетности 2007: издание на русском языке. – Астана, 2007.
11. Международные стандарты финансовой отчетности 2005: издание на русском языке. – М.: Аскери-АССА, 2005. – 1064 с.

ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступ- ности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологи- ческую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступле-

ния; роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступле- ния; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое посто- янно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абитова А.К. – «НАРХОЗ» Университеті АҚ
Адилова А.М. – Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ доценті, PhD
Айдарбек Қ.Ж. – терминология бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.д., доцент, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Айтбаева Г.Д. – к.ф.н., доцент, КазУМОиМЯ им. Абылай хана
Алимпиева Т.Г. – к.и.н., PhD, доцент**,** факультет экономики и права**,** Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
Аманжолов Ж.М. – к.ю.н., доцент, ассоциированный профессор КазНАУ
Ау Т.И. – к.ю.н., доктор PhD, заведующая кафедрой общеюридических и специальных дисциплин КЭУК
Ахметова Б.З. – кандидат филол.наук, профессор КГУ им.А.Байтурсынова
Әбенов Е.М. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 2 курс докторанты
Әбдіқалық А.Б. – филология мамандығының II-курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Баетов Б.К. – ХҚТУ аға оқытушысы
Баетов К.Д. – Философия ғылымдарының кандидаты, ХҚТУ профессоры
Баженова М.Д. – қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ
Байгушикова А.М. – КазНУ имени аль-Фараби
Бегалинова Г.А. – кандидат искусствоведения, профессор Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова
Болат Ә.А. – заң ғылымдарының магистрі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің құқық және экономика факультетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы
Весельская Н.Р. – к.ю.н., профессор, заведующий кафедрой Правового регулирования экономических отношений КЭУК
Дәрменқұлова Р.Н. – ф.ғ.к., доцент**,** тілдік пәндер кафедрасы**,** Ұлттық медицина университеті
Досмаилова А.Н. – Терминология бөлімінің ғылыми қызметкері, ф.ғ.к, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Ергарина Ж.М. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің оқытушысы, педагогика және психология магистрі
Ердешова Ж.И. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Yesmanova N. – Master student of «Linguistics» specialty
Жакупова Г.А. – мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі**,** І.Жансүгіров атындағы ЖМУ
Жантаева А.А. – «НАРХОЗ» Университеті АҚ
Жаңабекова А.Ә. – ф.ғ.д., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
Zhetpisbayeva B.A. – doctor of Pedagogical sciences, professor, dean of foreign languages faculty, The Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov
Журбин Р.А. – магистрант Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова
Жұмай Н. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты
Игиликова С.И. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс докторанты
Идресова Ү.Х. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Исибаева Е.И. – доцент, т.ғ.к., Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Итемирова А.С. – аға оқытушы**,** тіл пәндері кафедрасы**,** Қазақстан-Ресей медициналық университеті
Ybyraikyzy G. – 2nd year PhD student, Al-Farabi Kazakh National University
Zulkainar G.P. – master student**,** Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Казбекова Ж.Ш. – Нархоз университетінің аға оқытушысы, э.ғ.м.
Калиева А.А. – магистрант 2 курса**,** КазНУ им.аль-Фараби
Калиев Б.Н. – докторант специальности: 6D020500-Филология**,** КГУ им. А.Байтурсынова
Канатов Т.К. – PhD, и.о. ассоциированный профессор, Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова
Кемел М. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, э.ғ.д., профессоры
Китапова К. – «НАРХОЗ» Университет АҚ
Кноль М.В. – магистр филологических наук, старший преподаватель, кафедра иностранных языков, Кара-

гандинский Государственный Университет им. Е. А. Букетова
Кощегулов Б.Б. – к.ю.н., доцент кафедры уголовного права и криминологии, Карагандинской академии МВД Республики Казахстан
Кудайбергенов Н.А. -Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ доценті, э.ғ.к.
Кунапияева К.С. – КазНУ имени аль-Фараби
Малбақов М.М. – ф.ғ.д., профессор, А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
Маралбаева С.М. – кандидат филологических наук
Мауленова А.С. – Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ аға оқытушысы, э.ғ.м.
Мекебаева Л.А. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Молдабеков Б.Е. – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің құқық және экономика факультеті қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
Moldassanova A. – Ph.D., assistant professor, Department of General Linguistics and European Languages, Al-Farabi Kazakh National University
Момышева Ф.С. – к.ю.н., доцент, преподаватель кафедры**,** «Общеюридических и специальных дисциплин»**,** Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза
Муканов М.Р. – Бас прокуратура жанындағы Құқық қорғау академиясының докторанты
Mussa M.E. – 2nd year master student, Department of pedagogy and psychology**,** K.Zhubanov Aktobe Regional State University
Мухамадиева Г.Ж. – кандидат юридических наук, профессор кафедры уголовного права и криминологии Карагандинской академии МВД Республики Казахстан
Мынбаева А.К. – д.пед.н., профессор кафедры педагогики и образовательного менеджмента КазНУ им.аль-Фараби
Ниязова Ғ.М. – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Оспанова А.А. – философия докторы (PhD), аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Парманова К. – 6М060200-Информатика мамандығының 2 курс магистранты**,** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Пірманова К.Қ. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2 курс магистранты
Ракымжанова С.С. – м.э.н., ст. преподаватель, КазУМОиМЯ им. Абылай хана
Rizakhojayeva G.A. – PhD, senior lecturer, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Сатбаева А.М. – к.ю.н., ассоциированный профессор КазНАУ
Сарбасов Б.А. – магистр юриспруденции, докторант 1 курса обучения, по специальности «Юриспруденция», университет «Тұран»
Seilkhanova A.Ye. – PhD, 6D011900 – foreign language: two foreign languages specialty, the Karaganda State University of the name of academician E.A. Buketov
Сейтжанов З.Н. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Серікқалиева А.Қ. – оқытушы**,** тілдік пәндер кафедрасы**,** Ұлттық медицина университеті
Taganova A.M. – candidate of Pedagogical sciences, senior lecturer, K.Zhubanov Aktobe Regional State university
Таджиханова Б.Т. – старший преподаватель кафедры «Право» КазНАУ
Тасенова П.Б. – магистр, оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Тинистанова С.С. – мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., тарих ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Тлеубергенова Ж. – "НАРХОЗ" Университет АҚ
Тогайбаева А.К. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
Тоқжанов Т. – Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
Төлеубеков А.Т. – к.ю.н., PhD, заведующий кафедрой гражданского и экологического права ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Шаримхан А. – «НАРХОЗ» Университет АҚ

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет үсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написаниии автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№5 2019 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 26.04.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 29,75 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №2215.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

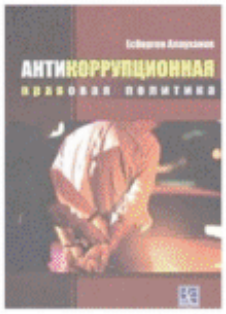
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

